

П. М. Ігнат'єв

**Індія на шляху до підєрства
в Південній Азії**

П. М. Ігнат'єв

**Індія на шляху до лідерства
в Південній Азії**

**Чернівці
Книги – XXI
2006**

УДК 98(5)
ББК 63.3(5)я 73
І-197

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 4 від 15 квітня 2006 року)*

Рецензенти:

І. О. Кресіна, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. Корецького НАН України;

М. З. Мальський, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби, декан факультету міжнародних відносин Львівського національного університету;

В. В. Копійка, доктор політичних наук, професор.

Ігнат'єв П. М.

**І-197 Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. –
Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 504 с.**

ISBN 966-8653-62-9

У роботі розглядається становлення Республіки Індії як провідної держави південноазійського регіону, розкриваються актуальні питання її зовнішньої та внутрішньої політики.

Автор здійснив спробу комплексного дослідження важливих проблем сучасної Індії: демографічного вибуху, охорони довкілля, специфіки варно-кастової системи, статусу мусульманської меншини, суттєвих рис регіональної політики країни, особливості економічних реформ.

Аналізується питання створення, функціонування та перспектив діяльності південноазійської асоціації регіонального співробітництва та місця Індії в цій організації.

Для політологів, істориків, студентів-міжнародників і тих, хто цікавиться південноазійським регіоном.

ББК 63.3(5)я 73

*Автор висловлює подяку за допомогу всім членам кафедри країнознавства
Інституту міжнародних відносин, а також С. О. Шергіну – завідувачу
кафедри зовнішньої політики та міжнародного права
Дипломатичної академії України при МЗС України*

ISBN 966-8653-62-9

© Книги – ХХІ, 2006

© Ігнат'єв П. М., 2006

Південна Азія – один із найпроблемніших регіонів Азії, де перехрещуються геополітичні та стратегічні інтереси розвинутих держав світу, наявні релігійні, конфесійні, територіальні конфлікти, ведеться запекла боротьба за природні ресурси. На субконтиненті існує значна напруга, пов'язана з хронічним індійсько-пакистанським конфліктом і втручанням Китаю у справи регіону, гонкою звичайних і ядерних озброєнь, проблемами транскордонного тероризму. Внаслідок пере-населеності та етнічно-релігійних конфліктів, цей регіон Азії може перетворитися на експортера біженців і спричинити значну нестабільність, яка відчуватиметься далеко поза континентом. Роль гаранта стабільності тут може виконувати тільки одна держава – Республіка Індія, яка пов'язана з країнами цієї частини Азії одвічними тісними зв'язками. Тому спроби сучасної Індії попри всі свої проблеми перетворитися на провідну державу Азії матимуть глибокий вплив на весь регіон, сприятимуть трансформації регіонального стратегічного докілья, нададуть південноазійській політиці нових якостей. Отже, на особливий науковий інтерес заслуговує вивчення внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників, які впливають на еволюцію міжнародного становища Індії на її шляху до статусу однієї з найвпливовіших держав Азії.

Для претензій Індії на особливий статус у Південній Азії та поза її межами є певні підстави, адже це країна, яка справила величезний культурно-цивілізаційний вплив на азійський континент. На її території зародилися унікальна варново-кастова система та чотири релігії (індуїзм, буддизм, сікхізм, джайнізм), дві з яких згодом були перейняті жителями багатьох регіонів Азії. Буддизм, що з'явився в Індії сьогодні широко розповсюджений по всій Азії, а індуїзм присутній в Непалі та на Шрі-Ланці, його сповідають певні групи населення в Індонезії, Малайзії та на Сінгапурі. Послідовники індійських культів і філософських учень є в усьому світі. Індійська Рігведа – найстаріший у світі релігійний текст, що є збіркою витончених

віршів, присвячених богам. Індуїстський епос Махабхарата – найбільший за обсягом у світі, Він складається з 18 книг, які вміщують 200 тисяч віршів. Класичні вистави, що йдуть у країнах Південно-Східної Азії, також запозичені з індійських поем. Стародавні філософські вчення, що зародилися на території Індостану, справили визначний вплив на творчість відомих західноєвропейських та азійських філософів. А індійські художні твори стали підґрунтям для натхнення багатьох митців у Південно-Східній Азії, які створюють за їхніми сюжетами вистави й пишуть ліричні вірші. Архітектура Індостану була використана як зразок для будівельників, що створювали всесвітньо відомі храмові комплекси Ангор-Ват у Камбоджі та Бوروبудур на Яві, звели тисячі величних релігійних споруд у багатьох регіонах Азії. Санскрит, що зародився на території країни, можливо, є найдавнішою мовою в історії людства, яка збереглась у писемних пам'ятках і використовується досі. Відомо також, що подібний статус має й бенгальська мова, яку зараховують до найстаріших у світі.

Вражають досягнення Індії у галузі науки та освіти. Перший у світі університет було відкрито в місті Таксіла в 700 р. до нашої ери. Індійські лікарі вважаються творцями медицини аюрведи, заснованої на лікувальних властивостях різноманітних трав. Хірургія також вперше з'явилася на території Індії: ще 2600 р. тому лікарі робили тут понад 300 різних операцій, маючи у своєму розпорядженні 121 тип хірургічних інструментів. Віра у святість багатьох тварин, мабуть, найкращим чином пояснює наявність у Стародавній Індії ветеринарних закладів, яким не було аналогів у точасному світі. Тут також виникла одна з найдавніших наук – хастаярведа (буквально – наука про продовження життя слонів), суть якої полягала у лікуванні різноманітних захворювань слонів. Існувала й низка ветеринарних закладів, де доглядали за коровами та буйволами. Необхідність охорони священних рослин та дерев сприяла створенню перших у світі заповідників на території середньовічної Індії. Саме завдяки винахідливості індусів з'явилася позиційна система лічби, яку помилково називають арабською.

Величезні індійські досягнення в астрономії: місцеві вчені з незначною похибкою вимірювали розмір Землі та Сонця, задовго до Коперника визначили, що Земля обертається навколо Сонця. Отже, здобутки індійської цивілізації незрівнянні з досягненнями інших країн Південної Азії і свідчать про потужний культурний вплив Індії, що проєктувався і продовжує проєктуватися не тільки на суміжний із нею регіон, а й на Азію в цілому.

Декілька найважливіших факторів визначають стратегічне лідерство Індії у Південній Азії і на сучасному етапі. Насамперед, це – величезна країна площею понад три мільйони квадратних кілометрів, що займає центральне положення в регіоні і має спільний кордон з усіма державами півострова Індостану, а отже – може впливати на них за допомогою економічних, політичних та військових важелів. Індія є сьомою за площею у світі та другою найбільшою державою Азії після КНР, на неї припадає 72 відсотки площі та 77 відсотків населення півострова Індостану. Взагалі, за чисельністю населення (1070 млн. осіб) вона поступається лише своєму регіональному суперникові – Китаю, а за кількістю представників середнього класу (щонайменше 150 млн. осіб) посідає місце у трійці світових лідерів поряд із США та Японією.

Протяжність сухопутних кордонів Індії становить 15200 км, а берегової лінії – 6083. Вона займає стратегічно важливе положення щодо Індійського океану, який є поживленою зоною світового судноплавства. Стабільність самої Індії та її здатність контролювати свої територіальні води виступає запорукою безпеки важливих морських торговельних шляхів між „новими азійськими тиграми”, Японією, Південною Кореєю та КНР з одного боку, та країнами Західної Європи та Африки з іншого. Межуючи зі Східною та Південно-Східною Азією, Індія надзвичайно зацікавлена в безпеці своїх кордонів із країнами цих регіонів. Для охорони природних рубежів країна утримує боєздатну армію в 1,265 млн. осіб і один із найбільших у світі військово-морських флотів, витрачаючи на збройні сили дві третини асигнувань, які виділяються на

оборону з бюджетів країн усього півострова Індостану. Лише протягом 50-80-х років ХХ ст. Індія імпортувала із Радянського Союзу зброю на загальну суму в 30 млрд. доларів, а вже у 1999 р. було оголошено про нову програму переозброєння індійської армії, на яку буде додатково асигновано ще 15 млрд доларів. Правлячою елітою Індії передбачалось створення самодостатнього військово-промислового комплексу до 2005 р., який зміг би виробляти складні системи озброєнь як власного, так і ліцензійного походження. Статус ядерної держави, набутий країною у 1974 р., а згодом і поновлений за допомогою серії з п'яти ядерних вибухів, що відбулися на полігоні Поркхан у травні 1998 р., покликаний підтвердити претензії країни на місце постійного члена Ради Безпеки ООН і засвідчити готовність політичної еліти до регіонального протистояння з Китаєм та не сприйняття нею диктату США й інших країн Великої вісімки щодо ядерного роззброєння. Індія активно „стукає в двері” Ради Безпеки ООН, як найбільша у світі за населенням демократична країна, в якій мешкає одна шоста жителів планети Земля, незаперечний лідер Руху Неприєднання, активний учасник діяльності ООН та її спеціалізованих установ.

Індійська економіка також дає підстави для того, щоб із нею рахувалися. Темпи її зростання становлять 6-6,9 відсотків на рік. Згідно з абсолютними даними, які характеризують рівень ВВП, держава є незаперечним економічним лідером півострова Індостану (691 млрд. доларів відповідно сукупних 160 млрд. доларів усіх інших країн регіону у 2004 році) і посідає одне з перших місць у світі за цим показником. За паритетом купівельної спроможності ВВП Індія – четверта у світі після США, КНР та Японії, тут сформувався потужний прошарок представників середнього класу. Спостерігаються також деякі успіхи і в секторі послуг, який відвойовує собі дедалі більшу частку національної економіки та світових ринків. До речі, Індію вже не можна охарактеризувати як суто аграрну країну, адже з її ім'ям пов'язують наявність цілком сучасних галузей економіки, таких як аерокосмічна, військово-промисловий

комплекс, сфера комп'ютерних технологій, які за технологічним оснащенням нічим не поступаються аналогічним західним. Індійські традиційні товари, такі як чай, спеції, складні витончені вироби ремісників заповнили ринки в десятках країн світу. Крім того, Індія стоїть і на порозі постіндустріальної революції, новітні технології широко застосовуються в секторі програмного забезпечення, у виробництві кінострічок, наданні медичних та освітніх послуг, а винаходи індійських науковців користується великим попитом у розвинених країнах світу, зокрема в США та Німеччині. Випускники Індійського інституту технологій та Індійського інституту наук високо цінуються на світовому ринку технічних професій і поступово поповнюють наукову еліту світу. В індійських мегаполісах півдня діють фондові біржі, створена сучасна інфраструктура для потреб великого бізнесу, успішно функціонують техногенні майданчики в міських агломераціях Бангалор та Ахмадабад. Індія, поруч з КНР, перетворюється на найбільшого в Азії виробника ліцензійних складних систем озброєнь, а ВПК країни поступово наближається до повної технічної незалежності від іноземних постачальників. Це тільки деякі приклади успішного освоєння індійськими підприємствами високотехнологічних ніш народногосподарського комплексу всього світу.

Проте є дві зовсім різні Індії. Одна – сучасна та космополітична, інша – відстала й неосвічена, з домінуванням традиційного, заснованого на середньовічних технологіях, сільськогосподарського виробництва, наявністю кастової нерівності та гострого релігійного протистояння між мусульманами й індусами, відсутністю рівних соціально-економічних прав чоловіка та жінки. В країні існує величезна кількість проблем соціального, економічного та демографічного характеру, які важко вирішити за нетривалий проміжок часу, оскільки вони формувалися під дією вікових релігійних чинників і відносної ізольованості деяких індійських регіонів від навколишнього світу. Із соціокультурного погляду Індія є одним із найбільш складних етнічних суспільств у світі.

Тут користуються 18-ма найбільш вживаними мовами, а всього налічується 1600 мов та діалектів різних груп населення, існує понад 350 племен, 3500 каст і безліч субкаст – джатів. Індія також виступає своєрідним „магнітом” для нелегальних емігрантів із бідних країн Південної та Південно-Східної Азії. Все це свідчить, що для неї характерне складне переплетіння культур, релігій та звичаїв, що супроводжується значною конфліктністю і ускладнює управління державою з єдиного центра. У цьому контексті важливо з’ясувати, чи може Республіка Індія, яка подібно до Індонезії прожила понад 50 років своєї незалежності під гаслами „Єдність у різноманітності” та „Державна політика – секуляризм”, по-справжньому претендувати на роль провідної держави Азії. Враховуючи складну соціополітичну ситуацію, що склалася тут через економічну відсталість, викликану нерівномірністю розвитку її різних регіонів та поширеною корумпованістю потужного державного бюрократичного апарату, релігійне протистояння між різними групами населення та негативний зовнішній вплив, який на неї здійснюють країни, що виступають традиційними суперниками Індії у регіональній поліці, доцільно зазначити, що перед країною стоять складні виклики.

Однак Індія заслуговує на особливе вивчення ще й тому, що роль країни у світових справах може істотно зрости у зв’язку з можливим набуттям нею постійного членства в Раді Безпеки ООН, а також її перетворенням на важливий осередок азіатських інтеграційних процесів. Країни Азії зазнали глибоких модернізаційних змін у добу глобалізації. Деякі з них, такі як Японія та Південна Корея, зуміли перерости регіональний рівень завдяки комбінації унікальних чинників, таких як монолітність населення та його надзвичайна працьовитість, запозичення останніх технічних винаходів і велика допомога розвинених країн світу, яка надавалася у контексті холодної війни. Інші здійснили стрімкий стрибок із феодалізму та трайбалізму в ХХІ століття за якихось 15-20 років, як, наприклад, нафтовидобувні емірати Перської затоки. Держави Південно-Східної Азії опинилися у вирі світових глобалі-

заційних процесів у наслідок свого центрального географічного розташування на перетині морських торговельних шляхів і величезного ресурсу стратегічної сировини, що притягували до себе провідні країни Східної Азії. На цьому тлі півострів Індостан залишався „темною дірою” серед інших регіонів Азії, бо його лихоманило від хаотичної деколонізації, періодичних військових конфліктів, політичної нестабільності, демографічного вибуху та руйнівних природних катаклізмів. Відносини країн Індостану з навколишнім світом тривалий час відзначалися економічною ізоляваністю та політичною негнучкістю, що „законсервувало” на десятиліття традиційні проблеми цього регіону.

У контексті даного дослідження особливий інтерес викликають спроби Індії змінити своє обличчя під впливом світової глобалізації. Але модернізація по-індійськи має свою особливу специфіку. Вона виявляється у необхідності ламати вікові традиції, які склалися в індійському суспільстві під впливом кастової системи та домінуючої ролі релігії у повсякденному житті, донести прогресивні ідеї до строкатого населення країни, що представлене сотнями етнічних груп та десятками релігійних спільнот, які розмовляють багатьма мовами й мають різні звичаї. Ці чинники ускладнюють і без того титанічне завдання індійської політичної еліти щодо докорінної модернізації економічної та соціальної структури Індії, без здійснення якої вона не зможе перетворитися на Азійську наддержаву.

У цьому контексті на особливий інтерес заслуговує вивчення проблем і суперечностей, які існують сьогодні в неоднорідному індійському суспільстві, впливають на політичну стабільність, виробничі відносини в країні, позначаються на міжнародному статусі Індії та на її регіональній політиці. Актуальним видається також вивчення специфіки відносин офіційного Делі з країнами південноазійського регіону, бо саме вони формують „довкілля”, в якому зароджується нова азійська наддержава. У монографії робиться спроба комплексного розгляду

чинників внутрішньополітичного та економічного характеру, а також особливостей взаємодії Індії із суб'єктами міжнародного права, які впливають на рух країни до статусу провідної держави Азії.

Виходячи з цього, в дослідженні з'ясовані наступні питання.

1) Вплив демографічного вибуху на соціально-економічну та політичну ситуацію в Індії. Аналізуються причини, які викликали високу динаміку зростання населення в країні, розкриваються проблеми економічного, політичного, культурного характеру, які вона породжує в суспільстві, вивчається демографічна політика центрального уряду на сучасному етапі та визначаються найбільш ефективні шляхи боротьби з цією глобальною проблемою.

2) Демографічний вибух істотно позначається на стані довкілля, а це, у свою чергу, тягне за собою хронічні проблеми у сфері охорони здоров'я, результатом чого є те, що значний відсоток населення Індії працездатного віку знаходиться поза робочим ринком, а народногосподарський комплекс країни несе великі матеріальні втрати. В дослідженні розглянуті чинники, які викликають забруднення довкілля, та проаналізовані заходи як на центральному (урядовому) рівні, так і на рівні федеральних одиниць з охорони оточуючого середовища.

3) Система каст і варн, яка виникла в Індії декілька тисячоліть тому, досі справляє значний вплив на життя суспільства. Вона визначає специфіку й унікальність індійського економічного укладу, позначається на ринковій робочій силі країни, визначає господарську спеціалізацію каст, притягує до соціального дна значний відсоток населення. Прогнозування ймовірних напрямів розвитку країни неможливе без глибокого вивчення впливу кастової системи на індійське суспільство на сучасному етапі. В дослідженні розглянуті ті аспекти кастової системи, які гальмують соціально-економічний та політичний розвиток країни, а також з'ясовується, яким чином можуть бути подолані вади кастового розподілу суспільства.

4) Із середини 80-х років ХХ ст. в Індії спостерігається сплеск комуналістського насилля, все більш помітними стають тенденції до популяризації націоналістичних партій (хіндутви), які отримують значну владу в північних регіонах країни шляхом спекуляції на багатовіковій ворожнечі між мусульманською меншістю та індуїстською більшістю, зумовленою цивілізаційною несумісністю обох спільнот, що змушені існувати поруч в умовах жорсткої економічної конкуренції. В цьому контексті доцільно дослідити вплив релігійного протистояння на соціально-економічну, політичну системи Індії та на її регіональні відносини з мусульманськими країнами.

5) Традиційно статус жінки в азійських країнах був низьким. Індія не є винятком, адже важливу роль у повсякденному житті її населення відіграє релігія, яка регулює не тільки відносини між кастами та всередині них, а й визначає стратифікацію в родині, справляючи неабиякий вплив на сімейний, соціальний та економічний статус жінки. Отже, особливої уваги вимагає вивчення ситуації, що склалася навколо забезпечення прав представниць слабкої статі в індійському суспільстві, її вплив на економічний розвиток країни й на темпи демографічного зростання. Ця проблема набуває ще більшої актуальності, якщо взяти до уваги, що об'єктом дослідження виступають права майже половини населення усієї Індії.

Поряд із вивченням внутрішніх проблем на особливу увагу заслуговує також аналіз регіональної політики Індії.

6) Індія існує в унікальному геополітичному докідлі, оскільки її великі мусульманські сусіди – Пакистан та Бангладеш раніше становили разом із територією сучасної Індії кістяк Британського Раджу. У цих трьох країн є багато спільного, хоч між ними й існують глибокі цивілізаційні та геополітичні суперечності. Особливе місце в регіоні посідають також малі гімалайські країни Непал та Бутан, які виступають буферними зонами між КНР та Індією і приречені грати на суперечностях між обома велетнями Азії. Міжнародні відносини в Південній Азії є цікавим прикладом асиметрич-

ності, що ускладнюється втручанням у цей регіон впливових третіх країн. Від того, наскільки ефективно Індія проводитиме свою політику щодо країн Індостану, певною мірою залежатиме, чи зможе вона претендувати на більш глобальне лідерство, зокрема на місце постійного члена Ради Безпеки ООН. Більше того, виважена і в той же час активна позиція Індії в питаннях південноазійської інтеграції може трансформувати весь азійський регіон, перетворити його на один з головних осередків світових інтеграційних процесів. Тому на глибокий аналіз заслуговує специфіка регіональних відносин Індії з країнами півострова Індостану, сучасний стан діяльності та перспективи співробітництва в рамках Асоціації південноазійського співробітництва, можливості її співпраці з подібними організаціями інших регіонів Азії.

7) Набуття Індією статусу провідної держави Азії видається неможливим без подолання нерівномірності розвитку різних регіонів, динамічного розвитку народногосподарського комплексу країни, його глибокої інтеграції в систему світових економічних зв'язків, модернізації відповідно до потреб науково-технічного прогресу. В цьому контексті особливу зацікавленість викликає дослідження впливу структурних реформ та міжнародних чинників на економічну систему Індії, огляд основних галузей народного господарства країни з особливим наголосом на експортному секторі.

Таким чином, у даному науковому дослідженні ставиться завдання з'ясувати і внутрішні, і зовнішні чинники, які істотно впливають на процес трансформації Індії зі звичайної великої країни третього світу в провідну державу Азії і впливову країну в світовому масштабі.

Вибір теми дослідження зумовив необхідність опрацювання широкого кола фахових джерел. Працюючи з ними, автор дійшов висновку, що тема недостатньо розроблена в українській політичній та історичній науці, оскільки події, які відбуваються останнім часом на теренах Індії, залишалися переважно поза межами наукових праць вітчизняних дослідників. Серед українських наукових досліджень цієї проблеми

є декілька, що заслуговують на особливу увагу. Специфіка індійсько-пакистанського конфлікту та опосередкована участь у ньому КНР розглядалася у дисертації І. Горобця. Аналіз історії Індії наявний у наукових працях О. Бордиловської. На особливостях індійсько-українських гуманітарних відносин заострила увагу у низці публікацій К. Рубель. Дослідження політичної системи Індії присвячена дисертаційна робота І. Поліхи та його наукові статті. В дисертації О. Криворучко аналізувався історико-правовий аспект Акта про незалежність Індії 1947 р. Серед праць інших українських дослідників варто відзначити статті В. Гусакова та Н. Ксьондзик та О. Лукаш, яка є провідним фахівцем-індологом в Україні.

Відсутність необхідної інформації в українських джерелах викликала потребу в поповненні джерельної бази дослідження західними, російськими й індійськими працями.

Серед російських досліджень особливе місце посідають праці В. Білокреницького, В. Москаленка, Ю. Ганковського, В. Плешова, С. Луньова, С. Баранова, Б. Кюєва, А. Горячєвої, в яких висвітлюються деякі внутрішньополітичні проблеми Індії та Пакистану, розкриваються різноманітні аспекти Кашмірського конфлікту, дається оцінка становищу Індії в сучасному світі. Для розкриття теми роботи автором були вибірково опрацьовані наукові праці С. Баранова [2], В. Білокреницького [3] та деякі роботи під редакцією Ю. Ганковського [6].

Серед робіт західних авторів, де розглядалася індійська проблематика, на особливу увагу заслуговують праці Анни Крюгер [8], Джорджа Перковіча, Девіда Кінслі [11], Девіда ван Праага [12], Яна Талбота [15], Пола Брасса [20], Хафіза Маліка, Терезіти Шаффер, Говарда Шаффера, Памели Шурман-Сміт [21], Суміта Гангулі [71]. та ін. Цінність цих досліджень полягає в тому, що їх писали професіонали, які тривалий час жили та вели трудову діяльність у Південній Азії, прискіпливо вивчаючи цей регіон. Зокрема, Девід ван Прааг є канадським журналістом, що пропрацював в Індії понад 40 років і неодноразово зустрічався з провідними представниками

політичної та економічної еліти країни. Терезіта Шаффер провела 30 років у підрозділі Південної Азії Державного департаменту США, працюючи (2 дипломатичні терміни) надзвичайним та повноважним послом США на Шрі-Ланці та заступником керівника південноазійського управління Держдепартаменту США. Говард Шаффер, як кар'єрний дипломат, понад 36 років займався, з професійних міркувань, проблемами Південної Азії і представляв США у якості посла в Республіці Бангладеш. Американський професор Пол Брасс є автором та співавтором 13 книг, в яких висвітлюються цивілізаційні проблеми індійського суспільства та особливості розвитку Індії в період, що настав після здобуття незалежності. Професор Техаського університету Суміт Гангулі добре відомий в США як автор десятків праць, присвячених актуальним проблемам зовнішньої та внутрішньої політики Індії та як засновник науково-популярного журналу „Індійський огляд”. Анна Крюгер тривалий час працювала у департаменті Міжнародного Валютного Фонду, що займався економічними проектами в Південній Азії. Перелік авторів можна продовжувати й далі.

Проте, слід все ж таки зазначити, що у працях західних дослідників висвітлюються переважно аспекти, пов'язані з індійсько-пакистанським конфліктом у Південній Азії, специфікою протистояння між цими країнами навколо Кашміру, загрозою розповсюдження ядерної зброї на субконтиненті, особливостями відносин Індії з провідними країнами світу, зокрема зі США, що лише частково сприяло вирішенню завдань, що постали перед автором у даній науковій праці. Тому на особливу увагу заслуговують індійські дослідники, які у своїх працях стали на шлях критичного переосмислення вікових проблем, характерних для індійського суспільства, і, займаючи в цілому виважену позицію, не боялися висвітлювати вади сучасної політичної та економічної системи Індії. Без внеску цих авторів подібне дослідження було б неможливим, враховуючи складність і різноманітність проблем індійського суспільства, їхній тісний зв'язок з релігійним

чинником та традиційного ігнорування цих питань у західній науковій думці як таких, що не мають безпосереднього стосунку до специфіки міждержавних відносин країн Західного світу та Індії. В цьому контексті на особливу увагу заслуговують праці Джей Ен Діксита [17], Ашутоса Варшнея [31], Балдева Радж Найяра [32], Ганшіям Шаха [39], Крішни Редді [46], Навіда Мішри [54], Раджпала Буданії [59], Рену Кхатора [61], Судхіра Якова Джорджа [68] та ін. Серед зазначених авторів на особливу увагу заслуговує Джей Ен Діксита – відомого вченого-політолога і кар'єрного індійського дипломата, який вперше в історії Індії побував послом в усіх (!) країнах Південної Азії крім Мальдівських островів і вважався головним експертом щодо відносин Індії з країнами Індостану. Не можна обійти увагою роботи Ашутоса Варшнея – етнічного індійця, що мешкає і працює в США. Він є одним з провідних експертів-політологів, які займаються проблемами півострова Індостан, а за роки своєї кар'єри Варшнея побував радником з актуальних питань розвитку країн Південної Азії при більшості впливових міжнародних організацій, що займалися реалізацією масштабних проектів у регіоні. Доцільно згадати також і про відомого вченого Брахму Челлані, який працював головним радником з національної безпеки в кількох урядах Індії, що формувалися за участі партії Індійський Національний Конгрес.

Структуру роботи можна умовно поділити на кілька частин. У першій досліджується сутність демографічної проблеми в Індії та її наслідки для середовища проживання індійської нації. В другій – аналізується вплив релігійного чинника на економічну й політичну ситуацію в країні, її міжнародні зв'язки. В цьому контексті на особливий інтерес заслуговує вивчення особливостей варново-кастової системи, становища мусульманської меншини в Індії, проблеми дотримання прав жінок у суспільстві. В третій частині досліджується специфіка регіональної політики Індії і характер інтеграційних процесів на півострові Індостані. В останній частині йдеться про особливості експортного сектора народногосподарського

комплексу Індії, який виступає головним „двигуном” на шляху країни до глобалізації, та аналізується ефективність економічних реформ із лібералізації економічної системи країни.

Наприкінці дослідження запропоновано висновки, в яких у сконцентрованому вигляді подано найважливіші наукові здобутки автора, що можуть бути використані урядовцями і дипломатами, викладачами і студентами вузів, які готують кадри фахівців-міжнародників.

Розділ I

Глава 1. Демографічний вибух в Індії та його політичні наслідки

В Індії, територія якої майже втричі менша за площу найбільш населеної країни світу – Китаю, особливо гостро відчувається тиск населення на землю. Займаючи тільки 2,4 % суші Земної кулі, Індія є батьківщиною для майже 17 відсотків жителів світу. Фахівці прогнозують, що якщо країна зберігатиме існуючі темпи дітонародження, саме вона, а не сусідній Китай, вже в другій чверті цього століття посяде перше місце у світі за чисельністю жителів. Ріст населення Індії вражає своєю динамікою. Ще в 1951 р., через кілька років після поділу Британської Індії на дві держави, населення республіки становило лише 361 млн. осіб, а вже в 1991 р., коли проводився передостанній загальноіндійський перепис населення, в країні було вже 846 млн. мешканців. У травні 2000 р. у Бхараті* з'явився на світ мільярдний житель країни, що змусило її політичну еліту віднести проблему перенаселення до переліку першочергових. Останній перепис проводився в 2001р. Згідно з його результатами, населення країни оцінювалося в 1 027 015 247 жителів [1]. Таким чином, за останні півстоліття воно зросло на цифру, яка перевищує 660 млн. людей. Один із впливових посадовців ООН зазначив, що індійська сім'я плодovitіша, ніж індійська земля, і це справді так. Саме з індійською реальністю пов'язують виникнення терміну „демографічний вибух”, який вперше застосували для опису дисбалансу, що швидко виникає між наявними ресурсами та чисельністю населення у країнах, що розвиваються.

У світлі наведених цифр постає завдання дослідити сутність непересічної демографічної проблеми в Індії, з'ясувати

* Бхарат (Бхаратварша) – назва Індії мовою хінді, утворена від найменування головного арійського племені – бхаратів. Індійці називають Індію Бхарат, але іноземці надають перевагу слову Індія, що походить від назви на санскриті річки Інд – Сіндху.

чинники, дією яких викликане динамічне зростання чисельності населення, встановити, чому методи і програми, за допомогою яких індійський уряд намагався розв'язати питання перенаселення, виявилися недостатньо ефективними. Особливої уваги заслуговує також пошук шляхів виходу з демографічної кризи, що надзвичайно важливо як для забезпечення стабільності Індії, так і всього азійського регіону, який може не витримати „експорту” надлишкового індійського населення на свій простір у недалекому майбутньому.

Звернімося до демографічної карти Індії. Вона свідчить, що територія країни досить нерівномірно заселена, зважаючи на її відносно велику площу. Західні та північні райони, прикордонні з Пакистаном і КНР, є порівняно безлюдними. Десять відсотків площі Індії займають пустелі Тар та Великий Кацький Ран, розташовані на кордоні між Індією та Пакистаном. У деяких західних штатах пустельні землі є значним відсотком їхньої площі. Наприклад, у Раджастхані це 61, у Гуджараті – приблизно 20 відсотків земельних угідь. Серед північно-західних регіонів найменш заселене плато Ладакгу – високогірної частини штату Джамму і Кашмір, що прилягає до хребтів Гімалаїв. Значно більшу густину заселення має центральна Індія, основну частину якої займає плоскогір'я Декан [2]. Але найбільший тиск на землю спостерігається у федеральному окрузі Делі, на Індо-Гангській рівнині та крайньому півдні країни.

Щільне заселення цих регіонів викликане об'єктивними причинами. Насамперед, скажемо, що Індо-Гангська рівнина освоювалася протягом кількох тисячоліть, оскільки в її межах знаходяться надзвичайно родючі алловіальні ґрунти, зрошувані повноводними річками Гімалаїв. Південь із його плантаційною економікою, рибальством і зовнішньоекономічними зв'язками традиційно мав важливе економічне значення та надавав мігрантам великий вибір професій, приваблюючи переселенців із центральної і східної Індії. Північне місто Делі, яке стало столицею Британської Індії в 1912 р., виявилось справжнім „магнітом” для переселенців завдяки своїм фінансовим

ресурсам, столичному статусові та близькості до західних і північних кордонів країни. В 1947 р. Делі опинилося в епіцентрі хаосу, пов'язаного з „великим переселенням народів” доби деколонізації Британської Індії, внаслідок чого місто безконтрольно розрослося.

За чисельністю населення деякі індійські штати півночі та крайнього півдня переважають багато найбільших країн світу. Згідно з даними останнього перепису населення, у найбільших штатах Індії мешкало: в Уттар-Прадеші – 166 млн осіб, у Махараштрі – 96 млн., у Бігарі – 82 млн., у Західній Бенгалії – 80 млн, в Андхра-Прадеші – 75 млн., а в Тамілнаді – 62 млн. осіб [3]. Так званий пояс хінду, що складається з Уттар-Прадешу та Бігару, східної частини Хар'яни та Західної Бенгалії, вважається надзвичайно густозаселеним. Чисельність жителів лише одного штату Уттар-Прадеша більша за населення таких великих країн, як Японія або Російська Федерація. Якби Уттар-Прадеш раптом став незалежним, він би негайно перетворився у шосту найбільшу за населенням країну світу. Самі ж індійські дослідники вважають, що кожен п'ятий житель країни походить з цього штату. А в трьох штатах (Бігар, Уттар-Прадеш та Західна Бенгалія) мешкає майже третина населення Індії. Але одні тільки показники чисельності жителів не свідчать про всю серйозність проблеми, бо приріст населення у штатах півночі й півдня різний. Якщо штати півдня демонструють помірно зростання населення, то північні федеральні одиниці відрізняються просто фантастичним приростом чисельності жителів. До цієї категорії зарахуємо чотири штати – Бігар, Мадх'ю-Прадеш, Раджастхан та Уттар-Прадеш, які належать до особливої групи *Vimaru** – порушників режиму обмеження народжуваності.

Характерно, що найбільші міста Індії розташовані в особливо перенаселених штатах. За даними індійського перепису населення, в 2001 р. у містах мешкало 234 млн.

* *Vimaru* в перекладі з хінді означає „хворий”, а власне ця узагальнююча назва походить від перших літер, з яких починаються найменування штатів Біхар, Мадх'я-Прадеш, Раджастхан та Уттар-Прадеш.

індійців, 89 млн. з яких жили за межею бідності. Особливо великий тиск на інфраструктуру міст на півдні, де розташовані три мегаміста (мегамістом в Індії вважається міська агломерація, що має понад 5 млн. жителів) із семи (Мумбаї, Колката, Ченнаї), та на півночі в районі столичного округу Делі. У Делі мешкає 12,8 млн. осіб, в Колкаті – 13,2 млн., а в Мумбаї – 17 млн. жителів*. У 2000 р. в Індії вже було 40 метроміст (населених пунктів, де мешкає понад 1 млн. жителів), три тисячі міст і 3396 малих містечок [4]. Хоча в країні й досі переважає сільське населення, демографічний вибух створює необхідні передумови для бурхливого неконтрольованого розростання міст.

Історія демографічного вибуху в Індії досить показова. В середині 50-х років ХХ ст. пересічна жінка народжувала у середньому шістьох дітей, частина з яких помирала внаслідок бідності та складної епідеміологічної ситуації, навіть не досягнувши підліткового віку. Спочатку ніщо не передвіщало демографічної катастрофи: у 1951 р. рівень народжуваності в Індії сягнув 40 немовлят на 1000 жителів, а смертності – 27. Висока народжуваність збалансовувалася значною смертністю серед новонароджених. Однак уже в 1981 р. кількість смертей знизилася до 14 на 1000 осіб, а народжуваність зупинилася на показнику 34 народження на 1000 жителів. Отже, показники зростання населення збільшилися з 13 до 20 осіб на 1000 жителів

* Колката (до 2001 р. Калькутта) – столиця штату Західна Бенгалія та найбільший урбанізований центр Східної Індії, розташована на берегах річки Хуглі, що є притокою Гангу. Про значення міста свідчить той факт, що з 1772 по 1912 рр. воно було столицею Британської Індії. Колката – місто переплетіння британської архітектури та індійського мистецтва. Це єдиний мегаполіс Індії, де вже тривалий час діють метрополітен і трамвайні лінії.

Мумбаї (до 1995 р. Бомбеї) – столиця штату Махараштра та найбільший комерційний центр Західної Індії, на який припадає 40 відсотків зовнішньої торгівлі країни. Місце концентрації провідних індійських банків і офісів транснаціональних корпорацій, столиця індійського кіномистецтва й культурного життя, головний центр друкарства та надання транзитних послуг. Тут розташована Далал-стріт, яка виступає аналогом нью-йоркського Уолл-стріт і лондонського Сіті. Для Мумбаю характерний високий рівень організованої злочинності та періодичні комуналістські погроми.

з 1951 по 1981 р., але проміжок часу з 1951 по 1981 р. став періодом „вибуху населення” майже вдвічі – з 361 млн. осіб до 685 млн. [5]. Як вважається, саме в цей час індійський уряд втратив слушну нагоду раз і назавжди вирішити проблему перенаселення. Якби в ці часові межі на державному рівні проводилася виважена політика, демографічної проблеми подібного масштабу вдалося б уникнути, але цього не трапилося. Слушну нагоду було втрачено, і бурхливо зростаюче населення стало неможливим забезпечити на належному рівні освітніми послугами через відсутність економічних ресурсів у країні, закритій від глобалізації та орієнтованій переважно на автаркію.

З'ясуємо, якими причинами викликано індійський демографічний вибух. Враховуючи жахливий стан здоров'я населення в період, що настав після проголошення незалежності Індії в серпні 1947 р., держава почала виділяти значні ресурси для забезпечення його медичними послугами. Велика кількість небезпечних інфекційних хвороб, поширені серед населення голод та дефіцит якісної питної води, відсутність розгалуженої мережі медичних закладів і доріг із твердим покриттям у сільській місцевості викликали підвищену смертність серед новонароджених. Індійська політична еліта вирішила, що поширення послуг медичного обслуговування на сільську місцевість і забезпечення доступності ліків дасть змогу стабілізувати приріст населення. Тим більше, що міжнародні чинники сприяли цьому – 60-ті роки ХХ ст. були періодом деколонізації Африки, а Індія, яка перетворилася на одного з головних символів країн, що розвиваються (в тому числі як лідер і засновник Руху Неприєднання), своєю бідністю і нестерпними умовами життя населення привернула увагу міжнародних організацій, які боролися з високою дитячою смертністю та інфекційними захворюваннями в Третньому світі.

Участь міжнародних організацій і країн-донорів у боротьбі з хворобами шляхом масової вакцинації новонароджених проти „великої четвірки” хвороб – кору, туберкульозу, дифтерії та поліомієліту й постачанні гуманітарної допомоги індійсь-

кому населенню виявилася досить вдалою, що допомогло істотно скоротити смертність, але не народжуваність. Організатори програми контролю за народжуваністю були переконані, що саме велика смертність серед новонароджених та дітей молодшого віку змушувала індійські сім'ї мати багато дітей у надії, що хтось із них виживе. Невдовзі з'ясувалося, що індійські сім'ї, незважаючи на значне скорочення дитячої смертності, все одно продовжують заводити багато дітей. Головна помилка центрального уряду в Делі полягала в тому, що будь-які програми регулювання народонаселення було доцільно здійснювати в комплексі з роз'яснювальною роботою серед населення, доповнюючи її великими штрафами для порушників і різноманітними заохоченнями та пільгами для тих, хто мав мало дітей, але цього не робилось. Тобто не існувало зв'язку між заохоченнями й каральними заходами, що в умовах глибокої релігійності індійського суспільства не сприяло зменшенню чисельності народжень.

Під час реалізації програми скорочення смертності не було враховано великої кількості соціально-економічних та релігійних чинників, які безпосередньо впливали на народжуваність у традиційній індійській сім'ї. Насамперед був недооцінений вплив економічного чинника. Як і в інших країнах із великою часткою аграрного населення, в Індії традиційним є високий рівень народжуваності, що спричинено необхідністю отримання додаткових робочих рук для праці на землі. Відомо, що одна з головних характеристик бідності – це обмежений доступ до ресурсів, а робоча сила є одним із небагатьох ресурсів, який мають у наявності люди з бідного прошарку населення. В країні навіть досить популярне прислів'я – „нагодувати кожен додатковий рот коштує менше, ніж отримати ще дві робочі руки”. У сільській Індії, з домінуючою в ній кастовою системою та недорозвиненими земельними відносинами, були досить поширені боргові зобов'язання нижчих каст та „недоторканих” перед вищими, що змушувало боржників розплачуватися за борги своїми дітьми, віддаючи їх на кабальну роботу до позичальників коштів у рахунок погашення боргу. Це

спонукало батьків, які опинилися у борговій пастці, народжувати якомога більше дітей. Із відкриттям Індії для навколишнього світу з'явилися й інші мотиви для появи багатодітних родин. Відомо, що в північній Індії процвітає нелегальний продаж дівчат бездітним сім'ям із Західної Європи, США та Канади, оскільки індійські діти з індо-арійської півночі мають подібні до європейців риси обличчя та світлу шкіру, що й викликає великий попит на них серед громадян цих країн, які бажають їх усиновити [6].

Найважливішою проблемою є те, що батьки в індійській сім'ї неодмінно хочуть, щоб у них народився саме хлопчик і не зупиняються на народженні однієї дитини, якщо вона виявиться дівчинкою. Це є проявом норм пануючої релігії – індуїзму. Вважається, що чим більше синів має родина, тим вищий її соціальний статус, а в індійській глибинці великим компліментом для жінки є звернення – „матір багатьох синів”, чи „та, хто виховала кілох нащадків”. Майбутній нареченій бажають на весіллі: „Нехай ти станеш матір'ю 100 синів”. Жінки, які вже мають двох дітей чоловічої статі, зазвичай займаються надалі плануванням сім'ї та приймають контрацептиви. Характерно, що представниці слабкої статі йдуть на штучне переривання вагітності переважно тоді, коли дізнаються, що у них має з'явитися на світ донька. Отже, є підстави твердити, що Індія „вражена” демографічним фундамен-талізмом, пов'язаним із прагненням більшості індусів дати життя хлопчочкові, а не дівчинці [7].

Бажання мати синів є досить складним культурним феноменом, воно безпосередньо стосується традиційних ролей, які покликаний відігравати чоловік в індійській сім'ї. Сини виступають соціальною гарантією батьків у старості, бо вони не тільки залишаються у родинному помешканні, а й приводять сюди дружину, яка допомагає старим батькам у господарстві. Доньки ж після досягнення шлюбного віку залишають батьківський дім, і в більшості випадків підтримують суто номінальні контакти зі своєю рідною сім'єю. Тому в сільській Індії панує переконання, що не варто витрачати фінансові ресурси родини

на доньок, бо після одруження вони все одно не зможуть допомагати батькам. Отже, дівчат памагаються видати заміж якомога раніше, щоб не асигнувати зайві кошти на їхнє виховання. Батьки також передчувають, що вимоги приданого, які лунають із боку сім'ї потенційного шлюбного партнера, можуть змінитися з часом, стати для них більш жорсткими. В Індії вважається, що чим більший вік дівчини – тим більший посаг за неї повинен вимагати її потенційний наречений. Отже, інститут раннього шлюбу, який особливо поширений в північній Індії, істотно впливає на загальний рівень народжуваності в країні, збільшуючи репродуктивний цикл пересічної жінки. Про низький статус жінки в індійському суспільстві і домінуючий у країні демографічний фундаменталізм свідчать дані останнього перепису населення, датованого 2001 р., згідно з якими, співвідношення чоловіків до жінок у середньому по Індії було 1000 до 933 [8].

В Індії з її специфікою (сільська частка населення – 70 %) демографічну проблему неможливо вирішити примусовими методами, адже шляхи її розв'язання – в зростанні добробуту селян, що дасть їм змогу підвищити рівень освіти і гарантувати доступ до необхідних медикаментів. Основна помилка політичної еліти країни полягала у тому, що політика контролю за народжуваністю взагалі не ув'язувалася з досягненням соціальної безпеки населенням, тобто боротьба з бідністю та безробіттям не велася на належному рівні. Цьому країна мусить завдячувати ізоляціоністській економічній політиці – „свараджу”*, що „з'їла” багато потенційних робочих місць, в експортній галузі. Відомо, що в Індії мережа державного соціального забезпечення поширюється переважно на державних службовців, бо у центрального та федеральних урядів на місцях немає коштів для забезпечення пенсійними

* Сварадж (або, буквально, „своє правління” чи „своє царство”) – державна економічна політика з наголосом на імпортозаміщуваній індустріалізації та відмові від широкого залучення підприємств країни до світової торгівлі, що сповідувалася правлячим ІНК в перші десятиліття незалежного існування Індії.

виплатами усіх жителів країни похилого віку. Тому старі батьки й досі покладаються на допомогу своїх дітей. В Індії зарплата чоловіків значно вища за жіночу, що є додатковим стимулом дати життя саме синам. Оскільки багато регіонів країни знаходяться у зоні прямої дії природних катаклізмів (повені у Гімалаях, циклони та тайфуни над Бенгальською затокою, паводки на Індо-Гангській рівнині) чоловіки завжди цінувалися набагато більше за жінок, бо могли працювати на роботах, пов'язаних із ліквідацією наслідків стихійного лиха. Синам надавали також перевагу у так званому поясі племен, що простягнувся „рваним ланцюгом” через усю північну та центральну частину Індії, оскільки члени племен живуть ізольовано у несприятливому природному середовищі та ведуть примітивне народне господарство, полюючи і займаючись вирубкою лісу, для чого потрібна груба фізична сила [9]. До речі Індія є найбільшим після Африки регіоном концентрації племен.

Бажання народити саме хлопчиків пов'язане з іншою згубною традицією, яку вже багато років намагається викоренити парламент Індії. Для індусів характерна ситуація, коли сім'я нареченої оплачує весілля і дає їй великий посаг відразу після одруження. Знайти гроші на одне тільки весілля є справою надзвичайно складною, враховуючи масштаби цього торжества. На нього запрошуються тисячі людей, пов'язаних кастовими та субкастовими зв'язками, відомі музики та священники-брахмани, проводяться ритуали з великою кількістю дорогих декорацій і коштовностей. Якщо сюди додати виплати на придане, ситуація виявиться зовсім критичною для сторони, яка змушена оплачувати весільні витрати. До того ж, після завершення весільної церемонії сама наречена, як ми вже зазначали, переходить у будинок чоловіка і працює на його сім'ю. Якщо зупинятися на питанні обмеження сім'ї двома дітьми, то з'ясовується, що у більшості індусів є одне бажання – мати двох синів, а ті, у кого народяться дві доньки, ні за що не погодяться на обмеження народжуваності добровільним шляхом чи на стерилізацію. Появу на світ дівчинки чи двох

дівчаток індуси вважають економічною катастрофою та намагаються компенсувати народженням хоча б ще двох хлопчиків. Для Індії абсолютно не характерні сім'ї, де є тільки одна дитина, та й та – дівчинка. Інститут приданого, що, по суті, перебуває поза законом, досі широко практикується таємно, опосередковано впливаючи на рівень народжуваності [10].

Другий демографічний чинник – суто релігійний. В Індії, де тільки 65,38 відсотків населення вміє читати й писати, життєва орієнтація людей сформована за безпосереднього впливу релігійного світогляду, який заперечує право держави на втручання у питання сімейного планування, а народження дітей пов'язує з надприродними силами та впливом богів, нав'язує віруючим фаталістичне сприйняття світу й тих аспектів, які стосуються шлюбу та народження дітей. Протягом століть традиційно освіта в Індії гальмувалася багатьма причинами. Насамперед під час довгої колоніальної історії країни освітні ресурси йшли тільки в регіони, стратегічно важливі для британських колонізаторів. Раніше існувало переконання, щонабуття знань це привілей вищих каст, зокрема варни вчителів та священників-брахманів. Проблема каст з її обмеженнями, накладеними на пересування й зміну професій, визначала низьку мобільність індусів і багато в чому пояснює відсутність серед них фахівців, що здобули освіту за кордоном. У країні тривалий час існувало класичне аграрне господарство, яке не пред'являло особливих вимог до якості технічних чи гуманітарних знань працівників, що були в ньому зайняті. Наостанку, свою роль зіграв й низький статус жінки у суспільстві. Більшість жінок у сільській місцевості не вчать, а працюють (переважно біля дому), оскільки їм освіта, як вважають вони самі та їхні родичі, непотрібна. В містах ситуація інша – там до знань та навичок особливі вимоги, оскільки існує є попит на кваліфіковану робочу силу, діє багато навчальних закладів, жінки мають значно більше прав на вільне пересування та навчання, ніж у сільській глибинці. І сьогодні більшість неосвічених жителів мешкають переважно у відсталій аграрній Індії.

Отже, для країни характерна велика диференціація між рівнем освіти жителів села й міста, між вищими кастами та нижчими, між чоловіками і жінками. Відображенням цього є надзвичайно мала частка жінок у освіченому населенні Індії. Станом на 2001 р. у країні було 76 % чоловіків, що вміли читати й писати, і тільки 54 % жінок. Найгірше становище з жіночою освітою склалося на півночі в таких штатах, як Уттар-Прадеш (42,96 % освічених жінок), Бігар (33,57 %), Раджастхан (44,34 %), Мадх'я-Прадеш (50,28 %), Джамму і Кашмір (41,82 %) [11].

В Індії існує чимало серйозних стереотипів, які впливають на характер поведінки мешканців країни. Подружніх пар, що не мають дітей, характеризує надзвичайно низький статус у традиційному суспільстві. Бути неодруженим у середньому чи похилому віці дуже не бажано, бо інститут шлюбу є універсальним серед індусів. Очікується, що добропорядний представник релігії повинен пройти через різні стадії життя і виконувати обов'язки (дхарму*), які характерні для тієї чи іншої стадії, а одруження вважається надзвичайно важливим кроком дорослої людини. Індуси приймають дхарму, як найвище зобов'язання шлюбного союзу, зумовлене не статевим потягом, а необхідністю виконання релігійних ритуалів. Відтворення кастової гілки – інша мета шлюбу індуса. Отже, на відміну від Західного світу, в Індії дуже мала чисельність неодружених і розлучених. Ці чинники, враховуючи також ранній вік вступу до шлюбу пересічних жителів країни, відіграють важливу роль у процесі демографічного вибуху [12].

Відомо також, що в Індії дуже слабо розвинена жіноча емансипація. Жінки вважають, що мета їхнього життя полягає лише у народженні дітей. Вони не бачать себе в іншій ролі, окрім ролі матері-дружини, бо з раннього віку виховуються батьками тільки для її виконання. Коли дружина стає вагітною, її соціальний статус в очах чоловіка та членів його родини істотно зростає, до неї починають ставитися з великою

* Дхарма перекладається буквально як „релігійне зобов'язання”, але самі індуси вважають, що дхарма – це істотна невід'ємна частина особистості, яка формується під впливом виконання релігійних зобов'язань.

повагою, оберігаючи від важкої роботи, вона отримує найкраще харчування та дорогі ліки. Інколи жінки не можуть дочекатися вагітності, щоб припинити змушання чоловіка і не виконувати важку роботу в домі. Народжувати дітей престижно, про що свідчать індійські традиції. Зокрема, культура дітонародження відображена у ритуалах і займає важливе місце в релігійному житті родини. Більшість релігійних обрядів, які виконує жінка, обов'язково включають молитви про велику та здорову сім'ю, де буде багато синів. Звістка про вагітність жінки нерідко є причиною великого торжества, що святкується на рівні усього села чи навіть міста [13]. Вплив релігійного фактора виявляється також у переконанні індусів у священній необхідності продовження кастової ланки по чоловічій лінії. Більшість сімей вважає, що з релігійних міркувань народження хлопчика повинно бути пріоритетом, адже згідно з традиціями індуїзму тільки син має право здійснювати обряд кремації своїх батьків. У деяких штатах, де досить сильні кастові та кланові традиції, народження нащадків чоловічої статі є просто необхідністю – наприклад у Раджастхані, де є каста воїнів-раджпутів. Батьки хочуть бачити народження хлопчиків також у штатах Пенджаб та Харьяна, які традиційно виступали постачальниками солдатів до армії ще Британської Індії.

На відміну від сусіднього Китаю, який традиційно експортував робочу силу за кордон, Індія стримувала зростаюче населення в на своїй території. Це викликано, насамперед, жорстко регламентованою кастовою системою, згідно з основними постулатами якої члени вищих каст не могли залишати священний Бхарат (територію Індії), бо на них у такому разі чекало вигнання з касты. Представники нижчих каст рідко їздили за кордон, оскільки повинні були обслуговувати касты вищі, а також відчували дефіцит фінансових ресурсів. Оскільки індуїзм є домінуючою релігією, він має значний вплив на звичаї та уклад релігійних меншин в Індії, які переймають різні традиції весілля і подружнього життя у індусів. Не варто забувати, що досить велика кількість жителів

Індостану перейняла іншу релігію в результаті релігійної конверсії, рятуючись від низького статусу в суспільстві, викликаного приналежністю до тієї чи іншої другорядної касты. Тому не дивно, що в країні не можна побачити буддизм, іслам чи християнство у чистому вигляді. Навіть ті, хто змінив свою релігійну приналежність, у багатьох випадках продовжують керуватися в повсякденному житті індуїстськими нормами та звичаями. Якщо говорити про інші релігійні меншини, то передусім зауважимо, що серед мусульман народжуваність значно вища, і вони, як ніхто, відкидають право держави регулювати процеси дітонародження. І це викликає відповідну реакцію з боку ортодоксальних індусів, які переконані, що мусульманин має чотирьох дружин, які і народжують велику кількість дітей, тому індуси повинні мати ще більше немовлят, щоб не допустити погіршення демографічного балансу в країні на користь іншівірців [14].

Щойно викладене дає підстави зробити низку важливих висновків. По-перше, Індію переслідують демографічний фундаменталізм, що полягає у бажанні батьків мати за будь-яку ціну дітей чоловічої статі, навіть якщо спочатку народиться чотверо-п'ятеро дівчаток. По-друге, інститут шлюбів – один з найважливіших у суспільстві, а розлучення є надзвичайно рідкісним явищем, оскільки воно викликає загальний суспільний осуд та незадоволення батьків, які вже оплатили весілля. По-третє, низький статус жінки в індійському суспільстві призводить до ранніх шлюбів, що значно збільшує її репродуктивний цикл. Також, другорядна роль представниць слабкої статі в родині змушує її йти на вагітність надії дати жінку синам, оскільки це підвищує повагу до неї серед членів сім'ї чоловіка. Нарешті, багато представниць прекрасної статі мають недостатню освіту, що й визначає їхній обмежений світогляд у питаннях планування сім'ї і цілковиту залежність від рішень чоловіка. Зрозуміло, що традиційні переконання щодо сімейних відносин та ролі жінки в суспільстві дуже укорінилися в багатьох регіонах Індії, а для подолання цих стереотипів потрібна комбінація державної політики в галузі освіти, штрафів та заохочень, що не було

враховано урядом Індії під час здійснення кампанії боротьби з інфекційними захворюваннями.

Повернемося до питання невдалої участі держави в процесі регулювання народонаселення. Наведені факти вказують на те, що програма обмеження народжуваності повинна була мати складний, комплексний характер. Однак розгляд заходів, за допомогою яких робилися спроби впливати на рівень народжуваності, свідчить про те, що вони були недостатніми. Уряд Індії ще в 50-ті роки ХХ ст. спробував запровадити державні моніторингові програми, які мали відстежувати динаміку зростання населення. Політика планування народжуваності базувалася на п'ятирічних планах, перший з яких було започатковано в 1951 р. Його цілі були досить скромними – проведення агітації серед пацієнток пологових будинків не народжувати дітей знову і збирання інформації про рівень народжуваності в усіх штатах (план був розрахований на жителів міст). Однак чисельність населення продовжувала бурхливо зростати і в 60-ті роки, тому уряд вирішив розповсюджувати серед населення дешеві контрацептиви, заохочувати чоловіків і жінок до стерилізації. Цей захід не дав очікуваного результату. Оскільки більшість жителів країни були фанатиками, які вірили, що народження чи смерть дитини є волею богів, отже ніякі медичні та контрацептивні заходи цього змінити не можуть. Вони брали протизаплідні засоби, що розповсюджувалися через державні мережі, але фактично їх не використовували. Як уже згадувалося, масова вакцинація дітей в 60–70 роки, викорінення смертельно небезпечних хвороб, таких як чума, холера та віспа, а також відносно вдала „Зелена революція”*, що дала змогу розв'язати першочергову проблему забезпечення населення харчуванням, істотно скоротили смертність. При цьому рівень народжуваності продовжував зростати чи залишався сталим. Водночас

* „Зелена революція” зводилася до активної участі держави з 1968 по 1975 р. ХХ ст. в істотному збільшенні врожайності фермерських наділів у північних штатах Індії шляхом надання фермерам нових високоврожайних культур, добрив сільськогосподарської техніки.

смертність людей похилого віку не зменшилася в такій самій пропорції, як дитяча, оскільки міжнародні гуманітарні організації не приділяли їм достатньої уваги [15]. Як наслідок, у країні поступово сформувався великий відсоток людей молодого та середнього віку, а, як відомо, саме ця група демонструє найвищі темпи дітонародження.

Із 1976 р., коли в країні почала діяти Національна політика регулювання населення, в школах було запроваджено предмет про проблему перенаселення, до навчального процесу було введено спеціальні курси з планування сім'ї, наголос в яких робився на оптимальній чисельності дітей, пізньому віці одруження, відповідальному ставленні до дітей, взаємозв'язку між зростанням населення та вичерпністю ресурсного потенціалу країни, аналізувалися міфи, релігійні цінності, народні вірування та забобони щодо шлюбу і дітонародження. Але, як і раніше, запровадження програми не дало позитивних наслідків. Вона мала, скоріше, символічне значення, тому що не була забезпечена її прив'язка до звичайної освіти у сільській місцевості, яка виступала головним „локомотивом” народжуваності. В індійських містах проживають трохи більше чверті усіх жителів країни, а всього по Індії налічується понад 638 тисяч сіл, охопити які освітньою мережею зовсім не просто. Чіткій роботі з планування сім'ї за допомогою освітніх програм перешкоджає також етнічна й кастова різноманітність Індії, наявність серед її громадян людей, що належали до багатьох релігійних сповідань і культів. Крім каст, підкаст та релігійних меншин, тут є племена, що мешкають досить ізольовано. Живуть у країні також мільйони емігрантів із навколишніх, більш відсталих держав, які не мають бажання йти назустріч урядові та контролювати свою поведінку в інтимних питаннях.

Оскільки програма обмеження дітонародження не дала практичних результатів, всередині 70-х років Делі вирішило застосувати більш радикальні методи. Типовою ілюстрацією нової примусової державної політики може слугувати спроба масштабної стерилізації, що здійснювалася в роки правління Індіри Ганді. Ця політична діячка прийшла до влади під гаслом

„Garibi Hatao” – викоренимо бідність. Саме Індіра першою назвала зростання народжуваності головною національною загрозою Індії та причиною стрімкого поширення бідності серед її населення. Було взято за мету скоротити рівень народжуваності з 41 дитини на 1000 жителів до 20–25 дітей за допомогою масової стерилізації. Кампанія стерилізації, ініційована Індірою Ганді, тривала з 1975 по 1977 р. За її проведення відповідав 29-річний улюблений син Індіри Санджай Ганді, якого вона мала намір зробити своїм наступником в Індійському національному конгресі (ІНК). Головний наголос було зроблено на припиненні дітородних функцій за допомогою ваксетомічних операцій. Стерилізація найбільш агресивно проводилася у північних штатах так званого поясу хінду, урядові міністри яких, представлені партією ІНК, добровільно підвищували планові зобов'язання з кількості стерилізуємих громадян, щоб здобути прихильність Індіри Ганді та її впливового сина. Так, губернатор штату Уттар-Прадеш на свій розсуд підняв планку стерилізації з 400 тис., рекомендованих центральним урядом, до 1,5 млн. чоловік [17]. В Уттар-Прадеші та в кількох інших штатах півночі впливові активісти ІНК поставили перед державними службовцями не тільки план стерилізації, а й виділили квоту, яку чиновники мали заповнити власними силами. Викорененню надмірної народжуваності повинні були також сприяти органи внутрішніх справ, медичні установи, служби планування сім'ї та навіть вчителі сільських шкіл. Десяткам тисяч державних службовців не платили гроші місяцями, багато з них не досягли службового підвищення, ще певна кількість втратила роботу, оскільки вони не змогли надати докази того, що за допомогою їхніх зусиль вдалося стерилізувати значну кількість людей. Службова запопадливість викликала значні перекоси і фактично перетворила програму на насильницькі дії, що супроводжувалися масовими зловживаннями чиновників. В умовах державного терору стерилізація звелася, в основному, до масованих облав на мешканців халуп, міських жебраків, безпритульних і жителів сільської глибинки.

Державні службовці затримували усіх, незалежно від сімейного стану й віку, та відвозили до клінік, де наспіх виконувалися операції. Чиновники переслідували переважно людей з нижчих каст, бо обґрунтовано побоювалися можливих наслідків у відносинах з вихідцями із впливових каст. У деяких селах стерилізація не відбулася, оскільки до них просто не було прокладено доріг і медики не змогли туди доїхати. Серед неосвіченого населення поширювалися чутки, що методи контролю народжуваності через операції є причиною чисельних смертей, і на півночі Індії запанувала паніка. В цілому терор сягнув такого рівня інтенсивності, що по всій північній Індії зупинилася ділова активність, люди боялися подорожувати до міст та відвідувати ярмарки, ховалися в полях, коли чули шум автомобільного двигуна [18].

Як наслідок, під час парламентських виборів березня 1977 р. ІНК здобув тільки чверть місць, а найгірші результати він показав саме у штатах поясу хінду, де проводилася активна кампанія із стерилізації населення. Підсумовуючи, зазначимо, що перехід до форсованої стерилізації в умовах існування патріархального, заснованого на релігійних традиціях та переважно селянського суспільства в північній Індії міг викликати тільки політичну катастрофу для прем'єр-міністра Індіри Ганді. Відтоді владна еліта Індії переконалася, що проблему народжуваності необхідно вирішувати ненасильницькими методами. З цього зробили висновок, і тепер будь-який уряд не наважується застосовувати жорсткі санкції проти порушників режиму дітонародження, небезпідставно побоюючись втратити владу під час нових парламентських виборів. Індія, на відміну від однопартійного Китаю, – демократична країна із сформованою парламентською моделлю демократії, тому її політична еліта повинна враховувати інтереси виборців, а в КНР народжуваність обмежується простими адміністративними методами, штрафами, заохоченнями й жорсткими покараннями. В Індії використання таких методів може призвести до падіння центрального уряду і урядів штатів та приходу до влади альтернативної опозиційної сили. Це

характерно для перенаселеної північної Індії, що дає диспропорційно великий відсоток голосів на парламентських виборах.

До того ж, центральний уряд покладає відповідальність за контроль над народжуваністю на місцеві федеральні уряди, погрожуючи їм такими санкціями, як скорочення асигнувань із державного бюджету і навіть урізання чи замороження квот штатів, які погано контролюють народжуваність, при виборах до парламенту країни. Справді, ситуація складається парадоксальна. Одні штати вживають багато заходів для обмеження народжуваності, а інші просто ігнорують боротьбу з цією глобальною проблемою, тим самим теоретично претендуючи у майбутньому на більше місць у нижній палаті парламенту. Скажімо, сьогодні від північного штату Уттар-Прадеша обирається 85 парламентарів, від Бігара – 40, Мадх'ї-Прадеша – 29 депутатів. Навпаки, південні штати мають значно менше зарезервованих місць. Кералі належить право спрямувати до вищого законодавчого органу лише 20 депутатів, Карнатаці – 28, Гуджарату – 26. Якщо чисельність населення північних штатів і надалі зростатиме подібними темпами, то невдовзі ці федеральні одиниці вимагатимуть збільшення кількості депутатських місць у нижній палаті парламенту. Деякі націоналістичні партії, що перемогли в північних штатах поясу хінду, вважають контроль за народжуваністю втручанням у внутрішні справи ортодоксальних індусів і не вживають належних заходів, бо бояться втратити голоси на виборах серед свого електорату [19].

Невдала спроба насильницької стерилізації стала поштовхом для переходу до політики грошової компенсації за відмову від народження дитини. Але й вона мала незадовільний результат через неможливість з боку держави виділити суттєві кошти родинам з однією дитиною. Не дала позитивних зрушень й політика добровільної стерилізації кінця 80-х років минулого століття, оскільки на операцію погоджувалися переважно ті індуси, які вже мали багато дітей і бажали у такій

спосіб заробити додаткові кошти. Цікаво, що до пунктів стерилізації стояли черги, які склалися з людей похилого віку, більшість серед яких становили жінки. Молодь не погоджувалась на подібні операції, бо за стерилізацію платили більше тим родинам, де була одна дитина, чи взагалі не було дітей. Недостатніми видаються ті пільги, які отримує житель країни у разі погодження йти на подібну операцію. Так, у 80-ті роки ХХ ст. за участь у програмі виплачували незначну суму, на яку не можна було придбати навіть пайдешевший одяг. Серед індійського населення вкоренився також стереотип про надзвичайну небезпечність цієї операції, що ймовірно виник ще в роки насильницької стерилізації, коли недбалість лікарів призводила до багатьох каліцтв і навіть смертей. Відтак насильницькі заходи в часи правління Індіри Ганді стали потужною антирекламою щодо методів стерилізації.

Оскільки примус не допоміг, штати почали звертати все більше уваги на фінансове заохочення населення. Поступово уряди більш заможних штатів розширили мережу соціальних пільг для бажаючих піти на цю операцію. Для батьків із низьким рівнем достатку, які погодяться на стерилізацію після народження двох дітей, було передбачено доступ до якісних і дешевих медичних послуг, державне субсидування медикаментів. У 2000 р. Індія розпочала нову політику щодо обмеження населення, суть якої полягає в тому, що кожна пара, яка вже має двох дітей і збирається здійснити стерилізацію, може розраховувати на безкоштовне страхування усіх членів сім'ї. Використовуються також інші методи заохочення – жінки, які мають мало дітей, можуть претендувати на тривалішу оплачувану відпустку, на членів малих сімей чекає підвищення зарплати, хоча й досить скромне, збільшення кількості щорічних вихідних днів. Державні службовці з малими сім'ями невдовзі отримуватимуть надбавки та бонуси до місячної заробітної плати, а з досягненням пенсійного віку – ще й підвищену пенсію.

Досить цікавий досвід відносно боротьби з великою народжуваністю та подолання недовіри до дівчат у суспільстві

практично реалізовує заможній сільськогосподарській штат Харьяна, федеральний уряд якого запровадив схему фінансування дітей у малих сім'ях, де батьки відмовилися від наступних народжень дітей, зробивши собі стерилізацію. Згідно нею, донька таких батьків отримує 500 рупій на місяць, доки їй не виповниться 20 років, а хлопчик – 200 рупій до досягнення такого самого віку. Тим самим долається негативне співвідношення дівчат до хлопців у штаті. Але Харьяна – північний процвітаючий штат, що може собі дозволити фінансувати такі програми, в Індії з її обмеженою складовою соціального бюджету це велика рідкість [20].

Одна з найбільш принципових проблем, що практично зводить нанівець усі спроби політичної еліти країни боротися з перенаселенням, пов'язана з тим, що одні штати демонструють високі темпи зростання населення, чим нівелюють успішні спроби обмеження народжуваності в інших. У заможних індустріально розвинених штатах півдня та південного заходу народжуваність значно нижча, ніж у відсталих аграрних штатах півночі, центру й сходу. Доведено також прямий зв'язок між зростанням чисельності населення та його професійними заняттями. В штатах, де співвідношення праці в сільськогосподарському й промисловому секторах приблизно однакове, рівень народжуваності значно нижчий, ніж у регіонах з аграрним ухилом господарювання. Недаремно в таких відносно індустріально розвинених федеральних одиницях півдня як Керала, Тамілнад, Махараштра, Західна Бенгалія населення зростає значно повільніше, ніж у землеробських штатах Індо-Гангської рівнини.

Таким чином, маємо два полосо північ-центр та південь-захід, де спостерігаються кардинально протилежні тенденції, щодо зростання народонаселення. Пояснити таку відмінність нелегко, але є всі підстави вважати, що це пов'язано із високим статусом жінки в суспільстві та значно кращою освітою місцевого населення. На півдні домінує цивілізація дравідів, яка більш гнучка до культурної еволюції, ніж мусульмансько-арійська, що панує на півночі. Для південної сім'ї характерна

демократична атмосфера, досить високий соціальний статус жінки та порівняно вищий рівень її освіти, ліберальні культурні традиції. Жінки мають свободу пересування і значний відсоток їх працює або навчається поза межами дому. В таких штатах та союзних територіях, як Гоа, Керала та Хімачал-Прадеш більшість представниць прекрасної статі мають освіту. На півдні існує досить класичне співвідношення чоловіків до жінок (1 до 1,2), що має багато спільного з розвиненими країнами світу. Це свідчить про те, що тут не таку важливу роль відіграв демографічний фундаменталізм, який виявляється у преференції синів, а жінки мають значно більше прав, ніж на півночі [21].

Найкраще становище з жіночою народжуваністю склалося в індійській меншині християн, яка налічує понад 24 млн. осіб. Особливо це помітно у Кералі та колишній португальській колонії Гоа, де співвідношення чоловіків до жінок приблизно таке саме, як зазвичай буває у країнах Західної Європи. Керала* також посідає перше місце в Індії за мінімальним приростом населення. Гірські штати північного сходу – Мегхалайя, Маніпур та Мізорам теж мають відносно високий рівень освіти серед своїх жителів обох статей, бо саме тут існувала британська курортна та освітня інфраструктура, що базувалася навколо літніх курортів (hill stations), через посередництво яких британські колонізатори й здійснювали місіонерську діяльність серед гірських племен. Християнські області Індії підтримували й досі підтримують традиційні зв'язки з європейськими країнами, там працювали різні освітні місії та місіонери індивідуали, які насаджували

* Керала – невеликий штат, розташований на південно-західному узбережжі Індії. Його назва перекладається як „Земля, де ростуть кокосові пальми”. Основу народногосподарського комплексу Керали становить експорт продукції плантаційної економіки (кокосів, чаю, кави та спецій), а також грошові перекази від жителів штату, що працюють за кордоном. Керала – один із центрів туризму, відомий своїми чудово облаштованими пляжами та знаменитими пальмовими капалами. Посідає перше місце в Індії за соціальними показниками, асигнуваннями на освіту та культуру на душу населення.

класичну християнську освіту разом із релігією [18]. Хоч і дорого заплатила Індія за своє колоніальне минуле, проте цивілізованішими виявилися ті штати країни, які колись перебували під прямим британським чи португальським адміністративним управлінням, а більш відсталі сьогодні представлені територіями, які входили до складу 601 напівзалежного від британських колонізаторів туземного князівства.

Звернемося тепер до південно-західної Індії, де чинник індустріального розвитку опосередковано зіграв помітну роль у процесі обмеження народжуваності. Розглянемо штати Махараштра та Гуджарат. Розташовані тут індустріальне виробництво та розвинута сфера послуг змусили людей оволодівати складними технічними знаннями та вивчати іноземні мови. Відтак рівень освіти тут був вищим, ніж у аграрній Індії. Фактор розташування на узбережжі або поруч із ним та відкритості для навколишнього світу також зіграв позитивну роль, оскільки в північній Індії відсталість була викликана відсутністю контактів із високорозвиненими західними цивілізаціями і законсервована природними бар'єрами – пустелями на заході та Гімалаями на півночі. До того ж, великою була потреба в освіті серед традиційних купецьких прошарків півдня – гуджаратців, марварів та парсів, що займалися морською торгівлею і комерційною діяльністю, оброблянням та продажем дорогоцінного каміння. Взагалі, морська торгівля надовго змінила обличчя південної Індії й стала одним із чинників появи в цьому регіоні освічених людей. Високий рівень розвитку окремих, контрольованих британцями мегаполісів на узбережжі Бенгальської затоки теж був характерною рисою колоніального періоду, потреба у кваліфікованих кадрах зіграла вирішальну роль для формування „поясів освіти” навколо міст у штатах Махараштра та Західна Бенгалія. Саме в цих регіонах були запроваджені складні виробничі технології, тут вперше з'явився середній клас.

У країні є також особливі райони індійської специфіки – частини Пенджабу та Харьяни, які традиційно постачали до британської, а потім індійської армії військовослужбовців. Враховуючи високий престиж служби в армії і те, що для багатьох бідняків можливість опинитися у збройних силах гарантувала працевлаштування та кар'єрне просування, мінімальна освіта для жителів цих штатів була життєво необхідною. Проте давні традиції набору до армії негативно позначилися на співвідношенні чоловіків і жінок, оскільки в Пенджабі та Харьяні як ніде цінувалися хлопчики, які могли б продовжити родову справу служіння в колоніальній, а згодом і в індійській армії. Цей регіон теж має довгу традицію міграції сикхського населення до США, Канади, Західної Європи та тимчасового переїзду робочої сили до нафто-видобувних країн Близького Сходу, що визначило освітні пріоритети його жителів. Великі грошові перекази, які робітники надсилають додому з-за кордону, якраз йдуть на отримання освіти їхніми дітьми, оскільки батьки усвідомлюють, що знання є перепусткою до високого соціального статусу в суспільстві, а освіта – один із найважливіших економічних ресурсів. До того ж, цим регіонам притаманний високий ступінь аграрної комерціалізації, пристойний рівень життя, а також культура споживання в цілому подібна до європейської [22].

Підведемо підсумок – розташування біля водних шляхів і відкритість для впливу навколишнього світу, насаджування колонізаторами, нерідко примусове, європейської культури та релігійних норм, високий рівень життя й урбанізації, вимоги, які висуваються до освіти та технічних знань роботодавцями, розгалуженість комунікацій у певній місцевості зіграли визначальну роль у формуванні європейського, орієнтованого на обмежену сім'ю, стилю життя серед індусів і християн південної Індії в перші десятиліття після проголошення незалежності країни. В подальшому штати півдня зберегли досить помірні темпи зростання народжуваності.

Зовсім інша ситуація складається на півночі. На прикладі штату **Уттар-Прадеш*** можна проілюструвати проблему перенаселення, яка характерна для північних регіонів Індії. Ця федеральна одиниця займає площу в 294 тисячі квадратних кілометрів і розташована у північно-центральній Індії, на кордоні з Непалом та Тибетом. Економіка Уттар-Прадеша орієнтована переважно на землеробство, оскільки він лежить на знаменитій Індо-Гангській рівнині, та легку промисловість (текстильну й шкіряну). Штат продовжує посідати перше місце в Індії за рівнем народжуваності, і якщо такий темп збережеться, то можна очікувати, що кількість його жителів у 2050 р. сягне 440 млн. осіб. Середній показник приросту населення становить 3,99 % на рік, а густина заселення вже сьогодні обчислюється в 689 осіб, перевищуючи на берегах Гангу позначку в 1000 осіб на км². У 1991 р. 42 % жителів штату вміли читати та писати, що було значно менше за середньоіндійський показник у 52 %. Співвідношення чоловіків до жінок становить 1000 до 879, що є одним з найгірших показників у всій Індії. Тільки у деяких районах жінок мешкає більше, що викликане не їхнім високим статусом у суспільстві, а скоріше, масовими міграціями у пошуках роботи більшої частини зубожілого чоловічого населення до заможних штатів. Тут постійно налічується приблизно 40 млн. безробітних [23].

Інший типовий приклад північного відсталого штату – це прикордонний з Непалом штат **Бігар****, який впевнено утримує

* Назва Уттар-Прадеш перекладається буквально як „північний штат”. Цей, розташований на півночі країни найбільший за чисельністю населення штат характеризується змішаним проживанням мусульман та індусів, а також наявністю на його території емігрантів з сусідніх бідних країн чи територій, прилеглих до півострова Індостану – Непалу, китайського Тибету та М'янми. Уттар-Прадеш – один з головних осередків комуналістського насилля в Індії. Його вважають також колыскою індуїзму, адже тут розташовано багато священних місць цієї релігії і протікає річка Ганг.

** Назва Бігар походить від слова *vihara* – тобто буддистський монастир. Прикордонний з Непалом штат входить до так званого „золотого кільця” буддизму, де розташовані всесвітньо відомі пагоди, він є також батьківщиною джайнізму. Бігар вважається найкриміногеннішим у індійській федерації, це тіньова столиця контрабандистів та організованої злочинності на півночі Індії, пов'язана з трафіком контрабанди через прозорий кордон з Непалом.

третє місце в країні за чисельністю населення. Займаючи 5,29 % території Індії, Бігар вміщує у своїх кордонах 10,21 % її громадян. У штаті найгостріше в усій Індії стоїть проблема конфліктних відносин вищих і нижчих каст, а також вищих каст та „недоторканих”, нерозв'язаним залишається гостре земельне питання. Серед місцеїх селян – найвищий у всій Індії рівень заборгованості перед заможними землевласниками. В 1991 р. майже третину його жителів становили безземельні селяни, які змушені були відпрацьовувати борги. В штаті також зберігається високий рівень народжуваності – 3,9 до 3,0 по Індії у середньому. Смертність також більша порівняно з іншими регіонами – 12,1 до 10,2 на 1000 жителів по Індії. Серед жителів Бігару наявний також високий рівень безробіття [24].

Аналіз соціально-економічного становища у цих двох федеральних одиницях свідчить про те, що переважно аграрні, відсталі в економічному відношенні штати Індії, які межують із ще більш відсталими країнами, характеризуються низьким рівнем освіти й високим рівнем народжуваності. Отже, Бігар та Уттар-Прадеш уособлюють собою гангську зону країни, агропромислово, сільську й відсталу північ з її консервативними звичаями та віруваннями. Більша частина Індо-Гангської рівнини характеризується дуже низьким рівнем освіти серед місцевих жителів, який викликаний домінуванням у цих штатах низькопродуктивного і низькотехнологічного сільського господарства, заснованого на відсталих, первісних технологіях, з незначним прибутком на душу населення, високим безробіттям. Недостатній рівень освіти був характерний у цьому регіоні для жінок, оскільки тут він визначався насамперед низьким статусом жінки у суспільстві, сформованими віковими стереотипами про її традиційну підпорядковану роль, наявністю одних із найбільш в Індії районів проживання нижчих каст, „недоторканих” і мусульман, історичною відсутністю сильного британського контролю, а отже, й ефективної адміністрації, яка би дбала про освіту та мінімальну зайнятість населення.

Іншою характерною рисою цих штатів є те, що в них мешкає досить значний відсоток бідного мусульманського населення, яке чинить запеклий опір будь-яким спробам держави обмежити їхню народжуваність. Мусульмани переконані, що запровадження подібної політики у штатах, де їхня присутність помітна, викликає тим, що індійській уряд намагається таким чином зменшити їхню чисельність, тим самим нівелювати їхній політичний статус та важелі впливу всередині індійського суспільства. Вони також намагаються народжувати якомога більше дітей, щоб протистояти індусам і не захлинутися в „індійському морі”. Саме на півночі Індії особливо рельєфно помітні суперечності між мусульманами та індусами: північні регіони неодноразово перетворювалися на арену жорстоких комуналістських погромів мусульманської меншини [25].

До цього додається також кастова проблема, прояви якої періодично спостерігаються на індо-арійській півночі. Вважається, що існує безпосередній зв'язок між „недоторканістю”, низьким соціальним статусом та відсутністю землі, з одного боку, й великою кількістю дітей – з іншого, що визначається статевим насиллям з боку вищих каст (яке призводить до народження небажаних дітей), і поширеною й досі практикою примусової праці та вільною поведінкою обох статей у середовищі „недоторканих”. Відомо, що чим нижча каста, тим менше зобов'язань й обмежень поведінки накладається традиційним суспільством на жінку, яка належить до неї. Кастова система безпосередньо пов'язана з тривалою історією нечистих професій, для оволодіння якими освіта не потрібна, а також з бідністю – коли діти були позбавлені можливості відвідувати школу і змушені працювати з раннього дитинства, бо праця їхніх „недоторканих” батьків не мала суспільного визнання і погано оплачувалася. Для районів із домінуванням кастової нерівності характерні великі борги членів нижчих каст перед лихварями, напівфеодалний уклад аграрної економіки, низький рівень взаємодії „недоторканих” з іншими соціальними групами, відсутність у них самоповаги та усвідомлення своїх соціально-економічних потреб, зокрема

в освіті та більш достойному працевлаштуванні. Ці й інші фактори змушують фахівців із народонаселення підкреслювати, що справжню боротьбу з високим рівнем народжуваності потрібно вести саме тут – в північних регіонах країни так званого поясу хінду [26].

Динамічне зростання населення Індії породило велику кількість соціальних ускладнень у суспільстві. Перший прем'єр-міністр незалежної Індії **Джавахарлал Неру** описував наслідки перенаселення, як не одну проблему, а як 400 мільйонів проблем, натякаючи на тогочасну чисельність жителів Індії. Він казав, що перенаселення – це проблема, насамперед, соціальна, вона означає необхідність забезпечення їжею, одягом, житлом та освітою усіх жителів країни. Справді, високий рівень народжуваності автоматично зменшує прибуток на душу населення, „з'їдає” заощадження людей, підсилює тиск на землю, створює дефіцит робочих місць й освітніх можливостей, призводить до неконтрольованої урбанізації та міграцій. Він також нівелював значною мірою „плоди розвитку”, які країна здобула після її економічного відкриття для навколишнього світу на початку 90-х років ХХ ст. Вже сьогодні в Індії 25 млн. осіб безпритульні, 328 млн. функціонально неграмотні, 53 % дітей віком до п'яти років мають аномально малу вагу. Кожен рік батьки відмовляються у середньому від 50 тис. дітей, які поповнюють армії міських жебраків. Взагалі три чверті малих індійців не ходять до школи в таких штатах, як Андхра-Прадеш, Бігар, Мадх'я-Прадеш, Раджастхан, Уттар-Прадеш та Західна Бенгалія. Перенаселення також гальмує економічний розвиток [27]. В Індії занадто багато дітей і молоді, а їхній молодий вік означає, що серед індійців тільки кожен третій повноцінно працевлаштований, враховуючи низьку зайнятість жінок у північних регіонах. Виходить, що двох жителів Індії утримує один працюючий, а такий малий відсоток зайнятих не може сприяти продуктивності націо-нальної економіки.

Звичайно, перенаселення є однією з причин поширення бідності. Відомо, що в країні проживають 300 млн. осіб, які

знаходяться на чи поза межею бідності. Ще 338 млн. тяжіють більше до соціального дна індійського суспільства, ніж до його серединних прошарків. А це майже дві третини жителів країни. Вплив зростання населення на якість життя в Індії вимірюється індексом НІМ – Household Index of Misery (показник бідності родини), що оцінює п'ять параметрів – будинки пакка чи качча*, доступ до безпечної питної води, наявність у помешканні електроенергії, санітарні умови, забезпеченість житла паливом, необхідним для приготування їжі. Згідно з дослідженнями, що відповідали цілям визначення цього індексу, 49 % індійців не можуть використовувати електроенергію, 69,7 – не мають власного туалету, 51,5 – живуть у будинках типу качча, 19 % не забезпечені у достатньому обсязі питною водою [28]. Це все спричинено перенаселенням. Наочною ознакою наслідків демографічного вибуху є існування практично в кожному великому індійському місті хаотичних поселень – халуп, де нема електроенергії, газу та води. Халупині квартали є головним джерелом небезпечних інфекцій, тут процвітає бідність і дрібна злочинність. Ці частини міст населені переважно мігрантами з сільської місцевості, яких змусили до переїзду страшний тиск на продуктивну землю та безробіття на селі.

Перенаселення надзвичайно ускладнює контроль влади за рухом населення між сільськими районами та містами. В перші роки існування незалежної Індії великої міграції із сільських районів до урбанізованих центрів майже не спостерігалось, оскільки індійські штати за розмірами більші, ніж деякі європейські країни, що робить переїзд дуже дорогим та небезпечним. Серед інших факторів, які не давали міграційним процесам набирати обертів, назвемо домінування в економіч-

*Будинки качча в Індії вважаються синонімом бідності, вони збудовані із застосуванням низькоякісних будівельних матеріалів, таких як глина та різноманітні відходи – фацера, автомобільні шини, сміття. На противагу їм будинки пакка є символом високого соціального статусу, їх будують з високоякісної цегли та будівельного каміння. В спорудах типу качча зазвичай нема електроенергії та води, це мазанки, розташовані на околицях сіл.

ному житті аграрного сектора та невирішеність земельного питання, тривалу історію поселень та культивуації землі й небажання індусів змінювати традиційні професії, якими займалися їхні кастові предки, а також соціально-етнічну неоднорідність Індії, в результаті якої мігранти при переїзді позбавлялися мережі соціальної підтримки, яка функціонувала за посередництва кастових зв'язків. Але згодом, із дедалі більшим розвитком дорожньої інфраструктури та започаткуванням політики економічної відкритості Індії, рівень міграції почав бурхливо зростати. Так, у 1951 р. тільки 10,8 % зареєстрованого населення мешкало поза зоною свого постійного проживання, а в 1981 р. їх вже налічувалося 30,6 %. Тоді це складало 207 млн. людей. Масові переїзди індійського населення надзвичайно ускладнювали контроль центрального уряду Індії та адміністрацій на місцях за людською масою, робили дуже непростим завдання реєстрації жителів країни та застосування до них санкцій, передбачених програмами боротьби з перенаселенням [29]. Доцільно додати, що рух населення між штатами Індії доповнювався хаотичною еміграцією до Індії нелегальних робітників і біженців із навколишніх ще бідніших країн. Індію характеризує центральне географічне розташування на півострові Індостані та великий, за протяжністю, державний кордон. Райони, які прилягають до КНР та М'янми, слабо заселені, а ті, що межують із Пакистаном, Бангладеш та Непалом показують значний рівень концентрації населення й соціокультурну подібність, що у поєднанні з кращою пропозицією роботи та вищою платнею в Індії викликає тимчасову чи постійну міграцію сюди жителів цих країн. У результаті, індійській уряд має справу з величезною хаотичною більшістю населення, яку надзвичайно важко контролювати.

Отже, доцільно встановити, чи існує ефективний вихід із становища, яке склалося з перенаселенням в Індії. Безумовно, в першу чергу необхідно зламати багатовіковий стереотип індійського суспільства, сформований під впливом традицій та домінування в повсякденному житті релігійного світогляду.

Один із ключів до розв'язання проблеми дітонародження полягає в якісній освіті, особливо це стосується представниць прекрасної статі, яким традиція відводить другорядні ролі в індійській родині. Диплом фахівця дає жінці певну автономію, впливає на її репродуктивні плани, сприяє її зайнятості на престижній роботі, тимчасово відсуваючи на другий план питання шлюбу та народження дітей. Відомо: чим вищий рівень знань жінки – тим вищий її соціальний статус в родині, він вже безпосередньо не пов'язаний з таким показником, як наявність дітей чоловічої статі. Жінка з освітою може впливати на прийняття важливих рішень у сім'ї, зростають її шанси і на працевлаштування поза межами дому, що робить її економічну залежність від чоловіка та його родини номінальною. Освіта дає більший доступ до економічних ресурсів і сприяє самоповазі. Вона має непрямі позитивні ефекти – затримує вступ жінок до шлюбу, змінює їхні погляди на світ і формує більш раціональне уявлення про взаємини чоловіка та жінки [30]. Отже, запровадження спеціальних предметів, присвячених контролю за зростанням населення, в освітню систему як великих міст, так і дрібних населених пунктів повинно стати пріоритетом, так само, як і виділення значних ресурсів на загальну освіту. Звичайно, чинник освіти – не панацея від перенаселення, але він сприятиме дотриманню певних меж щодо народжуваності.

Введення в дію жорсткого законодавства, яке регулюватиме певні аспекти народонаселення, може виявитися корисним тільки в тому випадку, якщо воно буде супроводжуватися копійкою роз'яснювальною роботою. Наприклад, досить слушним кроком стало законодавче регулювання шлюбного віку. В 1978 р. парламент Індії прийняв закон, згідно з яким хлопець мав право вступати у шлюб при досягненні 21 року, а дівчина – тільки з 18 років. На рівні багатьох штатів Індії робляться кроки щодо створення системи реєстрації усіх шлюбів, щоб уникнути ситуації, коли якісь сім'ї створюються із зовсім молодих чоловіка і жінки, що призводить до ранньої вагітності. От, скажімо, деякі західні штати створили розгалу-

жену комп'ютерну систему для обліку шлюбів. В інших федеральних одиницях жителі, що з якихось причин не зареєстрували свій шлюб, позбавляються пільгових кредитів та можуть бути оштрафовані на значну суму. Це досить дієвий захід, бо дівчина, яка починає сімейне життя у віці 22 роки, в середньому має на дві дитини менше, ніж та, що вступає в нього у 17 років. Чим пізніше жінка виходить заміж, тим більше шансів, що вона народить менше дітей, оскільки проти цього буде виступати її життєвий досвід та зрілість як особистості. З іншого боку 30 % населення продовжує одружуватися у віці між 15 та 19 роками, тому не дивно, що 25 % смертей у світі під час народження дитини припадає саме на Індію, що викликано небезпечно ранніми вагітностями. У сільській місцевості та серед зареєстрованих племен майже ніхто не дотримується положень закону щодо вступу у шлюб у відповідному віці [31].

Велике значення для мінімізації наслідків демографічного вибуху матиме роз'яснювальна робота серед селян, яка має проводитися у кожному населеному пункті. Її мета – це боротьба з демографічним фундаменталізмом, примітивними чутками та стереотипами, що склались у сільській місцевості навколо методів обмеження народжуваності. Департамент сімейного благополуччя Індії вже витратив значні кошти на розміщення реклами у індійських містах, яка пропагує постулат „дівчата такі самі, як і хлопці”, „дівчата настільки ж бажані для сім'ї, як і наступники по чоловічій лінії”. Багато постерів на вулицях міст зображали родину з однією дитиною, де сімейна пара щасливо посміхається, задоволена народженням дівчинки. Але цього зовсім недостатньо. В Індії релігійні інститути стали частиною життя суспільства, тому будь-яка робота з населенням повинна проводитися із врахуванням цього чинника. У штатах поясу хінду підтримка священнослужителів-брахманів абсолютно необхідна для проведення роз'яснювальних кампаній серед населення. Причому вже є приклади, коли брахмани зіграли досить позитивну роль щодо обмеження дітонародження. Так, у деяких населених пунктах штатів Раджастхан та Пенджаб вони відмовлялися освячувати

шлюби наречених підліткового віку, унеможливлуючи цим самим весілля між ними. Для роботи з мусульманською меншиною треба залучати також авторитетних релігійних діячів – представників цієї релігії і створити безпечні умови проживання для мусульман, убезпечити їх від періодичних комуналістських погромів [32].

Останнім часом з'явилося дуже багато пропозицій, щоб надавати освітні та робочі квоти сім'ям, які мають тільки одну дитину. В країні, де соціальне забезпечення поширюється тільки на державних службовців, і взагалі не покриває своєю мережею всю сільську Індію, де мешкає переважна більшість жителів, таке вирішення проблеми може виявитись слушним. Однак, враховуючи те, яку напругу в індійському суспільстві викликало запровадження компенсаційних квот для представників зареєстрованих каст та племен, це виглядає непростим завданням.

Звичайно, без динамічного зростання економіки Індії проблему перенаселення вирішити буде надзвичайно важко. У цьому контексті наведемо такий приклад. Коли у респондентів в усіх штатах Індії питали під час соціологічного опитування, чому вони мають багато дітей, то ті традиційно відповідали, що держава не дбає про них, не забезпечує їхні потреби у похилому віці, не оплачує придане їхнім донькам, не надає належного працевлаштування. Тому економічні успіхи Індії, які можуть бути в першу чергу пов'язані з її участю в регіональних та глобальних інтеграційних процесах, зможуть створити більше робочих місць у країні, підвищити попит на освіту й перерозподілити більш рівномірно національне багатство.

Складається враження, що індійська політична еліта вирішила таки змінити пріоритети в боротьбі з перенаселенням, зробивши належні висновки з гірких уроків 50–80 років минулого століття. Після народження мільярдної дитини в 2000 році реакція з боку можновладців настала миттєво. Було створено Національну комісію з народонаселення, до якої увійшли експерти та представники від усіх штатів, а її

координатором став тогочасний прем'єр-міністр Індії Атал Біхарі Ваджпаї*. З її допомогою уряд країни розробив соціодемографічну програму до 2010 р., яка передбачала: 1) загальну початкову освіту для всіх жителів країни; 2) скорочення випадків раннього одруження дівчат (молодших 18 років) до нульової позначки; 3) підвищення до 100 % народжень немовлят у спеціалізованих клініках; 4) зниження материнської смертності до рівня, не більшого, ніж 100 жінок на 100 тисяч народжень; 5) загальну імунізацію дитячого населення шляхом щеплень проти особливо небезпечних дитячих захворювань; 6) забезпечення можливості для кожного громадянина безперешкодно ознайомитися з інформацією про методи планування сім'ї; 7) доступ до якісної контрацепції для того, щоб знизити середній рівень народжуваності з 3,6 в 1991 р. до 2,1 до 2010 р.; 8) боротьба зі СНІДом та іншими захворюваннями, які передаються статевим шляхом; 9) повна реєстрація народжень, смертей і шлюбних актів [33].

Щойно викладене дає змогу зробити наступні **висновки**. Найгострішою проблемою Індії в ХХ ст. став демографічний вибух, викликаний низкою складних унікальних чинників. Різке, неконтрольоване зростання населення відбулося в період із 1951 по 1981 р., коли смертність скоротилася внаслідок інтенсивної кампанії з викорінення інфекційних хвороб та вдало проведеної „Зеленої революції” в деяких північних штатах Індії, а народжуваність збереглася на старому рівні. Причинами демографічного вибуху вважають також відсутність комплексного підходу до проблеми

* Атал Біхарі Ваджпаї – індійський політичний діяч, поміркований політик-націоналіст. Народився 25 грудня 1926 р. в штаті Мадх'я-Прадеш. Вперше обраний до парламенту в 1957 р. За своє життя побував депутатом 8 парламентських скликань, провів у опозиції понад 40 років. Один із співзасновників правої партії „Бхаратія Джаната” (Народної партії Індії). Має великий досвід державної служби: у 1977-1979 рр. – міністр закордонних справ, в 1996 р. – прем'єр-міністр Індії (13 днів), 1998-2004 – прем'єр-міністр Індії. Один із головних архітекторів перетворення Індії на ядерну державу в 1998 р. 12 травня 2004 р. програв вибори і знову пішов в опозицію. Один з найяскравіших ораторів індійського парламенту та відомий поет.

перенаселення у індійської політичної еліти, низький рівень освіти серед населення, аграрний характер економіки багатьох регіонів, який сформував специфічний попит на грубу чоловічу працю, ізоляційність країни від світових глобалізаційних процесів, що виявилася у збереженні переважно плантаційного ухилу економіки Індії та політики покладання на власні сили, тобто економічного ізоляціонізму. На народжуваність впливає низький статус жінки в індійському суспільстві, який породжує такі феномени, як демографічний фундаменталізм та ранні шлюби. В країні, де тільки 65,38 % населення вміє читати і писати, життєва орієнтація людей сформована за безпосереднього впливу релігійного світогляду, який визначає шлюб та народження дітей як одне з головних життєвих зобов'язань індусів, сіє соціальний осуд щодо бездітних сімей, передбачає низький статус для неодружених чи розлучених громадян індуїстського сповідання. Проживання в Індії багатьох племен, релігійних та етнічних груп, що мають різні звичаї і традиції, мову й вірування, надзвичайно ускладнює процес стримування народжуваності. Ситуація погіршується частковою асиміляцією цих груп в індуїстське суспільство, в результаті чого вони переймають у індусів деякі релігійні традиції, які стосуються питань шлюбу та дітонародження.

Рівень народжуваності тісно пов'язаний з релігійною орієнтацією, відкритістю тих чи інших штатів для навколишнього світу, характером праці та наявністю освіти. В країні дуже помітна різниця між південними штатами, які демонструють помірний приріст населення, та північними федеральними одиницями поясу хінду, де його зростання фіксується на традиційно високому рівні. До цієї категорії зарахуємо чотири штати – Бігар, Мадх'ю-Прадеш, Раджастхан та Уттар-Прадеш, які належать до особливої групи Вімаги, тобто так званих „хворих штатів”. Успіхи зі скорочення чисельності народжень у федеральних одиницях півдня та південного заходу нівелюються бурхливим зростанням населення в чотирьох зазначених штатах півночі, де середня народжуваність жінки –

чотири дитини. В регіоні Вімагу наймолодше населення в країні, що швидко досягає репродуктивного віку.

Перенаселення загрожує національній безпеці Індії: за останні півстоліття населення країни зросло на кількість, яка перевищує 660 млн. чоловік. Перенаселення створило передумови для виникнення в Індії низки гострих соціальних проблем, таких як страшний тиск на землю в сільській місцевості, фрагментування земельних наділів, хаотичне заселення зубожілими мігрантами індійських міст, поширене безробіття та розмивання кордонів між зайнятістю та відсутністю працевлаштування, примусова дитяча праця, відсутність належного забезпечення населення медичними та освітніми послугами. Демографічний вибух, що відбувся у сільській глибинці, трансформував міста за рахунок міграції, створивши у них істотний дефіцит соціальної інфраструктури, перетворивши їх на джерела небезпечних епідемій і місця функціонування неформальної тіньової економіки. Зростання населення є одним з найголовніших чинників, який спричиняє забруднення довкілля й гальмує економічний розвиток Індії, викликає напругу на ринку освітніх та робочих квот, що вже казати про нестачу житла. Самі індійці вважають, що до 2021 року потрібно побудувати 77 млн. квартир. Щоб хоча б частково виправити стан на ринку нерухомості. Сьогодні 40 % відсотків населення країни мешкає в старих переповнених будинках [34].

Встановлено, що для розв'язання проблеми перенаселення потрібен комплексний підхід, який повинен гармонійно поєднувати надання населенню загальної освіти, запровадження штрафів для багатодітних сімей, рівних умов при працевлаштуванні як чоловіків, так і жінок, фінансові заохочення та державні пільги для малих сімей і створення нових робочих місць за допомогою участі Індії у світових інтеграційних процесах. Доцільним кроком виглядає укладання всеіндійського пакту між різними політичними силами щодо незмінності державної демографічної політики, оскільки жорсткі заходи з боку однієї з політичних сил, що

контролює владу в країні, можуть викликати її падіння і прихід до влади іншої сили, або коаліції, що пообіцяють виборцям більш ліберальний режим щодо регулювання чисельності населення.

Звичайно, наш аналіз демографічного вибуху стосувався лише його політичних та соціально-економічних аспектів, а суто медичні, адміністративні та ін. нехай стануть предметом розгляду відповідних фахівців.

Використана література

1. 2001 Population census of India. – New Delhi, 2001. – P.1-2.
2. Mohan M. Mathews. India facts and figures. – New Delhi: Sterling publishers private limited, 2001. – P.11-12.
3. 2001 Population census of India.
4. Mohan M. Mathews. – P.18.
5. Michel Guillot. The dynamics of population sex ratio in India // Population studies. – 2002. – Vol. 56. – P. 51-53.
6. Prasad K.N. Population pressure and economic backwardness. – New Delhi: Anamika publishers and distributors, 1998. – P.131-132.
7. Boomiller Elisabeth. May you be the mother of the hundred sons: A journey among the women of India. – New York: Ballantine books, 1991. – P. 9-11.
8. Bhat Mari, Xavier Francis. Fertility decline and gender bias in Northern India // Demography. – 2003. – Vol. 40. – Number 4. – P. 637- 657.
9. Krishna Reddy M.M. – P. 39-42.
10. Swapna Mukhopadhyay, Savithri R. Poverty, gender and reproductive choice. – Jaipur: Rawat publications, 1998. – P.21-23.
11. 2001 Population census of India. All – India map of illiteracy. – New Delhi, 2001. – P. 12-14.
12. Kinsley David. Hinduism: a cultural perspective. – New Jersey: Prentice hall, 1993. – P. 34-37.
- 13 Sholapurkar. Religious rites and festivals of India. – New Delhi: Bharatia Vidya prakashan, 1990. – P. 56.

14. Sheth D., Mahajan Gurpreet. *Minority identities and the nation – state.* – Oxford: Oxford university press, 1999. – P. 78.
15. Lal S.K., Chandani A. *India's population policy: critical issues for future.* – New Delhi: 21 century publications, 1987. – P. 45-47.
16. Bose Ashish. *India's population policy – changing paradigm.* – New Delhi: 21 century publications, 1986. – P. 24-27.
17. Dube Sidharth. *In the land of poverty. The memoirs of an Indian Family.* – London and New York: Zed Books, 1999. – P.67-71.
18. Arokiasamy Perianayagam. *Gender preference, contraceptive use and fertility in India: Regional and developmental influences // International Journal of population geography.* – 2002. – Number 8. – P. 49-67.
19. *Map of Indian states representation in Lokh Sabha//Internet encyclopedia Wikipedia.* http://en.wikipwdia.org/wiki/lok_sabha.
20. Kinsley David. – P. 132.
21. Fruzzetti Lina. *The gift of the virgin.* – New Jersey: New Brunswick, 1982. – P. 46-48.
22. Arokiasamy Perianayagam. – P. 57-58.
23. Gupta, Panday. *Population and development in Uttar Pradesh.* – New Delhi: B.R. publishing corporation, 1997. – P.75, 79.
24. Joshi B.H. *Changing demographic structure of India,.* – New Delhi: Raj publishing house, 2000. – P. 88-92.
25. *In black and white: every eight Indian//The Indian Express.* – 2003.– September 14.
26. Tucker Lee. *Child slaves in modern India: The bonded labor problem // Human rights quarterly.* – 1997. – Vol. 19. – Number 3 – P. 572-629.
27. Goryacheva A.M. *Population and economic growth in India.* – Moscow and New Delhi: Agricale publishing academy, 1988. – P. 91-93.
28. Silveira D. M. *India book 1996 – 1997.* – Goa: Classic publishers private limited, 1996. – P. 379-380.
29. Mishra Naveed. *Population in South Asia. Migration as a survival strategy.* – New Delhi: Authors press, 2001. – P.47-49.
30. *Spotlight on population problem // The Hindu.* – 2001. – October 23.
31. Sheth D., Gurpreet Mahajan. – P. 57-61.

32. Uniyal Mahesh. India has one billion reasons not to cheer // Asia times. – 2000. – May 12.

33. India's new population policy. Internet portal Subcontinent. (http://www.subcontinent.com/development/focus_1998_11_002.html)

34. Индия сегодня. Справочно-аналитическое издание. – М.: Институт Востоковедения РАН, 2005. – С. 66

Глава 2. Проблемні питання охорони довкілля та здоров'я нації

Індія має велику кількість проблем внутрішнього розвитку, серед яких одне з чільних місць посідає питання забезпечення охорони здоров'я нації та створення безпечного підґрунтя для її розвитку. Країна є незаперечним світовим лідером за рівнем небезпечних інфекційних захворювань на душу населення, її жителі мають середню тривалість життя, що оцінюється тільки в 62 роки. Стан довкілля в Індії також викликає серйозне занепокоєння, оскільки велике перенаселення та численні шкідливі низькотехнологічні виробництва справляють на нього негативний вплив, а охоронні заходи мають, скоріше, косметичний характер через відсутність належного фінансування з федерального та місцевих бюджетів. Індійські міста-мегаполіси традиційно входять до переліку найбільш забруднених і галасливих агломерацій світу.

Нація хворих людей не може бути продуктивною й ефективно модернізувати народне господарство, тому проблема довкілля та охорони здоров'я в Індії заслуговує на ретельне вивчення. Відповідальний підхід до її розв'язання забезпечить різке зростання ринку робочих рук в країні та приведе до підвищення ефективності народного господарства, істотно скоротить обсяги ресурсів, які спрямовуються на лікування й реабілітацію непрацездатного населення. В цій главі ми спробуємо дослідити сучасний стан довкілля і ситуацію, що склалася навколо забезпечення охорони здоров'я нації, розкрити причини, які викликають проблеми із забезпеченням медичної системи необхідними ресурсами, запропонувати рекомендації щодо її вдосконалення.

В історичній ретроспективі проблема охорони здоров'я в Індії завжди була гострою. Особливості вологого жаркого клімату, що формувався під впливом сезону мусонних дощів, специфіка її складної топографії, велика земельна площа, на якій розкинулися населені пункти, поєднані між собою неадекватними дорогами, надзвичайна бідність та низька

гігієнічна культура місцевого населення визначали чільне місце території півострова Індостану серед регіонів світу, найбільш вражених небезпечними захворюваннями. Шкідливу специфіку довкілля Індостану першими відчули на собі арійські племена, які прибували до субконтиненту з Іранського нагір'я та Причорномор'я впродовж 1650–800 рр. до нашої ери. Реагуючи на велику кількість інфекційних захворювань на півострові, арійці почали запроваджувати правила ритуальної чистоти, що полягали в щоденних періодичних омиваннях та уникненні контактів із представниками нижчих каст, які нібито могли передавати забруднення навіть простим дотиком. У наукових колах сучасної Індії вважається, що поява в арійській Індії „брудних професій” та „недоторканих”, які ними займалися, якраз може розцінюватися як спроба завойовників змусити підкорених жителів Індостану поглинати забруднення довкілля та ізолювати від нього арійців. Цілком ймовірно, що статус святості індійських річок та масові паломництва віруючих до їхніх берегів спочатку були викликані гігієнічними міркуваннями, адже в стоячій воді мікроби розмножуються набагато інтенсивніше, ніж у проточній [1].

У період британського домінування, що розпочався із завоювання Бенгалії в 1757 р., колонізатори з великими труднощами утримували військові контингенти на території колонії через шкідливий для здоров'я європейців клімат та стрімке поширення серед них тропічних захворювань. У Британській Індії були звичайними випадки захворювань на малярію, тиф, туберкульоз, холеру й лепру. Миттєві спалахи інфекційних епідемій періодично спостерігалися на півдні, що змушувало британців евакуювати офіцерські родини з території Британської Індії або тимчасово вивозити їх до безпечних гірських курортів (hill stations) у північно-східному регіоні колонії. На початку ХІХ ст. у „Перлинній Британській імперії” спостерігалися випадки епідемій чуми та холери, що значно шкодило іміджові сировини, яка вивозилася з неї на світові ринки. Багато країн відмовлялися купувати індійські товари, а проти британських суден, які прямували з Індії, в

європейських портах було навіть запроваджено спеціальний карантин. Отже, у Британській Індії проблема охорони здоров'я була значно актуальнішою, ніж в інших колоніях імперії.

Враховуючи складну епідеміологічну ситуацію, колоніальна влада була змушена зробити певні кроки для покращення становища. В Британському Раджі* почали здійснювати деякі заходи з охорони здоров'я європейців. У великих містах було поліпшено планування колоніальних кварталів та посилено їх ізольованість від місць з переважанням індійського населення, збудовано низку медичних установ і підвищено розгалуженість каналізаційних систем, заборонено вести торгівлю на стихійних ринках тощо. Із Великобританії були завезені великі партії спиртних напоїв та ліків, розпочато їх ліцензійне виробництво в південних мегаполісах Британської Індії. Запроваджувалися також прискіпливі перевірки продукції, яка вивозилася з Індії морським шляхом. Оскільки ці заходи не були масштабними і стосувалися переважно охорони здоров'я європейського населення колонії, серед індійців проблема зберігала свою гостроту й надалі [2].

Після здобуття незалежності масштаб проблеми був таким значним, що до боротьби з інфекційними захворюваннями залучилися спеціалізовані установи ООН. Це дало змогу за досить короткий проміжок часу шляхом вакцинації тимчасово викоринити чимало небезпечних захворювань, таких як віспа, холера, чума тощо. Однак і сьогодні політична еліта країни не може стверджувати, що здоров'я нації забезпечене належним чином. Індійська статистика свідчить, що 40 відсотків населення країни регулярно страждає від недоїдання, Індія є лідером серед країн із найменшим споживанням м'яса на душу населення – лише чотири кілограми на рік. Це викликано як вегетаріанськими звичками населення, так і поширеною серед

* Під Британським Раджем мається на увазі період колоніальної залежності Індії від Британської імперії, який тривав з 1757 по 1947 р. У більш вузькому сенсі – територія, що контролювалася британськими колонізаторами, тобто низка великих провінцій, які займали 55 відсотків території Індостану, та 601 туземне князівство напівзалежне від Великобританії.

нього злиденністю. Третина жителів країни живе в абсолютній бідності, що неабияк позначається на імунитеті через недостатній асортимент харчування, 70 % питної води серйозно забруднено промисловими та біологічними відходами. За приблизними підрахунками, 44 млн. жителів Індії вживають воду, перенасичену металами, миш'яком та хлоридами. Тільки 35 % жителів Індії мають доступ до медикаментів, хоча Індія є одним із найбільших у світі експортерів ліків, виготовлених як за ліцензією, так і традиційних, зроблених із рослинних компонентів [3]. Навіть наприкінці ХХ ст. Індія залишалася однією з небагатьох країн світу, де був зареєстрований спалах епідемії бубонної чуми та траплялися захворювання на холеру.

Таким чином, проблема охорони здоров'я населення і досі зберігає своє першочергове значення. Звернімося до безпосередніх причин, які викликають такий високий рівень захворюваності в Індії на сучасному етапі. Вони поділяються на кілька категорій. **Перша** – географічна, бо несприятливе географічне розташування Індії робить її надзвичайно вразливою для дії природних катаклізмів, які несуть із собою поширення інфекційних хвороб, складнощі у функціонуванні транспортної мережі та припинення продуктивної економічної діяльності і є однією з основних причин зриву постачання продуктів харчування й медикаментів для населення місцевостей, вражених стихійним лихом.

Друга – демографічна, оскільки у федеральному бюджеті не закладено достатніх фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення потреб бурхливо зростаючого населення та охоплення мережею медичних послуг усієї території країни. Через демографічний вибух почали спостерігатися гострий дефіцит фінансових ресурсів для обслуговування потреб населення у сфері охорони здоров'я, значна фрагментація землі від обробки якої годується більшість індійців, а також нестача здорового харчування. Додамо, що імунодефіцит викликаний також вегетаріанськими звичаями переважної більшості жителів Індії. Через слабку захищеність кордонів та їх велику протяжність Індія зіткнулася також з проблемою еміграції

нелегальної робочої сили з третіх країн, що стало однією з причин поширення статевих хвороб. В Індії, з її жорстко регламентованою кастовою системою відносинами між обома статями, основним джерелом інтимних послуг виступають повії з Непалу та Бангладеш, які здебільшого нелегально потрапляють до країни.

Третя – засилля кастової системи, яка є однією з детермінант бідності й відсутності фінансових ресурсів серед „недоторканих”, сприяє їх масовій трудовій міграції з сільської місцевості у пошуках високооплачуваної роботи та людського ставлення з боку роботодавців. Це призводить до проживання мігрантів у містах в халупних поселеннях, де панують антисанітарні умови. Саме ці споруди, які є рекордсменами за щільністю населення на кілометр квадратний, традиційно виступають джерелом розповсюдження інфекційних захворювань у містах. До того ж, хвороби в Індії були і залишаються більш поширеними серед представників нижчих каст та „недоторканих”, оскільки вищі верстви населення завжди мали кращі умови життя та відповідні стандарти охорони праці, здійснювали постійні ритуальні омивання. У сільській місцевості саме „недоторкани” та їхні діти займаються найбільш виснажливою фізичною працею, що не може не позначатися на стані їхнього здоров'я.

Четверта – традиційна, викликана заняттями та професіями міських індусів, у своїй масі зайнятих кустарним виробництвом та на дрібних ремісничих підприємствах, умови праці в яких не відповідають техніці безпеки і дуже шкідливі для здоров'я. Країні не вдалося достатньою мірою залучити до свого народногосподарського комплексу транснаціональні корпорації, які могли б стати джерелом високотехнологічного виробництва, і сьогодні Індія залишається, по суті, місцем розміщення брудних виробництв підприємств із розвинених країн світу; варто згадати у цьому контексті найбільшу в історії людства хімічну катастрофу в Біхопалі 1984 року. До того ж переважна більшість її жителів працює в традиційних секторах економіки з фактичною відсутністю жорстких норм по охороні праці та шкідливими,

примітивними технологіями. Наприклад, у бідних кварталах великих мегаполісів півдня робоче місце працівника та його помешкання знаходяться, як правило, в одному і тому самому приміщенні, а власне саме виробництво здебільшого є кустарним та низько технологічним.

П'ята – культурна, це низький рівень культури, який сформувався на засадах релігійного світогляду та традиційної недовіри до сучасної, західної медицини, принесеної ззовні країни. Сюди ж доцільно віднести також релігійні фестивалі та паломництва, під час яких відбувається контакт багатомільйонних лодських мас між собою, купання у „священних”, забруднених відходами річках та споживання неякісної води, насиченої промисловими й біологічними нечистотами. В цьому контексті доречно згадати, що в сільській місцевості населення надає перевагу традиційним методам лікування захворювань, наприклад аюрведі*. Індійські лікарі в сільській глибинці мають досить низьку кваліфікацію, а в багатьох віддалених населених пунктах жерці – брахмани взагалі замінюють медиків при наданні „кваліфікованої” медичної допомоги.

Зупинимося на цих питаннях детальніше. Особливості географічного розташування країни, як уже зазначалося, є однією з причин високого рівня захворюваності серед її населення. Індія відокремлена від решти Азії потужними Гімалайськими хребтами висотою в сім-вісім тисяч метрів, які є природною перешкодою на шляху повітряних мас, що стрімко рухаються з Індійського океану вглиб континенту. Природний бар'єр Гімалаїв сприяє тому, що повітря на півострові, розташованому на тропічній широті, завжди циркулює над ним, і будучи теплим у весняні та літні місяці, створює тим самим зони пониженого тиску, до яких у певні періоди року потрапляють прохолодні вітри, принесені циклонами з Індійського океану. В середині або на початку

* Аюрведа – система індуїстської медицини, якій 2000 років. Заснована на використанні лікарських якостей трав та дерев при лікуванні різноманітних захворювань.

літа починається період мусонних* дощів, який триває чотири місяці. Ураганні зливи цього періоду є одним із головних чинників забезпечення врожайності сільського господарства, що рятує південні та центральні регіони від великих посух. Під час випадання мусонів Індія отримує левову частку усіх річних опадів [4].

Проте, це водночас одна з причин поширення інфекційних захворювань і падіння працездатності населення. Під час мусонних дощів значно погіршується самопочуття людей, особливо тих жителів, які страждають через різкі коливання тиску. В таких штатах, як Ассам та Західна Бенгалія, підвищена вологість та різкі перепади температур спостерігаються постійно. Особливої шкоди народному господарству й здоров'ю населення завдають наслідки мусонних дощів. Насамперед вони спричиняють руйнівні паводки. Наприклад, у Гімалаях налічується 15 тис. льодовиків, з яких до гірських штатів Індії витікають численні ріки. Штати, які прилягають найвищих гір світу, дуже схильні до затоплення внаслідок хижацької вирубки лісів на гірських схилах. У Мегхалайї щоденно йде дощ, а щорічно на цю територію випадає понад 10 тис. міліметрів води, що у поєднанні з оголенням лісових схилів внаслідок інтенсивної експлуатації лісового покриву призводить до катастрофічних паводків. Говорячи про гірський Ассам, зазначимо, що він живиться водами сотень річок, які після виходу з берегів практично неможливо зупинити. Паводки – типова риса гірської східної Індії, а також Індо-Гангської рівнини, де річкові системи Гангу та його приток не витримують критичного навантаження, яке приносить сезон мусонних дощів і виходять із берегів. Мусони пов'язані з такими природними катаклізмами, як цунамі й тайфуни, що накочуються на південно-східне узбережжя Індії

* Мусон – це вітер, який дме з Індійського океану. Назва „мусон” походить від арабського слова *mausem*, що означає „сезон”. Мусони викликані тим чинником, що земля повільніше нагрівається чи остигає, ніж вода. Тепле повітря над землею піднімається догори і в цей вакуум потрапляють вітри з океану, що приносять прохолоду та опади.

з Бенгальської затоки в осінній період. Першою на шляху руйнівної стихії опиняється Бангладеш, а згодом і прилеглі до неї південно-східні штати Індії. Циклони супроводжуються ураганними вітрами, штормовими хвилями й затопленням території, що призводить до великих людських жертв. Наприклад, під час руйнівного циклону над штатом Оріссой 1999 р. за добу загинуло 10 тис. жителів. Про потужність цього катаклізму свідчить той факт, що морські хвилі висотою в сім метрів зрушили з місця 1,5-кілометровий острів біля узбережжя Орісси. Швидкість вітру сягнула 270-300 км на годину, а кокосові пальми, до яких прив'язали себе місцеві жителі, вирвало з коренем та віднесло вбік на сотні метрів [5].

Найбільш вразливі для розливів річок та дії повеней штати Індо-Гангської долини: Уттар-Прадеш та Бігар, а також гірські федеральні одиниці північного заходу – Ассам і Мегхалайя. Сезонна загроза циклонів та тайфунів відчувається в штатах Орісса й Західна Бенгалія, Андхра-Прадеш і Тамілнад. Серед західних штатів особливою небезпекою для своїх жителів відзначаються Махараштра та Гуджарат, що розташовані на узбережжі Аравійського моря. У відповідь на стихійні лиха, які періодично трапляються в тому чи іншому штаті в результаті природних катаклізмів, федеральні уряди виділили кошти для будівництва 256 дамб, 3400 км укріплень на берегах річок із бетонних блоків та насаджень дерев, створили низку підземних сховищ для населення на випадок штормового попередження [6].

Шкоду інтенсивних мусонів та їхніх наслідків для народного господарства Індії важко й підрахувати. Значні частини країни, особливо долини Гімалаїв, прилеглі до Гангу та його проток, рівнини й узбережжя Індійського океану опиняються під водою. Як і в Бангладеш, південні зони Індії, де спостерігаються природні катаклізми, заселені переважно бідним населенням, якому нелегко відновити свою економічну діяльність та нормалізувати життя після подібних явищ природи. Затоплення водою з Бенгальської затоки призводить до того, що продуктивні землі виявляються засоленими на

декілька років. Проблема ускладнюється також великою концентрацією населення на узбережжі південної Індії, наявністю у великих мегаполісах тисяч агломерацій халуп, які не можуть витримати збільшення швидкості вітру навіть до кількох десятків кілометрів на годину. Зруйновані поселення з гниючими відходами, залишками будівельних матеріалів, трупами людей та свійських тварин миттєво перетворюються на джерело небезпечних інфекцій. Неодноразово при ліквідації наслідків повеней гостро відчувався кастовий та релігійний поділ, коли старійшини населених пунктів розподіляли гуманітарну допомогу в першу чергу серед представників вищих каст та індусів, а вже потім – серед мусульман і „недоторканих”.

Наслідки повеней та циклонів, крім безпосередньої шкоди для господарства країни, є однією з найбільших загроз для здоров'я жителів Індії. Відсутність твердого покриття на дорогах між населеними пунктами й низька побутова культура населення є причиною того, що перед сільськими помешканнями багатьох індійців можна спостерігати велетенські калюжі, дно яких вкрито сміттям і відходами. Саме вони, після закінчення мусонних злив, найбільше приваблюють москітів, укусами яких згодом передаються енцефаліт та тропічна малярія. Урагани, що приносять із собою мусони, нерідко руйнують помешкання індійців і, вони, будучи змушеними мешкати у оточенні власних свійських тварин, стають легкою здобиччю для цих небезпечних комах. Перенаселені штати країни не мають можливості забезпечувати вакцинацію величезної маси своїх жителів і позбавлені необхідних ресурсів для закупівлі пестицидів, якими треба опилювати зелені насадження, де мешкають москіти. Крім поширення малярії та інших важких захворювань ці комахи провокують несподівані пожежі. Побоюючись їхньої нічної активності, жителі селищ залишають у помешканнях невеликі вогнища, які відлякують москітів. Нерідкі випадки, коли від пожеж гинули цілі села. Кількість малярійних захворювань має стійку тенденцію до зниження, але про повне її викорінення говорити не доводиться. В 1953 р. у країні налічувалося 75 млн. хворих,

а в 2000 р. в Індії їх було вже тільки 2,02 млн. З того часу ця цифра залишається на більш-менш сталому рівні [7].

Мусони є причиною поширення мікробів та інфекційних хвороб, оскільки під їх дією виходять із берегів надзвичайно забруднені річки. Наприклад, Ганг та Брахмапутра щорічно розливаються, розносячи індустриальні відходи і нечистоти на поля фермерів. Колодязі, які використовують сільські жителі, бувають затоплені темною забрудненою рідиною з Гангу та його приток. Селяни беруть воду з них для приготування їжі й напоїв, купання та прання. Вихід із берегів річок також призводить до появи змій, укуси яких викликають значну смертність. Під час мусонних дощів неймовірна кількість гадюк переховуються у будинках, під ліжками, в темних та холодних місцях або під купами сміття. Ситуація ускладнюється тим, що далеко не всі індуси вбивають змій або тікають від них, бо поклоняються їм*. Багато людей не звертаються до сучасних медичних закладів після враження зміїною отрутою, а надають перевагу традиційній медицині, бо вірять у те, що зміїні укуси можуть бути вилікувані молитвами і споживанням їжі, освяченої в храмі. В Індії розповсюджено до 224 видів змій, більшість з яких є отруйними. Поява змій у період мусонів особливо актуальна для півдня. Що до цього можна навести приклад південного мегаполісу Колкати, в якому проблема укусів плазунів набула таких масштабів, що муніципальна влада була змушена оплатити виготовлення та розповсюдження 12 тис. постерів у середніх школах міста й у тих районах, де спостерігається особливо багато змій під час мусонних дощів. На постерах рекомендувалося ставитися до них, як до небезпечних створінь, а не як до втілення божественної легенди. Серед індійських штатів із найбільшою кількістю укусів змій домінує дощова Махараштра, де на 100 тис. осіб припадає 70 нападів, а також Західна Бенгалія, Тамілнад та Керала [8].

* З давньоіндійського епосу відомо, що бог Вішну використовував кобру в якості засобу пересування та власного ліжка. Гадюки є дієвими персонажами в багатьох священних текстах вед.

Отже, країна живе у ритмі періодичних мусонних дощів, які викликають природні катаклізми в її північно-східних, південних і південно-західних регіонах. Масштаб цієї проблеми залишається дуже значним через перенаселеність цих територій та паралізацію їхньої економічної діяльності внаслідок природних катаклізмів. Сезон мусонних дощів є потужним чинником, що опосередковано сприяє поширенню економічного хаосу й загостренню епідеміологічної ситуації в країні.

Мусони, неабияк сприяючи врожайності сільського господарства, є однією з причин забруднення питної води. Відомо, що переважно водним шляхом розповсюджуються такі небезпечні захворювання, як холера, тиф, гепатит, дизентерія, трахома тощо. Абсолютна більшість жителів Індії залежна у забезпеченні питною водою від 14 найбільших річок країни. Справа в тому, що на півострові Індостані, як і на Близькому Сході, люди традиційно оселялися в долинах великих річок, що спрощувало іригацію землі, яку вони обробляли. Сьогодні ця закономірність не зникла, адже велика концентрація населення спостерігається саме на Індо-Гангській рівнині й у фермерських штатах півночі – Хар'яні та Пенджабі, через які протікають п'ять річок, що беруть свій початок у льодовиках штату Джамму і Кашмір. Перенаселеність цих регіонів у поєднанні з природними катаклізмами, характерними для них, визначає, насамперед досить значне забруднення індійських річок. Якщо говорити про річки Ганг, Інд та Джамну*, то доречно зазначити, що чистота води в їхній нижній течії визначається господарською діяльністю людей у верхній течії. Ганг і Джамна спочатку протікають бідними північними, надзвичайно перенаселеними штатами. Саме ці федеральні одиниці, з хронічною відсутністю великих інвестицій у їхнє пародне господарство, залишаються основним місцем розташування шкідливих низькотехнологічних кустарних

* Джамна – одна з найбільших річок Північної Індії, притока Гангу, що простягнулася на 1370 км. На її берегах знаходяться міста Делі, Матура та Агра. Це одна з легендарних річок індуїзму, існування якої пов'язують з життям та діяннями бога Крішні.

виробництв, власники яких не дбають про природоохоронні стандарти й скидають відходи безпосередньо у воду. Подібна проблема характерна для більшості індійських річок, які, витікаючи з Гімалайських льодовиків, на шляху до Аравійського моря та Бенгальської затоки відчувають на собі шкідливу господарську діяльність людей. Якщо жителі прикордонних із Гімалаями міст отримують доступ до відносно чистої води льодовиків, то вже мешканці Індо-Гангської рівнини та південної Індії споживають забруднену воду. Якість води в індійських мегаполісах півдня та в Бангладеш абсолютно не відповідає санітарним нормам. Згадуючи про фермерські штати північного заходу, зазначимо, що вони є порівняно менш перенаселеними та більш технологічно розвиненими, ніж штати півночі, але, з іншого боку, саме фермерські господарства Пенджабу та Хар'яни стали головними осередками „Зеленої революції” і джерелом забруднення ґрунтових вод та річок хімічними сполуками. Про це свідчить індійська статистика. Зокрема, в 1970 р. фермери використовували 1,059 млн. т добрив, у 1980 р. – вже 3 млн. т, а ще через 10 років – понад 9 млн. т добрив. Різне збільшення обсягів застосування хімікатів у сільському господарстві стало причиною погіршення екологічної ситуації в цих регіонах країни, а корупція серед місцевих чиновників сприяє тому, що шкідлива для природи діяльність здійснюється цілком безкарно [9].

Влучним прикладом взаємозалежності перенаселення та забруднення довкілля може виступати Ганг – найпопулярніша індійська річка. Ганг простягнувся на 2700 км від льодовиків Гімалаїв до Бенгальської затоки, шлях його пролягає через найбільш заселені на Землі місцевості, забруднюючись відходами з 27 великих міст та 70 середніх поселень, які розташовані на його берегах у межах Індії. Він має басейн площею у 861,404 км², а в його долині мешкає 40 відсотків населення Індії або понад 400 млн. осіб. Середня щільність населення коливається у різних регіонах біля берегів у відношенні від 500 до 1000 осіб на км² [10]. Головній індійській річці приписують дивовижні властивості, зокрема цілющі, що має під собою справжнє підґрунтя. На своєму шляху

від Гімалаїв вона протікає через великі родовища срібла, які збагачують воду мікроелементами та падають їй певних очищувальних якостей.

Серед релігійно палаштованого населення країни існує переконання, що Ганг є священною річкою і не може забруднитися. Це означає, що до нього можна скидати будь-яке сміття у необмеженій кількості. Відповідно, річка отримує щоденно у середньому 1,3 млрд. літрів відходів людської діяльності та 260 млн. літрів викидів підприємств. На її берегах розташовані промислові об'єкти, чинбарні підприємства, паперові та деревообробні комбінати, заводи з виробництва добрив і фабрики, що виготовляють гумові вироби, тощо. В цілому, в басейні Гангу знаходяться 68 великих забруднюючих виробництв загальноіндійського значення. Наслідки інтенсивної людської діяльності на берегах Гангу вплинули на живі організми, які живуть у річці. Вже в 1970 р. вздовж 600 км на багатьох її ділянках не було життя. Зник всесвітньо відомий гангський дельфін, єдиний у своєму роді в Азії.

Інший негативний приклад діяльності людей, це річка Джамна – єдине джерело води у місті Делі. Індустріальний коридор, що веде на північ від федерального округу Делі до штату Уттар-Прадеш, де розташовані десятки цукропереробних заводів, хімічних і гумових підприємств, міні-фабрик із виготовлення цегли, скидає всі свої неочищені відходи у Джамну [11]. Тому не дивно, що в столиці країни такий високий рівень захворюваності на хвороби, що передаються водним шляхом.

Широко розповсюджене ритуальне використання водних ресурсів ще більше ускладнює проблему забруднення річок. Взагалі, водою для ритуальних цілей користуються не тільки в індуїзмі, а й серед буддистів та християн. Однак із водоймами в Індії пов'язані наймасовіші в світі релігійні паломництва й фестивалі. До речі, індуїзм – єдина релігія, названа на честь річки – Інду, так, як власне і сама країна. Згідно з основними постулатами індуїзму, вода, що тече, є джерелом чистоти, тому індуси, навіть колі використовують для омивання воду з озера чи колодязя, виливають її на себе для того, щоб створити

видимість того, що вона біжить. Вони дуже люблять свої річки, і намагаються молитися на їхніх берегах, щовечора проводячи священні обмивання.

Паломництво здійснюється в основному до річок, оскільки ціла низка священних для індусів храмів та міст знаходяться на їх берегах. Багато подій, описаних у релігійних легендах індуїзму, відбувалося біля водоймищ. До того ж, виникнення легенд про святість індійських річок пов'язане з тим, що вони завжди були символами плодючості, оскільки більшість поселень якраз розташовувалися поряд із цими „лініями життя”. На міфологічному рівні індуси вважають Гімалаї оселею богів, а оскільки переважна більшість річок Індії витікає з цих найвищих гірських масивів світу, вони також з часом набули особливого статусу. Недаремно у священних ведах описано створення богами багатьох індійських водоймищ. Так, згідно з індійською міфологією, Ганг витікає з пальців ніг бога Вішну і досягає Землі завдяки молитвам короля – святого Бхакірата. Річка Нармада вважається теж сакральною для індусів, оскільки її створив бог Шіва, вода в ній священна, а каміння та водорості, ґрунт дна вважаються частинками цього бога. Ганг є найсвятішою водоймою, на його берегах збудовано сотні храмів та відведено велику площу для спеціальних місць, призначених для ритуального купання й молитов віруючих [12].

Одна з релігійних легенд є причиною наймасовішого паломництва віруючих індусів усією Південною Азією. Згідно з нею, боги та демони-асури вели боротьбу за кумбу (сосуд), що містив еліксир безсмертя. З цієї 12-денної пригоди переможцем вийшов бог Вішну, та, на жаль, чотири краплини безцінного нектару розлетілися по всій землі і випали в населених пунктах Аллахабаді, Харідварі, Насіку та Уджайні. Згодом ці міста було занесено до переліку семи священних міст індуїзму. Тепер кожні 12 років в одному із них проводиться величезне релігійне зібрання, на якому присутні десятки мільйонів віруючих [13].

Вода для віруючого означає багато. Паломники, наприклад, переконані, що омивання у святій воді Гангу змиває з них усі

гріхи. Вживається забруднена рідина і всередину, оскільки вона „очищає” грішника. Кремація ж на березі цієї священної річки нібито гарантує, що душа померлого уникне циклу страждань матеріального світу в новому переродженні – тобто досягне мокши*. Тому багато членів індійських сімей вважають своїм священним обов’язком перевезення до одного з міст біля Гангу тіл родичів, які нещодавно померли, та їх обов’язкову кремацію на берегах річки з наступним розсіюванням попелу над її водами. Контакт із Гангом нібито гарантує лікування будь-яких хвороб, навіть хронічних, смертельних і невиліковних [14]. Тому хворі надзвичайно небезпечними інфекційними захворюваннями приїжджають сюди та живуть на берегах у спеціальних колоніях, які самі ж і створюють. Вони купаються біля берегів поряд із ще здоровими паломниками та напів-обгорілими трупами, порошинками від тіл, які були скинуті у воду після кремації, і промисловими відходами.

Особливо високий рівень забруднення біля загально-індійських центрів кремації на Гангу, що створені у священному місті Варанасі**. Цей релігійний центр є мегаполісом із безліччю храмів, з яких до священного Гангу ведуть величезні сходи, які називаються гатами. Значення Варанасі важко переоцінити – до нього щоденно приїжджають щонайменше 70 тис. паломників, місто є найбільшим релігійним центром індуїзму. Його неофіційно називають оселею бога-руйнівника Шіви, а він, згідно із вченнями, викладеними у ведах, посідає одне з центральних місць у релігійному пантеоні Індії. Віруючі й паломники, які моляться у священних місцях Варанасі, переконані, що пірнання у Ганг змиває з них гріхи, зароблені не тільки в цьому, а й у всіх попередніх життях, а Шіва шепче

* Згідно з канонами індуїзму, мокша – це звільнення від необхідності у переродженні в новому житті, тобто досягнення стану вічного спокою.

** Варанасі (Касі або Бенарес) вважається основним місцем релігійного паломництва в Індії. Найсвятіше із семи священних міст індуїзму, воно розташоване на берегах Гангу в північному штаті Уттар-Прадеш. Міська агломерація налічує мільйон мешканців. Це головний центр релігійного туризму Індії, промислове виробництво килимів і шовкових виробів, розвинені ремесла, що виробляють предмети релігійного культу.

священні молитовні вірші на вухо тим, хто помирає тут, чим і забезпечує свободу від болісного циклу нового народження і смерті. Паломники, які їдуть до Варанасі, обов'язково п'ють „священну” воду, запасаються також великими балопами і везуть „освячену” рідину додому для усіх своїх родичів, особливо важкохворих. Рівень забруднення Гангу біля священного міста, де знаходиться один із головних загальноіндійських центрів кремації, в сотні разів перевищує допустиму норму. Відомий американський еколог Маріон Ллойд пише, що у водах річки біля Варанасі забруднення нечистотами у 345 разів вище за допустиме. І причина цього полягає насамперед у поширеній практиці неповного спалення мерців. Лісність Індії становить 14 відсотків території, а це означає, що в країні відчувається сталий дефіцит дров [15]. До того ж, у районі священного міста ритуальні послуги монополізовані кастою домів – групою „недоторканих”, які традиційно займаються цією професією на Індо-Гангській рівнині. Ціни на паливо для спалювання мерців занадто високі й крематорії на берегах священних річок зазвичай надають послуги двох видів – повне спалювання померлих родичів для тих, хто заплатить більше, та часткове для тих, у кого є гроші лише для придбання невеликої кількості палива. У такому разі в воду скидають напівобгорілі трупи.

Практика масового омивання у забруднених священних водах, помножена на контакт між собою великих мас паломників сприяє бурхливому розповсюдженню інфекційних захворювань.

Ганг не є винятком. Масове паломництво до берегів священних річок під час релігійних свят або посмертних ритуалів є чинником подальшого забруднення інших річок та зростання рівня інфекційних захворювань серед віруючих, які, вертаючись до домівок, інфікують своїх рідних. Це відбувається тому, що під час масових паломництв варново-кастова ідентичність значно розмивається, і члени різних каст контактують між собою тісніше, ніж у звичайному житті, де їхню соціалізацію стримують різні суспільні бар'єри. Особливу небезпеку становлять місця,

призначені для проведення багатомільйонних релігійних фестивалів. Так, важливу роль у релігійному житті Індії відіграє Аллахабад* – (буквально місто бога), який був заснований могольським імператором Акбаром у 1583-1584 рр. і вважається священним для індусів містом, де перетинаються Ганг та Джамна та невидима міфічна річка Сарасваті. Вода Джамни має блакитнуватий колір, Гангу – темно-червоний, а місце їхнього злиття є центром щорічного великого паломництва віруючих індусів. Релігійні урочистості відбуваються поетапно. Зокрема, щорічно 14 січня понад мільйон чоловік збирається сюди на маг-мелу** – релігійний ярмарок. Арда Кумбх-мела (на хінді слово арда – означає „половина“) проводиться раз на шість років. Велика Кумбх-мела організовується лише раз на 12 років, на ній зазвичай присутні 25-30 млн. осіб. Найважливішою подією у житті індусів є якраз великий ярмарок, відвідання якого хоча б один раз за життя є обов'язком кожного віруючого жителя Індії, який сповідує цю релігію. Відповідно, при торжествах такого масштабу не доводиться говорити про суворе дотримання санітарних норм, хоча для проведення кумб-мели і створюються великі тимчасові поселення поза Аллахабадом, де надається перша медична допомога й продаються ліки. Під час тісних контактів паломників між собою та із забрудненими водами відбувається їхнє враження хворобами шкіри й шлунку, різними інфекційними захворюваннями [16].

* Аллахабад – юридична столиця штату Уттар-Прадеш, друге за значенням місто після Лакхнау. Міська агломерація налічує один мільйон жителів. Історично Аллахабад був одним із головних центрів релігійного паломництва та опору британським колонізаторам. Місто має славу „кузні“ політичних еліт Індії, адже тут народилися майбутні прем'єр-міністри країни – Джавахарлал Неру, Індіра Ганді та Лал Бахадур Шастрі.

** Мела – релігійний ярмарок, який відіграє важливу роль у духовному й соціальному житті індусів, бо поєднує в собі традиційний базар, де відбувається торгівля предметами культу, потужний засіб соціалізації та місце для здійснення масових релігійних ритуалів. У її проведенні беруть безпосередню участь садху – святі люди-мандрівники, що присвятили себе служінню богам, дотриманню поста та вивченню йоги. Вони разом з брахманами здійснюють її відкриття та проводять найголовніші ритуали.

Члени індійських неурядових організацій з охорони довкілля звертають увагу на шкідливість ще одного популярного фестивалю, характерного для Південної Індії. У 1890-х роках ліво-націоналістичний лідер Бал Гангадхар Тілак агітував за проведення урочистостей на честь дня народження бога успіху – людини з головою слона – Ганеша*, який в Індії вважається сином бога Шіви та богині Парваті. Фестиваль невдовзі став одним із найбільш популярних в Індії, отримавши назву Ганеш Чатхурі. Особливо на його прихід чекають космополітичні жителі Мумбаю та інших південних мегаполісів, які поклопляються переважно цьому богові. Під час урочистостей, що відбуваються у вересні, індуси масово купують або власноручно виготовляють дерев'яні статуетки Ганеша, моляться їм, згодом фарбують низькоякісною фарбою та викидають сотні тисяч фігурок у „священні води”, неабияк впливаючи на їхній хімічний склад. Після проведення цього фестивалю пляжі в міській зоні Мумбаю на багато днів залишаються забрудненими фарбою, що виділяється з урочистих декорацій та самих зображень. Це свято має загальноіндійське значення, але південні регіони страждають найбільше через постійне забруднення води фарбами, спричинене великим розмахом торжеств [17].

Неосвічене, але віруюче населення країни не реагує на заклики лікарів обережніше ставитися до контакту зі „священими водами”, які передають хвороби. Не маючи можливості обмежити паломництво віруючих до священних річок, індійський уряд почав робити спроби очистити Ганг за рахунок коштів із федерального бюджету. За правління прем'єр-міністра Раджіва Ганді (1984-1989) було ініційовано „План дій з порятунку Гангу”, реалізація якого мала здійснюватися протягом п'ятирічного періоду, а кошторис проекту становив 300 млн. доларів. Він передбачав фінансування будівництва очисних заводів на берегах Гангу в великих містах та жорсткі

* Ганеш – один з найпопулярніших індійських богів, який вважається богом успіху, що усуває в житті всі перешкоди і проблеми та приносить ділову вдачу. Ганеш має тулуб людини і голову слона.

покарання (великі штрафи чи закриття підприємств) для тих власників, які скидали у воду забруднюючі речовини. У 1992 р. уряд країни закінчив реалізацію першої фази плану дії з порятунку Гангу, суть якого зводилася до спорудження у найбільш „проблемних” місцях заводів з переробки відходів. Відтоді другий етап плану практично не реалізовувався, що було викликано трагічною смертю його ініціатора від рук тамільських терористів.

Сьогодні можна підбити вже деякі підсумки роботи проекту з порятунку Гангу. Заводи на берегах річки працюють нерегулярно через щоденні проблеми з енергопостачанням, які особливо загострюються у період мусонних дощів та паводків, оскільки Ганг є своєрідним епіцентром цього природного лиха. Багато коштів взагалі не пішло на будівництво очисних споруд, а опинились у руках місцевих чиновників. Свою роль відіграє низька екологічна свідомість населення, яке у своїй більшості не вірить у те, що священний Ганг може бути забрудненим і, незважаючи на федеральну заборону, продовжує скидати до нього усі відходи. Проблема набула такої гостроти, що в 1987 р. міністр довкілля Індії домігся створення спеціального поліцейського загону в священному місті Варанасі, завдання якого полягало в затриманні індусів і туристів, що розкидають на березі Гангу сміття, мертвих тварин тощо. Світова спільнота поки що не виявила особливої зацікавленості до фінансування робіт з очищення найважливішої індійської річки, бо забруднення її води є проблемою суто Індії та Бангладеш, а власних ресурсів для порятунку водойми офіційному Делі вочевидь не вистачає [18].

Повертаючись до демографічних причин високого рівня захворюваності серед місцевого населення, зазначимо, що серед них важливе місце відіграє бідність сільської аграрної Індії, спричинена наслідками демографічного вибуху. В країні 320 млн. осіб живуть у катастрофічній злиденності, витрачаючи за три дні суму, еквівалентну одному доларові США. Це 40-45 індійських рупій. Відповідно, можливості споживати якісне, насичене вітамінами харчування для них практично не існує.

Характерна також проблема недостатнього забезпечення мережею медичних установ сільської місцевості, небажання лікарів їхати туди на роботу через поширену там бідність і кастові пересуди. Сім із десяти індійців мешкають сьогодні на селі, де медичних закладів зовсім небагато, а до найближчих лікарень та госпіталів доводиться йти кілька годин чи днів через погану дорожню інфраструктуру і низьку якість транспорту та його постійні поломки. Жителі країни з незначним рівнем річного прибутку не можуть придбати сучасні ліки чи оплатити подорож до великих населених пунктів, де розташовані лікарні, а згодом і фінансувати їхні недешеві послуги протягом кількох днів чи тижнів [19]. Тому в сільській місцевості Індії практикують народні лікарі, які лікують пацієнтів надзвичайно дешево. Більшість жителів сіл звертається по допомогу саме до них, а не до дорогих міських шпиталів. Результати цього інколи є невтішними. Для лікування своїх хвороб люди покладаються на айюрведу, сідду та тибетську медицину, але у випадках важких захворювань хірургічного характеру народні засоби не допомагають.

Бідність є також причиною гострого дефіциту речей першої необхідності, зокрема гігієнічних та побутових. За відсутності коштів для придбання товарів широкого вжитку індійці послуговуються надзвичайно небезпечними сурогатами. Наприклад, бідні верстви населення вживають низькоякісну їжу, яку і готують, використовуючи такі самі надзвичайно шкідливі для здоров'я компоненти (коров'яче багно, сміття, гасове пальне). Особливо небезпечною для дихальних шляхів є широко поширена практика приготування їжі на газових плитках. Велика шкода для здоров'я жінок полягає у тому, що вони обсмажують їжу на вогні, бо дослідження показали, що перебування людини біля багаття протягом трьох годин можна порівняти з вдиханням диму 20 цигарок. Жінки застосовують низькоякісний мийний засіб із тальку замість більш дорогого мила, а використання тальку для забезпечення особистої гігієни з часом призводить до виникнення надзвичайно небезпечних пухлин. Жування дуже дешевого підсмаженого

тютюнового порошку „мішрі” замість чищення ротової порожнини недосажною за ціною для багатьох сільських жителів зубною пастою є причиною захворювань верхніх дихальних шляхів та ротової порожнини. Велику небезпеку містить у собі практика жування бетеля* – захоплення більш як половини населення Індії. Бетель користується особливим попитом, оскільки, згідно із вченням вед, його завжди не вистачає богам і в храмах виставляють цю культуру як пожертву для них. Але наслідки цієї звички бувають згубними: його вживання викликає великі плями на зубах та інколи серйозні пухлини ротової порожнини. Відомо, що 4 з 10 випадків злоякісних пухлин у роті спричинено тривалим жуванням цього листа. Справжню небезпеку приховують у собі також низькоякісні цигарки біді**, виготовлені за примітивними технологіями й без фільтру. В країні налічується 142 млн. чоловіків та 37 млн. жінок, які палять тютюнові вироби (переважно біді) регулярно, а 13 % усіх хвороб так чи інакше пов'язані із вживанням тютюну [20]. Таким чином, симбіоз катастрофічної бідності з низькою культурою охорони здоров'я викликає проблеми із забезпеченням здоров'я серед бідного сільського населення Індії.

Не набагато оптимістичніше становище із забезпеченням охорони здоров'я склалося й у містах. Хоча великі населені пункти незрівнянно краще забезпечені зручностями та медичною інфраструктурою, вони не витримують стрімких темпів міграції безробітних жителів із сільських районів. Спочатку урбанізація виступала як двигун розвитку й допомагала скоротити рівень смертності та народжуваності, сприяючи зростанню добробуту жителів Індії. Вона

* Бетель – це продукт, що отримується із пальмового дерева. Насіння бетелевої пальми перемішують із дольками лимону та загортають у бетелевій лист, який жують або тримають за щогою для тону, оскільки він має легку наркотичну дію і покращує настрій.

* Біді (bee-dees) – малі за розміром цигарки з ароматом манго, ванілі чи ананасу, які виготовляються методом згортання тютюнового листа із закріпленням на кінці ниткою. Містять втричі більше нікотинової кислоти та в 5 разів більше смол, ніж звичайні цигарки.

відбувалася дуже стрімко: в 1901 р. у містах проживало 26 млн. осіб, в 1951 р. – 62 млн., а в 1991 р. вже 217 млн. осіб. На 2001 р. в Індії налічувалося 40 міст-мільйонерів, вважається, що у 2026 р. їхня кількість істотно зросте і сягне 70. Лише з 1951 по 1991 р. чисельність міських жителів збільшилася в 3,5 рази. Між 1991 та 2001 рр. кількість урбанізованих центрів зросла з 3696 по 4368, а їхнє населення поповнилося на 117 млн. осіб. Міста Колката та Мумбаї традиційно входять до десятки найбільших у світі. Ці цифри свідчать про безконтрольну урбанізацію, яка відбувається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників [21].

Деколонізація Британської Індії й виникнення на її теренах двох держав антагоністів викликали хаотичне переселення зuboжілих біженців без майна до великих західних міст країни. Муніципальні влади були змушені прийняти їх без заперечень, враховуючи складну політичну ситуацію у повоствореній країні в 1947-1948 рр. На жаль, не вдалося відразу провести реєстрацію всіх нових жителів міст, що й дало поштовх для втрати органами влади контролю над мігрантами. Відтоді безконтрольне переселення жителів із сільської місцевості в міста стало характерною проблемою міської Індії. Новий етап масової міграції мав місце з 1971 по 1991 рр. і був викликаний негативними наслідками „Зеленої революції”, в результаті якої багато дрібних фермерів втратили землю, а також фрагментацією сільськогосподарських угідь на малі ділянки під впливом демографічного вибуху, розчаруванням представників нижчих каст непослідовними аграрними реформами в більшості штатів, що залишили їх без землі або передали в їхнє користування непродуктивні наділи з низькоякісними ґрунтами.

Існувала й низка інших причин, що призвели до розростання міст. По-перше, це індустріалізація, яку ми бачимо на прикладі колоніального та постколоніального Бомбея. Відкриття текстильних фабрик у центрі цього міста викликало бурхливу міграцію населення з інших районів Махараштри. Надії сільського населення знайти роботу на спільних підприємствах

або у філіалах ТНК на околицях індійських мегаполісів теж штовхають його до вимушеної міграції. По-друге, це вади кастової системи. Люди тікають до мегаполісів у пошуках роботи, бо представники вищих каст на селі пропонують їм дуже малу заробітну плату, або оплачують їхні послуги не в грошовій формі, а у вигляді натуральних продуктів, нерідко сумнівної якості. Зі свого боку, „недоторкані” змушені працювати ненормованій робочий день і виконувати найбруднішу роботу. Тому для багатьох із них принципово важливо зменшити свою залежність від вищих каст шляхом міграції до великих урбанізованих центрів із більшою пропозицією роботи в неформальному секторі. По-третє, міграції у міста посилюються через господарську діяльність уряду Індії, який створює нові іригаційні схеми чи промислові проекти загальноіндійського значення, що викликає масове переміщення гірських племен. По-четверте, до мегаполісів відбувається нерегульований рух жертв етнічних конфліктів і бідності з інших країн або нестабільних штатів Індії, таких як Ассам та Джамму і Кашмір [22]. Відомо, що Індія, незважаючи на свої внутрішні проблеми, має порівняно вищий рівень життя, ніж сусідні країни, що й притягує нелегальних емігрантів. Наприклад, населення Меннаю постійно поповнюється за рахунок біженців-тамілів із Шрі-Ланки, а чисельність жителів Колкати зростає завдяки прибуттю емігрантів-нелегалів із Бангладеш, у містах північного поясу хінду та північно-східних штатах вже утворилася велика колонія непальців. Іноземці – нелегали не їдуть до сільських районів, з домінуючими там складними кастовими відносинами, а намагаються непомітно осісти в містах, де значно краща пропозиція некваліфікованої роботи та більша анонімність.

Детальніше проблеми сучасних міст Індії можуть бути проілюстровані на прикладі столиці Індії міста Делі, населення якого становить вже 12,8 млн. Федеральний округ Делі був безпосередньо причетний до „великого переселення народів”, викликаного поділом Британської Індії на дві частини за

релігійним принципом. Менш ніж за рік (з 1947 по 1948 рр.) його населення зросло на 35 %. Місто бурхливо розросталось протягом повоєнного часу внаслідок міграції бідноти з фермерських штатів, де відбувалася „Зелена революція” – Харьяни, Уттар-Прадешу та Раджастхану, на які припадало 70 відсотків мігрантів. Новоприбулі, будучи не в змозі придбати дорогі помешкання в столиці, незаконно побудували в різних районах Делі колодії халуп. У неформальному секторі міста „розчинилися” і непальські емігранти, які займаються переважно автомобільними перевезеннями. Сьогодні в Делі налічується 600 нелегальних колоній. Кількість жителів там така, що муніципальні прибиральники не встигають вивозити сміття, яке постійно накопичується. В Делі існує 5000 звалищ, а в цілому п'ять відсотків площі міста зайнято під великі смітники. Місто також перетворилося на найбільший в Індії центр стихійної торгівлі. Тому не дивно, що 26 % відходів столиці дають великі точки роздрібної торгівлі. В Делі на двадцяти основних ринках проводиться нелегальний забій худоби, оскільки в країні, де панує велика вологість та спостерігається підвищена температура повітря, гостро відчувається нестача морозильного обладнання, власники худоби намагаються вбивати її та продавати м'ясникам безпосередньо в місцях торгівлі, вони характеризуються наявністю сміття, змішаного з кров'ю, трупами свійських тварин та відходами їхньої життєдіяльності. Подібні смітники особливо приваблюють мандрівних тварин – свиней, корів, буйволів і мавп, які змішуються з людським натовпом і риють у відходах [23].

Населення, чисельність якого буквально вибухнула в мегаполісі Делі в повоєнний період, справляє значний тиск на транспортну систему країни. Автобуси перевантажені, правила дорожнього руху порушуються постійно. Неможливість існуючих автодоріг обслуговувати велетенську кількість транспорту викликає затори, центральними вулицями швидкість руху складає шість-вісім кілометрів на годину. Хаотичне зростання міста викликало також значне збільшення

кількості автомобілів та моторолерів. Кількість машин у Делі оцінюється в 166 одиниць на квадратний кілометр, а в Мумбаї – вже 452 одиниці [24]. В Індії, як у бідній країні, надзвичайно поширені моторолери й мотоцикли дешевих моделей. Великої шкоди довкіллю завдають моторолери з двопоршневими двигунами, з яких викидається невикористане паливо. Увесь цивілізований Захід перейшов на чотирипоршнєві двигуни, оскільки вони більш екологічно чисті, але в Індії така новація поки що нездійсненна. Дуже багато автомобілів використовують, беручи до уваги переважаючу бідність індійського населення, більш дешеві дизельні двигуни, які працюють на пальному з високим вмістом сірки, а це призводить до ще більшого забруднення довкілля. Існуючі у великих містах армії авторикш на застарілих, надзвичайно забруднюючих довкілля двоколісних засобах пересування з мотором зразка 60-70 років минулого століття не тільки створюють надмірний шум, а й забруднюють довкілля викидами газів. Заборонити рикшам працювати не можна – адже вони є важливим сегментом неформальної економіки великих міст, і ця професія нерідко визначається кастою та джатою. Незважаючи на загрозу хвороб верхніх дихальних шляхів, люди дедалі частіше погоджуються на придбання дешевих скутерів, щоб не залежати від ненадійного та повільного муніципального транспорту.

Кількість автомобілів у країні зростає вражаючими темпами. Якщо в 1951 р. їх налічувалося 300 тис., то в 1991 – понад 30 млн., а сьогодні, згідно з підрахунками екологів, їх вже 43 млн. В основному це старі автомобілі або нові моделі, виготовлені за застарілими технологіями, що допускають надмірне забруднення довкілля викидами газів. У цьому є провина муніципальної влади та індійського уряду: найбільші міста повинні мати вітки метро, надземні хайвеї та альтернативні автомобілям електропоїзди. На жаль, більш-менш зручний метрополітен функціонує тільки в Колкаті [25]. Саме автомобілі, у поєднанні з викидами фабрик, несуть основну „відповідальність” за чорні хмари смогу, які висять над

індійськими містами. В Делі, наприклад, достатньо одягнути білий одяг і ввечері цього ж дня він матиме темно-сірий відтінок. Знову-таки свій вплив на ситуацію справляє проблема бідності: заможні люди мають можливість купувати машини з кондиціонерами, а бідні пересуваються пішки або їздять у переповненому громадському транспорті, в якому для того, щоб не задихнутися, необхідно відкривати вікна. Багато представників міського дна подорожують на сходінках трамваїв, оскільки у них нема коштів для того, щоб платити за проїзд. Враховуючи велику перенаселеність мегаполісів, констатуємо, що проблема перевантаженості міського транспорту є однією з найболючіших. До того ж, у індійських містах вузькі дороги, частини яких загороджені транспортом рикш, безпритульними та торговими рядами, що призводить до значного уповільнення руху. Для багатьох нелегальних мешканців міст узбіччя доріг та власне самі дороги виконують роль спальні, їдальні, місця дрібної торгівлі, пунктів миття людей та тварин, цирулень і перукарень.

З проблемою перенаселеності та поганого технічного оснащення міст тісно пов'язана боротьба із шумом. Зокрема, через Делі вантажівкам заборонено рухатися вдень – вони працюють тільки вночі, тому всі, скажімо, будівельні матеріали розвантажуються винятково тільки після заходу сонця. Величезний вплив на слух населення мають постійні весільні церемонії в усіх містах Індії, які затягуються до глибокої ночі та супроводжуються тривалими феєрверками й музичними шоу. Постійний смог, який висить над найбільшими містами Індії, поганий стан доріг та їх перевантаженість змушують армію водіїв та рикш постійно подавати звукові сигнали, що теж створює надмірний шум. Мумбаї – найбільш галасливе місто Індії, де середній рівень шуму сягає від 75 до 90 децибелів. Серед інших індійських мегаполісів за цим показником незаперечним лідером є Колката, а на третьому місці знаходиться Делі [26].

До „больових точок” міських агломерацій в Індії належать також будинки низької якості та неефективна система

постачання електроенергії. Будь-який спальний район індійського міста виглядає як джунглі, через мільйони метрів електричних кабелів, які хаотично оплутують будинки. Питання освітлення та опалення стоїть надзвичайно гостро. Відсутність електроенергії дається взнаки у зимовий період та під час сезону мусонних дощів, призводить до вживання населенням некип'яченої, забрудненої мікробами води, викликає дефіцит тепла в сирій сезон. Все це сприяє поширенню інфекційних хвороб. Нерідко жителі мегаполісів, які не мають власного житла, в осінньо-зимовий період рятуються своїми силами. Дрова в Індії досить дорогі, тому в хід іде сміття та коров'яче багно, з якого і розводять багаття.

Проблеми індійських міст півдня навіть більш комплексні, ніж у мегаполісів півночі. Вони викликані їхнім несприятливим географічним розташуванням та гідрогеологічними факторами. Серед усіх південних міст у найгіршому становищі знаходиться 13-мільйонна Колката через її небезпечну близькість до Бенгальської затоки, характерною рисою погоди над якою є жахливі циклони та зливи, що приносяться мусонним сезоном, а також той факт, що все забруднення від людської та промислової діяльності, акумульоване річкою Ганг, яка протікає через перенаселену північну та центрально-східну Індію, споживається жителями цього мегаполісу. Тому не дивно, що столиця східної Індії є головним джерелом особливо небезпечних захворювань. Система каналізацій Колкати розрахована на обслуговування 600 тис. осіб, і була збудована, коли в місті мешкав тільки один мільйон жителів, отже – колишня столиця Британської Індії потребує великих коштів для розвитку міської інфраструктури [27].

Фактично кожне велике місто Індії переслідують одні й ті самі комунальні проблеми: це – скупчення населення, що виявляється у неймовірній щільності жителів на один км², заторах на дорогах, поганому захисті приміщень від шуму та пилу, неефективних сміттєзбиральних службах, які не можуть впоратися з напливом мігрантів до міст. Характерною проблемою великого міста є наявність на його вулицях

багатьох диких тварин – собак, „священих” корів та буйволів, мавп і павичів. До традиційних „поселенців” міста належать також пацюки, які теж є джерелом небезпечних інфекційних хвороб. Провінційне індійське місто в сезон мусонів становить жахливу картину – велетенські калюжі, якими ходять дикі тварини, жебраки з різними хворобами, які сидять на узбіччі доріг, людська маса, що невпинно рухається серед старих будинків та стихійних базарів.

В Індії з 4368 великих та середніх міст примітивні каналізаційні системи існують лише у найбільших двохстах. Особливо критична ситуація склалася у старих урбанізованих центрах, де в межах кварталів, збудованих ще кілька століть назад, у великій тіснєві живуть люди, а муніципальна влада не бажає, виходячи з архітектурних міркувань, змінювати вигляд цих районів міст. Як наслідок – у старих частинах міст не існує навіть елементарних зручностей, зокрема води та публічних вбиралень. Крім відсутності коштів на облаштування гігієнічних кімнат, проблема полягає також у релігійних віруваннях індусів, адже індуїзм забороняє справляти фізіологічні потреби в домівках, бо це робить їх „нечистими”. Ця релігія вчить, що контакт із нечистотами принижує членів вищих каст. Оскільки вона з’явилася задовго до створення великих мегаполісів, питання обладнання помешкання ванними кімнатами не було тоді таким актуальним. Але тепер, з бурхливою урбанізацією, воно стоїть на порядку денному як ніколи гостро. До останнього десятиліття муніципальна влада навіть давала спеціальні розпорядження споруджувати житло без ванних кімнат, або з ними, але без туалетів. Згодом почали будуватися будинки з вбиральними кімнатами для сільських жителів, але ті категорично відмовлялися їх використовувати. В деяких регіонах Індії надзвичайно веселим вважається вислів: „Брахман побудував у своєму помешканні ванну кімнату”. Як наслідок – повітря вщерть насичене запахами нечистот, сміття, спецій, кави і чаю, що у поєднанні з його підвищеною вологістю та високою температурою перетворює індійські міста на надзвичайно некомфортні для сталого проживання [28].

Величезні кошти необхідно витратити на соціальну інфраструктуру. Зростаюче населення споживає дедалі більше води, що змушує муніципальну владу обмежувати кількість годин її постачання, в результаті чого у великих містах можна спостерігати постійні черги бідних жителів, які днями вистоюють біля водокачок. Вода, навіть низької якості, є важливим чинником дотримання гігієни населенням, а отже – нестача її призводить до сумних наслідків. Особливо страждають жінки, які мають право користуватися цим благом нерідко після того, як це зробили усі інші члени сім'ї. Відомо, що чиста питна вода сьогодні є доступною лише для 35 % сімей у містах та 18 % родин у сільській місцевості [29]. Всі інші використовують рідину з річок, ставків та колодязів, калюж, питна якість якої є надзвичайно низькою. Заможні люди та представники середнього класу купують питну воду в пляшках, бідні собі цього дозволити не можуть.

Демографічний вибух і процес економічної лібералізації в Індії, що розпочався на початку 90-х років минулого століття, значно загострили проблеми міст. Йдеться про бурхливе розростання так званих халупних поселень. Нова економічна політика 1991 р. викликала два парадокси, що стосувалися забудови урбанізованих центрів. По-перше, вона сприяла пожвавленню комерційної активності та будівництва, а це перетворило мегаполіси на „полюси притяжіння” для некваліфікованих мігрантів; по-друге, викликала велике підвищення цін на землю й нерухомість. Отже, характерною рисою процесу урбанізації стало те, що розростання міських агломерацій відбувалося стихійно, без урахування особливостей міського планування та необхідності зберегти унікальні риси населених пунктів, створення їхнім корінним жителям належних зручностей. Це породило феномен нелегальних халупних поселень, як у центрі, так і на околицях індійських міст, існування яких є уособленням у концентрованому вигляді усіх тих проблем, які сьогодні відчуває на собі індійський мегаполіс.

За найскромнішими підрахунками, в подібних поселеннях мешкає по всій Індії 40,3 млн. осіб. У Великому Мумбаї частка

халуп у житловому фонді становить 49 %, у Делі, Колкаті та Бангалорі халупні поселення складають третину наявного житла. Згідно зі статистичними даними, найбільше жителів, які проживають у нелегальних поселеннях у міській межі, зареєстровано у штатах Махараштра (25,4 % від загальної кількості мешканців), Орісса (19), Аруначал-Прадеш (18,2) і Мадх'я – Прадеш (18,1) [30].

Халупи існують у багатьох бідних країнах світу, наприклад, добре відомі бразильські фавели, в яких мешкає біднота Ріо-де-Жанейро та Сан-Паулу, чи венесуельські ранчос. Але тільки в Індії можлива ситуація, коли ці поселення розташовані в центральних кварталах міст на незаконно окупованій землі. В Делі халупи називають *katras* та *gallis*, в Мумбаї – *chawls*, у Колкаті – *bustee*. Будівельними матеріалами при їх спорудженні виступають глина, сміття, листи жерсті та фанери, автомобільні шини, адже каміння та цегла в Індії дуже дорогі. Всередині халуп нема жодних зручностей, нерідко там розміщене робоче місце кустарного робітника, на якому і відбувається постійне забруднення від його виробничої діяльності. Крім відсутності світла, опалення, гарячої та холодної води, в халупах гостро відчувається нестача вільного простору. В середньостатистичному помешканні такого типу живе кілька сімей, нерідко її жителі змушені спати по черзі. Більшість бідняцьких приміщень обладнані двох-триярусними ліжками, що є ознакою великої скупченості їхніх мешканців [31].

Халупи – це справжня ахіллесова п'ята індійських міст. Вони давно перетворилися на частину міського пейзажу мегаполісів, куди щорічно в пошуках роботи прибувають мільйони мігрантів із сільської місцевості та з навколишніх бідніших від Індії країн. Більшість жителів нелегальних поселень зайняті на випадкових некваліфікованих роботах, поширених у неформальній економіці індійських міст. Вони тримають дрібні крамниці, працюють прислугою в чайних магазинах та кав'ярнях, продають фрукти і цигарки-біді, займаються ремонтом велосипедів та візків рикш, заробляють на життя перукарями, кур'єрами та розповсюджувачами друкованих видань.

Згідно з твердженням швейцарської дослідниці Росі-Еспагнет, яка вивчає проблеми охорони здоров'я у країнах, що розвиваються, існує три групи чинників, які визначають підвищену шкідливість цього типу поселень для життя людини. До першої групи належить низький достаток жителів нелегальних поселень, голодна дієта, велике скупчення людей, зайнятих брудними професіями, що може сприяти розповсюдженню небезпечних інфекційних захворювань, відсутність соціальної захищеності й обмежена освіта. Більшість біженців, які мешкають у межах міста, заробляють по 30-40 індійських рупій на день (це трохи менше одного долара США), чого абсолютно недостатньо для забезпечення пристойного життя у великому місті. Жителі халуп мешкають в антисанітарних умовах, будучи вихідцями з нижчих каст вони, майже не дотримуються особистої гігієни і не мають доступу до якісних медичних послуг. Друга група чинників, зазначених дослідницею, пов'язана з якістю довкілля, яке оточує поселення халуп. Це велика загазованість погано захищених приміщень, спричинена повільним рухом транспорту та впливом на них викидів і відходів кустарної промисловості. Третю групу складають психологічні чинники, пов'язані з важким звиканням біженців до нових умов проживання, відчуженістю, яка панує серед жителів колоній у стосунках один до одного, низькою самоповагою та психологічною нестабільністю, що зумовлена постійними стресами від життя в злиднях у ворожому середовищі мегаполісу [33].

Халупні райони становлять особливу небезпеку для міста, оскільки є джерелом пожеж і небезпечних інфекційних захворювань. Причини займання халуп полягають у професійній спеціалізації жителів нелегальних поселень, багато з яких заробляють собі на життя збиранням сміття і зберігають його у своїх домівках. Власне і самі халупи, збудовані із відходів на великій віддалі від джерел води, не відповідають жодним правилам техніки безпеки, тому з легкістю займаються від найменших пожеж. Поширенню хвороб сприяє велике скупчення населення та відсутність кваліфікованих медичних

послуг. Ці люди усе своє життя живуть у невпевненості, оскільки займають землю незаконно, особливо ту, яка знаходиться у центральних частинах великих міст, а отже у будь-яку хвилину може бути передана під забудову великому бізнесові. Мерії міст навмисно не дають дозволу на будівництво зручностей, бо створення належних санітарних умов може виглядати як непряме визнання шми захоплення землі міста мігруючою біднотою. Тут не працюють також муніципальні сміттєзбиральні служби. Найбільші неприємності чекають на жителів халуп у період сезону мусонних дощів, бо мешканці „незаконних” кварталів стають головними жертвами шквальних вітрів та жахливих злив, що несе з собою сезон підвищених опадів на півдні Індії, оскільки захищеність їхніх помешкань від стихійних явищ взагалі відсутня, а місцева влада намагається не надавати їм допомогу [34].

Скупченість населення та темні сирі приміщення, де мешкають нелегали, сприяють швидкому поширенню туберкульозу. Місто Сурат, уславлене на всю Індію розвинутою галуззю обробки коштовного та напівкоштовного каміння, стало відомим у всьому світі у 1994 р. як місце, де трапилася остання епідемія чуми. Спалахи захворюваності на дизентерію та холеру реєструються у халупних поселеннях значно частіше, практично щоденно. Особливо багато епідемій починається там, де ці поселення стоять на берегах річок. Мешканці халуп утримують перше місце в Індії за кількістю хвороб на тисячу жителів, а їхні діти, які народжуються у жінок, що хронічно недоїдають та проживають в умовах жахливої антисанітарії та стресу, нерідко з'являються на світ із послабленим імунітетом і хронічно хворими [35].

Халупи – ніщо інше, як результат структурної нерівності у суспільстві. Місто терпить жителів цих поселень так довго, як довго вони можуть використовуватися як майже безкоштовна робоча сила і на них не потрібно витратити кошти з муніципального фонду. Тому міська влада фаталістично сприймає хаотичне розширення міст і не робить нічого для того, щоб покращити становище їхніх жителів. Уряд Індії не

завжди рішуче бореться з цим явищем, оскільки на жителів халуп припадає, у ряді випадків, до 30-40 % усього населення великих міст, пряма конфронтація з якими означатиме різке загострення ситуації в урбанізованих центрах, і без того неблагополучних через періодичні комуналістські погроми. Вважається також, що у місцевих чиновників є особистий інтерес у збереженні нелегальних поселень. У містах Індії ходять чутки, що поліцейські та районні адміністрації збагачуються за рахунок „недоторканих”, які виплачують їм своєрідну данину за можливість проживання у межах міста. Проблема полягає й у тому, що великі колонії халуп стали дуже популярним місцем для відвідування туристами, і навіть британський принц Чарльз під час візиту ввічливості до Мумбая в 2003 році побажав побачити вигляд „справжньої Індії”, завітавши до Дараві – найбільшого нелегального поселення в Азії, де безпосередньо в центрі міста проживає 600 тис. осіб. Багато індійських туристичних операторів вважають за доцільне пропонувати своїм клієнтам ознайомлювальні тури до нелегальних поселень, що робить знесення халуп для місцевої влади просто не вигідним [36].

Можливо, проблема нелегальних поселень є однією з найгостріших в урбанізованій Індії. Вона потребує термінового вирішення, оскільки певдовзі міста розростуться поза межі розумного, що викличе зростання у них хаосу, розповсюдження організованої злочинності й загострення епідеміологічної ситуації. Найпростіший вихід із становища – переселити жителів халуп у передмістя до повозбудованих кварталів, зведених за рахунок продажу частини землі, яку раніше займали нелегалі, транснаціональним корпораціям. Однак подібні спроби вирішення питання вже робилися і закінчилися безрезультатно. Справа в тому, що нелегалі не бажають переїжджати на нове місце помешкання, бо подібний переїзд тягне за собою істотне подорожчання умов життя, оскільки в старих поселеннях жителі не оплачують комунальні послуги та податок на нерухомість. До того ж, у великих мегаполісах Індії кількість автобусів неадекватна чисельності населення, і люди повинні витратити

дві-три години свого часу для того, щоб потрапити до робочого місця. Яскравою ілюстрацією провалу боротьби місцевої влади з жителями халуп може виступати період правління прем'єр-міністра Раджіва Ганді. В 1985 р. він наказав здійснити проект знищення незаконних поселень у Делі з наступною компенсацією для їхніх мешканців у вигляді дешевого житла, збудованого за міською межею. Результати виявилися несподіваними. Нелегали переїхали в інші райони столиці та швидко звели нові халупні поселення, вигідно продавши збудовані для них у передмісті будинки чи здаючи їх в оренду фірмам і фізичним особам [37].

В умовах індійських міст досі не спрацював і силовий варіант, тобто насильницьке виселення жителів халуп й знищення їхніх помешкань бульдозерами. Роки „надзвичайного стану” Індіри Ганді (1975-1977) стали свідками найбільшої кількості руйнувань у кварталах бідняцьких халуп. Індіра Ганді, яка проводила політику „викорінення бідності”, вбачала в халупах символ індійської злиденності. Але й ця політика не дала результатів. Нелегали все одно залишилися в кварталах, оселившись біля куп сміття, під залізничними платформами та у підземних переходах. Якщо раніше жителі халуп займалися переважно дрібним бізнесом, то тепер вони перейшли на кримінальну діяльність, жебракуючи або практикуючи дрібні крадіжки [38].

На які роздуми наштовхує ситуація, що склалася навколо нелегальних поселень? Насамперед зазначимо, що індійські міста фактично стали заручниками відсутності добре продуманого планування та демографічного вибуху, а також відчули на собі наслідки таких міжнародних подій, як хаотична деколонізація Британської Індії та індійсько-пакистанські війни. Можна перерахувати на пальцях урбанізовані центри, такі як Чандігарх* у штаті Пенджаб, де б не було великого

* Чандігарх -- столиця штату Пенджаб, збудована у футуристичному стилі відомим французьким архітектором Ле Корбузьє після того, як стара столиця штату Пенджаб – Лахор – опинилася в 1947 р. на території Пакистану. Місто має широкі вулиці, ефективні транспортні розв'язки й поділене на чіткі сектори-мікрорайони. Чандігарх відомий також як одне з найбільш зелених міст Індії, тут розташований велетенський розарій та велика кількість парків.

скупчення населення, ефективно працювали комунальні служби та існувала задовільна епідеміологічна обстановка. Можливе вирішення проблеми перевантаженості міської Індії – перехід до політики цивілізованого планування, гармонізація регіональних планів і планів розвитку міст, для того, щоб „відтягнути” мігрантів із урбанізованих центрів на новостворені робочі місця на периферії, евакуювати кустарну й „брудну” промисловість за місто до спеціально відведених там майданчиків, запровадити обов’язкову ресстрацію усіх жителів міст та жорсткі штрафи для тих, хто мешкає на нелегально захопленій землі. Питання знищення халупних поселень є таким же делікатним, як, скажімо, проблема боротьби із перенаселенням, але його необхідно активно вирішувати, інакше індійським мегаполісам загрожуватиме хаос.

Не лише самі собою стан довкілля та умови проживання в Індії є причиною високого рівня захворюваності серед місцевого населення. Країна поступово переймає й „імпортні” хвороби, такі як СНІД та різноманітні статеві захворювання. Взагалі, ця категорія хвороб – справжня ахіллесова п’ята мешканців індійських міст. Їхнє стрімке поширення викликане домінуючим у суспільстві культом чоловіків та низьким статусом жінок, великою кількістю безпритульних і мешканців халуп, що живуть безпосередньо посеред вулиць, безконтрольним зростанням нелегальної сфери інтимних „послуг” на півдні країни. Своєю негативну роль відіграє й зовнішній чинник. Індія, незважаючи на її економічні проблеми, приваблює дуже багато сезонних робітників із ще бідніших країн, таких як Бангладеш, Непал та М’янма. Географічне розташування країни поруч з найбільш враженими СНІДом Таїландом та М’янмою, які заробляють значні кошти на проституції, та традиційним постачальником повій Непалом, робить її населення дуже небезпечним споживачем інтимних „послуг” від представників цих країн. В Індії є щонайменше чотири мільйони повій, більшість з яких постійно перебуває у південних портових містах. Справжніми „листоношами” статевих інфекцій виступають водії вантажівок, які змушені

проводити більшу частину року в поїздках субконтинентом та перебувати далеко від своїх сімей. Ще одним традиційним каналом розповсюдження цього типу захворювань є північно-східні штати Індії, особливо Маніпур, який знаходиться на кордоні з країною „Золотого трикутника”* М'янмою, звідки прибувають контрабандисти, що привозять із собою наркотичну сировину. Штат посідає шосте місце в Індії після південних територій країни за рівнем захворюваності на СНІД, оскільки серед населення є досить багато наркоманів, які багаторазово використовують голки для ін'єкції [39]. Тому не викликає подиву, що країна є світовим лідером за абсолютною кількістю інфікованих СНІДом, маючи 5 млн. хворих. Власне, сам СНІД потрапив до країни через „морські ворота” -- місто Бомбей (Мумбаї), тому в Індії його ще називають Мумбайським синдромом. З моменту реєстрації першого випадку захворювання в тогочасному Бомбеї в 1986 р. та другого -- в південному мегаполісі Мадрас пройшло не так багато часу, але сьогодні серед інфікованих налічується вже досить багато громадян країни. Це свідчить про надзвичайно високі темпи поширення епідемії. Найвищий рівень захворюваності на СНІД спостерігається у штатах Махараштра, Карнатака, Тамілнад, Андхра-Прадеш і Маніпур. Тобто серед „інфікованих” федеральних одиниць фактично домінує північний схід та південь. На індо-арійській півночі такої активності епідемії не спостерігається, що пов'язано, насамперед, з більшою сегрегацією чоловіків і жінок, консервативними звичаями і відсутністю мегаполісів з яскраво вираженими зв'язками із зовнішнім світом [40].

Найбільша небезпека СНІДу – це надзвичайно довгий латентний період, який може тривати 6-10 років. За цей час інфікований встигає передати інфекцію багатьом людям, з

* „Золотий трикутник” – шматок землі, розташований на перетині кордонів М'янми, Лаосу та Таїланду, який є важливим центром виробництва синтетичних і натуральних наркотиків. Основні виробничі потужності, однак, сконцентровані в лабораторіях на території М'янми, яка має безпосередній кордон з Індією.

якими у нього був близький контакт. Беручи до уваги специфіку індійської системи охорони здоров'я, погану доступність послуг медичних установ для бідних верств населення, констатуємо, що більшість інфікованих не має змоги пройти перевірку на СНІД, у сільській місцевості вона взагалі недоступна. Свою роль відіграє відсутність елементарної освіти у чималій частині населення, яка навіть не уявляє, що це за хвороба, тим більше, що її відчутти не можна – вона розвивається невидімно, її не можна діагностувати з такою ж легкістю, як лепру чи туберкульоз. СНІД в Індії дуже важко ресструвати та досліджувати, оскільки люди помирають від великої кількості хвороб, які на перший погляд не виглядають як СНІД, а для будь-якого індійця захворювання є нормою і не викликає зайвих запитань. Тому офіційні дані про інфікованих не відображають реального стану справ та можуть вважатися значно заниженими [41].

Отже, перед політичною елітою країни постали безпрецедентні виклики як у сфері медицини, так і в питаннях забезпечення безпечного довкілля. Очевидно, проблема охорони здоров'я нації вимагає комплексного підходу, який повинен поєднувати жорсткі закони з охорони довкілля, значні державні та приватні витрати на медичні послуги та запровадження розгалуженої мережі страхування й діагностування і запобігання захворюванням по всій Індії. Якою є індійська система охорони здоров'я сьогодні? В країні діє досить розгалужена мережа державних та приватних клінік, але медичні послуги, особливо госпіталізація, доступні лише заможній частині населення. В країні налічується 15097 лікарень, 93 лікарняних ліжок на 100 тис. жителів, що абсолютно не відповідає мінімальній нормі – 333 ліжка, встановленій Світовою організацією охорони здоров'я. Кожні десять тисяч жителів обслуговують лише 43 медпрацівники, тобто 503,900 лікарів та 737,000 медсестер припадає на один мільярд індійців. Гостро стоїть проблема забезпечення медичними послугами багатьох штатів країни, які змушені звертатися за допомогою до Світового Банку в питанні

фінансування медичних проєктів. Індія витрачає на охорону здоров'я одні відсоток ВВП на державному рівні, що відноситься її за цим показником до двадцятки найменш розвинених країн світу. Всього комбіновано приватний сектор та державний асигнують на охорону здоров'я тільки 4,5 % ВВП Індії, але приватна медицина покриває 80 % витрат на медицину у цілому [42]. Велику роль у вразливості індусів до хвороб відіграє фінансова незабезпеченість населення.

Заходи уряду Індії в галузі гарантування здоров'я нації визначаються Індійською національною політикою охорони здоров'я 1983 р., яка передбачала здійснення завдань у сфері медичного обслуговування шляхом реалізації п'ятирічних планів, спрямованих як на охорону здоров'я, так і на захист довкілля. За 1975-1995 рр. ВВП Індії зріс у два з половиною рази, а забруднення довкілля від викидів промисловості збільшилося чотирикратно, загазованість від викидів машин зросла у вісім разів. Підраховано, що 52 тис. осіб в Індії щорічно гине від причин, пов'язаних із різким погіршенням екологічної ситуації [43].

Отже, індустріалізація є одним із головних чинників забруднення довкілля, що вимагає введення процесу розбудови промислових потужностей у цивілізоване русло шляхом прийняття обмежувального та контролюючого законодавства.

В 2001 р. міністерство з охорони довкілля та лісового господарства розпочало здійснювати низку моніторингових проєктів, серед яких найголовнішими були наступні: 1) контроль за якістю повітря у 10 найбільших містах Індії; 2) вимірювання забруднення повітря у 12 містах; 3) запровадження обмежувальних квот викидів на найважливіших індустріальних об'єктах, які завдають шкоду довкіллю, – металургійних комбінатах, виробництвах хімічних добрив та на нафтопереробних заводах; 4) дослідження якості води у 13 найбільших містах Індії; 5) здійснення нового етапу плану порятунку Гангу, який складається з 262 заходів. Це, зокрема, створення нових заводів із переробки органічних та індуст-

ріальних відходів, забезпечення очистки берегів Гангу і самої водоюми добровольцями та силами держслужбовців штатів; б) реалізація проекту очистки води в річці Джампа в місцевості між Делі та Матхурою [44]. Як бачимо, план має переважно моніторингові функції, бо більшість заборонних повноважень належить штатам. Взагалі, охорона здоров'я – це спільна сфера відповідальності штату й центрального уряду. На федеральні одиниці припадає, в основному, фінансування запобіжних заходів, таких як щеплення проти інфекцій. Ще штати повинні виконувати загальноіндвйське законодавство у природоохоронній сфері, чого майже ніколи не робиться.

Для боротьби з головними загрозами для здоров'я населенню Індії після конференції ООН з людського довкілля, яка відбулася в 1972 р., індійський парламент 1974 р. прийняв Закон про охорону водних ресурсів. Він передбачав встановлення центральним органом, що контролює якість води, допустимих стандартів її забруднення, дозволяв уповноваженим інспекторам штатів рейди на підприємства, давав широкі повноваження владі федеральних одиниць у питаннях розробки стратегій та програм планування боротьби з забрудненням довкілля. Згідно з поправкою до Закону від 1988 р., всі підприємства повинні отримувати від цього органу дозвіл на свою роботу після відповідної прискіпливої перевірки. Але в ньому не враховували, що тільки суд, а не контролюючий орган, мав право закривати підприємство порушника. В 1981 р. був прийнятий Акт про запобігання забрудненню повітря, який також передбачав, що жоден підприємець не може відкрити завод чи шкідливе виробництво без попередньої згоди контролюючого органу. Особливо знаковим для індійської політики охорони довкілля став 1984 р., коли до проблем промислових викидів була прикута пильна увага усієї Індії та світу в цілому. Саме тоді відбулася найбільша в світі хімічна катастрофа на заводі транснаціональної корпорації „Юніон Карбід” в Бхопалі, в результаті якої загинуло понад 3000 осіб та ще кілька тисяч

покалічилися*. Цей жахливий інцидент привернув увагу індійської громадськості до районів міст, де були розташовані небезпечні підприємства. В тому ж році парламент країни прийняв Закон про захист довкілля, яким встановлювалися допустимі стандарти для викидів забруднюючих речовин, визначалися розміри заборонених зон, в яких не дозволялося розміщувати виробництво, запроваджувалися суворі покарання як для фізичних, так і для юридичних осіб за порушення його положень. Закон про охорону довкілля поширювався на всю територію Індії і мав пріоритет перед подібними законодавчими актами штатів, які могли вступити з ним у правову колізію. В ньому також вперше було передбачено кримінальну відповідальність за порушення його положень. Порушникам загрожувало ув'язнення терміном на п'ять років або штраф у 6 тис. доларів [45].

Отже правова база вже є. Але виникає питання, чи працюють закони про охорону довкілля? В Індії стосунки між центром та федеративними одиницями не повністю упорядковані та не завжди характеризуються співробітництвом, соціальні звичаї, бідність і корупція бюрократії, яка послуговується надзвичайною зарегульованістю усіх сфер життя індійського суспільства, є підґрунтям для отримання постійних хабарів. Проблема полягає й у тому, що дуже багато виробництв представлені малими примітивними кустарними одиницями, які легше закрити, а потім розмістити у іншому місці, ніж встановити на них відносно дороге західне очищувальне обладнання. Низькі штрафи та довга судова тяганина також грають на руку порушникам – поки закінчиться судовий процес вони встигають згорнути старе виробництво і відкрите нове, вже в іншому місці. Штати нерідко ігнорують

* Найбільша у світі промислова катастрофа трапилася на хімічному комбінаті, розташованому в центрі міста Бхопал, штат Уттар-Прадеш, 1984 р. У результаті технічної несправності обладнання заводу відбувся масштабний викид метилізоціаніду, через що постраждали 6000 осіб. У 1992 р. компанія „Юніон Карбід” погодилася виплатити 470 млн. доларів компенсації родичам постраждалих.

постапови центру у цій сфері, оскільки вони мають низку інших проблем, до того ж – досить вигратно проводити дослідження води, землі та повітря власними силами, без опори на ресурси загальноіндійського бюджету.

Висновки. Проблеми довкілля в Індії пов'язані з трьома несприятливими чинниками: географічним розташуванням країни, демографічним вибухом, релігійним світоглядом місцевого населення. Географічне розташування частини Індії на узбережжі Бенгальської затоки у поєднанні з сезоном інтенсивних мусонних дощів, робить її надзвичайно вразливою до дії природних катаклізмів. Наслідки мусонів згубно впливають на довкілля, оскільки викликають появу москітів, розливи надзвичайно забруднених річок негативно позначаються на якості питної води, а все це сприяє поширенню всіляких інфекцій. Демографічний вибух породжує істотне забруднення навколишнього середовища шляхом масовості побутових викидів велетенської людської маси, що у поєднанні з низькою побутовою культурою населення створює значні екологічні проблеми.

Для Індії характерні проблеми забруднення всіх компонентів довкілля, але особливо небезпечне становище склалося навколо якості води та повітря. Якщо питання забруднення повітря в основному зачіпає інтереси жителів мегаполісів, то проблема низькоякісної води є справді глобальною і загальноіндійською. Встановлено, що велика концентрація населення, яка спостерігається на Індо-Гангській рівнині та у фермерських штатах півночі – Хар'яні та Пенджабі, своєю господарською діяльністю забруднює воду, і вже в південних регіонах Індії наявність у воді небезпечних сполук у сотні разів вища за допустиму. Якщо у північних та центрально-східних регіонах забруднення довкілля відбувається переважно через неконтрольовану роботу низькотехнологічних промислових підприємств і скидання у водні шляхи біологічних відходів населення, то в районі штатів Пенджабу та Хар'яни його розповсюдження йде за рахунок інтенсивного використання пестицидів у фермерському господарстві, початок якому був

покладений ще „Зеленою революцією”. Негативну роль відіграє переконаність населення в тому, що води річок є священними, а отже – вони мають імунітет від будь-якого забруднення. Річки завжди виступали як об'єкти масового релігійного паломництва, їхня вода широко застосовувалася у ритуальних цілях. Контакт між собою величезних мас паломників та споживання низькоякісної води індійських річок призводить до стрімкого поширення захворювань під час релігійних фестивалів. Із розвитком транспорту дедалі більше індусів отримали можливість подорожувати до священних місць на берегах річок, що негативно позначилося на їхньому стані.

У країні 320 млн. осіб живуть в катастрофічній бідності, відчуваючи дефіцит якісного харчування, ліків та медичних послуг, вільного часу для відпочинку. Гостро стоїть проблема забезпечення усіх регіонів країни медичними закладами, в сільській місцевості спостерігається помітний дефіцит лікарів, а населення надає перевагу нетрадиційній медицині. Відсутність перспективи працевлаштування в селах штовхає людей на масову, нерегульовану міграцію до міст. Інфраструктура урбанізованих центрів не витримує хаотичних хвиль міграції із сільської місцевості, викликаної страшним тиском на землю в селах, безробіттям, пов'язаним з сезонним характером праці в аграрній Індії, засиллям кастової системи. Як наслідок, міста розростаються неконтрольовано, без необхідного планування їхніх кварталів, у них з'являються великі колонії біженців, що окуповують дорогу землю нелегально. Їх спосіб життя та відсутність зручностей у побудованих колоніях, велике скупчення населення у поєднанні з недостатньою гігієною та низькою якістю харчування є причинами поширення серед жителів міст низки небезпечних захворювань та страшної епідемічної ситуації, що там панує. У свою чергу, пере-населення породжує нові проблеми. Це неадекватна робота комунальних служб міст, неможливість існуючих автодоріг обслуговувати зростаючу в геометричній прогресії кількість транспорту, що росте на очах під впливом демографічної

трансформації, затори на шляхах сполучення, викликані, наявністю на міських вулицях нерегульованої дрібної торгівлі, великої кількості диких тварин – собак, „священних” корів та буйволів, мавп і навіть лавичів.

Проблему охорони довкілля та здоров'я індійської нації може вирішити тільки комплексний підхід, який поєднуватиме заходи щодо обмеження народжуваності, підвищення добробуту сільських жителів, „стерилізацію” індійських міст та знесення хаотичних халупних поселень, підвищення державних витрат на охорону здоров'я й чітке дотримання природоохоронного законодавства.

Використана література

1. Subramanian V. Environmental hazards in South Asia. – New Delhi: Capitop publishing company, 2001. – P.104.

2. Kumar R. Environmental pollution and health hazards in India. – New Delhi: Ashish publishing house, 1987. – P. 8-10.

3. Mohan M. Mathews. India facts and figures. – New Delhi: Sterling publishers private limited, 2001. – P. 51.

4. Nyrop Richard. India: a country study. Area handbook series. – Washington: American university, 1986. – P. 12 -14.

5. Disasters in India. Electronic portal Infochange India. (www.infochangeindia.Org/disastersIbp.jsp).

6. Negi S.S. Environment degradation and crisis in India. -- New Delhi: Indus publicating company, 1991. – P. 143-144.

7. Subramanian V. – P.66-67.

8. Getting to know cities snakes // The Hindu. – 2001. – February 19.

9. Gupta, Joshi, Kumar. Industrial waste waters and environmental pollution. – New Delhi: Scientific publications, 2000. – P. 213-215.

10. Renu Khator. Environment, development and politics in India. – Washington: University press of America, 1991. – P. 94-95.

11. Markandya A., Murty M.N. Cleaning – up the Ganges. A cost – benefit analysis of the Ganga action plan. – Oxford: Oxford university press, 2000. – P. 37-38.

12. Sacred India. – Sidney: Lonely planet publications, 1999. – P.74.

13. Subramanian V. – P. 152, 153.
14. Stacey Allan. Visiting India. – New York: Hippocrene Books, 1986. – P.108.
15. O'Reilly James, Habegger Larry. Travellers' tales: India. – New York: Travellers' tales inc, 1999. – P.158.
16. Mohan M. Mathews. – P. 122-125.
17. Henderson Carol. Culture and customs of India. – London: Greenwood Press, 1999. – P.143.
18. Khator Renu. – P. 12-15.
19. Najam Adil. Environment, development and human security. Perspectives form South Asia. – Washington: University press of America, 2003. – P. 39.
20. Ignorance and poverty as carcinogens // Internet news portal One World // (<http://www.oneworld.net/article/8040>).
21. Lobo Lancy, Biswaroop Das. Poor in urban India. – Jaipur: Rawat publications, 2001. – P. 40.
22. Mishra Naveed. Population in South Asia. Migration as a survival strategy. – New Delhi: Authors press, 2001. – P.63-65.
23. Rohilla, Datta, Bansal. Delhi's water and solid waste management.– New Delhi: Vigyan prasar, 1999. – P. 38-41.
24. The Hindu Survey of environment. – New Delhi: The Hindu group publishing company, 2002. – P. 45.
25. Nagdev Dewaram. Environment and health in India // The materials of IUSSP Regional population conference on Southeast Asia's population in a Changing Asian context (10-13 June 2002, Bangkok). – P. 8, 9.
26. Chatterji Manas, Munasinghe Mohan. Environment and health in developing countries. – New Dehli: APH publishing corporation, 1998. – P. 240.
27. Nagdev Dewaram. – P. 295-296.
28. Human waste overwhelms the war with disease. Internet portal Swopnet // (http://www.swopnet.com/engr/sanitation/India_sewers.html)
29. Polluted rivers in India cause worry//The Times of India. – 2001. – June 6.
30. Thaneswar Bir. Dynamics of health culture: urban slum community and behavior. – Jaipur: Rawat publications, 2001. – P. 4.

31. Lobo Lancy, Biswaroop Das. – P. 34, 35.
32. Те саме, що й 20.
33. Thaneswar Bir. – P.122-123.
34. Doria, Singh. Man, development and environment. – New Dehli: Ashish publishing house, 1990. – P. 88-90.
35. Varma Dinesh. Slum areas a soft target for cholera // The Hindu. – 2002. – November 19.
36. Kalpana Sharma. Dharavi welcomes a royal visitor // Hindu. – 2003. – November 6.
37. Ranjit Devraj. No way but down for India's slum dwellers // Asia times. – 2000. – July 20.
38. Beyrer Chris. Accelerating and disseminating across Asia // The Washington quarterly. – 2000. – Vol. 24. – Number 1. – P.214, 221, 223.
39. Kshitij Prabha. Narco – terrorism and India's security // Strategic analysis. – 2001. – Number 10. – January.
40. Mohan M. Mathews. – P. 60-61.
41. India: Raising the sights: Better health system for India's poor. – Washington: Health, Nutrition, Population sector unit of South Asia region of the World Bank, 2001. – November 3. – P. 2-4.
42. Brennan Lance, Macdonald John, Shlomowitz Ralph. Long – term change in Indian health//The Journal of South Asian studies. – 2003. – Vol. 16. – Number 1. – P. 134-137.
43. Dwideli O.P. India's environmental policies and stewardship. – London: Macmillan press limited, 1997. – P. 27-35.
44. Manas Chatterji, Mohan Munasinghe. – P. 285.
45. The Hindu Survey of environment. – P.81-84.

Розділ II

Глава 3. Варново-кастова система в умовах економічної та політичної лібералізації життя суспільства

Індія вже не стоїть на порозі модернізації – вона активно її здійснює. В країні відчутний вплив глобалізації у багатьох сферах економічного та суспільного життя. Проте варново-кастова система зберігає своє особливе місце у суспільстві і є характерною рисою індуїзму, що вже багато століть визначає обличчя Індії. З'ясування її особливостей і структурних зв'язків, визначення негативних наслідків варново-кастового ладу для політичної та економічної системи Індії, а також шляхів подолання вад кастових відносин сприятиме докорінній модернізації виробничих відносин в аграрній частині країни, подоланню великого майнового розшарування і соціальних суперечностей в індійському суспільстві. В главі подається визначення поняття касты, розкриваються основні теорії її походження, аналізується вплив кастових відносин на сучасне індійське суспільство, його економічну продуктивність, а також аналізуються спроби державної влади досягти соціальної справедливості шляхом запровадження компенсаційного законодавства.

Поряд з Непалом та Шрі-Ланкою Індія є однією з унікальних країн світу, де існує строго регламентована кастово-варнова система. Індуїзм – одна з небагатьох релігій, що не має чітких символів віри (адже в його пантеоні є мільйони богів), тому контроль поведінки в ньому здійснюється через касты. В Індії налічується 4 варни та приблизно 3500 каст. Варна – це історично сформована суспільна градація, що була покликана полегшити управління країною та регламентувати відносини між різними за соціальним статусом прошарками населення. Варна, безумовно, більш загальна категорія, частиною якої є касты, оскільки відповідно до поділу на варни формуються й самі касты. **Що таке каста?** Відомий французький

соціолог Андре Бетельс охарактеризував її як малу групу людей, що має власну назву, характеризується ендогамією, спадковим членством, особливим способом життя, який пов'язаний з певними професіями, а також асоціюється з більш чи менш вираженим ритуальним статусом в ієрархічній системі, що базується на концепції чистоти та забруднення. Інше визначення зводиться до того, що **каста** – це система соціальної стратифікації, заснована на народженні в певній групі, в якій кордони між членами різних каст підтримуються через ендогамію, концепцію забруднення й легітимність очищувальних ритуалів. Досить цікаве уявлення про касту має шведський дослідник Гаїл Омведт. Згідно з ним, каста – це система, в якій членство людини обумовлюється народженням у певній групі, що має визначене заняття чи професію, і тільки всередині неї індивід може одружуватися чи підтримувати близькі соціальні відносини з іншими її членами [1]. Ця група є корпоративною та має визначені правила поведінки для своїх членів, у разі порушення яких усі вони мають право накладати санкції на порушника аж до його вигнання з касту або винесення смертного вироку чи суворого тілесного покарання.

Доповнює щойно наведене ще одне визначення. Каста – це ієрархічна закрита група із суворими правилами захисту своєї відособленості, члени якої працюють в успадкованих професіях. Відомий американський соціолог Джон С. Несфілд, як один із авторів теорії прив'язки каст до спадкових професій, вважав, що робоча спеціалізація, яка передається від покоління до покоління, є підґрунтям кастової системи, й чим примітивніша і стародавня професія, тим нижчий ранг людини у суспільстві [2]. Отже, до касту належить ранг, якого людина автоматично набуває від самого народження, що впливає на вибір професії, партнера для одруження та на коло соціальних відносин індивіда. Кастова система замикає кожного в певних суспільних рамках, знищує соціальну мобільність, але надає певну компенсацію у вигляді забезпечення професією та підтримкою серед членів касту за посередництва тісних соціальних зв'язків.

Вважається, що кастова стратифікація була започаткована арійцями – високорослими племенами із світлим кольором шкіри, що з'явилися на території Індії з нагір'їв сучасного Ірану та причорноморських степів. Протягом 1650-800 рр. до нашої ери вони встановили своє домінування над корінними жителями півострова Індостану – темношкірими низькорослими дравідами, закріпивши його варновою системою, в якій три найвищих щаблі соціальної страти посідали арійці*, а нижчу – дравіди, яким відводилася роль прислужників вищих варн. Арійці за допомогою зброї захопили північну частину півострова Індостану, а південь був асимільований ними мирним шляхом, переважно через торговельно-культурні контакти. Частина корінних жителів Індії поступово вступила у змішані шлюби з завойовниками і сприйняла їхні норми, що дало змогу поширити кастову систему на решту територій Індостану. Ті з південних народів, які не погодилися асимілюватися, потрапили до нижчої варни шудр.

За межами варново-кастової системи залишилися „недоторкани“, причину появи яких встановити важко. Ймовірно, що першими „недоторканими“ стали дравіди, яких арійці захопили в полон під час бойових дій і обернули в рабство. В перші століття арійського панування кількість „недоторканих“ збільшилася в багато разів, що було викликано наявністю нелегітимних змішаних шлюбів між представниками вищих та нижчих каст та появою дітей від лобовного зв'язку між ними, які від самого народження не мали соціального статусу. Грубе порушення порядків варново-кастової системи викликало переведення порушників на нижчий соціальний щабель – до верстви „недоторканих“. Ця кастова категорія також значно поповнилася за рахунок захоплених арійцями гірських племен, які мешкали в так званому „поясі племен“ в північній та центральній Індії [3]. Людей – „недоторканих“, почали вважати „п'ятими“ – *panchamanas*, тобто тими, хто не міг потрапити через свою ритуальну забрудненість до каст чотирьох основних

* Арійці – в перекладі з санскриту означає „чисті“ або „благородні“.

варн. Система дискримінації за кольором шкіри була згодом названа кастовою** завдяки португальцям, які, захопивши південні території Індії навколо сучасного штату Гоа і підтримуючи через мережу торгових факторій торговельно-економічні зв'язки з місцевим населенням, тривалий час спостерігали за суспільними відносинами серед різних верств індусів.

Один із співавторів Конституції Індії 1950 р. стверджував, що антична практика (кастової системи) не може вирішити всіх проблем сучасного суспільства і просто не функціонуватиме в умовах розвитку його продуктивних сил. Однак цей інститут довів свою високу життєздатність протягом століть. Так, у ранньому індійському суспільстві кастова ендогамія віталася тому, що вона давала змогу зберегти професійні таємниці каст і розвивати витончені ремесла, зміцнити родову солідарність та стежити за сталістю роду. Але мусульманські завойовники, а згодом і британські колонізатори, що захопили Індію, дотримувалися діаметрально протилежних поглядів на кастову стратифікацію, оскільки ця замкнена система соціальних зв'язків дуже ускладнювала управління Індією завойовниками, ніяк не сприяючи проникненню до каст нових культурних цінностей, які нав'язувалися індусам ззовні. Спроби боротьби з кастово-варновим устроєм індійського суспільства робилися неодноразово – в епоху Великих Моголів мусульманські завойовники намагалися змусити індусів прийняти іслам, на що брахмани відреагували більш жорсткими кастовими правилами, зменшенням контактів із мусульманами та закликом до бойкоту всіх індусів-відступників, які наважилися на релігійну конверсію. В британській період у кастових сільських рад – панчаятів відібрали юридичні та судові повноваження, а згодом передали їх судам, функціонування яких було засноване на європейських юридичних нормах, заборонили деякі жорстокі покарання проти порушників кастового порядку. Британці також заохочували вихідців з

* Від португальського слова *casta*, що буквально означає „раса” або „рід”.

нижчих каст переїжджати до британських колоній у Південно-Східній Азії (Сінгапур, Малайя) та Східній Африці (Кенія) в якості дешевої робочої сили, масово залучали їх до будівництва доріг та до роботи на чайних плантаціях, як більш старанний, порівняно з чотирма вищими варнами, прошарок населення [4]. Але все це робилося з адміністративних та економічних міркувань – щоб полегшити управління країною і протиставити різні касты одна одній.

Розвиток промисловості в Індії під егідою британських колонізаторів допоміг завдати ще одного удару по варново-кастовому ладові, оскільки привів до появи альтернативних галузей працевлаштування, зробив непотрібними та не-ефективними деякі кастові професії. Під час початкової фази індустріалізації південних районів Індії, що тривала з 1920 по 1925 рр., велика кількість безземельних селян мігрувала до міст. Цей період створив передумови для соціальної мобільності й „розмив” кастову приналежність серед робітників підприємств у містах. Після здобуття незалежності на кастову систему продовжували впливати промислова революція, процес злиття малих туземних князівств (так званої Туземної Індії) у великі федеральні одиниці, поширення освіти у сільській місцевості, розвиток ринкової економіки, конституційні акти й інші юридичні постанови, покликані захистити права нижчих каст та „недоторканих”. Деяким представникам відсталих каст вдалося досягти соціальної мобільності завдяки політизації питання відсталих каст, освітнім і робочим квотам, запровадженням для них у державному секторі під гаслом „позитивної дискримінації”.

Феномен кастової системи полягає в тому, що цей, один із найдавніших у світі інститутів соціальної стратифікації, продовжує існувати в Індії, незважаючи на будь-які зміни політичного й економічного характеру, які мали місце у країні в постколоніальний період. Індуси майже ніколи не ставлять під сумнів варново-кастову систему, для них вона є природним регулятором, за допомогою якого розвивається індійська цивілізація. Тому спроби забезпечити рівність усіх груп

населення викликають такий великий спротив у суспільстві, особливо серед ортодоксальних індусів, що належать до вищих каст. Цілі покоління жителів країни жили за цієї системи і багато громадян досі переконані в її досконалості та відсутності альтернативи навіть у ХХІ ст.

Основні постулати варново-кастової системи зберігаються фактично без значних змін ще від часу їх появи. Існує поділ переважної більшості індієтського населення на чотири варни: брахмани (священники та вчителі), кшатрії (правителі або воїни, адміністратори), вайшії (купці, лихварі, представники комерційних прошарків населення), шудри (ремісники та слуги, рикші). Згідно з індієтськими віруваннями, брахмани з'явилися на світ із рота бога Брахми (творця Всесвіту), кшатрії – з його рук, вайшії – зі стегон, а шудри – з ніг. Така ієрархічна структура була задумана певипадково. Голова, руки та ноги мають в індієзмі особливе значення, бо пов'язані з концепцією ритуальної чистоти. Найчистіша частина тіла людини – це голова, а нижні кінцівки вважаються найбруднішими. Брахмани повинні були забезпечувати духовні потреби суспільства та спілкуватися з богами, кшатрії – здійснювати адміністративні й оборонні обов'язки, а вайшії – займатися господарською діяльністю і землеробством. Шудри, зі свого боку, мали зобов'язання виконувати бажання трьох вищих варн, працюючи як обслуговуючий персонал. Суворі варново-кастова стратифікація передбачає, що представники кожної касты будуть дотримуватися певних правил поведінки та харчування. Зазвичай на членів вищих каст накладається значно більше обов'язків самодисципліни й обмежень поведінки, оскільки вони вважаються чистими і „нечисті” вчинки можуть забруднити всю касту [5].

Теоретично найвищу владу в індієтському суспільстві мали брахмани, які нібито спілкувалися з богами, особливо в період посухи, для того, щоб викликати мусонні дощі. Рясні мусони не тільки давали змогу збирати великий врожай, а й вважалися віруючими індусами основою життя на півострові Індостан. Священники-брахмани, що здійснювали усі найважливіші

релігійні ритуали – від церемоній очищення і до весілля, навчання дітей з інших вищих каст, народження та смерті, були незамінними в індійських населених пунктах. Тому навіть сьогодні індуси мають зобов'язання фінансово підтримувати брахманів і жертвувати гроші на утримання храмів.хлопець, що народився в родині брахманів, має досить непогані перспективи в житті, бо тільки вихідці з цієї варни можуть виступати священнослужителями – найбільш впливовими фігурами в кожному населеному пункті. Храми де-факто залишаються великими землевласниками і саме на їхній території розташована більшість всесвітньо відомих храмових лісів, що складаються зі столітніх „священних дерев”, які ростуть у Індії – піпалу, баньяну та німу. Індуси, що поклоняються рослинам, ставляться з великою повагою і до брахманів, які займаються щоденним доглядом за ними [6].

У середньому 7-10% населення Індії належать до варни брахманів. Оскільки представники цієї варни „спілкуються” з богами, вони повинні бути досконалими створіннями, отже – їхня поведінка має слугувати зразком для всіх інших каст та визначати моральне обличчя суспільства. Від них очікують ведення спокійного життя і читання молитов, що відповідає їхньому образу священнослужителів, суворого дотримання вегетаріанської дієти та жорстких правил особистої гігієни, що передбачають щоденні ритуальні омивання у визначених для цього місцях, включаючи ритуал великого омивання перед головною стравою дня. Найбільш відомі брахмани Індії – це пандити Кашміру, засновники однієї з найвпливовіших політичних династій Індії. Брахмани мають право володіти землею(але не обробляти її), займатися розумовими і художніми професіями, творчими заняттями, оскільки вважається, що тільки їм дозволено виступати в якості інтелектуальної та духовної еліти індійської нації [7].

Протягом історичного розвитку Індії в багатьох її регіонах влада традиційно належала кшатріям, яких підтримували представники духовенства – брахмани, тим самим ніби освячуючи її, надаючи їй певної легітимності. Це друга за

значенням варна у стратифікації, що складається з воїнів та адміністраторів, і дала стародавній Індії більшість відомих правителів та полководців. Так, для стереотипу поведінки кшатріїв характерно виявляти агресивність, силу, невтриманість, вони можуть вживати м'ясо і алкогольні напої для підкреслення грубого образу воїнів. Сьогодні ця варнова категорія представлена переважно у силових міністерствах. Економічні справи вирішували вайшії, що позначилося на їхньому стереотипі у суспільстві. Вони повинні поводитись як типові ділові люди – стримано, спокійно і ввічливо, виступати радниками кшатріїв – правителів з важливих питань господарського життя та укладання міждержавних угод економічного характеру. Клас купців-вайшіїв традиційно асоціюється з торгівлею, операціями з коштовним камінням і лихварством. Найбільш відомі кшатрії Індії – це раджпути Раджастхану, а вайшії – купецький прошарок Махараштри, сконцентрований навколо велетенського мегаполісу Мумбая – економічної столиці Індії та її морських воріт [8].

Сьогодні вже не існує такої чіткої межі між трьома вищими варнами та варною колішніх слуг – шудр, оскільки останні, послуговуючись новими економічними можливостями для збагачення, досягли значних комерційних успіхів. Але стереотип поведінки шудр все одно існує – від них у суспільстві чекають прислужливості, примітивності у судженнях та вчинках і не вимагають дотримання вегетаріанської дієти у харчуванні. Однак навіть сьогодні шудри є обмеженими у своїх релігійних правах, бо вони не можуть вивчати релігійні тексти – веди*, що істотно позначається на їхньому соціальному статусі. Людина, яка знає веди і може їх процитувати, вважається в індуїстському суспільстві носієм вищого знання. Тобто три вищі варнові групи, на відміну від шудр, належать до категорії „двічі народжених”. Це означає, що вони мають

* Веди – словосполучення із санскриту, яке буквально означає „знання правди”. Це збірки одних з найстародавніших в історії людства наукових знань, релігійних канонів та суспільних правил поведінки, священних мантр, які вміщені в чотирьох великих книгах.

право з досягненням певного віку (релігійної зрілості або так званого другого народження) оволодіти стародавньою мовою санскритом (яка використовується для служби в храмах) і релігійними текстами. Ця фаза у житті настає у віці восьми років для брахманів, одинадцяти та дванадцяти років – для кшатріїв і вайшіїв відповідно [9].

Таке умовно дискримінаційне становище існує тому, що раїше шудри вважалися варною, що не могла брати участь у релігійному житті та повинна була прислужувати трьом іншим варнам, віддаючи цьому весь свій вільний час. Якщо жінка, що походила з шудр, виходила заміж за брахмана, вона все одно не могла залучатися до релігійних ритуалів свого чоловіка, а діти від їхнього шлюбу залишалися шудрами й надалі. Цим досягалася ізоляція різних каст і положення про неможливість нижчих каст рухатися вверх по соціальній драбині. Цікаво, що тільки варна брахманів була традиційно відособленою, а представники трьох інших варн мали певну соціальну мобільність, не в останню чергу завдяки брахманам. Іноколи навіть члени нижчих каст могли перетворитися на кшатріїв завдяки своїм військовим перемогам, або економічній винахідливості чи підприємливості. В деяких випадках вони наймали за велику плату брахманів, щоб ті створювали їм відповідну генеалогію, яка засвідчувала б їхню приналежність до варни воїнів. Своєю роль у соціальній мобільності відігравав процес синкретизації, коли нижчі касты переймали правила вегетаріанського харчування, відмовлялися від вживання алкоголю й починали молитися богам вищих каст для того, щоб здобути визнання членів варни, що стояла вище в соціальній стратифікації [10].

Розглянемо основні постулати індуїзму, що визначають кастову стратифікацію в суспільстві. Серед них варто виділити карму, дхарму та концепцію ритуальної чистоти. Індуїзм – релігія переважної більшості жителів Індії, пов'язана з віруванням індусів у нескінченний цикл смерті й переродження, в якому людська душа знову народжується у новій формі після смерті тіла. Що таке дхарма в контексті кастової системи?

Виправдання варіово-кастового ладу полягає в тому, що світові потрібен порядок, а щоб він існував, велика кількість суспільних завдань повинна виконуватись добросовісно певними категоріями робітників. Релігійна доктрина індуїзму передбачає, що аби досягти вищого переродження у наступному житті, кожен повинен займатися своїми обов'язками без скарг і терпляче, роблячи це найкращим чином на благо суспільства. Пересічний індус знає, що зобов'язання або кодекс поведінки (дхарма) йому дано від народження, кожна каста має певне місце в ієрархії Всесвіту і виконує відведену їй роботу. Ідеальна мета – це зникнення потреби душі у нескінченному циклі перероджень (реінкарнації) або досягнення мокші. Сумлінне виконання своїх обов'язків може звільнити душу людини або допомогти їй досягти гарної карми, що гарантуватиме народження в наступному житті у вищій варні.

Карма – це механізм, який регулює функціонування ланцюга життя, грубо кажучи, це баланс добрих і поганих вчинків душі, який вирішує характер наступного втілення в ланцюзі реінкарнації (сансара). Діяння в цьому житті визначають місце людини після переродження в тій чи іншій касті – відповідно в нижчій чи вищій. Отже, представники нижчих каст та „недоторкани“ опинилися на цьому щаблі суспільної градації тому, що вони мають погану карму, яку самі визначили своїми діями в минулому житті. Тому індуси ставляться без жалю до страждань членів нижчих каст та „недоторканих“, бо вважають, що вони самі в цьому винні. Фактично поводження з „недоторканими“ не відрізняється від ставлення до тварин, які не належать до категорії „священих“ [11].

Особливе місце в індуїзмі посідає концепція ритуальної чистоти. Це поняття дуже складне і заслуговує на окремішій виклад, оскільки існує багато поглядів дослідників на його сутність. Більшість індологів вважають, що ритуальна чистота та високий соціальний статус безпосередньо пов'язані між собою, але деякі вказують на те, що існують винятки, такі як жінки-танцюристки девадасі, які, будучи повіями, проданими власними батьками з нижчих каст до храмів для роботи там

танцюристками, мали, проте, високий соціальний статус. Звідки ж походить ця концепція? Скоріше, вона виникла відразу після завоювання Індії арійцями, коли ті, рухаючись із території Азії з більш помірним сухим кліматом (Іранського нагір'я), опинилися в Індії з її тропічними та субтропічними кліматичними зонами і проблемою мусонних дощів. Зіштовхнувшись із великою кількістю інфекційних захворювань серед місцевого населення, арійці почали приділяти значну увагу здоров'ю та суворому дотриманню правил гігієни, щоб не допустити свого вимирання у ворожому оточенні. Для догляду за станом здоров'я представники вищих каст повинні були здійснювати щоденні омивання і споживати продукти харчування самостійно, після незначної термічної обробки. Оскільки основним джерелом розповсюдження небезпечних хвороб виступали місцеві жителі, арійці доповнили ритуальні омивання униканням контактів із тими з них, що займалися „брудними” професіями, які, на думку завойовників, сприяли поширенню інфекцій і могли ненавмисне отруїти. Відтоді контакт із печистою субстанцією є забруднюючим, а особливо велике значення має заборона не приймати їжу від представника нижчої касты [12].

Через певний час гігієнічні міркування трансформувалися в релігійні й сприяли розбудові строго стратифікованої системи, на вершині якої знаходилися брахмани – священники, які повинні були дотримуватися особливої чистоти, оскільки вони спілкувалися з вищими силами, а в самому низу – „недоторкани”, які займалися брудними професіями і не мали зобов'язання приділяти увагу гігієні, перебуваючи у стані постійної ритуальної забрудненості. Питання забруднення і соціального бойкоту в сучасній Індії взаємопов'язані. Людина, що забруднилася сама, компрометує свою субкасту чи касту, оскільки воно передається під час спільного харчування, одруження, розпивання напоїв або соціалізації. Честь касты вимагає, щоб усі контакти з порушником правил ритуальної чистоти було перервано доти, поки він чи вона не здійснить своє очищення. Ритуали очищення відбуваються за допомогою

води, вогню, сонця, перебування на берегах священної річки Ганг та інших водоймищ з особливим релігійним статусом, але насамперед найкращі результати дає вживання п'яти змішаних продуктів життєдіяльності священної корови – так званої *rapasagavya* – молока, сиру, очищеного масла та відходів її життєдіяльності. Представники вищих каст інколи привозили воду з річки Ганг після релігійних фестивалів у великих цистернах й зберігали її у себе тривалій час для того, щоб бути в змозі використати цю рідину для очищення кожної раз після випадкового контакту з „недоторканими” [13].

Ритуальна чистота пов'язана насамперед із дотриманням правил особливого харчування. Певні перестороги стосуються їжі, яка потрапляє в людину і стає частиною людського тіла, тому вона повинна бути особливо чистою, бо наслідки забруднення важко усунути за рахунок ритуального омивання. Публічне харчування в Британській Індії до її деколонізації взагалі не розвивалося, що було викликано побоюваннями індусів із вищих каст з'їсти „нечисту їжу” або *jhoota*. Для них страви готували бідні брахмани, які перед тим приймали душ та здійснювали численні ритуальні омивання. Серед представників вищих каст є типовим явищем, коли вони приносять їжу з собою і вживають її осторонь від інших, якщо вони працюють на виробництві, де змушені контактувати з членами нижчих каст. У цілому, чим вище ритуальний статус, тим більша ймовірність того, що людина прийматиме їжу наодинці. Кухня – найсвятіше місце для представників трьох вищих варів, до якого мають доступ тільки знайомі члени їхньої касты та найближчі родичі.

Сама їжа поділяється на декілька категорій, які мають певну ритуальну чистоту. Вважається, що вода може передавати забруднення, а отже – варена їжа є більш небезпечною, ніж смажена. Тому варені страви індуси споживають тільки вдома. Звідси загальне захоплення представників цієї релігійної спільноти смаженою їжею, що позначається на стані здоров'я нації. Особливо популярною є кухня, страви якої робляться на основі очищеного коров'ячого масла, що, як гадають, є дуже стійким до забруднення. Найбільш чистою вважають їжу, яка

простояла цілу ніч у храмі, присвяченому якомусь божеству, звичайно це пшениця, молоко, чи солодощі зроблені на рисовій основі. Є також нечисті тварини, такі як свині й кури (бо вони рпються у відходах, які передають забруднення), тому їхнє м'ясо споживати дуже небажано. Релігійна традиція вважає неприпустимим вбивство корів, биків та буйволів, тому жителі Індії, країни, яка має найбільші в світі стада великої рогатої худоби, фактично не споживають телятину, але Індія є найбільшим виробником коров'ячого молока в світі. Більшість індусів із середнього класу їсть м'ясо кіз та баранів, п'є коров'яче молоко і споживає рибу. Багато індусів дотримуються вегетаріанської дієти, аби не з'їсти свинину, а ще й тому, що м'ясо асоціюється зі смертю та гниттям і вважається нечистим. Серед представників цієї релігії є такі, які уникають у своєму харчовому раціоні морепродуктів, навіть мешкаючи поряд із Бенгальською затокою, оскільки вони вважають, що риба, виловлена у воді, має особливу схильність до забруднення (м'ясо саме собою асоціюється зі смертю та вбивством, а вода його чудово передає). Воду теж не можна брати з рук представника нижчої касті, тільки у рівного за кастою чи вищого. Єдиним винятком може бути каста Bhoi, представники якої традиційно виконують роботу водоносів і можуть подавати цю рідину кому завгодно [14].

Інше положення про ритуальну чистоту пов'язане з уникненням контактів із представниками „недоторканих”. Дотик нижчих за статусом є забруднюючим, бо люди можуть передавати свої якості іншим завдяки звичайному контактові. Забруднення та зло тісно пов'язані між собою. Тому багато членів нижчих каст не мають права заходити до помешкань вищих каст, проходити вулицями, користуватися спільними колодязями й храмами. Положення про уникнення контактів із нижчими за ступенем у суспільній ієрархії задля запобігання забруднення стало підґрунтям соціальної дискримінації. Виділення тіла, кров, сліна, несуть з собою забруднення, пігті і волосся – також. Волосся є нечистим, тому в знак очищення багато індусів бриють голову, особливо після смерті родича, яка завжди є забруднюючою [15].

Ритуальна чистота може також бути порушена через контакт особистості з певною субстанцією. Особливо забруднюючим в Індії вважається контакт зі шкірами тварин. Характер більшості звичаїв, пов'язаних із поведженням зі шкірою, пояснює відомий америкапський історик Стівен Фухс. Він аргументує низький статус шкіряного одягу та робітників шкіряної промисловості тим, що кочові племена, завоювавши Індію, використовували рабів для догляду за домашніми тваринами і кіньми, чищення шкіряних виробів, витирання та ремонту сидел і шкіряного одягу, вуздечок, оправи для зброї. Відтоді всі операції зі шкірою пов'язуються з забрудненням, що викликає низький соціальний статус тих, хто її обробляє. Серед іншого називають брудний одяг та вуличну пилпоку. Тому всі віруючі, які переступають поріг храмів, обов'язково повинні зняти взуття, оскільки шкіряні сандалі, на яких є пилпока, переносять подвійне забруднення. Деякі предмети передають його гірше, ніж інші, що відображено у певній ієрархії речовин. Найчистішим вважається золото, яке через цю якість є улюбленим подарунком для більшості індусів на всі випадки життя. Слідом за ним ідуть вироби з латуні, які традиційно дарують на весілля. А замикають перелік „чистих речовин” мідь та залізо. Те саме стосується текстильних виробів. Не передає забруднення шовк, тому нареченій на весілля дарують обов'язково якомога більше шовкових сарі, які вона носитиме на свята. А бавовна вважається чудовим його провідником, тому індуси нерідко в повсякденному житті надають перевагу синтетичному одягові, який, будучи надзвичайно дешевим, з'явився на текстильному ринку досить пізно й не був віднесений до жодної з категорій [16].

Ритуальне забруднення можуть викликати також певні події, серед яких виділяють злочини – вбивство та зґвалтування, побиття, смерть із природних причин, народження людини, розпивання алкогольних напоїв. Серед ортодоксальних індусів існує переконання, що виїзд на тривалий час із священної території Індії – Бхарату теж викликає забруднення усього роду, за що порушник може бути вигнаний з нього або вбитий одним з традиційних способів. Отже, не дивно, що до останнього часу

індуси не були представлені впливовою діаспорою в багатьох країнах світу, а ті, що таки виїхали, були „недоторканими” або шудрами, котрих вигнання з каст не лякало.

Чим вище каста – тим більшу ритуальну чистоту вона повинна мати. Три вищі варни вважаються чистими. Відповідно, брахмани є найбільш чистими – їжу брахману може готувати тільки брахман, зазвичай брахмани одружуються лише з вихідцями із цієї варни, щоденно вчиняють ритуальні омивання, уникають фізичного контакту з представниками інших каст, нечистими субстанціями і з усім, що пов'язане зі смертю та вбивством. Після зустрічі з „недоторканими” брахмани мусять очиститися, щоб не стати „брудними” для членів своєї касты. Для інших вищих каст, щоправда, таких суворих обмежень не існує. Діють також спеціальні правила поведінки для жінок із вищих каст щодо чистоти. Вони повинні поводитися стримано, після одруження не зраджувати свого чоловіка, щоб зберегти чистоту касты та підкасты. Такі обмеження не поширюються на жінок нижчих каст, які від народження вважаються „брудними”, що нерідко перетворює їх на об'єкти статевого насилля з боку чоловіків, які гвалтують їх і навіть не вважають, що вони порушують моральні норми. Те саме стосується злочинів проти „недоторканих” – їх побиття чи вбивства [17].

Приналежність до касты визначалася в різні часи по-різному. В давнину касту незнайомця встановлювали за кольором шкіри. Історично кожній варні приписуються певні символічні кольори згідно з індуїстською схемою трьох якостей (трімуна): білий або сатва (правдивий) належить брахманам, червоний або раджас (енергійний) – кшатріям, жовтий – вайшіям, які уособлюють суміш інших двох кольорів, зрештою, чорний або тамас (інертний) характерний для шудр. Отже, теоретично це означало, що брахмани блідолиці, червоний відтінок шкіри мають кшатрії, жовтуватий – вайшії, а людей, які походять із нижчих рас, можна впізнати переважно за темним або зовсім чорним кольором шкіри. Тобто існувала дискримінація, обумовлена традицією перетворення чорношкірих дравідів на

рабів, яких вищі касті арійців називали *dasa* – „чорні” або „темні”. І сьогодні серед вихідців з нижчих каст дуже популярним є ім’я Дас. Думка про те, що всі „недоторкані” мають темну шкіру, є перебільшеною, скоріше йдеться про те, що вони, будучи у своїй масі сільськогосподарськими робітниками, довго працюють в полі під відкритим сонцем, крім того, нерідко позбавлені води для задоволення своїх гігієнічних потреб. Тому один лише колір шкіри ще не є достатнім свідченням приналежності особи до певної касті. Сьогодні така дискримінація зберігається, її можна побачити у весільних оголошеннях, які публікуються у великих газетах: „Шукаю шлюбного партнера тільки зі світлим кольором шкіри”. Зазвичай індуси досить легко визначають кастову приналежність один одного. Це робиться по одягу та інших зовнішніх атрибутах – заможності, прізвищу (людина інколи має вказівку на свою касту в імені та прізвищі), професії і місце проживання – не лише за назвою населеного пункту, а й по тому, в якій його частині мешкає індус. Велике значення має те, в якому типі будинку проживає представник цієї спільноти – простому глиняному чи цегляному. Вважається, що ті, хто мають будинок типу мазанки зазвичай не можуть належати до вищих каст, бо глина асоціюється з брудом і злиденністю. Широко поширене ім’я Сінгх (буквально „лев”) вказує на приналежність до варни воїнів – кшатрійів, а інше ім’я Радж – на родинні зв’язки з раджпутами – воїтелями з тієї ж самої варни [18].

Індія, як і будь-яка інша нація, що стоїть на порозі модернізації, бурхливо урбанізується. У перенаселених містах країни кастова ідентичність, як ми вже зазначали, дещо розмивається. Сьогодні вже не існує такого чіткого поділу залежно від касті, а також серед професій індусів. Навіть шудри дедалі стрімкіше поповнюють категорію представників середнього класу, що частково складається з торгової буржуазії, брахмани можуть бути жебраками, а вайшії заробляти на життя роботою на полях за межами мегаполісів. Проте таке розмивання традиційних професій характерне лише

для урбанізованих центрів і є більше винятком, ніж загальноприйнятою практикою. Деякі важливі професії монополізовані, точніше сказати, негласно закріплені за представниками певних каст. Вважається, що 80 % суддів в Індії за кастовою приналежністю є брахманами, вони ж представляють ще 60 % державних службовців середнього рівня. Зайнятість брахманів у храмах взагалі вражає – серед священнослужителів працюють тільки представники цієї варни. Традиційно брахмани, що забезпечували духовні потреби суспільства, виступали вчителями, а згодом і викладачами, освітньою елітою Індії. Народження у варні брахмана дає щасливчикам великі шанси у житті, оскільки жителі Індії дуже зацікавлені у їхніх послугах. Брахмани нерідко виконують релігійні ритуали для сімей, оскільки це буває вигідніше, ніж працювати за своєю сучасною спеціальністю, вони також вивчають до досконалості астрологію, бо її знання допомагає здійснювати ритуали, що стосуються пошуку шлюбного партнера, весілля, вагітності чи смерті [19].

Кшатрії широко представлені у внутрішніх військах, поліції і національній армії, адміністративних органах на місцях. Щодо вайшіїв, то їх домінування в торговельному секторі хоч і вражає, але їхня професія після початку ринкових реформ в Індії у 1991 р. стала приваблювати дедалі більше представників з інших варн, які скористалися відкритістю індійської економіки і перейшли до дрібної торгівлі. Як би там не було, але домінування на визначних державних посадах представників вищих каст є характерною рисою суспільно-політичного життя сучасної Індії, оскільки так склалося історично. Взагалі, комісія Мандала, яка спеціально досліджувала питання представництва різних каст у державних установах наприкінці 80-х років ХХ ст., встановила, що „передові класи”, тобто вищі касты, які складають 15 % населення Індії, контролюють 70 % державних посад у країні [20].

Відносини між чотирма варнами є складними, але в цілому їх не можна назвати конфліктними або дискримінаційними. Скоріше, йдеться про дещо відособлене існування членів різних

каст в індійському суспільстві, про питання престижу й суспільного становища, які традиційно визначає кастова приналежність. Процвітати сьогодні можуть члени усіх каст, вже не існує також економічної дискримінації शुद्र, як у минулі століття. Але більшість критиків кастової системи звертають увагу на інший, дуже неприємний її аспект. Йдеться про групу так званих „недоторканих”, яких омиває поділ індійського суспільства за кастовою ознакою.

„Недоторкани” навіть не входять до жодної з варн, щоб не забруднювати їх своєю присутністю. Цю категорію населення називають „недоторканими” саме тому, що вони не мають права торкатися будь-кого з представників чотирьох варн, щоб не передати їм свої забруднюючі якості. Індійська конституція 1950 р. заборонила вживання навіть самого слова що характеризує цю верству населення, оскільки воно уособлює дискримінаційне підлегле становище, якого знедолені люди намагаються всіляко уникнути. Існує дуже багато назв цієї категорії жителів країни, поширених як в Індії, так і в світі. Назва харіджан була запропонована Махатмою Ганді у 1933 р., бо вона задумувалася для заміни образливого терміну „недоторкани” більш нейтральним висловом „Божі люди” або „діти Бога”. В сучасній Індії слово „харіджан” майже не вживається, оскільки його повністю витіснив з обігу термін даліт*. Широкого розповсюдження у сучасному лексиконі набуло слово „парія” – теж індійського походження, саме так називали одну з нижчих каст у південній Індії, а сьогодні воно використовується, як для позначення недоторканості в країнах з кастово-варновим ладом, так і для характеристики країн, що брутально порушують міжнародний правопорядок. „Недоторканих” називають також зареєстрованими кастами, бо цю назву можна вважати офіційним терміном ще з епохи британського колоніального панування [21]. Так званий реєстр каст та племен був прийнятий колоніальним урядом у

* Слово „даліт” походить із мови маратхи в західній Індії, а ще раніше воно було запозичене з санскриту. Даліт означає „поламаний” чи „розбітій на дрібні шматочки”.

Британській Індії ще в 1936 р., але назва „зареєстровані касты” з’явилася тільки після проголошення незалежності. Це поняття, нейтральне на перший погляд, водночас є правовим за своєю суттю – люди, що належать до зареєстрованих каст, були перетворені в спеціальний клас громадян, для яких передбачалися певні державні привілеї при отриманні освіти та працевлаштуванні, щоб компенсувати їхній низький соціальний статус у суспільстві.

Релігійні правила, які регламентували відносини між кастами і тими, що знаходилися поза кастою, виступали підґрунтям соціальної традиції. Сьогодні вона залишається дуже жорстокою щодо далітів. Ця проблема не була б такою глобальною та доленосною для Індії, якби не значний прошарок знедолених, що мешкає в сільській місцевості країни й становить основну масу населення халупних околиць мегаполісів, які сформувалися внаслідок стихійної міграції „недоторканих” із сільської місцевості. В цілому, дискримінацію так чи інакше відчувають 160 млн. індусів, а це 16,8 % населення країни [22]. Даліти на побутовому рівні вважаються найнижчим соціальним прошарком, відповідно на них накладено величезну кількість обмежень, непрестижних професійних обов’язків та правил поведінки, щодо їхніх контактів із представниками чотирьох варн. Особливо складне становище склалося у зв’язку з тим, що саме серед дітей далітів налічується найбільший відсоток безпритульних, неосвічених та тих, хто змушений займатися примусовою працею. Таким чином, із трудового ринку країни вилучено дуже значний прошарок потенційно талановитих громадян, а це позначається на конкурентоспроможності індійської економіки та на розвитку продуктивних сил суспільства.

Географія поширення недоторканості в Індії залежить від багатьох важливих чинників. Серед „недоторканих” 81 % мешкає у сільській місцевості, в порівнянні з 74 % звичайного сільського населення, у середньому по Індії. Найбільша кількість жителів Індії, які представляють цей прошарок живе у таких штатах, як Андхра-Прадеш – 15,93, Бігар – 14,55,

Харьяна – 19,75, Хімачал-Прадеш – 25,34, Карнатака – 16, Мадх'я-Прадеш – 14, Орісса – 16, Пенджаб – 28, Уттар-Прадеш – 21, Західна Бенгалія – 23, Раджастхан – 17. На такі штати, як Бігар, Західна Бенгалія та східна частина Уттар-Прадешу припадає 44 % „недоторканих”, які мешкають в Індії [23]. Найгостріше проблема кастової нерівності відчувається у Бігарі, Тамілнаді та Уттар-Прадеші, де експлуатація далітів є загальноприйнятою практикою, що викликано низкою причин. Це низький рівень урбанізації, поганий стан або відсутність доріг, а отже, обмеженість економічних альтернатив, недостатній рівень освіти місцевих жителів спричинений демографічним вибухом, наявність напівфеодальних відносин у сільській місцевості. Характерно, що переважна більшість далітів проживає у слаборозвиненій, аграрній північній та центрально-східній Індії й Індо-Гангській долині. Засилля кастових відносин тут не випадкове – саме в цих регіонах влада арійців була непохитною. І сьогодні вони залишаються головним бастионом неписьменності і глибоких релігійних вірувань населення, що істотно підживлює систему кастового апартеїду.

Відносини між „недоторканими” та чотирма варнами характеризуються **соціальним бойкотом** із боку останніх, який супроводжується активною експлуатацією ними робочої сили далітів у своїх економічних інтересах. Переважна більшість звичаїв і правил поведінки має відверто дискримінаційний характер, щодо далітів. „Недоторкани” обмежені у праві на вільне пересування та поселення, повинні керуватися негласним спеціальним кодексом поведінки при контактах з вихідцями із чотирьох варн. Зокрема, їм заборонено входити до храмів, частин міст та поселень, де мешкають і моляться представники вищих каст. Райони проживання далітів у деяких місцевостях Індії розташовані строго на заході, оскільки індуси вважають, що вітер завжди дме зі сходу на захід, отже, у випадку проживання далітів в східній частині населеного пункту представників вищих каст щоденно забруднюватиме вітер, насичений нечистотами з поселень „недоторканих”.

Нерідко серед населених пунктів індусів проведено умовну межу між районами проживання вищих і нижчих каст та „недоторканими”, перетнувши яку даліт може бути жорстоко покараний. Широкого поширення набула також практика відокремленого мешкання „недоторканих”. Даліти зазвичай оселяються віддалік від поселень вищих каст, в їхніх помешканнях нема електроенергії, каналізації та води. Неформальний кодекс поведінки передбачає, що „недоторкани” мусять стояти у присутності представників вищих каст, знімати своє взуття, проходячи через їхні квартали, ні в якому разі не йти з високо піднятою головою повз членів чотирьох варн та не дивитися їм у вічі. В деяких відсталих районах вівнічної Індії від далітів вимагають носіння на шиї дзвіночка, який сповіщатиме про їхнє наближення і навіть слинявчика для того, щоб вони не забруднювали виділеннями слини дорогу, по якій ходять індуси з вищих каст [24].

Кастова дискримінація виявляється також у **небажанні** представників чотирьох варн **обслуговувати** далітів. Переважно йдеться про латентний конфлікт шудр, які традиційно зайняті у сфері обслуговування, та далітів. В деяких районах півночі перукарі відмовляються стригти чи голити далітів, побоюючись втратити клієнтів серед представників вищих каст. Із великим небажанням обслуговують „недоторканих” також власники пралень. Поява інформації про те, що в їхньому закладі також приймають одяг „недоторканих”, може призвести до втрати ними своєї постійної клієнтури серед більш платоспроможного прошарку населення. Подібні обмеження даліти можуть зустріти з боку господарів крамниць, магазинів та закладів харчування, менеджерів готелів і кінотеатрів. У багатьох закладах харчування, для них виділені спеціальні місця, з одноразовим посудом, ножами та виделками. „Недоторкани” також не мають права звертатися за ритуальними послугами до брахмана, особливо щодо весільних та поховальних ритуалів. Оскільки, в типовому індійському поселенні велике значення мають дві професії: брахмани, які здійснюють ритуальні акти і доглядають за урожаєм, а також

перукарі, які, окрім надання послуг з гоління й стрижки, також виконують низку ритуальних функцій, особливо під час народження чи смерті когось з жителів, то можна констатувати, що „недоторкани” позбавлені багатьох традиційних прав, які мають представники чотирьох варн [25].

Ще один прояв дискримінації полягає у забороні користуватися спільними з іншими кастами ресурсами, такими як поля та пасовища, фруктові сади, озера тощо. Дискримінація подібного роду найбільш рельєфно виявляється в праві набирати воду з водоймищ і колодязів. Даліти можуть черпати рідину тільки в нижній течії ріки, аби не забруднити її, брахмани – у вищій течії, три інші варни – лише у середній. Якщо ж доступ до річок чи до колонок обмежений, а всі групи використовують одне й те саме джерело води, далітів стримують нові обмеження. Вони змушені чекати, поки хтось з представників вищої касты погодиться налити воду в їхні відра, або набирають воду, коли поруч нема когось з чотирьох варн, наприклад вночі, тому „недоторканих” нерідко називають кастами невидимками.

Таким чином, соціальна дискримінація перетворює понад 16 % населення Індії на другорядних громадян, позбавляючи їх самоповаги та впевненості у собі. Складність становища далітів визначається також тим, що їхні економічні можливості вкрай обмежені. Недоторканість породжує замкнене коло злиднів, пов'язане з монополізацією нижчими кастами низки неprestижних та низькооплачуваних професій, які ніколи не будуть освоювати чотири вищі варни як з економічних, так і з ритуальних міркувань. Зазначимо, що більшість далітів спокійно ставиться до своєї праці, незважаючи на її неprestижність, серед багатьох із них взагалі не помічено бажання змінити своє становище на краще. Вони переконані, що їхня життєва роль – виконувати брудну роботу, саме для цього вони народилися на світ. Це важливе для виживання суспільства завдання, яке, крім них ніхто робити не буде.

Історично склалося так, що майже безкоштовна праця „недоторканих” забезпечувала пристойний рівень життя

вищих каст, давала їм змогу уникати ритуального забруднення, пов'язаного з деякими брудними професіями. В умовах жахливої антисанітарії, що панувала в Індії, арійські завойовники не могли собі дозволити займатися роботами, які сприяли поширенню інфекцій і становили загрозу для їхнього здоров'я – вбивством тварин та обробкою шкір, прибиранням нечистот тощо. Сьогодні кастовий поділ визначає успадкування „брудної професії” нащадками далітів. Більшість джатів* „недоторканих” асоціюється з тою чи з іншою брудною професією. Найбільші джати представлені субкастами далітів у північній Індії – чамарами, домами, регарами, мусахирами. Параяни та паллани належать до найвідоміших джатів у Тамілнаді, а мехари, балші, раджбани – в інших штатах півдня країни. В сільській місцевості фактор наявності джату ще більше обмежує можливості нижчих каст подолати свою відсталість шляхом оволодіння новими професіями та позбавляє їх вибору достойного працевлаштування, незважаючи на їхні вроджені здібності. Спадковість професій гальмує економічний розвиток Індії, не сприяє пристосуванню її жителів до викликів науково-технічного прогресу [26].

„Недоторкани” працюють в основному на землі у сільській місцевості, хоча за ними закріплено низку непрестижних робіт і у містах. Це професії, які належать до найбільш брудних і низькооплачуваних у всьому цивілізованому світі, а в Індії вважаються ще й такими, що визначають низький соціальний статус робітника. Усі роботи, якимось чином пов'язані з **насилям та смертю**, відходами й нечистотами, зарезервовані для „недоторканих” груп населення. Індуси переконані, що злі духи оточують все мертве, а отже – навіть дотик представника вищої касты до подібної субстанції може його забруднити, якщо ж він не очиститься, на нього неминуче чекає вигнання із своєї касты або принаймні повна ізоляція в ній. Історично

* Джат – це субкаста, яка займається певним спадковим видом господарської діяльності. Особливо багато джатів налічується в секторі ремесел Індії. За структурою та формою організації джати нагадують середньовічні гільдії в європейських містах.

склалося так, що винятком із цього кастового правила є професії, які належать до насилля над людьми, такі як поліція, армія та спецслужби – традиційна царина монополії вищої варни кшатріїв. Крім того, є й роботи, пов'язані зі сферою обслуговування, які так чи інакше впливають на ритуальну чистоту людини. Отже, сьогодні, як і в часи середньовіччя, далітами не зі своєї волі монополізовано „брудні” професії: м'ясників (Khatiks), свинарів та тих, хто розводить курей, прибирання нечистот (Balmiki, Hela, Domar, Dom, Hari), зайнятих на шкіряних фабриках (обробка шкір та виготовлення шкіряного одягу, взуття, аксесуарів), утилізація мертвих тварин, прибирання вулиць, копання могил, збирання дров та сміття, добування будівельного каменю, обслуговування місць кремації. Віра індусів у цикл народження і переродження, де душа може вселитися в тварину чи птаха, є основою доктрини ashimsa (ахімса) – ненасилля щодо тварин та комах, тому в країні існує дуже негативне ставлення до вбивства тварин, птахів і риб, а ті, хто цим займається, – рибалки, м'ясники й ін., належать, безумовно, до категорії „недоторканих” і мають низький соціальний статус. Монополією знедолених є й такі специфічні роботи, як ткання (Julaha), плетіння циновок і мотузок (Bhanjara), фарбування тканин, роботи з металами (Lohar) [27]. Цікаво, що для господарського сектору Індії характерна також конкуренція між представниками далітів та шудр за роботи в секторі обслуговування, наприклад у транспортних перевезеннях і туристичній галузі.

Між регіонами Індії існують істотні відмінності щодо визнання роботи брудною. В одних штатах певні професії є мірилом недоторканості, а в інших – належать до категорії звичайних. Наприклад, перукарі та цирульники на півдні Індії хоча і мають низький статус, але цією професією можуть займатися шудри, що є доказом не належності її до робіт, монополізованих „недоторканими”. То на півночі країни перукарі належать до груп „недоторканих”, і після контакту з ними індуси з вищих каст повинні здійснювати численні ритуальні омивання. Знову-таки, в одних регіонах ті праців-

нки, які займаються миттям посуду, можуть вважатися „недоторканими”, а в інших – ні. Те саме стосується рибалок і човнярів (Mallah), до яких на південному сході Індії ставлення значно толерантніше, ніж на південному заході та північних регіонах країни [28].

Особливо багато дискусій в індійському суспільстві ведеться з приводу найнижчої категорії „недоторканих” – тих, хто займається прибиранням печистот і трупів тварин, підмітальників сміття. Навіть інші групи „недоторканих” їх вважають такими, що посідають найнижчий соціальний щабель у суспільстві. Ті, хто прибирає нечистоти, зазвичай працюють у містах, бо у жителів сіл немає потреби у їхніх послугах. В Індії цю категорію далітів називають bhangi*. Вони піддаються дискримінації навіть у поселеннях халуп, де їм відводять місце проживання поряд зі свинями або на самій околиці серед сміття, куди в пошуках їжі приходять мандрівні тварини. Всі інші касті уникають контакту з ними, вже не згадуючи про можливість споріднення через одруження чи соціалізацію. Вирішення проблеми збирачів сміття є надзвичайно принциповим і символічним для боротьби „недоторканих” за свої права. В індійському суспільстві вже давно існує консенсус, що, коли справді починати кампанію проти кастової дискримінації, то, у першу чергу треба заборонити професію bhangi, яка стала справжнім символом соціального дна в Індії [29].

На далітів чекає також експлуатація в їхньому населеному пункті, яка дає змогу представникам вищих каст заощаджувати кошти на найманих робітниках. Наприклад, у сільській місцевості широко побутує примусова безоплатна сезонна робота „недоторканих”, яка залежить від збирального сезону й релігійного календаря. Під час різних релігійних свят, весілля або поховань членів чотирьох варн далітів змушують ретельно прибирати певні господарські приміщення або надавати інші безкоштовні послуги, скажімо, носіїв вантажів. Досить

* Назва означає на хінді буквально „люди, що постійно перебувають у забрудненні”. На вулицях Індії їх легко розпізнати за брудним одягом і великим глечиком, в якому вони носять прибрані нечистоти.

поширене примушування „недоторканих” до професійного жебракування. В деяких районах існують також звичаї, згідно з якими даліти повинні віддавати на пожертву свою худобу чи птахів на релігійні свята. Дуже вигідно наймати „недоторканих” на тимчасові роботи у сфері обслуговування на вокзалах, в аеропортах, крамницях тощо, оскільки їм не потрібно перераховувати встановлену законом мінімальну погодинну зарплату, премії та інші соціальні виплати, а при нагоді можна миттєво й без ризику для себе звільнитися.

Зазначимо, що переважна більшість „недоторканих” працює у сільськогосподарському секторі як наймана робоча сила. Отже, професія не обов'язково може бути брудною, оскільки представники чотирьох варн зайняті обробкою землі так само, як і „недоторкани”. А касты, яким суспільство приписує певні нечисті заняття, не завжди ними займаються. Серед чамарів, які є найбільшою кастою „недоторканих” в Індії, тільки незначна меншість надає перевагу своїй спадковій професії – чинбарству, а більшість працевлаштована в аграрному секторі. Махари Махараштри працюють прислужниками на селі та листоношами, хоча раніше вони традиційно зпимали шкури з мертвих тварин і робили з них недороге й неякісне взуття. Взагалі, 160 млн. осіб в Індії, які належать до категорії далітів, не можуть походити з відносно малої кількості джатів, що виконують найбруднішу роботу. Отже, правило тісної прив'язки професії та соціального статусу в Індії діє не завжди [30].

Найгіршою рисою проблеми зайнятості „недоторканих” є фактична неможливість знайти більш престижну роботу, особливо у сільській місцевості з її безробіттям та міцними кастовими зв'язками. Якщо представники чотирьох вищих варн в принципі мають право змінювати свою професію, хоч це не вітається і може викликати у них неприємності, то даліти зробити подібне без наслідків для себе вже не можуть, оскільки за роботу, яку вони виконують, індуси з вищих каст ніколи братися не будуть, навіть під загрозою смерті. Умовно кажучи, нижчі касты ніби поглинають забруднення, які приносять із

собою вищі. Це питання стає ще принциповішим у світлі наявності в Індії найбільших за чисельністю стад рогатої худоби, труп та відходи життєдіяльності яких треба щоденно прибирати. Для індусів із чотирьох варн немає нічого гіршого, ніж контакт з мертвою священною твариною – коровою чи водним буйволом, а „недоторкані” до цього звикли.

Дхарма, відсутність робочої альтернативи, погрози та відвертий шантаж із боку представників вищих каст штовхають далітів на низькооплачувану роботу. Але одним із найбільш поширених мотивів подібного працевлаштування є борг перед землевласниками. Особливо рельєфно ця проблема виявляється в аграрному секторі Індії, який залишається технічно відсталим, незважаючи на чудові природні умови для ведення сільського господарства. Для переважної більшості аграрних регіонів Індії характерна така тенденція: даліти працюють на землі понад 12 годин на день або ненормований час, за що отримують від землевласників суто символічну платню – приблизно один кілограм зерна. Без власної землі, початкового капіталу, та з великими боргами „недоторкані” не мають іншої альтернативи, як погоджуватися на невігідні умови оплати праці, що їх пропонують землевласники. В цьому контексті постає питання, чому ж даліти обділені землею, яка могла б забезпечити їм відносну незалежність, адже більшість із них залежать саме від її обробітку. Однак проведення земельної реформи віднесене до компетенції штату. До останнього часу прогресивні перетворення в аграрному секторі, суть яких полягала в обмеженні великого землеволодіння і передачі вивільнених надлишків землі далітам, була ефективно проведена тільки в штаті Західна Бенгалія, в якому вже кілька десятиліть владу утримують комуністи. Частково земельна реформа здійснена у Кералі. В усіх інших штатах перерозподіл земель так чи інакше саботувався чиновниками або був половинчастим.

Це пов'язано з низкою причин. По-перше, земельні реформи, які розпочалися у більшості індійських штатів в 60-ті роки минулого століття, були досить непослідовними і

пов'язувалися в основному зі скасуванням інституту заміндарів*. Найбільший за чисельністю населення штат Індії Уттар-Прадеш може слугувати яскравою ілюстрацією цього. В роки британського колоніального правління заміндари стали великими землевласниками в подяку за їхню лояльність до британської влади. Кожен з них контролював групу людей – напівкріпаків, які були частково залежні від нього і працювали в полі на збиранні врожаю та на оранці землі. Земельне законодавство, прийняте індійським парламентом у 1951 р., позбавило землевласників-заміндарів права збирати податки з селян і передало його державі. З одного боку, це рішення ніби підірвало економічну міць цього прошарку населення і їхній вплив на селянський прошарок ослаб. Проте, з іншого боку, колишні великі власники землі й надалі залишилися повноправними господарями своїх домашніх ферм і садів, які в переважній більшості не вважалися фактичною частиною земельного володіння. Право на землю, яка не класифікувалася як така, що належить до домашніх ферм, переходило від землевласників до великих орендарів, предки яких її орендували та обробляли [31].

Результатом вступу в дію суперечливого законодавства та наявних у сільській місцевості кастових зв'язків реформа закінчилася крахом. Внаслідок сильного тиску з боку землевласників земля передавалася підставним орендарям, яких підшукували самі заміндари. Для здійснення цієї мети вищі каста домоглися внесення до законів про аграрну реформу положення, яке передбачало, що орендарям не обов'язково треба працювати руками, бо проти ручної праці заперечують кастові правила. Не було також встановлено ліміт землеволодіння, що у поєднанні з широким визначенням

* Заміндар – перський термін, що походить зі слів „замін” – земля та „дар” – власник, який характеризує велику групу посередників між правителем (магараджею) та селянами. Вони відігравали основну роль у збиранні податків й контролювали великі наділи землі. Податки йшли ланцюжком: селяни – заміндар – магараджа, частково осідаючи в кишенях заміндарів.

орендаря дало змогу вищим кастам зберегти земельні наділи практично в тому самому вигляді, в якому вони існували до розподільчих реформ. Землевласники скористалися також положенням про те, що земля, зайнята під сади, не може бути відібрана у її власника. Вони перетворили свої господарства на садові ділянки шляхом насадження дерев та розширили площу домашніх ферм. Цікаво, що в 50-60-ті роки в Індії спостерігався справжній бум придбання молодих саджанців. В результаті земельних реформ тільки кілька сотень найбільших землевласників втратили величезні наділи, а від самих перетворень на селі виграли середні й дрібні заміндари, які ще від 30-х років минулого століття були послідовними прихильниками політики ІНК. Інститут великого землеволодіння скасували так, щоб не піддавати радикальним змінам характер приватної власності на землю (плантаційний сектор забезпечував Індії левову частку експорту) і не призвести до широкомасштабного розподілу угідь, який міг би супроводжуватися революційними зрушеннями. В цілому, реформа задумувалася не для розподілу наділів, а для того, щоб знищити можливу загрозу з боку великих землевласників для політичного домінування ІНК. Таким чином, скасування інституту заміндарів не лише боляче вдарило по невеликій групі великих землевласників, а й призвело до розорення цілого прошарку малих та безправних орендарів [32].

Відомо, що представники вищих каст і землевласники мають велику владу у місцевих парламентах та адміністраціях, що дає їм змогу приймати, на перший погляд, прогресивні закони з розподілу землі, в яких, однак, містяться різні обхідні положення, що нівелюють їхню цінність. Наприклад, згідно із законами про перерозподіл землі, що вступили в дію у більшості індійських штатів півночі, „недоторканим” виділяли надзвичайно малі за площею наділи, перодочі або пустельні ґрунти, передавали угіддя, розташовані на територіях, де постійно відбуваються природні катаклізми (такий стан справ характерний для півдня Індії, де даліти отримували скелясті землі або піщані масиви, розташовані в прибережній зоні).

Таким чином, формально після проведення реформ даліти вже мали землю і не могли апелювати до місцевих органів влади щодо порушення своїх прав, але вона була фактично непридатною для обробітку й непродуктивною.

Принагідно зазначимо, що земельна буржуазія в сільській місцевості підтримує свої права на власність за допомогою маніпулювання адміністративними та юридичними процесами. Це виявляється у широкому застосуванні системи передачі землі *benami*, суть якої зводиться до роздачі наділів землевласником підставним особам, водіям, власній обслузі або взагалі померлим людям. Нерідко використовувалося занижене вимірювання площі угідь землевласника з метою подання недостовірних відомостей про їхній розмір. Широко розповсюджене фіктивне розлучення землевласників зі своїми дружинами, внаслідок якого вони нібито передають їм половину свого земельного наділу. Заможні індійці також наймали приватні армії – сени, які використовувалися в ході земельних конфліктів проти селян та судових виконавців. У такі воєнізовані формування залучалися колишні військово-службовці та поліцейські, а в північній Індії – ще й непальські гуркхи, які відслужили в індійській армії [33].

Ураховуючи значущість проблеми забезпечення продовольчої безпеки країни, політична еліта Індії почала здійснювати „Зелену революцію”, яка, як не парадоксально, призвела до ще більшого обезземелення селян, оскільки малі власники почали здавати в оренду свої наділи під примусом, з тим, щоб великі фермери скористалися „економікою шкали”, на потреби якої виділялися державні пільгові кредити під закупівлю сільськогосподарської техніки та добрив, розширення іригаційних каналів. Земельні відносини на селі почали характеризуватися відчуженням переважної більшості малих землевласників та орендарів від землі й стрімким зростанням безробіття серед „недоторканих” в силу покращення механізації процесу збирання врожаю.

Виникає запитання, чому влада штатів закриває очі на подібні маніпулювання? Відповідь полягає в тому, що великі

землевласники продовжують поповнювати політичну та економічну еліту Індії, вони є місцевими босами й важливими посередниками між електоратом та політичними партіями. Індійський плантаційний сектор відіграє особливу роль в економіці, оскільки має яскраво виражене експортне спрямування, отже, землевласники можуть оперувати великими ресурсами, отриманими від вивезення своєї продукції на зовнішні ринки. Неспроможність спочатку ІНК, а потім і коаліційного уряду під проводом „Бхаратії Джанати” (Народної партії Індії)* розподілити землю серед бідних верств населення зіграла роль чинника, який визначив стагнацію і напівфеодалний характер аграрної економіки деяких регіонів Індії. Бідняки не можуть об'єднатися разом, оскільки вони належать до різних каст та джатів, їхня бідність у багатьох випадках є абсолютною і перешкоджає політичній діяльності, бо робить економічно залежними від заможних землевласників.

Одна з найганебніших проблем індійського суспільства полягає в наявності в сільській місцевості феномену примусової (напіврабської) праці, яка називається бегар. Її причини можуть бути економічні (бідність), відсутність альтернативної, не сільськогосподарської роботи, малі земельні наділи, інфляція цін на товари та послуги; екологічні, пов'язані з довкіллям – далітам необхідно матеріально підтримувати сім'ю під час природних катаклізмів, насамперед посух та паводків; соціальні – високі витрати на народження чи поховання рідних, здійснення різних релігійних ритуалів, відсутність широкої мережі державного соціального забезпечення та послуг із

* „Бхаратія Джаната” – націоналістична партія правого ухилу, створена у 1980 р. Партійна ідеологія передбачає захист цінностей індуїзму, позбавлення мусульманської меншини Індії особливих соціальних привілеїв, зафіксованих в індійських законах, ринкові реформи та значні витрати на збройні сили країни. „Бхаратія Джаната” ніколи у своїй історії самостійно не виграла більшості місць в індійському парламенті, приходячи до влади тільки завдяки формуванню коаліцій. Проте на політичній арені вона досягла значного прогресу: на виборах 1984 р. вона отримала 2 місця з 543 в нижній палаті парламенту, в 1989 р. – 88, у жовтні 1999 р. разом з коаліційними партнерами здобула 303 місця. Нині вона – головна опозиційна партія Індії.

страхування здоров'я в сільській глибинці; релігійні – існуюче переконання, що для того, щоб виконати свою дхарму, людина повинна постійно працювати на землевласника, бо так робили всі покоління її попередників. Це підкріплюється неосвіченістю та байдужістю самих „недоторканих”, пасивністю держави при створенні нових робочих місць у сільській місцевості та неможливістю надання безземельним селянам альтернативного працевлаштування.

Типовою ілюстрацією процесу потрапляння селян у боргову кабалу можуть слугувати наслідки природного лиха. Наприклад, борги селян значно зростають під час тривалих посух в центральній Індії, коли температура повітря сягає 50 градусів за Цельсієм і навколо єдиного сільського колодязя збираються десятки тисяч людей. У такі періоди залежність далітів від запасів води, рису чи зерна землевласника неабияк зростає. Траплялося, що „недоторкани” були змушені продавати своїх дітей членам вищих каст за мішок зерна чи рису. Сьогодні приблизно 20 млн. далітів належать до категорії тих, що виконують бегар на полях землевласника. В багатьох випадках вони відробляють борги своїх батьків і далеких родичів перед землевласниками, які були зроблені багато років тому [34].

Один із найгірших наслідків усунення далітів від продуктивних земель, а отже – від володіння ресурсами, полягає у надзвичайно поширеній дитячій праці серед представників цієї категорії індійського суспільства, наявності прихованих відносин бегару – майже безкоштовної праці дітей „недоторканих”. Вони зайняті у шовковій індустрії у штаті Карнатака, на виробництві килимів у штаті Уттар-Прадеші, на фабриках феєрверків в Тамілнаді. Південна Азія отримала назву регіону рабської праці дітей у виробництві килимів, адже 300 тис. маленьких індійців зайняті лише у цій галузі виробництва. Священні міста Варанасі на півночі та Канчіпурам на півдні мають своєю візитною карткою шовкове виробництво, однак вони ще більше відомі каторжною працею дітей. „Шкіряний пояс”, що розташований в штаті Тамілнад, постачає левову частку шкіряних виробів південної Індії, але все це досягається

за рахунок майже безкоштовної праці неповнолітніх індійців. Діти користуються попитом у шкірообробній промисловості, оскільки умови оплати їхньої праці роблять взуття значно дешевшим і доступним для бідняків півдня, хоч якість продукції не дає можливості випускати її на експорт. Крім того, виробництво взуття вважається однією з найбрудніших професій, тому зайнятість на цьому дітей-далітів всіляко заохочується. Ними також фактично монополізовані такі ніші, як ручне виробництво цигарок – біді, трудомістка і надзвичайно небезпечна для зору обробка коштовного та напівкоштовного каміння, дрібна допомога власникам крамниць, ресторанів і кав'ярень, прислужування на дому [35].

Умови праці малих робітників жахливі, оскільки переважна більшість із них зайняті у кустарному виробництві, де використовуються не сучасні технології, а трудомісткі методи праці з низьким рівнем безпеки для робітників. На фабриках біді діти постійно мають справу з тютюновим пилом, на виробництві килимів вони щоденно вдихають пилюку разом із вовною. Подібні умови праці спостерігаються також серед неповнолітніх робітників шовкової промисловості. Особлива небезпека очікує на молодий організм у чипбарстві, де використовуються надзвичайно токсичні хімічні сполуки. Внаслідок цього діти нерідко хворіють на туберкульоз, хвороби дихальних шляхів, мають поганий зір і слабкий імунітет. Вони перебувають на робочому місці майже цілодобово, готують собі їжу на фабриках і нерідко там ночують. Іноколи роботодавці змушують зайнятих на виробництві підлітків ходити пожвавленими вулицями міст та просити гроші чи красти, щоб хоча б частково повернути відсотки за борги їхніх родичів [36].

Батьки-даліти віддають дітей для занять примусовою працею за досить символічні суми, в тому випадку, коли хтось із членів сімей захворів, або якщо у сім'ї дуже багато дітей, і вони розглядають їх як малих робітників, що будуть заробляти гроші на посаг для дівчат. Основна проблема, пов'язана з примусовою працею, полягає в тому, що в сільській місцевості

відсутні державні кредитні установи, а приватні банки надають кредити, керуючись кастовими зв'язками, або не надають взагалі без отримання твердих фінансових гарантій повернення. В таких умовах даліти змушені звертатися до заможних представників вищих каст, які готові миттєво видати позики за великими відсотками. Функціональна й правова безграмотність „недоторканих” створює необхідне підґрунтя для закабалення їхніх дітей, адже угода між батьками дитини та її майбутнім роботодавцем, звичайно, неформальна і не завірена у нотаріуса, у багатьох випадках там зафіксовано суму позички, яка кардинально відрізняється від попередньо узгодженої сторонами в бік її підвищення. При появі судових позовів відразу кидається в око невідповідність соціального статусу сторін. Одні – представники нижчої касты, без освіти й з великими боргами, інші – заможні землевласники, освічені та шановані у суспільстві, з великими політичними зв'язками. Недаремно більшість судових рішень приймається на користь землевласників, навіть якщо існують всі підстави для позитивного вироку для „недоторканих”.

Характерно, серед маленьких робітників на є багато дівчат. Їх беруть значно частіше на роботу, оскільки вважається, що роботодавцю легше зламати їхню волю. Проблема полягає в тому, що дитина своєю некваліфікованою працею заробляє дуже малі гроші, а відсотки за кредит чи позику є значними. До того ж, власники підприємств на свій розсуд встановлюють розмір та форму платні для маленьких працівників. Наприклад, у килимовій галузі Раджастхану діти забирають собі символічну зарплату тільки за готовий килим, а не за один робочий день. В цигарковій промисловості вони отримують частину платні у натуральній формі, а інша – йде в рахунок погашення боргу. Неповнолітні, не витримуючи жахливих умов праці, нерідко тікають до великих мегаполісів півдня, де жебракують або потрапляють до кубла розпусти. Велика кількість безпритульних дітей на індійських вулицях якраз є свідченням того, що в країні поширена примусова дитяча праця та існують складні кастові стосунки.

Індійський парламент намагався вирішити цю проблему шляхом прийняття в 1976 р. Закону про заборону всіх форм кабальної праці, основні положення якого передбачали негайне закриття заводів, де діти працювали в жахливих умовах, конфіскацію їхнього обладнання, відкликання ліцензій на діяльність таких підприємств, величезні штрафи для порушників, скасування всіх боргів людей, що займалися бегаром. У свою чергу, уряд країни взяв на себе зобов'язання виконати норму Міжнародної організації праці (МОП), яка передбачала, що як мінімум один інспектор умов праці повинен здійснювати огляд 150 виробничих одиниць щорічно. Вирішивши, що цих заходів недостатньо, парламент країни в 1986 р. прийняв Закон про заборону дитячої праці. В ньому давалося визначення, що дитиною вважається особа, якій ще не виповнилося 14 років, відповідно до цього їй заборонялося працювати аж до досягнення цієї вікової межі. Закон заборонив використання праці дітей на 25 небезпечних виробництвах, а за його порушення передбачалося кримінальне покарання – від трьох до дванадцяти місяців ув'язнення чи штраф у розмірі 10-20 тис. рупій. За повторне порушення могли засудити до двох років ув'язнення [37].

Підсумовуючи, зазначимо, що законодавство створює правовий фундамент для боротьби з примусовою роботою „недоторканих” взагалі та з кабальною дитячою працею зокрема. Але існує великий сумнів щодо того, чи зможуть самі по собі закони розв'язати проблему. Адже без програм викорінення бідності в сільській місцевості „недоторкани” будуть змушені все одно позичати кошти у представників вищих каст і працювати на них в тій чи іншій формі.

Відносини в сільській місцевості між далітами й чотирма варнами конфліктні: це викликаною як традиційними, так і нетрадиційними причинами. Традиційне міжкастове насилля в аграрній Індії існувало завжди. Зазвичай напади на „недоторканих” пов'язані з земельними суперечками, відмовою їх від безоплатної праці на представників вищих каст, невпорядкованістю питань розрахунку нижчих каст з

вищими за виконану роботу. Насилля буває також спровокованим порушенням „недоторканими” кастових звичаїв населеного пункту під час релігійних обрядів, весільних церемоній та траурних процесій. Наприклад, проходження веселих натовпів далітів через квартали вищих каст чи використання білих коней або паланкінів нареченими, наймання для здійснення весільних урочистостей тих самих приміщень, якими послуговуються представники вищих каст, може спровокувати конфлікт. Крім того, спроби синкретизації з боку далітів неодноразово ставали підґрунтям для напруженості між обома сторонами [38].

На противагу традиційному, міжкастовий конфлікт, викликаний нетрадиційними причинами, є порівняно новим феноменом. Його ознаки стали помітнішими після лібералізації суспільного життя в Індії для так званих „відсталих класів”, в результаті якої нижчі касты залучилися до конкуренції з вищими за рівні права в освіті та працевлаштуванні. Коли з'являються конституційні можливості та правові інструменти перерозподілу суспільних благ серед нижчих каст, почав відчуватися відчайдушний опір із боку тих, хто традиційно монополізував економічні й освітні ресурси. Головне, що заходи уряду з „позитивної” (про це скажемо далі) дискримінації почали стрімко змінювати світогляд далітів та їхні погляди на дхарму й своє місце у світі. Нижчі касты дізналися більше про своє нелегітимне становище в минулому, і це загострює їх соціальний протест. Очевидно, що в Індії з її високим рівнем безробіття, викликаним демографічним вибухом, спроби уряду презентувати суспільству великі освітні та робочі квоти для „недоторканих” нашкоджуються на значний опір вищих каст. У найбільшій індійській штатах Бігарі, Оріссі та Уттар-Прадеші питання розподілу освітніх квот є надзвичайно принциповим [39].

Зовсім унікальна ситуація склалася у штаті Бігар, де великі землевласники сформували армії (сени) для боротьби з ліворадикальним екстремізмом, найбільш яскравими представ-

іншими якого є марксист-наксаліти*. У Бігарі існує велика пропозиція вогнепальної зброї через його розташування на кордоні з Непалом та наявність великої кількості контрабандних маршрутів. Тому міжкастовий конфлікт, що латентно протікає в багатьох інших штатах, тут ведеться відкрито. Цей штат нагадує поле бою, у деяких його містах діє комендантська година. Більшість будинків землевласників мають залізні огорожі на вікнах і дверях, а дорослі члени родин сплять на дахах із гвинтівками в руках. Щоб скоротити свою залежність від бунтівних селян, великі землевласники перейшли до експлуатації сільськогосподарської техніки – тракторів та комбайнів і продали більшу частину свійської худоби, за якою „недоторкани” відмовилися доглядати. Причина конфлікту в штаті полягає в бажанні безземельних селян відстоювати свої права у земельних, майнових та робочих суперечках із великими землевласниками [40].

Щорічна доповідь міністерства внутрішніх справ Індії з 2002 р. дає відповідь на питання, в яких регіонах проблема кастового насилля є особливо гострою. Згідно з оприлюдненими даними, у штатах – Андхрі-Прадеші, Уттар-Прадеші, Тамілнаді, Бігарі, Оріссі, Махараштрі, Карнатаці та Раджастхані випадки насилля на кастовому ґрунті реєструються щорічно. Оскільки до переліку занесено Уттар-Прадеш і Бігар, які належать до найбільших, можемо констатувати, що насилля на кастовому ґрунті розповсюджене серед більшості жителів Індії. До того ж, на ці штати Уттар-Прадеш і Бігар у деякі роки припадало 90-95 % усіх видів жорстокого насилля над „недоторканими” [41].

Більшість дослідників Південної Азії погоджуються, що головним фактором насилля кастової системи в цій місцевості є

* Наксаліти – ліворадикальні революціонери, що розпочали збройну боротьбу з землевласниками в Південній Індії в 1967 р. Виступають за створення безкласового суспільства й розподіл землі серед безземельних селян. Назва походить від села Наксалбарі у Західній Бенгалії, де виник цей рух. В 1972 р. організації наксалітів розпалися на тих, хто обрав збройний шлях боротьби, та на тих, хто вирішив прийти до влади політичним шляхом.

відсутність у далітів власної землі – цього символу престижу й джерела добробуту в аграрному суспільстві, тому вони змушені найматись на роботу до представників вищих каст. В Індії є прислів'я, що індійський селянин народжується з боргом, із боргом живе і помирає. Отже, в багатьох штатах цієї частини країни велику економічну владу традиційно тримає в своїх руках аграрна буржуазія, зацікавлена у поділі місцевого населення на касты, що забезпечує їй майже безкоштовну робочу силу „недоторканих”, яка приносить хазяям високі прибутки. Можливість отримати пристойну роботу в сільській місцевості повністю залежить від зв'язків серед вищих каст, отже, даліти задовольняються брудними, некваліфікованими професіями. Будь-яка спроба цього прошарку населення виступити проти існуючих в сільській місцевості порядків викликає насилья чи соціальний бойкот із боку вищих каст, суть якого полягає у відмові останніх підтримувати економічні та соціальні відносини з далітами, наприклад, приймати їх на роботу, торгувати з ними чи допускати їх у свої поселення та храми.

Особливо велику владу в сільських населених пунктах мають панчаяти*, які вирішують широке коло питань місцевого самоуправління. Панчаят, або вища селищна рада, що складається з найбільш шанованих та досвідчених представників вищих каст, регулює суперечки в касті, карає за порушення правил поведінки та зневагу до правил ритуальної чистоти, вирішує суперечності й спори з іншими кастами. Нерідко панчаяти перебирають на себе функцію правосуддя, фактично займаючись самосудом над порушниками релігійних традицій. Найпоширеніші „судові процеси” відбуваються над представниками нижчих та вищих каст, що таємно покохали одне одного. У більшості випадків панчаяти виносять досить жорстокі рішення, аж до фізичного покарання винуватців, чи до оголошення смертного вироку.

* Панчаят – це зібрання найавторитетніших жителів населеного пункту (panchas – п'ять старших членів касты), створене для охорони правил кастової поведінки. Може перебратися на себе судові й адміністративні функції.

В індійській глибиниці вважають, що якщо вікові кастові правила були порушені, то вони повинні бути відновлені за будь-яку ціну для того, щоб не подавати поганій приклад безкарності. Якщо чамар зробить те, що роблять брахмани, він буде загрожувати віковому порядку речей, всьому укладові соціального життя населеного пункту, а це призведе до хаосу. Тому в багатьох селищах нерідко бувають показові розправи над далітами, на яких присутні всі жителі. Місця судилищ прибирають та прикрашають, для того, щоб створити на майбутнє живу згадку всім можливим порушникам. Хоча поліція й робить арешти підозрюваних у самосуді, але як тільки суспільний резонанс події відходить на другий план, всіх звинувачених зазвичай таємно відпускають додому [42].

Виникає запитання, чому ж даліти не можуть остаточно позбавитися багатовікової залежності від членів вищих каст навіть сьогодні, у добу науково-технічного прогресу. Причини подібного становища „недоторканих” слід шукати в першу чергу в економічній політиці індійського уряду після 1947 р. Спочатку незалежна Індія почала здійснювати програму самодостатності, в якій особливе місце належало державному секторові. Приватний же, який виступає підґрунтям середнього класу, тривалий час перебував на других ролях. У результаті цього до країни не надходили прямі закордонні інвестиції, низькими темпами створювалися малі й середні підприємства, що у поєднанні з демографічним вибухом, призвело до появи на робочому ринкові колосальної пропозиції робочої сили, адекватний попит на яку був відсутній. Демографічний вибух породив також проблему масової неосвіченості. Сюди ж додалося нерозв'язане у більшості штатів земельне питання, актуальність якого залишалася надзвичайно гострою в країні, що зберігала переважно аграрний ухил економіки. Внаслідок дії цих чинників, землевласники з вищих каст зуміли утримати контроль над більшістю „недоторканих” завдяки економічним важелям впливу.

У контексті дослідження доцільно навести й інші чинники, зокрема, зв'язок поселень далітів із навколишнім світом.

Зазвичай дороги прокладено до районів помешкання вищих каст, відповідно більшість товарів широкого вжитку потрапляє до „недоторканих” через їхнє посередництво. Соціальний бойкот, який час від часу практикують представники вищих каст, означає, що даліти втрачають роботу й доступ до речей першої необхідності. Більше того, віддаленість їхніх помешкань від шляхів сполучення та обділеність продуктивною землею є причиною того, що саме вони страждають найбільше через численні посухи і неврожайні сезони, до них в останню чергу потрапляє гуманітарна допомога, яку уряд Індії виділяє для всіх груп населення, що постраждали від катаклізмів. Яскравою ілюстрацією цьому може бути ситуація, що склалася на півдні Індії після руйнівного землетрусу в штаті Гуджарат 26 січня 2001 р., в результаті якого загинуло 17 тис., а безпритульними стали понад мільйон індійців. Журналісти провідних світових телекомпаній відзняли та задокументували шокуючу картину: тисячі представників вищих каст не пускали рятувальників і машини з медикаментами до залишків будинків „недоторканих”, доки ті не закінчать пошукові роботи в поселеннях варн брахманів та кшатрїїв. А муніципальна влада невеликого міста Лахунд, яке особливо постраждало від цього природного катаклізму, запропонувала рятувальникам шість окремих переліків прізвищ жителів міста: представників чотирьох варн, „недоторканих” та мусульман, палаткові містечка для яких були споруджені окремо, а гуманітарна допомога не передбачалася для всіх у рівному співвідношенні [43].

Таким чином, кастова система гальмує економічний, соціальний, а в певних випадках – навіть науково-технічний розвиток переважно аграрної Індії. Політична еліта країни усвідомлює згубний вплив на суспільство деяких аспектів кастового поділу і намагається виправити ситуацію насамперед шляхом запровадження юридичних норм, покликаних захищати права „недоторканих” і компенсувати за допомогою державних заходів їхній низький соціальний статус. Йдеється про законодавчий захист прав далітів і так звану позитивну дискримінацію. Ще 17 ст. індійської Конституції 1950 р.,

розробкою якої займався (серед інших) досвідчений юрист і відомий правознавець „недоторканих” Р. Амбедкар, заборонила поділ населення країни на групи за кастовою ознакою. Стаття 23 цієї ж Конституції передбачала заборону примусової праці, під якою, насамперед малася на увазі праця далітів. Стаття 25 забезпечила право для цієї верстви населення вільно заходити до будь-яких релігійних споруд [44].

Вже у 1955 р. парламент країни прийняв Закон про захист цивільних прав, положення якого передбачали адміністративні й кримінальні покарання за збереження практики „недоторканих”, такої як: заборона далітам входити у храми, магазини та інші об'єкти соціальної інфраструктури й дозвілля, завдавання образ честі та гідності представникам нижчих каст і „недоторканих” у будь-якій формі. Звичайно, цей закон сприяв державному контролю за дискримінаційною практикою, але він не враховував одного важливого чинника: в жодному з його положень не було дано визначення актів насилля проти „недоторканих” і не передбачалося покарання за тяжкі злочини проти них, а отже, його було дуже легко обходити. З одного боку, Закон таки карав вияви дискримінації за кастовою ознакою, а з іншого – його положення фактично не стосувалися брутального насилля, яке широко застосовували вищі касты у повсякденному поводженні з „недоторканими” [45].

Лише наприкінці 80-х років минулого століття парламентарі країни прийшли до розуміння, що необхідно боротися також зі злочинами, а не лише з однією наочною практикою „недоторканих”. В 1989 р. парламент Індії прийняв Закон про зареєстровані касты і племена, який передбачав суворі покарання за „легкі” злочини проти „недоторканих” – мінімальне від шести місяців та максимальне – до шести років ув'язнення. Деякі його положення були надзвичайно жорсткими. Так, один із пунктів передбачав, що офіцери поліції можуть заарештовувати підозрілих без санкції прокурора, а останні не мають права вийти на свободу під заставу до слухання справи у суді. Одна лише реєстрація злочину проти „недоторканого” у поліцейській дільниці могла залишити

підозрюваного у його здійсненні за ґратами від 15 до 20 днів аж до проведення судового засідання. У випадку вчинення серйозних кримінальних актів проти далітів (вбивства, підпалу, зґвалтування) автоматично вводиться в дію альтернативна система, яка санкціонує покарання за них значно суворіші, ніж це визнано звичайним кримінальним кодексом. До переліку видів насилля цього разу потрапили нові пункти про позбавлення далітів землі та нерухомого майна, примушення їх жебракувати, вигнання їх з місцевості, де вони мешкають, насильницьке заволодіння їхніми особистими речами й нерухомим майном. Закон також передбачав право жертв злочинців на державну правову допомогу, їх реабілітацію та створення програми захисту свідків серед „недоторканих” груп населення, започаткування інституту спеціальних уповноважених, які б наглядали за дотриманням усіх правил розслідувань у кримінальних справах, що стосуються „недоторканих”. Нагадаємо, що в 1976 р. було введено у дію Закон про скасування кабальної праці (бегару), згідно з яким ліквідовувалась ця практика, надзвичайно поширена у сільській місцевості. З моменту набуття чинності законом кожен робітник, що раніше виконував кабальну працю, ставав вільним, скасовувалися його борги або боргові зобов'язання його пращурів і родичів. Усі контракти, які стосувалися кабальної праці, оголошувалися недійсними. Нерухоме й рухоме майно такого робітника, віддане в заклад за його борги, поверталось йому без будь-яких умов і відшкодувань кредиторів. Порушення закону тягнуло за собою три роки ув'язнення [46].

На перший погляд, положення наведених законодавчих актів забезпечували належний захист далітів від насилля з боку представників вищих каст, оскільки в них санкціонувалися покарання практично за всі види злочинів. Але закони бувають ефективними лише в тому разі, коли вони виконуються. В Індії їх імплементація нашоувхнула на відвертій саботажі із боку деяких чиновників і працівників поліції на місцях. Чому закони не діють належним чином? Індійські та західні правознавці

підкреслюють, що головна причина цього полягає в домінуванні вищих каст у силових структурах. Згідно з їх твердженням, серед поліцейських багато вихідців із „двічі народжених” каст, а даліти на службі у закону залишаються більше винятком, ніж правилом. Індійські поліцейські в сільській місцевості традиційно отримують низьку заробітну платню, щоденно ризикуючи своїм життям під час виконання службових обов'язків, тому деякі з них беруть гроші від землевласників або впливових багатіїв для того, щоб якось прогодувати свою сім'ю. Для багатьох служителів закону важливо мати свого покровителя серед місцевої буржуазії, звичайно великого землевласника, який би дбав про кар'єрний ріст свого клієнта, адже в сільській Індії питання соціальної стратифікації ґрунтуються на кастових та родинних зв'язках. Із цього приводу доречним буде навести стародавнє індійське прислів'я: „Каста вирішує все”.

Отже, якщо притримуватися точки зору правозахисників, не варто дивуватися, що поліція на місцях у деяких регіонах просто відмовляється реєструвати і розслідувати справи, що стосуються насилля над „недоторканими”, бо вони зачіпають інтереси достатньо впливових людей. У доповідях міжнародних правозахисних організацій саме пасивність служителів закону називають основною причиною високого рівня злочинності на релігійному ґрунті в сільській місцевості. Зокрема, наводяться факти, які свідчать, що поліцейські широко використовують право на свій розсуд тлумачити вчинені правопорушення, підводячи їх під час оформлення протоколів під поблажливіші статті інших законів адміністративного чи кримінального кодексів, чинять тиск на свідків і потерпілих із тим, щоб змусити їх частково або повністю змінити свої попередні свідчення. Офіцери поліції, які проводять розслідування, прибувають до місця злочину з великим запізненням, що дає можливість злочинцям знищити компрометуючі докази. Членів вищих каст нерідко відпускали з-під варті без будь-яких підстав, а інколи служителі закону взагалі відмовлялися заарештовувати їх, посилаючись на високий соціальний статус підозрюваних [47].

Знаючи про тісні зв'язки представників сил правопорядку та членів вищих каст, даліти нерідко побоюються прийти до поліцейського відділення і свідчити проти своїх кривдників. Небажання давати покази пов'язане також із тотальною залежністю „недоторканих” від працевлаштування у землевласників. Якщо вони виступлять у суді проти вихідців із вищих каст, то втратять роботу, що може стати причиною голодної смерті. Згідно з твердженнями правозахисників, якщо справа все-таки доходить до судового слухання, варна суддів-брахманів теж може відіграти певну роль у виправданні підозрюваних. В Індії, як і у багатьох інших країнах світу, судові процеси тягнуться надзвичайно довго, суди жахливо перевантажені справами і треба мати досить солідне фінансове становище, щоб дозволити собі протягом тривалого періоду відвідувати судові засідання.

Згідно з офіційними поглядами індійської сторони, цю проблему надзвичайно драматизовано та перебільшено. Індійські високопосадовці кажуть, що дійсно у сільській місцевості спостерігаються випадки насилля над далітами, але вони не мають системного характеру, а, скоріше, є винятковими. Відповідно, пасивність поліції пояснюється не її зв'язками з великими землевласниками й не кастовою приналежністю служителів закону, а переважно службовими міркуваннями. Поліцейські не завжди повідомляють про всі злочини, вчинені на території їх відповідальності, до районних відділень, щоб продемонструвати свою високу компетентність і відсутність серйозних проблем із злочинністю на місці роботи. Відомо, що „проблемні” райони періодично відвідує спеціальна комісія, в наслідок чого служителі закону можуть залишитись без премій та підвищень у званнях. До того ж, Індія – велика країна, забезпечити усі райони якої правоохоронцями практично нереально. В деяких сільських місцевостях один працівник міністерства внутрішніх справ несе відповідальність за безпеку населеного пункту, де мешкає десять-п'ятнадцять тисяч осіб.

Отже, згідно з офіційними твердженнями, високий рівень злочинності тут – результат злиденності, атмосфери відсутності немінучості покарання за тяжкий злочин, викликаної недостатнім контролем правоохоронців за порядком у віддалених індійських регіонах, низьким рівнем освіти місцевого населення, якій зводиться, в основному, до знання особливостей релігійної практики, відсутності юридичних знань, наявності деяких підкаст, діяльність яких носить відверто кримінальний характер.

Індія – мільярдна країна, у якої є безліч проблем економічного, соціального, екологічного характеру. Уряд робить усе можливе для їх вирішення, але матеріальних та людських ресурсів не вистачає. Отже, існують об'єктивні труднощі економічного та правового характеру, які істотно ускладнюють справу покарання винних у злочинах проти далітів. Сюди зарахуємо, насамперед, відсутність розгалуженої мережі юридичних консультацій для жертв злодіянь, їм, у своїй більшості неписьменним селянам, фактично немає до кого звернутися за порадою в разі відмови поліцейських прийти їм на допомогу. В аграрних штатах Індії також гостро відчувається нестача спеціальних судів для розгляду справ „недоторканих”, а звичайні суди і без того перевантажені іншими справами. Як наслідок, черга далітів підходить дуже довго, і вони починають відмовлятися від своїх попередніх свідчень і, врешті-решт, уладнують справу за обопільною згодою. Нерідко постійні відкладання судового процесу гостро позначаються на економічному добробуті „недоторканих”, для яких кожен день без роботи є фактично економічною катастрофою. Труднощі економічного характеру у далітів позначаються на кінцевому результаті судового процесу. Наприклад, цифри, надані жіночими правозахисними організаціями Індії, свідчать, що серед підозрюваних, затриманих за останні п'ять років за злочини проти далітів, лише 1,14 % були засуджені до відбування кримінального покарання [48].

Отже, не стаючи ні на сторону правозахисників, ні на бік уряду Індії, констатуємо, що свою роль у безкарності насилля

над „недоторканими” відіграла унікальна комбінація чинників, таких як консервативні релігійні звичаї, відсталість та неписьменність, порівняно гірша забезпеченість соціальними послугами й економічними благами сільської місцевості, слабкий контроль за ситуацією з боку правоохоронних структур, симбіоз поліції і великих землевласників. Проте держава намагається по змозі забезпечувати далі ділянками власної землі, яка перебуває у федеральній власності, щоб зменшити їхню економічну залежність, але цей процес досі не набув динамічного характеру через те, що земля є одним з найбільш дефіцитних ресурсів в Індії, на який традиційно існує великий попит в умовах демографічного вибуху.

Звернемося тепер до „позитивної” дискримінації – амбітного плану уряду Індії, покликаного збільшити представництво „недоторканих” на державних роботах і в освітніх закладах. Згідно із законодавством Індії, в країні резервується значна частка квот (не менше, ніж 22,5%) для представників нижчих каст у рамках так званої „компенсаційної” дискримінації. Ця політика вже викликала великий опір в індійському суспільстві з його масовим безробіттям і відносно високим престижем державної служби. Немає сумніву в тому, що будь-яка схема „компенсаційної” дискримінації, незважаючи на її переваги, є запереченням можливості соціальної мобільності для однієї з груп населення, хоч вона і може бути виправданою, виходячи з того, що необхідно досягти соціальної справедливості та рівності у майбутньому.

Реакція вищих каст на політику „позитивної” дискримінації була миттєвою. Після того, як прем'єр-міністр країни В. П. Сінгх пообіцяв у 1990 р. втілити в життя рекомендації комісії Мандала*, що вивчала соціальні й економічні права

* Б.П.Мандал – відомий політик, колишній губернатор штату Біхар та член нижчої касті. Наприкінці 1970-х років очолив комісію, яка займалася вивченням становища „недоторканих” в індійському суспільстві. Доповідь Мандала була готова у 1980 р., вона передбачала резервування на державній службі 27 відсотків місць для представників „відсталих каст”. Резонанс рекомендацій комісії Мандала був таким, що індійська влада 10 років не оприлюднювала їх.

„недоторканих”, у великих містах країни почали відбуватися багатотисячні мітинги протесту представників вищих каст. З'явився такий феномен, як самоспалення студентів на знак протесту проти резервування квот для „недоторканих” у вищих навчальних закладах. В ті часи навіть сумно жартували, що найпопулярнішим подарунком на день народження молодої людини вважалися засоби пожежегасіння. Отже, з одного боку, політика „позитивної” дискримінації викликала значні протести та незгоди у суспільстві. З іншого – самі ж даліти не змогли сповна скористатися запропонованими урядом Індії робочими місцями й освітніми квотами. Статистика свідчить, що хоч державна політика „позитивної” дискримінації і передбачала передачу далітам 22,5 відсотків державних та парламентських посад, через різні причини лише 3 відсотки „недоторканих” зуміли потрапити на державну службу. Квотова система, яку пропонує уряд, не може бути використана ефективно, оскільки більшість знедолених не має економічної можливості фінансувати навчання своїх дітей в університеті, а чимало з них навіть позбавлені елементарної функціональної освіти [49].

Хоча серед далітів почали з'являтися представники політичної еліти (такі, скажімо, як колишній Президент Індії Кочеріл Раман Нарайан чи голова нижньої палати парламенту Г. Балайогі), скоріше йдеться про винятки, ніж про тенденцію. Справа, знову-таки, в корупції на місцях та кастових зв'язках. Правляча партія в тому чи іншому штаті, звичайно, не має політичної волі забезпечувати систему квот, оскільки це викличе глибокий конфлікт у суспільстві й підірве її підтримку серед більшості населення штату. Нерідко студентів із середовища далітів зараховували до вузу згідно з державною квотою, а згодом звільняли, набираючи на їхні місця дітей представників вищих каст.

Питання освітніх квот і доступу „недоторканих” до вищих навчальних закладів є вибухонебезпечним, що засвідчили події в 1978 р. в штаті Махараштра. Тоді рішення уряду штату про перейменування Маратхвадського університету на університет

імені Р. Амбедкара (відомого правозахисника далітів і першого міністра юстиції незалежної Індії) викликало хвилю насилля, яка прокотилася штатом. Деякі його прояви спостерігалися ще два роки після першого інциденту, адже багато студентів з вищих каст не бажали навчатись у вузі, названому на честь „недоторканого” [50].

Саме якість початкової освіти, яку здобувають представники племен та нижчих каст, стає на заваді процесові прийняття молодих людей, на яких поширюються освітні пільги, до вищих навчальних закладів. Сьогодні, після більше ніж 58 років з моменту створення республіки Індії, кількість неосвічених жителів перевищує чисельність усього населення країни в період здобуття незалежності. Хоч щорічно в Індії з університетів виходить найбільший у світі відсоток випускників із технічною освітою, країна незаперечно посідає перше місце у світі за кількістю жителів без жодної освіти. Державні кампанії необхідно енергійно проводити у сільській місцевості, де мешкає переважна більшість далітів, роблячи наголос на початковій освіті. В цьому контексті слід вкладати кошти в розбудову та розширення шкіл у селах і, підвищення зарплати вчителям і надання їм низки пільг, забезпечення навчальних закладів транспортом та прокладання до них доріг з твердим покриттям. На жаль, питання шкіл в Індії тривалий час ігнорувалося, бо більшу частину фінансових ресурсів поглинали в основному вищі навчальні заклади. Тому не дивно, що сільські освітні установи знаходяться у занедбаному стані.

Виникає питання: якими вбачаються школи в індійській глибинці? Та найголовніше – якою є якість навчання у них для дітей далітів? Відомо, що тут відчувається гостра нестача підручників і необхідних у навчанні допоміжних предметів. Професія шкільного вчителя монополізована варною брахманів, які з недовірою ставляться до дітей далітів. Вчителі у багатьох школах користуються безкарністю, вони нерідко пропускають уроки, або просто відпускають дітей додому. Працюють педагоги в школі без особливого ентузіазму,

оскільки їхня зарплата невисока, а багатьом брахманам ця робота просто „перейшла у спадок” від їхніх батьків. Багато працівників школи поєднують професії вчителя та священнослужителя, а оскільки останній вид діяльності дає значно більший прибуток, до виконання шкільних обов'язків вони залучаються тільки в останню чергу.

Педагоги у більшості своїй ставляться упереджено до дітей „недоторканих”. В індійських газетах висвітлюються численні випадки, коли підліткам із середовища далітів заборонялося дискутувати з учителями і задавати питання, бо це могло ритуально забруднити останніх. Учителі інколи відмовляються перевіряти домашні завдання у таких дітей, або приймають їхні роботи від інших учнів лише після певних ритуалів очищення. Нерідко малих далітів не викликають до дошки й не опитують, оскільки вчитель і учні з вищих каст бояться „забруднитися” їхньою крейдою чи ганчіркою. „Недоторкани” змушені сидіти на задніх рядах або безпосередньо на підлозі, їм не приносять стільців, бо на них наступного разу може сісти представник вищої касті. Вчителі змушують таких дітей регулярно прибирати у класі, допомагати підносити важкі речі та навіть працювати у вихідний день на городі. Інколи їх забирають для участі в допоміжних сільськогосподарських операціях – сійні зерна у полі, виполванні бур'яну, випасанні свійських тварин і торгівлі на сільських ринках. Подібну поведінку педагогів сприймають як сигнал до дії діти, які походять із вищих каст, нерідко вони переслідують дітей далітів та знуцаються над ними [51].

Такі чинники, як незадовільні умови проживання „недоторканих” і важка праця, фінансові негаразди, особливо ті, що виникають через велику заборгованість, посухи, голод викликають нездорову атмосферу у сім'ях далітів. Діти іноді змушені не ходити до школи, а наглядати за хворими членами своєї родини, працювати замість них. Бідність сімей „недоторканих” дається взнаки при відвідуванні школи. Батьки не можуть забезпечити пристойні речі школярам, які змушені ходити у старому одязі і без взуття. Багато родин переслідує

проблема недоїдання. Голодні діти не можуть сконцентруватися на навчанні, оскільки думають тільки про їжу. Деякі учні, поспілкувавшись із членами вищих каст, починають зневажати своїх бідніших батьків і тим самим викликають конфлікт у сім'ї, в результаті якого останні відмовляються фінансувати їхнє навчання. Знову-таки, помешкання далітів погано поєднані дорогами з навколишнім світом. У середньому школяреві-далітові потрібно йти до школи від трьох до п'яти кілометрів поганими дорогами, особливо небезпечними у сезон дощів. Тому після з'ясування всього наведеного не викликають подиву цифри які свідчать про те, що приблизно 72 % дітей з нижчих каст залишають школу у віці до 10-ти років, не витримуючи фізичного та психологічного навантаження. В минулому абсолютним мірилом відсталості „недоторканих” була їхня освіта. В 1971 р. тільки 15 відсотків далітів вміли писати і читати, в 1981 р. їх вже було 21 відсоток, а в 1991 р. – 37 відсотків [52].

Отже, „позитивна” дискримінація породила нові суперечності в суспільстві, оскільки безробіття – головна проблема в Індії, а члени вищих каст вважають, що внаслідок надання квот „недоторканим” вони будуть безпідставно виключені з конкуренції за робочі місця, яку вони можуть із легкістю виграти у менш кваліфікованих далітів. Випи́кає зовсім парадоксальна ситуація – багатовікова кастова система традиційно позбавляла „недоторканих” шансів на престижне працевлаштування, а „позитивна” дискримінація робить те саме з представниками трьох варн, які за рівнем знань та освітою значно краще підготовлені до специфіки державної служби. Проте, завдяки науково-технічному прогресові з'явилась низка нових, раніше нечуваних професій (програміст, пілот, прокладач кабельного телебачення, працівник у галузі реклами чи паблік релейшиз тощо), які відкривають перед „недоторканими”, в разі отримання певної освіти та міграції до великих міст, можливість пристойного працевлаштування. На жаль, лише деяким далітам вдається заробити достатню суму грошей для того, щоб заплатити за освіту. Виїхати із країни даліти

зазвичай не можуть. По-перше, вони не мають для цього достатніх коштів, а по-друге, практично ніхто поза межами Індії не зацікавлений у їхніх послугах, враховуючи недосконалу робочу спеціалізацію далітів. Тому майже не спостерігається еміграція „недоторканих” до розвинених країн світу, що пов'язано з низьким рівнем їхніх знань та культури.

Відсутність освіти і дефіцит робочих місць у сільській місцевості дуже позначається на економічній мобільності „недоторканих”. Невміння писати й читати штовхає далітів на низькооплачувані маргінальні роботи, зазвичай сезонного характеру. Вони користуються також нагодою „розчинитися” у неформальній економіці великих урбанізованих центрів країни, уникаючи тим самим правил ритуальної чистоти і маскуючи ганебний статус недоторканості. В містах їх приваблює й широка пропозиція робіт у неформальному секторі. Справа в тому, що сільська зайнятість визначається заготівельним сезоном та специфікою опадів (мусонами), а в містах працевлаштуватися можна завжди. На практиці „недоторкани” поповнюють армію міських жебраків і кримінальних елементів, додаючи проблем муніципальній владі та створюючи небезпечну епідеміологічну обстановку. Побутує думка, що саме вони несуть головну відповідальність за нелегальне спорудження на околицях мегаполісів сотень тисяч халуп. Прибуваючи до міст, сільська біднота конкурує між собою за будь-яку роботу і тільки найбільш вдалим із них щастить влаштуватися прислугою в заможних будинках чи робітниками на великих фабриках. У самих колоніях халуп ситуація жахлива – люди мешкають хаотично серед бруду, звичайно вони не організовані в якусь комуну, а є справжнім конгломератом біженців з усіх каст та районів країни. „Недоторкани” живуть усе своє життя в непевності, бо займають землю незаконно, а вона може бути передана великому бізнесові, тому муніципальні влади не зацікавлені в тому, щоб забезпечувати жителів халуп водою та електроенергією [53].

Кастова система в Індії існує тривалий час, тому пустила глибоке коріння в усіх сферах суспільного життя країни. Недаремно стародавнє індійське прислів'я стверджує: „Вища каста – як нога слона, не стій у неї на шляху, бо вона розчавить тебе”. Але виникає питання, чи можна розв'язати проблему „недоторканих”, опираючись лише на державні інститути? Вочевидь, поки Індія залишається переважно аграрною країною з великим дефіцитом земельних ресурсів, кастові відносини на селі зберігатимуться у тій чи іншій формі. Не зникне й хаотична міграція „недоторканих” до мегаполісів. Проте уряд налаштований рішуче щодо захисту прав далітів. У цьому контексті певдовзі можуть бути здійснені наступні заходи: створення спеціальних комісій та судів для розгляду справ щодо порушень прав далітів, відкриття спеціальних відділень для жертв насилля на релігійному ґрунті у поліцейських дільницях в кожному штаті, допуск до судових процесів правозахисних організацій для контролю за виконанням державними структурами своїх обов'язків, розширення мережі юридичних установ, які б консультували далітів на предмет захисту їхніх прав. Вже проводяться роз'яснювальна робота серед населення та публічні кампанії, предметом яких є неприпустимість насилля проти „недоторканих”. Додамо, що кожен даліт повинен знати свої права, а кожен злочинець – усвідомлювати, що за злочин його буде покарано. В цьому контексті виправданими здаються публічні процеси над вбивцями та гвалтівниками далітів.

Важливо також забезпечити хоча б відносну економічну самостійність „недоторканих”, створити нові робочі місця у сільській місцевості, укласти відповідні угоди з транснаціональними корпораціями про преференційне працевлаштування представників цієї соціальної верстви хоча б на некваліфіковані роботи у сфері обслуговування. На рівні штатів доцільно наглядати за виплатами далітам роботодавцями мінімальної заробітної платні, передбаченої індійським законодавством, і регулярно публікувати інформацію про рівень порушень прав обездолених у кожному штаті. Чим

більше утисків інтересів „педоторканих” буде зареєстровано – тим частіше реагуватиме на них центральний уряд, концентруючи свою увагу саме на цьому штаті. Йдеться також про те, щоб налагодити ефективний механізм компенсації далітам за втрачене майно. В такому разі уряди штатів будуть більше зацікавлені у захисті прав далітів, інакше на них чекатимуть великі фінансові витрати. Злочин, за який злочинець не несе покарання, стає прецедентом беззаконня та схиляє інших правопорушників до кримінальних дій, особливо в невеликих поселеннях аграрної Індії, де будь-які події миттєво стають відомими їхнім жителям, які добре знають один одного.

Питання каст дуже довго залишатиметься актуальним, оскільки його активно використовують різні політичні сили в передвиборній боротьбі. На міжнародному рівні воно періодично порушується експертами ООН та представниками неурядових правозахисних організацій, які вимагають від уряду Індії робити значно більше, щоб викоренити це негативне явище суспільного життя. Останній вважає це питання винятково внутрішнім і заперечує проти втручання у нього міжнародних організацій – спеціалізованих чи недержавних. Цілком ймовірно, що динамічне зростання економіки країни, характерне для останніх кількох років, сприятиме вивільненню коштів для часткового вирішення проблем аграрної Індії, зокрема кастової. Адже очевидним є той факт, що кастове насилля ґрунтується на двох компонентах – релігійних звичаях та економічному зубожінні.

Висновки. Протягом багатьох століть кастово-варновий інститут вважався одним із найважливіших чинників стабільності індуїстської цивілізації, він сприяв зростанню ефективності суспільної праці й накопиченню виробничих навичок. На кастовій стратифікації ґрунтувалися суспільні відносини, економічний і культурний уклад країни. Каста – це закрита ієрархічна група із суворими правилами захисту своєї відособленості, члени якої працюють в успадкованих професіях. Індивід замикається в жорстку кастову систему, яка обмежує його в праві на соціальну мобільність і вибір

робочої спеціалізації, пригнічує його особистість та нищить ініціативу. В результаті цього з ринку пропозиції робочої сили вилучено дуже значний прошарок потенційно обдарованих громадян, що позначається на конкурентоспроможності індійської економіки. Серед 300 млн. жителів Індії, які живуть за межею бідності, майже кожен другий є далітом.

Сподівання на те, що варново-кастова система просто не функціонуватиме в умовах розвитку продуктивних сил суспільства та економічної глобалізації, не виправдались, бо кастова стратифікація надзвичайно глибоко вкоренилась у суспільній свідомості. В Індії, де тільки 60 % жителів країни вміють читати й писати, населення в своєму повсякденному житті керується релігійним світоглядом, одним із підґрунть якого є саме кастова система. Відбулося тільки певне розмивання каст завдяки масовій міграції жителів сільських районів до міст під впливом зростання попиту на робочі руки та появі в Індії низки нових професій, якими, за наявності фінансових ресурсів, міг би оволодіти кожен бажаючий, незалежно від кастової приналежності та спеціалізації його джату. Але це не має глобального впливу на ситуацію в сільській Індії, де відчувається значне перенаселення, а земля є гостродефіцитною.

Характерно, що варново-кастова система зберегла свою життєздатність навіть у добу новітніх технологій. Це викликано тим, що, по-перше, переважна більшість представників вищих каст звикла до експлуатації „недоторканих” у своїх економічних інтересах і чинить запеклий опір будь-яким спробам на державному рівні захистити права далітів шляхом запровадження „компенсаційної” дискримінації. По-друге, за десятиліття домінування в політичному та економічному житті вже в незалежній Індії представники вищих каст монополізували чимало важливих державних професій, силові міністерства й відомства, освітню та судову системи. Вищі каста, що мають у своєму розпорядженні великі земельні наділи та накопичили значний капітал за рахунок експортно-імпортних операцій, трансформували свою економічну владу

в політичну шляхом оволодіння місцями у парламентах та адміністраціях штатів, патронування поліцейських і підкупу суддів. З іншого боку, „недоторканими” не зі своєї волі монополізовано багато брудних професій, якими ніхто з представників вищих каст ні за яких обставин займатися не буде. В Індії, політична модель якої запозичена з Вестмінстерської системи, голоси нижчих каст та „недоторканих” відіграють роль „золотої акції” на виборах, тому федеральний парламент неодноразово приймав популістське законодавство, що захищало права зареєстрованих каст та племен, але адміністрації штатів дозволяли собі „тихо” ігнорувати його або відверто саботувати через побоювання різкої реакції з боку впливових каст.

Існування варново-кастової системи супроводжується великими проблемами для 160 млн. жителів Індії, які належать до категорії „недоторканих”. В тій чи іншій формі все їхнє життя пов’язане з соціальним бойкотом або навіть насиллям з боку представників чотирьох вищих варн. За „недоторканими” закріплені найбрудніші роботи, великий відсоток з них не в змозі змінити робочу спеціалізацію, саме серед представників цієї категорії населення є багато безробітних, безпритульних, неповнолітніх та малих дітей, які починають робочу кар’єру в ранньому віці на шкідливих виробництвах. Велика заборгованість і „недоторканість” тісно пов’язані між собою, що викликає такі негативні явища, як примусова та кабальна дитяча праця, вигнання з землі боржників та їхню міграцію у міста. В більшості помешкань „недоторканих” відсутні зручності, вони не можуть користуватися ресурсами, що знаходяться у спільній власності усього населеного пункту, під час природних катаклізмів державна допомога надходить до них в останню чергу через жорстку позицію у цьому питанні представників вищих каст.

Міжкастові відносини характеризуються конфліктністю, соціальним бойкотом „недоторканих” із боку чотирьох вищих варн, обмеженням їх у правах на пересування, поселення та нав’язуванням особливих правил поведінки. Демографічний

вибух підсилив тиск на землю й загострив конкуренцію на робочі та освітні місця, що викликало неминуче суперництво між „недоторканими”, які, в рамках „компенсаційної” дискримінації, одержали чверть освітніх і робочих квот, та представниками вищих каст. Індія недостатньо „відкрилася” для глобалізації, що не дало змогу пом’якшити міжкастовий конфлікт шляхом створення нових робочих місць і масованої еміграції індусів за кордон.

Характерно, що в багатьох регіонах Індії процвітає кастове насилля, особливо в сільській місцевості, оскільки у містах, з їхньою анонімністю та відчуженістю, варново-кастовий поділ не такий рельєфний. Насилля на релігійному ґрунті згубно позначається на інвестиційному кліматі в Індії, оскільки країну вже понад півстоліття переслідує протистояння індусів та мусульман у великих містах. Найбільш нестабільна ситуація навколо кастового конфлікту склалась на „арійській” Півночі, в штатах-велетнях, як Бігар, Уттар-Прадеш та Раджастхан. Для боротьби з кастовим насиллям необхідна велика політична воля керівництва держави й штатів.

Використана література

1. KM de Silva. Conflict and violence in South Asia. – London: International centre for ethnic studies, 2000. – P.131-132.
2. Ahuja Ram. Society in India: Concepts, theories and changing trends.– New Delhi: Rawat publications, 1999. – P. 20-47.
3. Gedam Tv. Untouchability and its origin. – Jaipur: Yugantar Education society, 1999. – P.16-18.
4. Burke S. M., Quraishi Salim al Din. British Raj in India: An historical review. – Oxford: Oxford university press, 1995. – P. 82-83.
5. Також там.– P. 97.
6. Вся Азия: Географический справочник / Авт.-сост.: Алексеев Б.А., Алексеева Н.Н., Даньшин А.И. и др. – М.: ООО „Издательство АСТ”: „Муравей”, 2003. – С. 55.
7. Kinsley David. Hinduism: a cultural perspective. – New Jersey: Prentice hall, 1993. – P.160-162.

8. Також там. – P. 163-165.
9. Hinduism and caste. Internet portal Modern Religions //http://www.themodernreligion.com/comparative/hindu/hindu.heretics3.htm.
10. Maloney Clarence. Peoples of South Asia. – Washington: Library of Congress, 1974. – P. 34-36.
11. Nyrop Richard. India: a country study. Area handbook series. – Washington: American university press, 1986. – P. 221-222.
12. Також там. – P. 221-225.
13. Henderson Carol. Culture and customs of India. – London: Greenwood press, 1999. – P. 30-32.
14. Sagar Sunder Lal. Hindu culture and caste system in India. -New Delhi: Uppal books, 1975. – P. 101-103.
15. Kinsley David. – P. 135-137.
16. Також там. – P. 142-149.
17. Boomiller Elisabeth. May you be the mother of the hundred sons: A journey among the women of India. – New York: Ballantine books, 1991. – P. 20-31.
18. Henderson Carol. – P.43 – 47.
19. Sagar Sunder Lal. – P. 39 – 42.
20. Gil S.S. Diluting Mandal//The Hindu. – 2003. – January 24.
21. Bhargava G.S., Pal R.M. Human rights of dalits: Societal violation. – New Delhi: Gyan publishing house, 1999. – P. 14.
22. Encyclopedia of dalits in India: General study. – New Delhi: Kalpaz publications, 2002. – P.16-17.
23. Також там. – P. 24-25.
24. Encyclopedia of dalits in India: Human Rights. – New Delhi: Kalpaz publications, 2002. – P. 47-49.
25. Mendelsohn Oliver, Vicziany Marika. The Untouchables. – Cambridge: Cambridge university press, 1998. – P. 14-15.
26. Також там. – P. 37-39.
27. Ghanshyam Shah. Dalits and the state. – New Delhi: Concept publishing company, 2002. – P. 207-209, 211.
28. Kinsley David. – P. 143-144.
29. People unlike us. The India that is invisible. – New Delhi: Harper Collins publishers, 2001. – P. 117.

30. Corbridge Stuart, Harris John. Reinventing India. – London: Polity press, 2000. – P. 35-39.

31. Dube Sidharth. In the land of poverty. The memoirs of an Indian family. – London and New York: Zed books, 1999. – P.59 – 62, 68.

32. Також там. – P. 72-75.

33. Gaiha Raghav, Kulkarni Vani. Policy reforms, institutions and poor in rural India // Contemporary South Asia. – 1999. – Number 8. – P. 279-281.

34. Tucker Lee. Child slaves in modern India: The bonded labor problem // Human rights quarterly. – 1997. – Vol. 19. – Number 3. – P. 587- 590.

35. The small hands of slavery. Bonded child labor in India. Human rights watch: Asia, 1996.

36. Tucker Lee. – P. 593-595.

37. Також там. – P. 597.

38. Ghanshyam Shah. – P. 53-55.

39. Baxter Craig, Malik Yogendra, Kennedy Charles, Oberst Robert. Government and politics in South Asia. – London: Westview press, 2002. – P.154-155.

40. Encyclopedia of dalits of India: General study. – New Delhi: Kalpaz publications, 2002. – P. 78-80.

41. Також там. – P. 121-124.

42. People unlike us. The India that is invisible. – P. 113-115.

43. Puri Naresh. Caste row splits earthquake appeal. BBC news site // [http:// news.bbc.co.uk/1/hi/uk/1190875..](http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk/1190875..)

44. Encyclopedia of dalits of India: General study. – P. 17-21.

45. Protection of civil rights of dalits Act of 1955 // [http://nrew.nic.in/ shared/sublinkimages/173.htm..](http://nrew.nic.in/shared/sublinkimages/173.htm..)

46. Lee Tucker. – P. 594-595.

47. Encyclopedia of dalits in India: Human Rights: role of the police and judiciary. – New Delhi: Kalpaz publications, 2002. – P. 213, 215.

48. Singh Joginder. Inside Indian police. – New Delhi: Gyan publishing house, 2002. – P. 94.

49. Sal A.K., Sami Ahmad. Social change in post – independent India. – Jaipur: Rawat publications, 2001. – P. 152-154.

50. Индия: страна и ее регионы. Под ред. Е. Ю. Ваниной. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 246.

51. Encyclopedia of dalits in India: Education. – New Delhi: Kalpaz publications, 2002. – P. 231-234.

52. Також там. – P. 237-242.

53. Desrochers John. India's growing slums. – Bangalore: Centre for social action, 2000. – P. 78-81.

Глава 4. Особливості суспільно-правового статусу мусульманської меншини в сучасній Індії

Для Індії характерні складні конфронтаційні відносини між індусами та мусульманами, які є найбільшою релігійною меншиною в країні. Ця ситуація ускладнюється розташуванням в межах субконтиненту вороже налаштованих до неї мусульманських Пакистану та Бангладеш, а також близькістю нафто-видобувних еміратів Перської затоки, які є важливими торговельними партнерами офіційного Делі. Таким чином проблема мусульмано-індійського протистояння в Індії набуває як внутрішньополітичного та економічного, так і міжнародного вимірів. У главі ставиться завдання з'ясувати особливості співіснування мусульман та індусів в індійському суспільстві, дослідити причини конфесійного конфлікту між цими релігійними групами, охарактеризувати місце мусульман в економічній та політичній системах Країни, проаналізувати вплив мусульмансько-індуїстського протистояння на розвиток Індії та на її відносини з Пакистаном, іншими мусульманськими державами Азії.

На території Індії проживає найбільша в світі мусульманська меншина, яка поступається чисельністю жителів-мусульман лише таким великим країнам, як Індонезія, Пакистан та Бангладеш. Зокрема, після деколонізації Британської Індії та створення республіки Індії і Пакистану шляхом поділу на дві частини найбільших провінцій Сінд, Пенджаб та Бенгалія, у складі Республіки Індія на її прикордонних західних і східних територіях опинилося багато мусульман, які з певних причин не переїхали на проживання до західної чи східної частин Пакистану. Останній спільний перепис населення було проведено ще у 1941 р. Тоді мусульмани становили 23,7 відсотки жителів Британської Індії. Згідно з офіційною індійською статистикою, в країні сьогодні мешкає 120 млн. мусульман, тобто фактично кожен восьмий її житель є представником цієї релігійної меншини. У ісламському світі

існує думка, що мусульмани становлять щонайменше 15-16 % населення Індії. Хоча вони й проживають практично в усіх штатах, окрім східного штату Мізорам, першість за чисельністю мусульманських жителів утримують три найбільш населені федеральні одиниці країни. Так, в Уттар-Прадеші налічується 25 млн. мусульман, у сусідньому Бігарі – 13 млн., в Західній Бенгалії – 16 млн. [1].

„Ісламський” пояс пролягає від північної частини Індії, прикордонних з Пакистаном штатів Махараштри та Гуджарату до східних областей Західної Бенгалії, прилеглих до кордону з Бангладеш. Значна частка мусульманського населення мешкає в союзній території Лакшадвіп, штатах Джамму і Кашмір (64,1% його жителів), Західна Бенгалія (21,5%), Керала (21,2%), Уттар-Прадеш (15,9%) та Бігар (14,13%). Містами, де проживає потужний прошарок мусульман, вважають Срінагар, Гайдерабад, Аллахабад, Ахмедабад, Колкату, Мумбаї, Делі та Мадурай. Індуси є домінуючою групою населення в усіх штатах, крім території Джамму і Кашміру, та деяких північно-східних федеральних одиниць, де є великі групи монголоїдних племен. Тільки в 30 адміністративних районах країни з 365 мусульмани становлять понад третину населення, що свідчить про нерівномірно „тонкий” їх розподіл територією Індії [2].

Представники цієї релігійної меншини мешкають переважно у містах. Так історично склалося тому, що мусульманські завойовники змушували приймати іслам саме тих індусів, які були в межі легкої досяжності, тобто проживали у великих урбанізованих центрах. Ймовірно також, що мусульмани боялися „загубитися” у великих просторах захопленої країни і „розчинитися” серед її вороже налаштованого індуїстського населення, що мало складну і витончену культуру тому й жили переважно у міських колоніях під охороною добре озброєних військових гарнізонів. Життя у містах давало також змогу досягнути більшої мобільності порівняно із сільськими жителями та пропонувало багато можливостей для працевлаштування. До того ж, там легше було збирати данну серед підлеглих індусів.

Мусульмани не становлять гомогенної добре організованої релігійної меншини. Хоча вони й об'єднані однією релігією, але розділені лінгвістичними лініями, оскільки більше половини представників ісламської віри говорять на урду, а інші вживають у повсякденному житті кашмірі, ассамську, бенгальську, гуджаратську чи тамільську мови. У багатьох місцевостях існує поділ за конфесіями на сунітів, шиїтів, ходжів Ага Хана та на секти богрів. Більшість мусульман належить, однак, до сунітської гілки ісламу. Серед представників цієї релігійної спільноти також простежується умовний поділ на касты, що, як вважають, було запозичено у індусів. Умовно вищу касту, представлену вихідцями з мусульманської знаті, називають шаріфами („благородними“), другий щабель кастової системи посідають представники середнього класу – нащадки купців та мусульманської торговельної буржуазії Британської Індії – ашрафи (які за своїм статусом прирівнюються до „двічі народжених“ індусів) до яких зараховують саседів, шейхів, моголів та патаків, а на останньому за значенням щаблі перебувають азрالی („нижчі за всіх інших“), нащадки слуг та тих індусів і представників племен, що змінили віросповідання з індуїстського на мусульманське й займаються брудною роботою [3]. Їхній низький статус визначається, в основному, не ритуальним забрудненням, а відсутністю престижної професії і благородного родового дерева. Але в цілому кастовий поділ у мусульман не досить чіткий: азрالی, наприклад, майже ніколи не зустрічаються з таким ставленням до себе, як індуси-„недоторкані“ серед своїх одновірців з вищих каст. Статус мусульман у суспільстві залежить значною мірою від того, чи прибули вони з інших регіонів Азії, чи перейшли в мусульманську віру з індуїзму під впливом примусу вже на Індостані. Суспільне становище нащадків завойовників значно вище, ніж статус тих, які змінили віру під тиском. Вони підкреслюють свою зверхність завдяки додатковим іменам, таким як Бек, Мірза, Хан тощо. Адже, мусульманські ремісники нібито походять від індусів, а отже – мають низький соціальний статус. Те саме стосується рибалок, що займаються виловом

риби у Бенгальській затоці. Багато мусульман частково асимілювалися в індійське суспільство і не практикують чистого ісламу, а мають як індуїстські, так і ісламські звичаї, зокрема, беруть участь у деяких релігійних фестивалях та в суспільному житті населених пунктів, де більшістю населення є індуси. Вони також не так фанатично дотримуються п'яти основних постулатів ісламу. Таким чином, не можна говорити про те, що індійські мусульмани в своїй більшості є ортодоксальними прихильниками ісламу, бо вони, мешкаючи в багатьох регіонах країни і не маючи солідної більшості та підтримки в жодному із штатів, окрім Джамму і Кашміра, „розчинилися” в індійській більшості, частково перейнявши її релігійні звичаї та традиції. Проте вони все ж зберігають певну ісламську самобутність [4].

Виникає питання, чому в Індії існує така значна мусульманська спільнота? Причин можна назвати декілька. По-перше, це наслідки насильницького прийняття ісламу індусами після завоюваннями північних районів Індостану Великими Моголами. По-друге, чисельність представників цієї релігійної меншини періодично поповнюється внаслідок добровільних конверсій „недоторканих” та представників нижчих каст з індуїзму до ісламу. Переїняття віри в Аллаха давало нагоду не тільки жити серед мусульман поза межами варново-кастової дискримінації, а й змінити професію, що було надзвичайно важливо для „недоторканих”, обмежених непрестижними та низькооплачуваними роботами, визначеними джатовою спеціалізацією. По-третє, в період деколонізації Британської Індії багато мусульман відмовилось покинути своє нерухоме майно та земельні наділи в Індії й розпочати своє життя з „чистого аркуша” в нестабільному Пакистані. У новоствореній Індії залишилися переважно мусульманські верстви із соціального дна суспільства, у яких не було достатніх фінансових ресурсів для переїзду. Це були безземельні сезонні робітники, збирачі, жителі міських халуп і безробітні. Не можна відкидати й психологічні причини, адже багато мусульман просто не наважилися на складний, небезпечний для життя

переїзд до Пакистану сухопутним шляхом. До демографічних причин зарахуємо стабільно високий рівень народжуваності серед мусульман, для яких, так само як і для індусів, принциповим є питання продовження роду по чоловічій лінії.

Місце мусульман у політичній та економічній системі Індії другорядне. Вони, становлячи насправді 12-15 % населення Індії, займають лише 3 % нижчих управлінських посад у країні. Представництво цієї релігійної меншини в державному апараті можна відобразити наступним чином: адміністративні посади – 3 %, органи правопорядку – 2,8, парламентські місця – 8 %. Незначна чисельність мусульман в майже усіх індійських штатах (окрім Джамму і Кашміру) не дає їм можливості виграти більшість голосів хоча б в одному з них й активно лобювати свої інтереси на законодавчому рівні. Навіть такі „мусульманські” федеральні одиниці, як Уттар-Прадеш, де мешкає 166 млн. осіб, та Бігар з його 82 млн., аж ніяк не можуть бути представлені в парламенті країни великими впливовими мусульманськими партіями й групами тиску. До того ж, у штаті Уттар-Прадеш сильні позиції має рух індійських націоналістів, а в Бігарі – великі землевласники, які контролюють істотні фінансові ресурси, що використовуються для перемоги на виборах. У Західній Бенгалії традиційно популярні комуністичні партії. В колишньому коаліційному уряді Атала Бігарі Ваджпаї, сформованому під егідою правлячої партії „Бхаратія Джаната” в 1998 р., не було жодного представника цієї меншини. В такій ситуації мусульмани можуть розраховувати тільки на передвиборні обіцянки індуїстських кандидатів, які, зазвичай, не виконуються [5].

В органах внутрішньої безпеки та збройних силах країни теж склалося подібне становище. Держава вважає мусульман ненадійними у випадку конфлікту з Пакистаном і обмежує їх у праві служити в армії – нерідко єдиному джерелі зайнятості для збобожілих верств населення. Майбутній міністр оборони Індії Джордж Фернандес казав у далекому 1985 р.: „Мусульманин не потрібен збройним силам Індії, оскільки він завжди

знаходиться під підозрою – хоче він цього чи ні, але більшість індусів вважає мусульманів п'ятою колоною Пакистану”[6]. В поліції мусульмани представлені незначною кількістю служителів закону, що дається взнаки під час комуналістських погромів, бо індуси-поліцейські поблажливо ставляться до погромників-індусів і неохоче захищають мусульман-жертв.

В Індії, з її різноманіттям народів та етнічних груп, каст і племен представництво на державній службі тієї чи іншої спільноти ще не обов'язково свідчить про її значимість у суспільстві. Вплив мають ті релігійні меншини, які контролюють великі фінансові ресурси, наприклад джайни чи парси південної Індії. Отже, теоретично і мусульмани можуть перебувати на перших ролях у індійському суспільстві. Однак аналіз засвідчує, що їхній приватний бізнес представлений в основному традиційними секторами економіки – дрібними кустарними виробничими одиницями та сферою послуг у містах. Історично склалося так, що з деколонізацією Британської Індії практично увесь мусульманський капітал залишив Індію і опинився в Пакистані та інших країнах Азії, а отже – створення великих промислових груп стало неможливим. Індія, закрита для глобалізації і повноцінних капіталістичних відносин аж до кінця 1980-х років, будувала свою економічну систему частково на соціалістичних засадах, сформованій у суспільстві кастовій робочій спеціалізації, варново-кастових зв'язках та зовнішній допомозі. Відсутність динамічного, спрямованого на експорт народного господарства негативно позначилася на зайнятості всього населення, але особливо це стосувалося мусульман та „недоторканих”, які не мали кастових зв'язків і належали до некваліфікованого прошарку робочої сили. До того ж, свою роль відіграла психологічна причина, бо мусульмани добре усвідомлювали, як небезпечно мати власний великий бізнес в Індії в умовах протистояння з індуїстською більшістю та в період постійних індійсько-пакистанських воєн. Статистика кінця 90-х років минулого століття також свідчить про те, що мусульмани порівняно погано представлені у середньому класі

країни: серед 2832 великих приватних підприємств, динаміку роботи яких вивчав Центр моніторингу індійської економіки, лише чотири належало мусульманським власникам [7].

Касты і джати нерідко регулюють вибір професій у Індії. Тому мусульмани заповнюють ніші на ринку праці, які індуси з вищих каст залишають для них та далітів через острах перед ритуальним забрудненням. Сфера їхньої діяльності – це, в основному, спадкові дрібні ремесла, рибальство й роботи, які в Індії вважаються брудними, зокрема, виробництво одягу та взуття із шкіри. Мусульмани, які не мають спадкової професії, зайняті переважно у сфері обслуговування – продають газети, працюють листоношами, виконують допоміжні роботи з прибирання в закладах дозвілля та харчування. Проте є кілька економічних секторів, фактично монополізованих ними з історичних причин. Це потюнова індустрія біді, оскільки саме мусульманські завойовники принесли на півострові Індостан культуру виробництва примітивних цигарок. Це також збирання, зберігання і навіть переробка металобрухту, макулатури, скла, пластмаси та інших відходів, бо індуси з вищих каст асоціюють подібні професії з потужним ритуальним забрудненням. Але найбільший відсоток представників цієї релігійної меншини працює в секторі дрібного ремесла. Вони спеціалізуються на випуску продукції з латуні, різьбленні по дереву, виробництві замків та інших металевих виробів, килимів, розмальованих текстильних виробів (батіка), шовкового одягу, гравірування по каменю – граніту, базальту й мармуру. Справжнім успіхом мусульманської общини вважають її домінування у багатьох закладах харчування та кав'ярнях, оскільки серед індусів існує упередженість, що тільки представники чистих каст можуть готувати для них їжу. Відповідно, в індуїстському середовищі публічне харчування не практикується, чого не можна сказати про релігійні меншини. До того ж, у закладах мусульман нерідко можна зустріти м'ясні страви, що зовсім нехарактерно для більшості індуїстських їдалень та ресторанів, де в основному готують вегетаріанську їжу [8].

Мусульманські ремісники працюють у спеціалізованих цехах барадарісах, які зайняті певними традиційними ремеслами, а інколи с виробничими об'єднаннями, що будують мавзолеї, споруджують школи або займаються ремонтом житлових та не житлових приміщень. Деякі барадаріси здобули велику повагу своїми якісними виробами. У всій Індії і за її межами відомі виробничі братства мусульман Ферозабада, які спеціалізуються на виготовленні витончених залізних браслетів, Морадобада – посуду й кухонних наборів, священного міста Варанасі – килимів, Канпура – обробки шкір тварин і виготовленні шкіряних виробів, Сахаранпура – різьбленні по дереву. Незважаючи на високу якість продукції, яка випускається цехами, дуже багато мусульман працюють зі своїми інструментами вдома, їхня робота характеризується низькою продуктивністю, відсутністю можливості розширювати виробництво й запроваджувати в нього новітні технології [9].

Від кінця 80-х років минулого століття мусульмани Індії одержали нагоду тимчасово працевлаштуватися в нафтовидобувних країнах Перської затоки. Коли місцеві політичні еліти зіштовхнулися з радикалізацією робочої сили з країн Близького Сходу (палестинців, єменців та єгиптян) і почали розглядати її як небезпечний політичний елемент, вони вирішили набирати на роботу більш спокійних та аполітичних мусульман з Індії і Пакистану. Цей процес набув особливо яскравих рис після вигнання іракських військ із Кувейту в 1991 р. та масових депортацій палестинських робітників. З еміратів Перської затоки почала надходити також фінансова допомога для індійських мусульман, значні обсяги якої дали змогу створити нові підприємства й удосконалити технологічні процеси на старих [10]. Але це все не вирішує економічних проблем величезної меншини, чисельність якої перевищує населення більшості країн світу.

Зрозуміло, що мусульмани не можуть розраховувати на широкий вибір професій в Індії в умовах демографічного вибуху і наявності у суспільстві „позитивної” дискримінації для

представників відсталих каст та племен, тому серед них процвітає безробіття й бідність. У цивілізованому світі освіта вважається першим кроком для достойного працевлаштування. В Індії, з її хронічними освітніми проблемами, представники цієї релігійної меншини становлять досить значний відсоток неосвічених. Взагалі, в країні 82 млн. дітей не відвідують школу, а кількість неписьменних людей зараз вже перевищує чисельність всього населення Індії періоду здобуття незалежності. Проаналізуємо, чому серед мусульман такий високий відсоток людей без освіти. Індуси пояснюють це тим, що ті надзвичайно консервативні й не бажають віддавати своїх дітей до університетів, де вони можуть перейняти індуїстські цінності або взагалі стати атеїстами, враховуючи секуляризацію освіти у країні. Мусульмани протестують проти того, що федеральні органи влади в деяких штатах запроваджують для вивчення в університетах книги, де наголос робиться на індуїзмі та на індуїстській культурі, змальовано у темних фарбах період мусульманського домінування в Індії, багато явищ суспільного життя пояснюються з точки зору індусів. На уроках літератури вивчаються переважно індуські поеми та літературні твори. Характерною проблемою освітньої системи Індії є її погано забезпечена двомовність, тобто відсутність шкіл урду в одних штатах країни та їх надзвичайно погане фінансування – в інших. Мусульманські медресе взагалі не підтримуються державою, бо вважаються радикальними установами, на освітню політику яких впливають Саудівська Аравія та Пакистан.

Освіта – це процес, який вимагає великих інвестицій, часу, енергії і фінансів, а у більшості мусульман немає необхідних накопичень для оплачування освіти своїх дітей. Крім того, до університетів вже „стоїть черга” індусів із середнього класу. Враховуючи процес „позитивної” дискримінації, ініційованій сенсаційною доповіддю комісії Мандала, констатуємо, що найгірше становище з освітою склалося саме у середовищі мусульман, які в цій доповіді не згадувалися. Як зазначалося,

багато представників мусульманської еліти емігрувало до Пакистану в 1947 р., залишилися неосвічені, яким не було чого втрачати.

Чи взагалі потрібна освіта мусульманам? Адже ремесла передаються у спадок, а безземельні робітники не мають змоги фінансувати навчання своїх дітей і з раннього дитинства змушують їх працювати на полях чи на виробництві. Багато мусульман – самостійно зайняті ремісники, які з дитинства привчають своїх дітей працювати поруч із собою, а згодом продовжити сімейну справу. До того ж, в країні відсутній освічений мусульманський середній клас, який би слугував орієнтиром для молоді.

Таким чином, представники цієї релігійної меншини не мають ні політичних, ні економічних важелів впливу на ситуацію в країні. Будучи позбавленими освітнього та фінансового капіталів, вони і надалі продовжують займати традиційні ніші в індійському народногосподарському комплексі і не можуть істотно покращити своє становище за рахунок економічної мобільності. Індійська економічна система є негнучкою, в ній існує значний попит на професії, а пропозиція обмежена низкою чинників політичного, економічного та релігійного характеру. Грошова допомога й можливості пристойного працевлаштування в країнах Перської затоки не гарантує значного поліпшення життя мусульман. Подібне становище свідчить про те, що мусульманська меншина перебуває на соціальному дні індійського суспільства.

Ще в 1930 р. духовний батько індійської нації та головний проповідник ідей ненасилля Махатма Ганді охарактеризував індусько-мусульманське протистояння як проблему з проблем, прирівнявши його за значенням до перенаселення. І це справді так. Через спільне проживання в багатьох містах індуси й мусульмани з нижчих каст змушені щоденно контактувати між собою на побутовому рівні. Такі контакти часто є причиною сутичок на релігійному ґрунті, створюють велику нестабільність у суспільстві, дискредитують се-

кулярний образ Індії в очах світової спільноти. Конфлікти між мусульманами та індусами одержали назву комуналістських. Саме в Індії зародилося таке поняття, як комуналістське протистояння. По суті, комуналізм – це ідеологія, яка передбачає поділ суспільства на різні релігійні групи, інтереси яких кардинально розходяться між собою і характеризуються конфліктністю [11].

Тертя та відкритий конфлікт між обома релігійними спільнотами характерні переважно для міст, оскільки в селах індуси й мусульмани знають один одного і погромники не можуть скористатися анонімністю. А в урбанізованих центрах домінує відчуття відчуженості, тут значно більше економічного суперництва й менше соціальних контактів. Майже всі мегаполіси та великі міста (особливо західні й північні) безконтрольно розрослися за рахунок припливу біженців після деколонізації Британської Індії та постійних воєн між Індією і Пакистаном. Столиця Делі взагалі досягла наявної чисельності населення значною мірою завдяки масовому переселенню індусів із західної частини Британської Індії. Отже, в містах проживають люди, які вже підсвідомо відчувають ненависть до мусульман, що нібито позбавили їх майна у роки поділу та в добу індо-пакистанських воєн.

Капіталістична трансформація, яка почалася в Індії наприкінці 80-х років минулого століття, створила у робітників із сільської місцевості потяг до урбанізації та сезонних міграцій до міст у пошуках роботи. Це викликало нову хвилю хаотичного заселення індійських мегаполісів та змішане проживання в них різних релігійних груп. Як наслідок, між традиційними жителями великих населених пунктів та новоприбулими мігрантами виник конфлікт, підігрітий також різними релігійними сповіданнями обох груп. Недовір'я до мусульман з боку індусів-мігрантів, відчуття соціальної незабезпеченості та відчуження в халупних поселеннях, наявність організованої злочинності робить ситуацію у великих містах вибухонебезпечною [12].

До того ж, умови проживання у міському гетто, де в скупченні змушені жити і щоденно змагатися за доступ до зручностей тисячі жителів, сприяють конфліктам. Дослідження, проведені в мегаполісі Гайдерабад, де неодноразово відбувалися комуналістські погроми, довели, що сама атмосфера старого міста ідеально сприяє спалахам насилля. Дослідники вказували, що велике скупчення населення, обмеженого у своїй мобільності старими укріпленнями, відсутність побутових зручностей, вузькі вулиці та провулки ніби провокують тертя між різними групами жителів. Підтвердження цього можна побачити на прикладі багатьох міст Індії, які мають сумну історію кривавих комуналістських бунтів. Насамперед це Ахмадабад, Бангалор, Бхопал, Мумбаї, Колката, Канпур і Місор. Відомий індійський історик К. Н. Паннікар вказував, що в міських агломераціях люди живуть в умовах постійного стресу, і погроми, спрямовані проти спільноти іновірців, яка мешкає зовсім поруч, можуть дати індусам та мусульманам нагоду „випустити пару” [13].

Традиційно виділяють досить багато чинників, які призводять до комуналістського протистояння. Насамперед, **соціальні**, що включають суспільні традиції, негативні стереотипи ісламських спільнот, засновану на релігії соціальну стратифікацію, презирливе ставлення до не індуїстських меншин. **Релігійні**, до яких можна зарахувати „ерозію” норм толерантності та секулярних цінностей, що традиційно були характерними для індуїзму, догматичні релігійні вірування, критичні погляди на відмінність у ритуальній практиці. З релігійним чинником безпосередньо пов'язаний і **політичний** – виникнення політичних організацій, заснованих на релігійному ґрунті (наприклад, націоналістичних партій на кшталт „Вішну Хінду Парішад” та армій – сен*, таких як напівлегальна Шів-сена, що діє в

* Сени – це неформальні озброєні групи, які наймаються землевласником для контролю над селянами та з метою охорони його майна від грабіжників. В більш широкому значенні сени – озброєні загони, підпорядковані індуїстським націоналістичним організаціям, їх військове крило.

Мумбаї), експлуатація релігійних сентиментів під час виборів для здобуття голосів виборців, нездатність політичних лідерів країни боротися з релігійним екстремізмом, а інколи пряме потакання йому для умиротворення антимусульманських й антисекулярних настроїв у суспільстві. **Економічні** фактори включають конкуренцію між різними релігійними спільнотами за сфери трудової діяльності та ринки збуту, викликану наявністю традиційної, негнучкої економіки без можливості її розширення, поширену бідність та безробіття, приплив коштів із Перської затоки до мусульман, боротьбу груп організованої злочинності за земельні ресурси у містах. **Правові** – наявність окремого цивільного кодексу для мусульман та спеціальні привілеї у питанні самоуправління для штату Джамму та Кашмір. **Психологічні** – поширення провокаційних чуток, успадковане відчуття недовіри до інших релігійних груп, засноване на історичних факторах, наприклад, спогадах про мусульманське завоювання Індії та шкоду, заподіяну під час нього релігійним інституціям індуїзму, травму поділу Британської Індії. **Адміністративні** – визначаються відсутністю координації між місцевими правоохоронними органами, низькою кваліфікацією поліції, яка з упевненістю ставиться до виконання своїх службових обов'язків і не готова до екстремальних ситуацій, які виникають під час комуналістських погромів [14].

Зупинимося докладніше на причинах, що викликають комуналістський конфлікт між обома релігійними групами. Можна стверджувати, що в індусів та мусульман існує соціальне протистояння, яке доцільно охарактеризувати як **конфлікт цивілізацій**. Мусульманські правителі керували Індією із заснування Делійського султанату в 1206 р. й аж до початку активного британського завоювання Індостану у XVIII ст. Але й раніше їхні полководці неодноразово спрямовували грабіжницькі походи проти індійських храмів. Наприклад, в період між 1010 та 1026 рр. вчинено криваві набіги мусульман на величні храмові комплекси у містах

Матхура, Танезар та Сомнат*. Протягом багатьох століть мусульманські правителі вбивали індусів для зміцнення своєї політичної влади, періодично проводили кампанії з насильницького прийняття ісламу; широкого розповсюдження в північній Індії набула практика знищення індуїстських храмів. Для мусульман, релігія яких забороняє зображати людей і тварин, вишукано прикрашені храми індусів із „язичницькими” статуями голих міфічних героїв, богів та богинь виступали сильним подразником. Мавзолеї, мечеті, заріати (місця для поклоніння) та мазари (могили святих) споруджувалися на залишках зруйнованих храмів, і до них певдовзі розпочинали паломництво мусульманські віруючі. Іслам забороняв обкладати податками одновірців, тому правителі компенсували нестачу коштів у казні насамперед різноманітними виплатами, які примусово стягувалися з індусів. Було введено навіть такий непопулярний податок, як обов'язковий збір за паломництво до святих місць і плата за право проходу до храмів. Всі ці заходи сприяли насильницькому прийняттю ісламу частиною індусів та поглибленню ненависті та недовіри між обома релігійними спільнотами [15].

За переконаннями націоналістів, велика й могутня індійська цивілізація тривалий час перебувала під впливом шкідливих цінностей мусульман. Випадкове завоювання Великими Моголами Індії викликало розповсюдження чужих, ворожих цінностей в країні, призвело до нав'язування відсталого ісламської культури висококультурним індусам, стало історичним приниженням Індії і відкинуло її в розвитку на

* На західному узбережжі Індії в штаті Гуджарат розташовано Сомнат – один із найсвятіших індійських храмів, який відбудовувався сім разів після того, як його руйнували мусульманські завоювальники. Сомнат є водночас символом приниження індусів періоду захоплення Індостану мусульманами та символом національного відродження, оскільки його кожен раз піднімали з руїн. У 60-х роках минулого століття храм було реставровано востаннє після того, як необхідна сума була зібрана завдяки державній допомозі та приватним пожертвам. При проведенні робіт використовувалися тільки високоякісні будівельні матеріали білого кольору, всі різьблення по каменю виконані найкращими гуджаратськими майстрами.

багато століть назад. Націоналісти переконані, що мусульмани належать до релігії, чий пророк, священна книга (Коран) та місця поклоніння знаходяться за межами Індії, а самі мусульманські завоювальники прийшли з Центральної та Західної Азії і вважаються „чужинцями”, які намагалися силою насадити свою віру корінним народам півострова Індостану. Конфлікт цивілізації загострювався агресивною політикою мусульманської політичної еліти, яка намагалася нав'язати індусам іслам силовими методами.

Індійські проповідники та націоналісти добре пам'ятають дати зруйнування знаменитих індуїстських храмів. Особливо наказ султана Махмуда Газневі знищити храм Сомнат у Парбхасі Патан в 1025 р., що вважається датою початку геноциду мусульман проти індусів. Тому багато комуналістських погромів здійснювалися під гаслом помсти за Сомнат, наприклад, бути влітку 1986 р. в Ахмадабаді, через який п'ять тисяч мусульман були змушені втекти за місто та оселитися в наметових містечках серед поля під охороною регулярних з'єднань індійської армії. Мусульманські султани Бабур* (винуватець зруйнування храму бога Рами в Айодхьї) та Махмуд Газневі** виступають символами зла для індійських фундаменталістів, а мусульманське правління асоціюється у них з „Темним періодом”, насиллям, згвалтуваннями та пограбуваннями великої індійської цивілізації. Реставрацію храму в Сомнаті взагалі було проголошено державною місією, а тодішній президент Індії Раджендра Прасад у травні 1951 р. був присутній на церемонії початку будівельних робіт у ньому, заклавши перший камінь у символічний фундамент майбутньої святині [16].

* Бабур – засновник династії Великих Моголів в Індії, один із нащадків середньоазійського завоювальника Тимура, ініціатор мусульманського завоювання північної Індії, що став відомим завдяки неприхованій жорстокості проти індусів.

** Махмуд Газневі – правитель Газневідської держави в 998-1030 рр., до володінь якої входили території сучасного Афганістану, східного Ірану, велика частина Центральної Азії та землі в басейні річки Інд. Махмуд Газневі був організатором 17 походів проти індійських князівств.

Проте життя йшло і при завойовниках. Згодом в Індії з'явилися й суго мусульманські досягнення у сфері культури. Унікальне переплетіння мусульманської та індуїстської культур позитивно позначилося на розвитку північної Індії. Відомі північноіндійські пам'ятники архітектури є творіннями мусульманських зодчих, іслам збагатив Індію поезією, ремеслами, музикою та літературою. Історичний архітектурний комплекс Тадж-Махал (Королівський палац) є найвидатнішою пам'яткою ісламського періоду історії Індії, а мусульманські ремісники Агри, де розташована ця святиня, досягли досконалості в роботі з матеріалами із звичайного каменю, мармуру та граніту завдяки традиціям ісламського мистецтва. Серед найвідоміших пам'яток тієї епохи можна назвати також мінарет Кутаб-Мінар в Делі та мечеть Джуму-Масджид в старому місті Делі, яка є найбільшою в Індії й збудована між 1644 та 1658 рр. Мусульманські архітектурні шедеври забезпечують значні надходження до бюджету Індії від туризму, але індійські націоналісти вважають їх чужими для індійської культури і закликають зруйнувати їх [17].

Правовірні індузи вважають надзвичайно шкідливим і період британського правління. Проте саме колонізатори, хай і передусім для своїх потреб, створили централізований апарат, єдину освітню систему й транспортну мережу, об'єднавши тим самим субконтинент, поділений на релігійні та мовні групи, малі туземні князівства. Збереження англійської мови як державної з огляду на те, що жодна з індійських мов не може суперничати за популярністю з хінді, викликало великий опір у індуїстських фундаменталістів, оскільки англійська розглядалася як пережиток колоніалізму та конкурент хінді. Кампанія з перейменування міст, коли колоніальні назви Калькутта, Бомбей та Мадрас були змінені на Колкату, Мумбаї та Ченнаї, також була покликана засвідчити повернення Індії до індуїстських коренів. Піднімають питання про зміну назв міст, які мають мусульманські корені, такі як Аллахабад чи Ахмадабад [18]. Від часу до часу лупають пропозиції про закриття англійських газет та каналів телебачення. Хрис-

тиянство, занесене португальськими й британськими місіонерами до Індії, вважається нетиповою для Індії релігією, що, як і іслам, була прищеплена населенню півдня насильницьки. Це все свідчить про непримиренне ставлення націоналістично налаштованих індусів до інших культур.

Загострює протистояння між мусульманами й індусами також і історична пам'ять про деколонізацію Британської Індії. Крім уже згаданого, принагідно зазначимо, що ворожнеча між ними була навмисне спровокована британськими колонізаторами, які користувалася принципом „поділяй та володарюй”, щоб не допустити створення з цих груп населення єдиного фронту борців за незалежність Індії. Після першої визвольної війни 1857 р., британці, які спочатку надавали привілеї індусам, почали розпалювати їхню релігійну ворожнечу мусульманами. Ненависть між обома релігійними спільнотами виплеснулася назовні під час подій, пов'язаних з поділом Британської Індії на Індію та Пакистан у серпні 1947 р., коли контроль британської колоніальної машини за ситуацією значно послабився. Серед індійських націоналістів дуже популярною є теорія змови між мусульманами й британською адміністрацією, яка призвела до практичної реалізації теорії „двох націй” та створення Пакистану. Але добре відомо, що поділ колонії на дві держави по суті справи був ініціативою Великобританії, яка вочевидь побоювалася можливих кровопролиттів між мусульманами й індусами.

Деколонізація Британської Індії на дві країни викликала поділ, а отже й символічну смерть Бхарату – священної матері Індії, території, яка уособлює недоторканий простір, де кілька тисяч років існувала індійська цивілізація. Як стверджує Зоя Хасан, яка є професором політичних наук в університеті імені Джавахарлала Неру в Делі, дезінтеграція на дві держави території, де раніше мешкали мусульмани та індуси, вважається у індусів блюзнірством, оскільки вона священна, а її межі не можна змінювати за будь-яких обставин. Протистояння між мусульманами й індусами пов'язують із концепцією „двох націй”, висунутою Мусульманською Лігою. Тому духовний

лідер руху опору Махатма Ганді, який в цілому підтримав її як шлях до „цивілізованого розлучення” обох релігійних спільнот, був оголошений зрадником ортодоксальними індусами і вбитий релігійним фанатиком у 1948 р. Саме Мусульманська Ліга несе відповідальність за поділ Британської Індії на дві частини, бо їй належить ідея „двох націй”, згідно з якою мусульмани є зовсім окремою й самобутньою нацією, яка не може співіснувати в одній державі з індусами. Підтвердженням цього стала Лахорська декларація 1940 р., прийнята на 27 сесії Мусульманської Ліги в місті Лахор. У ній містилась вимога до колоніальної влади про створення на північному сході та північному заході Британської Індії двох незалежних мусульманських держав [19].

На рівні простого населення поділ Індії на дві частини та створення Пакистану дав індусам підстави для твердження, що маючи власну державу в Пакистані, мусульманам немає чого скаржитися на своє складне становище в Індії. Недаремно під час стихійних погромів у Гуджараті в 2002 р. натовп індуїстських фанатиків вигукував: „Вам нема чого робити в Індії, забирайтеся до Пакистану, а якщо ні – приймайте індуїзм, тоді вас ніхто не чіпатиме”. Під час комуналістських бунтів у Бомбеї в 1993 р. погромники співали „Hindi, Hindu, Hindustan, Mullah bhago Pakistan” – „Індія для індусів, мусульманські клірики забирайтеся до Пакистану”. В цьому контексті ставлення більшості індусів до мусульман Індії надзвичайно вороже. Їх розглядають, за словами відомого дослідника комуналізму Гарднера Мерфі, як руйнівну та ненадійну меншину, що несе головну провину за поділ країни на дві частини, який викликав загибель багатьох сотень тисяч індусів і завдав істотних матеріальних збитків; як меншину, яка виступає уособленням антиіндійського, ворожого й підривного впливу ззовні – переважно пакистанського, а також заможних нафтовидобувних монархій Перської затоки, що нібито практикують ваххабітський іслам [20].

Негативне ставлення до мусульман як до ворожої меншості поглиблюється також сформованим в індійському суспільстві

стереотипом мусульманина, що склався серед індусів. Індуси називають мусульман терміном *mleccha**. Історично це слово характеризувало тих чужинців, які не мали власної варни та прирівнювалися до „педоторканих”. Культивується також імідж мусульманина-напівзвіра, ритуально забрудненого періодичним внутрішнім споживанням нечистої їжі, особливо м'яса священних тварин. В Індії є доречне прислів'я – „Ти те, що ти їси”. Ортодоксальні індуси також вважають себе цивілізованими, а мусульман – варварами та брудними. Націоналісти пропагували імідж мусульманина як фанатика, агресора, людину, яка не схильна сприймати зміни, не готова до асиміляції в індійське суспільство. Серед індусів існує також стереотип, що мусульмани мають багато жінок і народжують велику кількість дітей. У їхньому розумінні представники цієї релігійної спільноти є розпусниками, а індуси контролюють свої особисті бажання. Вони кажуть про себе – „*Nam do, hamere do*” (Нас двоє та наших дітей двоє), про мусульман – „*Nam raanch, hamere raschis*” (нас п'ять – чоловік та його чотири дружини, а дітей двадцять п'ять). Індійські фундаменталісти вважають також, що серед мусульман значно вища народжуваність. Виявом цього стереотипу є поширене серед індусів переконання, що представники іншої релігійної спільноти споживають забагато ресурсів внаслідок того, що мають багато дітей. У штатах, де через природні катаклізми (слабкі мусонні дощі та посухи) має місце голод, індійські націоналісти поширюють чутки про те, що мусульмани скуповують все продовольство на ринках для прогодування великої кількості власних дітей, провокуючи цим дефіцит продуктів. Деякі націоналістичні партії вже закликали ортодоксальних індусів до збільшення народжуваності, щоб протистояти ісламській „демографічній” загрози [21].

Ще один із негативних стереотипів свідчить, що індуси є миролюбними, а мусульмани – агресивними. Індуїзм, за

* *Mleccha* - презирлива назва, що походить з санскриту, це слово з'явилося в Індії за 800 років до нашої ери і означає буквально „той, хто не вміє правильно говорити на санскриті і є чужинцем”.

твердженням індусів, не доктринальна релігія, вона передбачає певну гнучкість і толерантність щодо інших віросповідань. Іслам є доктринальним та нетерпимим до інших релігійних течій, що може бути проілюстровано поділом жителів країни в епоху мусульманського панування на вірних та невірних – кафірів і провадженням проти них священної війни – джихаду. Загалом, мусульмани нібито не схильні сприймати зміни у суспільстві, які відбуваються під впливом модернізації. Вони надзвичайно консервативні, усіма можливими засобами чинять супротив прогресивним віянням і модернізації, що може бути проілюстровано їхньою жорсткою опозицією відносно зміни статусу мусульманського персонального (сімейного) права. Цей стереотип посилюється також практикою ізоляції мусульманських жінок від навколишнього світу (пурди)* шляхом утримування їх в межах дому або змушування носити мусульманський одяг, який приховує їхню постать та обличчя [22].

Правові причини протистояння їй досі актуальні. Індусам не подобається культурна відособленість мусульман, яка виявлялася у бажанні зберегти власне сімейне право та отримати офіційний статус для мови урду, що в Індії, з уже існуючими двома мовами (хінді й англійською), з їхнього погляду, є недоцільним. Індуси вважають, що символи мусульманських прав у Індії були набагато краще захищені, ніж індуїстські. Індійське сімейне право було, в основному, секуляризоване та вестернізоване 50-60-х роках, а мусульманське залишилося традиційним. Про це свідчив випадок з мусульманською жінкою похилого віку на ім'я Шан Бано, яка в 70 років була покинута напризволяще своїм чоловіком. Рішення Верховного суду Індії в її справі у 1985 р., яке передбачало виплату їй колишнім шлюбним партнером належної щомісячної компенсації, викликало небувале

* Пурда – від арабського слова „завіса” – практика добровільної ізоляції жінок з вищих каст для збереження кастової чистоти. Пурда є винаходом мусульман, які обмежували суспільну мобільність власних жінок і накладали на них численні заборони на носіння відкритого одягу.

роздратування мусульман і було розкритиковане як грубе втручання у справи шаріату. Мусульмани й надалі виступають проти прийняття уніфікованого цивільного кодексу, який може позбавити їх домінування над своїми дружинами у питаннях розподілу спільного майна та виплат аліментів. У 1986 р. уряд Індії подав до парламенту Закон про захист мусульманських жінок при розлученні, що спричинило ще більше обурення серед мусульман. Закон не був підтриманий законодавцями, а Шан Бано не отримала належної компенсації від свого чоловіка через несподіване скасування судового рішення вищою інстанцією. Ця поступка, у свою чергу, викликала велике незадоволення серед ортодоксальних індусів, які в своїй масі почали віддавати голоси радикальним партіям [23]. Зовсім не дивно, що саме в цей час було реанімоване питання Айодхьї*. Дратують їх і спеціальні привілеї для штату Джамму і Кашмір, суть яких полягала в тому, що індуси не можуть там селитися. Тому останні звинувачують мусульман, що вони збираються влаштувати на території Індії окремих мусульманський анклав зі своєю правовою системою та зовнішньоекономічними зв'язками із заможними нафтовидобувними країнами, які фінансуватимуть демографічний вибух в ньому.

Ще одна причина відсутності мирного співіснування між індусами й мусульманами – релігійна або ритуальна. Далеко не всі індуси усвідомлюють, що мусульмани – такі ж громадяни Індії, як і вони самі. Відмінність у віруваннях на практиці розглядається неосвіченими та глибоко віруючими представниками цієї релігії як страшний гріх мусульман. Зі свого боку ісламісти, більшість з яких не мають нагоди отримати повноцінну освіту, теж розглядають відносини з індусами крізь призму релігійного світогляду. В цьому контексті відсутність освіти відіграє роль каталізатора релігійної нетерпимості.

* Айодхья – місто в районі Файзабад, штат Уттар-Прадеш, розташоване в 555 км на схід від Делі. До 6 грудня 1992 р. в місті знаходився всесвітньовідомий мавзолей Бабрі Масджид, під яким, за твердженням індійських фундаменталістів, нібито було розташовано храм, де народився бог Рама.

Наведемо декілька прикладів. Скажімо, індуси вважають мусульман святотатцями, що споживають м'ясо священних тварин, зокрема корів та буйволів. Корови в Індії уособлюють родючість, а рухи з їхнього захисту, які вперше з'явилися під час посух та голоду, відігравали важливу роль в соціальному житті будь-якого населеного пункту. Нанді, міфічного буйвола, який нібито прислужував самому богові Шіві, можна побачити в усіх регіонах Індії у скульптурних зображеннях храмів, присвячених Шіві. Індія займає перше місце в світі за чисельність стад корів та биків, яких в країні налічується майже 150 млу. Тому не дивно, що інциденти між індусами й мусульманами нерідко виникають там, де мусульмани відганяють від своїх продуктових лавок корів та биків, або зганяють їх з доріг. Якщо корови чи буйволи заходять на продовольчий ринок та поїдають все, що там продається, індуси вважають це добрим знаком. Коли тварини, які вже звикли до безкарності, „пасуться” в лавках мусульман, на них чекає, у кращому разі, побиття. Крім корів та биків, в індуїзмі налічується численний пантеон тварин, які вважаються священними. Слони, павичі, кобри та мавпи є священними для індусів, але звичайними для мусульман, тому вони можуть завдати їм шкоди або знищити, як шкідників [24].

Зі свого боку, мусульмани дивляться на індусів як на язичників, що шанують десятки тисяч богів замість одного, а отже – займаються ідолопоклонством. У ісламі є обов'язкова п'ятиразова молитва, індуси ж моляться тоді, коли вважають це за потрібне. В багатьох поселеннях є власні боги, а різні касты мають індивідуальних „покровителів” серед богів, яким поклоняються та приносять ритуальні пожертви. Різниця між мусульманами й індусами полягає також у їхньому ставленні до храмів, індуси здійснюють ритуали вдома, а храми вважають місцем, де живуть вищі сили, тобто туди ходять подивитися на богів та принести їм символічну жертву – пуджу. Мусульмани ж будують мечеті для молитви, тому їх дуже дратує, коли індуси під час релігійних фестивалів (яких у кожному індійському місті та селі налічується надзвичайно

багато) заважають здійснювати ритуали постійним галасом. Іслам заперечує поділ між релігійною та секулярною сферами життя, тому що мистецтво є суто релігійним, де відсутність зображень людей і тварин компенсується витонченими каліграфічними, геометричними та рослинними орнаентами. Хоч у індуїзмі теж вагому роль відіграє релігійна культура, вона є менш формалізованою, ніж у мусульман. В індійському архітектурному стилі широкого розповсюдження набули монументальні зображення та малюнки богів, втілені у камінь і цінні матеріали, відображення історичних подій, запозичених із релігійних текстів вед та епосів, а в ісламі заборонено зображати все живе у будь-якій художній формі, тим більше, якщо йдеться про бога. Саме індійська культура дала світові одні з найкращих взірців скульптури та архітектури, які дивують туристів на острові Балі, в Непалі та Індії. Отже, з культурного погляду представники обох релігій зовсім різні.

Із насиллям на релігійному ґрунті пов'язане протистояння, що зароджується під час релігійних церемоній. Індуїзм добре відомий своїми святковими процесіями, які супроводжують будь-яке значуще суспільне свято. В контексті комуналістського конфлікту між обома спільнотами процесії виступають засобом підтвердження колективної ідентичності індусів шляхом висунення претензій на міський простір, де мешкають і „чужинці” – мусульмани. Історично релігійне паломництво та процесії виступали як інструменти соціо-політичної мобілізації в суспільстві, поділеному на касты. Це давало можливість трансформувати відчуття неповноцінності, створене складним кастовим укладом, у боротьбу за єдність в комуналістському конфлікті проти мусульман, а інколи – й проти британських колонізаторів. Оскільки мусульмани та індуси проживають майже поруч в міських агломераціях, релігійні процесії можуть виступати потужним провокаційним засобом навіть самі собою, коли їхні учасники не мають злих намірів. Вони нерідко призводять до заворушень, подібних до кривавих сутичок між католиками й протестантами у Північній Ірландії. Німецька вчена Саудрія Фрайтаг зазначас, що подібні

процесії визначають „священний простір” спільноти. Коли символічний район впливу однієї групи зайнятий іншою галасливою групою, яка до того ж сповідує чужі культурні цінності, це викликає бажання відновити втрачене, та спонукає до комуналістських погромів. Релігійні процесії є потенційним джерелом насилля, виходячи з їхньої здатності робити груповою ідентичність їх учасників. Саме в цей час найчастіше починаються погроми, оскільки спрацьовує „інстинкт натовпу”. Учасники процесії тимчасово забувають про свої внутрішні негаразди і роблять наголос на приналежності до єдиної релігійної групи, в хід іде психологія натовпу, де ніхто не несе відповідальності за свої індивідуальні дії [25]. До провокаційних можуть належати також поховальні траурні процесії, під час яких тіло покійника проносять через квартали, де мешкають іншовірці. Нерідко вони супроводжуються демонстрацією сили, викриками провокаційних гасел та киданням каміння в квартали, де проживають інші релігійні групи. Тертя виникають і там, де одночасно відбуваються процесії і мусульман, і індусів. У таких ситуаціях виникає гостра суперечка: яка сторона повинна поступатися дорогою. Нерідко траплялися випадки, коли перед молитвою у мусульман індуси виходили на вулиці, дзвонили в дзвінки, стукали в талі*, запускали феєрверки та голосно співали.

Сюди ж можна додати проведення індусами численних релігійних фестивалів у місцях індо-мусульманського проживання. Індійський рік має велику кількість свят, які можуть бути урочистостями масштабу села, малого міського центра, або загальноіндійськими. Кожне село, не кажучи вже про більші населені пункти, має добровільний комітет, який збирає гроші на декорації до фестивалю, готує план його організації та наймає відомих музик і брахманів-священнослужителів. В Індії різні райони міст та сіл змагаються між собою за те, чий релігійний фестиваль буде більш яскравим, галасливим і веселим, а отже, – престижним. Чим масш-

* Талі – великі металеві підноси для їжі, звичайний атрибут індійських вуличних торгівців.

табніший фестиваль, тим більше він залучає прочан з інших регіонів Індії, що приносить великий прибуток населеному пунктові. Подібні свята використовуються не тільки для задоволення суто ритуальних потреб, а й для політичних. Першовідкривачем у цьому питанні був духовний лідер індійської нації Махатма Ганді, який і пропагував проведення фестивалів разом із постом (голодуванням) для тиску на британських колонізаторів. Завжди існує велика небезпека, що час індуїстських гулянь може збігатися з подібними мусульманськими урочистостями. Наприклад священне для мусульман свято Рамадан, коли більшість мусульман повинні поститися цілий місяць, не пити алкогольних напоїв, збігається в часі з веселими місцевими фестивалями індусів. Релігійне свято весни Холі, коли індуси виливають на всіх зустрічних кольорову воду, неодноразово провокував сутички між мусульманами та індусами, а також між представниками вищих каст і „недоторканими” [26].

Ще одна причина ворожого ставлення індусів до мусульман – це питання сепаратизму в штаті Джамму і Кашмір та непрості, вибухонебезпечні відносини Індії з Пакистаном. Націоналістично налаштовані індуси останнім часом об'єднуються навколо ідеї відсічі мусульманському фундаменталізму, який, нібито, набуває загрозливих розмірів всередині країни за допомогою моральної, грошової та військової підтримки офіційного Ісламабаду. Ненависть до Пакистану культивується націоналістичними засобами масової інформації, які одразу приписують будь-які теракти мусульманам та міжвідомчій службі розвідки Пакистану. Інколи релігійні фанатики під впливом терактів в Кашмірі та артилерійських двобоїв на кордоні між двома країнами зганяють своє обурення на місцевих мусульманах, які, як вважають індуси, таємно співчують одновірцям у Пакистані. Ознакою нелояльності індійських мусульман до своєї країни називають те, що під час регіональних спортивних змагань, які нерідко проводяться під егідою ігор Співдружності Націй (футболу, поло чи крикету) вони відкрито вболівають за спортивні команди з Пакистану.

В Індії ходили чутки, що місцеві мусульмани були надзвичайно задоволені вдалими ядерними випробовуваннями першої пакистанської ядерної бомби в 1998 р. та святкували цю подію з великим розмахом. Звинувачення індійських мусульман у відсутності патріотизму підкріплюються також спостереженнями, які свідчать про те, що вони майже ніколи не відзначають національні свята, такі як День незалежності Індії.

Міжнародні події теж є однією з причин протистояння мусульман та індусів всередині Індії. Наприклад, у 2001 р., коли індуси гостро засудили теракти 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку та Вашингтоні, висловивши своє співчуття американцям на демонстраціях протесту, що пройшли по всій країні, а мусульмани на них ніяк не відреагували. Арабо-ізраїльський конфлікт сприймається індусами стримано або взагалі байдуже, і зовсім інакше – мусульманами. Обурення ісламістів в самій Індії викликає і зближення Індії з Ізраїлем, яке нібито має військово-технічне спрямування. Після встановлення дипломатичних відносин між країнами в 1992 р. „Бхаратія Джаната” серйозно роздумувала про необхідність створення міждержавного альянсу Індія – США – Ізраїль для боротьби з міжнародним тероризмом. Спецслужби обох країн вже тривалий час співробітничать у питаннях запобігання терактам та провадження боротьби з партизанськими загонами у містах. У контексті гонки озброєнь з Пакистаном Ізраїль може виявитися корисним союзником Індії, оскільки має значний досвід якісної модернізації трофейної арабської техніки, яка, як відомо, була продана арабським країнам Радянським Союзом. Матеріально-технічна частина армії Індії складається переважно з радянських спецвиробів. Офіційний Делі також планує придбати кілька радарних систем дальнього спостереження „Фалькон” (аналог американського AWACS) для стеження за військово-повітряними силами Пакистану та антибалістичні ракети „Аггов” [27].

Ще однією, далеко не другорядною причиною протистояння між індусами й мусульманами, є економічна конкуренція. Мусульмани мають необережність успішно суперничати з

індусами з нижчих каст та „недоторканими” в багатьох неформальних секторах економіки, що викликає у останніх бажання зруйнувати дрібний бізнес під час погромів і, тим самим позбутися небезпечного конкурента. Заворушення нерідко починаються на ринках, які є місцями особливо спокусливими для бажаючих пограбувати та підпалити. Першими на шляху погромників опиняються також процвітаючі мусульманські крамниці, міні-фабрики й підприємства ремісників. Типовим прикладом може бути комуналістський погром у місті Морадабад в 1980 р., під час якого індуси знищили майстерні латунних виробів, які багато років постачали свою продукцію безпосередньо заможним покупцям на Близький Схід. Економічна складова бунтів може бути проілюстрована на прикладі погромів підприємств, які в Джабалпурі виробляли дешеві низькоякісні цигарки біді, або знищенням майстерень, що займалися випуском замків в Алігарху [28].

За погромами стоїть також бажання певних ділків захопити дорогі земельні площі в центральних районах міст, які традиційно є ласим шматочком для великих компаній. Наприклад в 1999 році будівельники в Ахмадабаді, користуючись хаосом та стихійними погромами у кварталах мусульман, підпалили їхні халупні поселення, щоб захопити землю під будівництво торговельного комплексу в центрі міста. Подорожчання земельних площ, чутки про ймовірний прихід закордонних інвесторів, зацікавлених у придбанні землі для розміщення на ній високотехнологічних виробництв, провокують насилля. Як правило, впливові ділки та підприємці, що зацікавлені у захопленні землі, на якій мешкають мусульмани, підбурюють натовпи індусів до насилля, виділяючи кошти для дискредитації останніх шляхом поширення комуналістських чуток серед жителів змішаних районів. В цьому зв'язку відомий дослідник Індії та соціолог А. Р. Десайі писав: „Демократична Конституція вільної Індії може забезпечити громадянські та інші свободи меншин, але в умовах капіталістичного економічного розвитку відсталих спільнот буржуазні та

професійні класи матимуть спокусу використати неосвічені маси як сліпу зброю для боротьби за торговельні й індустріальні інтереси, посади та роботи” [29].

Чому комуналістські погроми виступають такою ефективною зброєю для знищення економічних конкурентів – мусульман? Відомо, що після погрому ті нерідко не наважуються повертатися до районів свого проживання, але навіть, якщо вони це роблять, вороже ставлення сусідів індусів та небажання місцевої влади виділяти кошти для відбудови спалених і зруйнованих під час заворушень будинків, змушує їх продавати свою землю за безцінь та перебиратися до більш безпечних районів. Під час погромів зникає не тільки майно, а й документи, які засвідчують права постраждалих на рухому та нерухому власність, земельні наділи. В багатьох випадках жертви комуналізму так і не могли довести, що саме на цій землі знаходилося нерухоме майно, яке їм належало. Характерно, що місцева влада ставиться в цілому байдуже до тих, хто постраждав під час погромів. Це типово для штатів, у яких владу контролюють націоналісти-індуси. Щодо оцінки збитків майна серед мусульман, то офіційна влада та поліцейські нерідко проводили її без потерпілого, з істотним заниженням справжньої вартості втраченого. Комуналістські погроми мусульман нерідко переростають у напади бідноти на більш заможні квартали, оскільки в багатьох індійських мегаполісах бідні поселення та халупні агломерації знаходяться в сусідстві з будинками представників середнього класу та багатіїв.

Отже, атмосферу безкарності, можливість за лічені хвилини збагатитися за рахунок конкурента та знищити його бізнес можна вважати ще однією причиною конфліктних відносин між обома релігійними спільнотами. Проблема погромів на економічному ґрунті стала настільки знаковою, що на Заході почали закликати міжнародні фінансові інституції, такі як Світовий Банк, не виділяти гроші під проекти в тих штатах, де комуналістське насильство є рисою повсякденного життя.

Свою роль відіграє також заздрість до економічних успіхів мусульман. Різке зростання цін на нафту в світі в 1973-1979 рр.

дало змогу їм масово виїжджати на роботу до нафто-видобувних країн Близького Сходу, де вони змогли заробити певний капітал. При поверненні додому ці гроші вкладалися у дрібний бізнес, будівництво мечетей та медресе, облагороджування місць проживання. Зростання заможності мусульман не обійшли увагою індуси, які вирішили, що ті намагаються залучити зовнішнім блиском життя на свою сторону представників нижчих каст, а декілька масштабних конверсій індусів із нижчих каст та членів гірських племен до ісламу ще більше переконали їх у цьому. Речники націоналістичних угруповань підкреслювали, що за хвилиною конверсій, яка несподівано охопила індійське суспільство на початку 80-х років, стояли гроші країн Перської затоки, насамперед Саудівської Аравії та Ірану, а ця політика загрожує стабільності Індії. Індуси також були переконані, що будівництво медресе є виявом вкладання грошей мусульманами у релігійний фундаменталізм. Газети писали про загрозу поширення настроїв радикального ісламу серед мусульманської спільноти, проникнення войовничого ваххабізму до Індії. У 1979 р. зовсім поруч із півостровом Індостаном відбулася Іранська революція, що встановила теократичний режим в Ірані та призвела до поширення провокаційних чуток про експорт революції до Пакистану й Індії як через Пакистан, так і завдяки радикалізації індійських мусульман, що працювали в країнах Перської затоки і можуть після свого повернення стати посланцями прибічників радикального ісламу. Прихід до влади в Пакистані генерала Зія-уль-Хака, який почав проводити в країні ісламські реформи, а також спроби генералітету Бангладеш після перевороту 1975 р. насадити в світській країні іслам як найважливіший чинник суспільного життя, викликали у індусів почуття оточення ворожими країнами, що памагаються опосередковано проектувати свій релігійний вплив на мусульманську меншину [30].

Погроми безумовно мають і політичний підтекст. Інколи комуналістські конфлікти, будучи безпосередньо спрямованими проти мусульман, насправді використовуються для

дискредитації незручного губернатора штага, якого потім звинувачують у безпорадності та бездіяльності й намагаються усунути від влади. Почуття ненависті до мусульман культивуються націоналістично налаштованими політиками, оскільки участь у бунтах, спрямованих на „захист індуїзму”, дає їм змогу підняти свій престиж напередодні виборів, заробити політичні дивіденди і навіть прийти до влади, що можна бачити на прикладі стрімкого зростання престижу раніше маловідомої партії „Бхаратія Джаната”, яка в середині 90-х років під гаслами індуїзму зуміла створити для себе широке поле підтримки серед вищих каст та перемогти на парламентських виборах у 1998 та 1999 рр. Масштабні погроми можуть, з іншого боку, відволікти увагу від незадовільного економічного стану штату, спрямувати інтереси його жителів у русло релігійного протистояння з тими іновірцями, хто „погіршує” в ньому життя.

Місцеві чинники, що призводять до початку комуналістських погромів, безпосередньо пов'язані з поширенням провокаційних чуток, які знаходять жваве відлуння серед малоосвіченого релігійного натовпу. Деякі з них відрізняються своєю примітивністю, будучи водночас надзвичайно ефективними для сприйняття. Наприклад, говорять про мусульман, які вбили корову чи водного буйвола; індусів, що продають мусульманам на ринках свинину; про згвалтування представників іншої релігійної спільноти тощо. Складна епідеміологічна ситуація в Індії нерідко є причиною спалахів небезпечних захворювань. Це враховують ті, хто поширює неправдиву інформацію. Наприклад, чутки про те, що продавці молока (найчистішої субстанції, яку споживають всі індуси) були підкуплені мусульманами та інфікували свою продукцію вірусами небезпечних хвороб, або про те, що на базарах мусульманські торгівці підмішують отруту до продуктів харчування. В кількох випадках несумлінність виробників молочної продукції, що призводила до масових отруєнь, закінчувалася жахливими погромиами кварталів, де проживають мусульманські общини. Інколи чутки сприяли бойкотові

індусами мусульманських торгівців та товаровиробників. Але країною циркулює багато більш серйозних пліток, які покликані підкреслити агресивність мусульман. Наприклад, в Ахмадабаді поширили інформацію провокаційного характеру про озброєних агентів пакистанської розвідки, які щоночі приземляються на парашутах у мусульманських кварталах. Такі історії не є випадковими для прикордонних районів, де мусульман звинувачують у симпатіях та матеріальній допомозі терористам із Пакистану. Робота індійських мусульман у країнах Перської затоки обросла великою кількістю чуток, зокрема, про табори з підготовки терористів, ідеологічну індокринацію індійських громадян, перевезення ними з еміратів підривної літератури та навіть зброї [31].

Перший випадок широкомасштабного насилля на релігійно-му ґрунті було зареєстровано в Ахмадабаді в 1714 р.: його спровокувало вбивство мусульманами священної корови. Відтоді погроми почали реєструватися щорічно. Головними причинами зазвичай ставали інциденти з коровами та буйволами, релігійні процесії індусів, які супроводжувалися музикою і проходили повз мечеті під час намазу. За більшістю сутічок стояв добре інституціалізований рух, присвячений захистові корів* – питанню, дуже актуальному для індусів ще від епохи середньовіччя. Діяльність організацій на захист корів розпочалась у 1880-ті роки зі створення малих неефективних асоціацій для лікування корів та покращення їх харчування. Вони займалися також викупом цих тварин у мусульман, які збиралися використати їх для забиття на м'ясо, і підтриманням *gaoshalas* („гуртожитків“). Поступово мирний рух став войовничим, активісти руху з захисту корів опинилися у центрі

* Корова була символом родочості в релігійних текстах – ведах. Вона проголошувалася „універсальною матір'ю“ – *Gau Mata*, джерелом життя, оскільки її молоко споживали всі індуси. Традиційно, в кожному індуському храмі були зображення священної корови. Не тільки корова, а її продукти її життєдіяльності вважалися святими для індусів та відігравали важливу роль при здійсненні багатьох індуїстських ритуалів. А партія ІНК за прем'єрства Індіри Ганді навіть обрала її своїм символом. В індійському королівстві Непалі корова є державним символом.

боротьби індусів та мусульман, коли вони взяли активну участь у погромах, які прокотилися північно-західною Індією в 1893 р., мішенями яких були мусульмани-м'ясники та індуси, що продавали мусульманам корів [32].

Масштабні сутички мусульман та індусів відбувалися, переважно, великими хвилями: перша пройшла у 1923-1927 рр., коли обидві релігійні спільноти не дійшли згоди в русі непокор, організованому Махатмою Ганді, а сутички між ними вселяко заохочувалися й фінансувалися британськими провокаторами; друга мала місце у 1946-1948 рр., коли поділ Британської Індії на дві частини викликав „велике переселення народів” – масову еміграцію індусів, сикхів та мусульман, що супроводжувалася відкритими сутичками між ними, які переростали в масштабні гвалтування, пограбування майна та вбивства; третя хвиля розпочалась у 1989 р. зі зруйнуванням націоналістично налаштованими індусами мавзолею в Айодхьї (штат Уттар-Прадеш) і триває з незначними паузами й досі. Проте після здобуття незалежності Індії комуналістське насилля на деякий час зникло з порядку денного у зв'язку з тим, що тимчасово припинила існування конкуренція мусульман з індусами у економічній сфері через масовий відтік мусульманського капіталу до Пакистану. Але про нормалізацію ситуації говорити не доводилося, оскільки постійні конфлікти з Пакистаном позначилися на відносинах обох релігійних груп всередині індійського суспільства [33].

Статистика свідчить, що під час перших 14 років існування індійської республіки відбувся лише 341 комуналістський інцидент, а з 1964 по 1970 р. – вже 1329. Ескалація релігійного насилля продовжувалася у 1971-1991 рр., в результаті чого було зареєстровано вже 6498 погромів. Географія комуналістського протистояння досить специфічна. Серед 16 найбільших міст Індії, де мали місце заворушення, декілька були виділені як такі, де небезпека комуналістських бунтів є підвищеною. П'ять із них розташовані у штаті Уттар-Прадеш, а 11 – в інших штатах північної Індії, три – на сході, і лише два – на півдні. Це дає підстави припустити, що мусульмани південної Індії, завдяки

комерційній діяльності та торгівлі, краще асимілювалися в індійське суспільство, ніж мусульмани півночі сплою зброї. Індійський дослідник Ашутосх Варшнеї вважає, що індуїстсько-мусульманський конфлікт є строго локалізованим, виходячи з даних 1950-1995 рр., які були наведені в його дослідженні щодо комуналістського протистояння в Індії. Він стверджує, що, по-перше, релігійне насилля характерне переважно для чотирьох штатів заходу та півночі, де є великі мусульманські меншини. По-друге, воно виявляє себе у містах, серед яких особливо виділяються Делі, Мумбаї та Колката. Найбільш небезпечними для мусульман, якщо брати кількість жертв погромів, виступають урбанізовані центри Мумбай та Ахмадабад. За 50 років від незалежності в Індії відбулося понад 9000 комунальних погромів, внаслідок яких загинуло 8000 осіб, причому досить помітною є тенденція до збільшення кількості смертельних випадків [34]. Отже, насилля на релігійному ґрунті сконцентроване в економічних центрах індійської держави, що негативно позначається на рівні надходження до них прямих закордонних інвестицій та на економічній стабільності країни в цілому.

Із кінця 80-х років минулого століття загострення конфліктів між мусульманами та індусами, пов'язували з реанімацією раніше не дуже популярного націоналістичного руху хіндутви*. Першою організацією хіндутви була РСС (RSS) – Rashtriya Swayamsevak Sangh, що була заснована в 1925 р. у Махарастрі й займалася культурною та благодійною роботою, утримуючи фінансові фонди й місцеві напіввійськові організації, які здійснювали ідеологічну та фізичну підготовку своїх членів. Вони пропагували імідж індуїзму, центром якого була історична постать воївничого бога Рамі. Незважаючи на існування та діяльність РСС, ідеї радикального індуїзму не

* Слово „хіндутва” – сучасного походження, воно буквально є синонімом індійських націоналістів. Вперше було вжите індійським націоналістичним діячем В.Д.Саваркарор у 1923 р., коли він випустив книжку „Хіндутва – хто є хінду”. З того часу терміни „хінду” та „хіндутва” набули широкого розповсюдження.

користувалися особливою популярністю на національному рівні аж до початку 80-х років, коли фундаменталісти розпочали проводити великі ятри -- провокаційні релігійні паломництва до святих місць, де були сконцентровані релігійні споруди мусульман та індусів [35].

Головна організація індійських націоналістів Вішну Хінду Парішад (у перекладі з хінді назва означає Всесвітня рада хінду) була заснована у 1967 р. на зустрічі у Бомбеї 150 релігійних діячів, із метою „влити нове життя в індійське суспільство”. Одна з її головних основоположних ідей полягала в тому, щоб створити націоналістичну державу для всіх жителів країни або Hindu rashtra, буквально царство індусів*. З часом ВХП розрослася і її члени створювали спеціальні профспілки, комітети на місцях, студентські гуртки активістів тощо. Поступово ідея хіндутви стає дедалі популярнішою у суспільстві – багато людей вивішують сафлорові прапори (цей колір вважається священним у хіндутви) над будинками та крамницями, малюють на стінах зображення бога Рами та наліплюють наклейки з релігійними гаслами на автомобілі.

Секуляризм, який сповідував ІНК, опинився під загрозою під час загострення внутрішньополітичної ситуації в роки правління авторитарної прем'єр-міністра Індіри Ганді. В 1981-1982 рр. велика група „недоторканих” у штаті Тамілнад вирішила перейняти у християнську віру, що миттєво викликало сплеск популярності індійських націоналістів, які закликали до „індуїстськості” суспільства та до боротьби з релігійними відступниками. Але на тому етапі ватажкам хіндутви не було зрозуміло, яким саме чином треба діяти, щоб мобілізувати широкі верстви населення для захисту своїх ідей. Відповідь на це питання була знайдена в 1984 р., коли ВХП розпочала широко розрекламовану кампанію за „звільнення” індуїстських святинь, захоплених та зруйнованих ще в епоху

* Ідея Хінду раштри – це ідея країни, що групується навколо індійської культури, а не просто багатонаціональної країни, де індуси є більшістю. Хінду раштра подається населенню як повернення до епохи духовного та культурного процвітання Індії під проводом націоналістів.

середньовіччя мусульманськими завойовниками. Тим самим досягалося кілька цілей. По-перше, гарантувалася символічна „помста” за національне приниження Індії в період мусульманського правління. По-друге, мобілізувалося якомога більше голосів неосвічених мас для майбутніх парламентських виборів. По-третє, ставилася мета об'єднати індусів з різних каст ідеєю повернення культурної та економічної могутності Індії. Це був безпрограшний крок, який через десятиліття привів на політичний Олімп Індії помірковане крило Вішну Хінду Парішад – „Бхаратію Джанату” (Народну партію) на чолі з одним із найвідоміших в історії Індії парламентарів Аталом Бігарі Ваджпаї. Ця політична сила, що згодом прийшла до влади під гаслом „Нехай сяє Індія”, сповідує власну версію націоналізму, яка полягає у тому, що індійська національна ідентичність має своє коріння в індуїстській культурі, індуси – домінуюча більшість, а єдність нації будується на підґрунті спільної культури та історичних традицій. Згідно з цими поглядами, релігійна меншість повинна визнати політичне домінування індусів та центральне місце індуїзму в національній ідентичності Індії. Апелюючи до релігійних та культурних сентиментів більшості і пропагуючи нетерпимість до ісламу, Народна партія здобула багато голосів виборців, а тепер є головною опозиційною силою в парламенті країни [36].

Повернемося до реалізації кампанії „звільнення” індуїстських святинь. Для цього націоналістами почала експлуатуватися „ахіллесова п'ята” сучасної Індії – релігійні споруди на спірній території, які в різні часи належали то мусульманським, то індійським общинам. Добре відомо, що значний антагонізм виникає там, де в одному регіоні знаходяться місця, священні для обох релігій. Ще в 1980 р. прес-служба ВХП стверджувала, що її активісти підготували перелік з 200 мусульманських релігійних будівель по всій Індії, на місці яких раніше знаходилися індуїстські храми, а члени руху хіндутви готові залучитись до їхнього планомірного знищення. Найбільш символічне значення в пропагандистській кампанії мав і мас

храм бога Рами, розташований у штаті Уттар-Прадеш в історичному місті Айодхья. Так виникла справа Бабрі Масджид – мавзолею Бабура. Згідно з історичними джерелами, відомий індійський правитель Вікарматія побудував храм в Айодхьї 1500 років тому для святкування дня народження бога Рами. В 1528 р. султан Бабур наказав спорудити поруч із ним мусульманський мавзолей, але невдовзі під тиском свого оточення відмовився від свого наміру і віддав новий наказ – знищити храм Рами, а мавзолей спорудити на його місці. Відтоді в Айодхьї стояв мавзолей Бабрі Масджид, а в суспільстві постійно поширювалися чутки про таємничий індуїстський храм, розташований під ним. Археологічні роботи, проведені на цьому місці наприкінці 90-х років минулого століття, засвідчили, що під фундаментом мавзолею справді знаходилися залишки великого індуїстського храму, оскільки там було знайдено стовпи заввишки в 0,75 м, прикрашені різьбленням із зображеннями лотоса та священного тризуба [37].

Спочатку мавзолей не перебував у центрі комуналістської політики, але вже в 1949 р. зображення бога Рами були розміщені невідомими провокаторами на його стінах, що викликало великий суспільний резонанс. Індуси почали вірити, що бог Рама повернувся, щоб вимагати назад свій храм і в цій справі йому можуть допомогти добровольці-керсаваки, які власними силами „звільнять” від мусульман і відбудують релігійну споруду. За подібні дії на них нібито чекала винагорода в іншому світі. Тому від 1984 р. починається рух Ramjanmabhoomi за звільнення місця народження бога Рами. Восени 1989 р. Вішну Хінду Парішад організувала в селах північної Індії широко розрекламовану піар-акцію – виробництво „священної” цегли „рашмили” для храму Бога Рами та ініціювала загальноіндійські процесії для її символічної доставки до Айодхьї. Люди з усієї Індії жертвували гроші та цеглу для будівництва нового храму, створюючи тим самим символічну власність над цією релігійною спорудою серед усіх індусів. Націоналістичні організації фінансували також роботу

реміспків, які виточували візерунки та скульптури для майбутньої споруди з високоякісного мармуру. „Повернення” храму в Айодхьї стало символом відновлення індійської національної гордості [38].

Чому саме цей бог посідає центральне місце в доктрині націоналістів? Відомо, що вони вважають ідеальним суспільство Рама раджа, оскільки вірять в існування королівства Рами, коли в Індії був золотий вік процвітання, велося масштабне будівництво храмів індусів, настала доба інтелектуальних досягнень індійської нації. І все це було спалюжене мусульманськими завойовниками, тому єдина нагода позбутися наслідків панування мусульман полягає в тому, щоб повернутися до першоджерел індійської культури. Ось чому храм Рами повинен бути „звільнений”, і це має стати першим кроком відновлення ідеального царства в сучасному вигляді.

„Повернення” храму поступово почало перетворюватися на широкомасштабну, добре сплановану політичну акцію. Агресивний стиль ведення вуличних кампаній групою радикальних організацій, до якої входила „Бхаратія Джаната”, змусив правлячий ІНК піти на певні поступки індустським фанатикам. У 1986 р. один із судів нижчої інстанції міста Файзабад дозволив доступ індусам до храму бога Рами, розташованого нібито на території Бабрі Масджид. Раніше він був постійно закритий для того, щоб не провокувати небажані тертя між мусульманами та індусами. Рішення про відкриття релігійного комплексу для відвідувачів викликало великий суспільний резонанс, було згадане майже в усіх провідних національних газетах.

Планам націоналістів для пробудження суспільства дуже допомогли дві події. По-перше, це схвильованість пересічних громадян справою жінки Шах Бано, під час якої мусульманки відстояли своє право на власний сімейний кодекс. А по-друге, трансляція серіалу „Рамаяна”, яка відбувалася вранці щонеділі від 1987 до 1988 рр. із незначними перервами. Показ серіалу, присвяченого пригодам царя Рами на острові Ланка, де він рятував свою наречену від демона Равани, викликав справжній

ажіотаж: населення сіл збирало гроші на придбання телевізорів, щоб мати змогу його дивитися, в містах люди робили спеціальні вівтарі для телевізорів і прикрашали їх гірляндами та особливою пастою із сандалового дерева, практично вся ділова активність на ринках та в крамницях завмирала до закінчення серії „Рамаяни”. Перед початком серіалу багато ортодоксальних індусів здійснювали ритуальне омивання, молилися і сприймали перегляд фільму, як важливий релігійний досвід [39].

„Бхаратія Джаната” сповна скористалася популярністю серіалу серед населення. Партія надала один зі своїх партійних квитків раніше невідомій актрисі Діпкі Чікалії, яка зіграла в „Рамаяні” роль Сіти – коханої Рами. Декорації натовпу під час маршу БДП до релігійних споруд у різних штатах Індії частково були запозичені з прикрас, які фігурували в телесеріалі. На хвилі популярності „Рамаяни” партія почала розповсюджувати антимусульманські заклики за допомогою аудіокасет та релігійних передач на комерційних радіостанціях. „Бхаратія Джаната” критикувала секуляризм, як нехарактерний і чужий індійським традиціям імплантант, розрахований на те, щоб умиротворити мусульман за рахунок індусів, оскільки активісти руху хіндутви вважали секуляризм джерелом національної слабкості та приниження.

Початок 90-х років зовсім не випадково став періодом розквіту руху хіндутви. Адже економічна ситуація в країні кардинально погіршилася у зв'язку з кризою в Перській затоці в 1990-1991 рр., розпадом основного торговельного партнера Індії СРСР, новим витком зростанням світових цін на нафту. До міжнародних чинників додалися і внутрішні. Йдеться про кастові проблеми, загострені сенсаційною доповіддю комісії Мандала, яка рекомендувала запровадити в Індії „позитивну” дискримінацію, щоб захистити права відсталих каст та племен. Негаразди країни були загострені в 1991 р. убивством на одному з мітингів у штаті Тамілнад основного кандидата на посаду прем'єр-міністра від ІНК Раджіва Ганді терористами з руху „Тигри визволення Таміл Ісламу”. В Індії почався період значної

політичної нестабільності, який викликав у багатьох жителів країни потяг до „сильної руки”. Саме тоді активісти хіндутви проголосили всеіндійську кампанію зі звільнення мавзолею в Айодхьї, розпочавши одне з наймасштабніших політичних паломництв у новітній історії Індії. Ця ініціатива знайшла жвавий відгук серед ортодоксальних індусів і навіть в середовищі тих, хто не зараховував себе до націоналістів. Справа в тому, що багато віруючих індусів вважають своїм безпосереднім зобов'язанням здійснення подорожей до священних місць та їх захист від агресивних представників інших релігій, які також на них претендують. Релігійні походи (ятри) традиційно відбуваються від одного священного місця до іншого. Як правило, вони перетворюються на центральну подію в житті багатьох штатів, бо сприяють соціалізації населення та підвищують прибутки від туристичних відвідувань [40].

Подібний марш вирішили здійснити й ВХП з БДП від відбудованого храму Сомнат у штаті Гуджарат до Айодхьї, штат Уттар-Прадеш. Ятра хіндутви, протяжність руху якої сягнула 10 тис. км з півдня на північ, викликала жвавий інтерес серед віруючих індусів і супроводжувалася широкомасштабною піар-кампанією в національній пресі. В центрі релігійної процесії знаходилася „тойота” лідера руху Лала Крішни Адвані* з встановленими на ній гучномовцями. На машині було зображено виборчий символ БДП – лотос**, а сама вона

* Лал Крішна Адвані – індійський політичний діяч, головний архітектор вражаючих успіхів правої партії „Бхаратія Джаната”. Народився 8 листопада 1927 р. в Карачі й переїхав незадовго до деколонізації Британської Індії до території, що згодом стала частиною незалежної Індії. Юрист за освітою, навчався в Бомбеї. Був активним членом націоналістичних рухів хіндутви з 1942 р. Один із головних організаторів кампанії за звільнення індуїстських святинь від мусульманських споруд, збудованих над ними. В коаліційному уряді Ваджпаї (1998, 1999, 2004 рр.) займав посади віце-прем'єр-міністра та міністра внутрішніх справ. Президент партії „Бхаратія Джаната”, один з найбільш радикальних правих політиків Індії.

** Лотос – священний індійський символ, різні лотоси асоціюються з богами та богинями, наприклад, восьмисторонній лотос – місце відпочинку бога Брахми. Індійські ремісники зображають багатьох богів, що стоять на лотосі чи опираються на нього.

була багато прикрашена вінками та гірляндами. Гучномовці передавали заклики до всіх ортодоксальних індусів приєднуватися до ятри, грали релігійні саундтреки з популярних кінострічок. Десятки тисяч чоловіків та жінок з різних сільських районів північної Індії збиралися подивитися на процесію, до неї приєднувалася молоді добровольці – націоналісти, що носили на шиї сафлорові шарфи та бандани на голові. Для віруючих індусів „тойота” Адвані виглядала наче колісниця богів, а самі учасники ятри відчували себе міфічними героями, що йдуть на війну.

Сомнат, місто, де розпочиналося паломництво, вважається, як ми вже зазначали, головним символом припущення індусів від рук мусульман. Тому ятра, яка була відкрита за допомогою низки урочистостей у Сомнаті, повинна була неодмінно закінчитися в Айодхьї, місці народження та символічній столиці царства бога Рами. Все було ретельно сплановано й викликало великий ажітаж в індійському суспільстві [41].

У влади штату Уттар-Прадеш не було певності, як поводитися в цій ситуації, тому спочатку вона обрала силове розв'язання проблеми. Вже 9 листопада 1990 р. поліція відігнала добровольців вогнепальною зброєю, які намагалися силоміць потрапити до мавзолею в Айодхьї. Згодом у штаті було заарештовано головного ініціатора походу хіндутви Крішну Лала Адвані, а весь периметр навколо релігійної споруди було обнесено дротом. Питання зруйнування мавзолею тимчасово відійшло на другий план, але рух хіндутви почав накопичувати сили для свого повернення до Уттар-Прадеш. Через два роки в Айодхьї зібралися понад 200 тис. осіб, що прибули для штурму мавзолею. 6 грудня 1992 р. за бездіяльності поліцейських кордонів Бабрі Масджид було знищено. Саме в цей зимовий період країною прокотилася нова хвиля комуналістських погромів, в результаті чого загинули від 800 до двох тисяч осіб, переважно мусульман [42].

Подібні події трапилися також в місті Матхура*, розташованому в двох годинах їзди автомобілем від Делі – фактично у політичному центрі індійської держави. На частинах індуїстського храмового комплексу в епоху мусульманського домінування було споруджено величній мавзолей з червоної цегли Катра Масджид. Там, у другій половині 90-х років сутички між індусами і мусульманами набули стихійного та кровопролитного характеру під час спроб мусульман знищити храмовий комплекс і відбудувати на його місці напівзруйновану мечеть. Зі свого боку, добровольці – кришнаїти бажають знести мусульманську релігійну споруду, до частини якої сьогодні прилягає в'язниця. Однак цей рух за масовістю навіть не можна порівняти з загальнонаціональним конфліктом навколо „звільнення” храму в Айодхьї, оскільки його активістами виступали переважно індуси-кришнаїти. Сьогодні в місті Матхура спостерігається значна військова присутність, покликана стримувати фанатиків з обох сторін. Вхід до храмового комплексу охороняється, а всі відвідувачі залишають свої речі в спеціально відведених для цього приміщеннях поруч із храмом [43].

Якщо релігійний конфлікт навколо Матхури пішов на спад, то зовсім інша тенденція спостерігається в Айодхьї. Незважаючи на охорону мавзолею загонами військовослужбовців та поліції, керсаваки продовжують підвозити будівельні матеріали й намагаються через блокпости потрапити до „священного місця”, щоб розпочати будівництво храму Рами „для всіх індусів”. Хвиля насилля, що прокотилася країною у 2002 р., якраз і була пов'язана з подорожами керсаваків до цього міста. Нове загострення відносин між мусульманами та індусами можна назвати випадковим, але причини його треба шукати в релігійному протистоянні, яке латентно протікало в північних штатах Індії протягом 90-х років.

* Місто Матхура, штат Уттар-Прадеш, розташоване за 141 км від Делі. Воно вважається одним із семи священних міст індусів, оскільки там розташований храм Shri Krishna Janmabhoomi, де в одній з кімнат, що слугувала маленькою в'язницею, народився, згідно з легендою, бог Кришна.

27 лютого 2002 р. трапився інцидент в Годрі, штат Гуджарат, який призвів до масових людських жертв серед індусів. Годра – це невелике 150-тисячне місто, де мешкає приблизно однакова кількість мусульман та індусів. Від 1980 р. тут тривалий час діяла комендантська година, викликана комуналістськими погромами та стихійними протестами населення проти підвищення цін на пальне. У лютому 2002 р. місцеві жителі звернули увагу на періодичну появу на залізничній станції міста великої кількості керсаваків. Невдовзі стало відомо, що на середину березня того ж року націоналісти запланували урочисте відкриття будівництва храму в Айодхьї, а Годра виявилася транзитним пунктом, через який проходили потяги з добровольцями, що рухалися до Айодхьї. Залізнична станція Годри знаходиться в мусульманському секторі міста, тому її працівники були переважно мусульманами. Сам конфлікт почався досить раптово. 27 лютого мусульманські торговці підпалили на станції один з вагонів потягу, в якому і керсавакі верталися додому після проведення мітингу та підготовчих робіт для спорудження храму в Айодхьї. Тоді загинуло 59 осіб, усі індуси. Розслідування, проведене по „гарячих слідах”, засвідчило, що добровольці, виходячи на платформу на станціях у штаті Гуджарат, шукали мусульманських власників крамниць та знущалися з них, а врешті-решт на станції Годри викрали доньку мусульманського крамаря та затягли її до одного з вагонів потягу. Це викликало неадекватну реакцію з боку мусульман, які якраз і підпалили вагон потягу [44].

Відповідь хіндутви на криваві події в Годрі виявилася миттєвою. В західних штатах почали розповсюджуватись брошури та памфлети з закликами до розправи над мусульманами. Між 28 лютого і 2 березня в штаті Гуджарат з'явилися 5000 погромників, які прибули до міста Ахмадабад на вантажівках без номерних знаків, одягнуті в одяг кольору хакі, прикрашений сафлором. Вони були озброєні мечами, довгими ножами та гострими тризубами – символічною зброєю націоналістів, запозиченою з індійської міфології, мали у своєму розпорядженні „коктейлі Молотова” і скандували „Jaі

Shri Ram!" – „Хай живе Рама!". Активісти хіндутви блокували дороги, щоб не допустити втечі мусульман, і обходили будинки та крамниці в пошуках іновірців. Стихійного характеру набули підпали помешкань мусульман, коли всередині них знаходилися цілі сім'ї, в багатьох регіонах штату розпочалися масштабні пожежі. Індуси, які боялися погромників, вивішували над своїми будинками сафлорові прапори і зображення богині Сарасваті, великими буквами виводили на стінах будинків „Jai Ram" або написи „цей будинок належить індусові". 26 міст та населених пунктів Гаджарату стали ареною добре спланованих погромів. Таким чином, інцидент в Годрі 27 лютого 2002 р., коли в результаті підпалу вагону загинуло 59 індусів, мав своїм продовженням масові погроми мусульманів у штаті Гуджарат, під час яких було вбито понад 2000 його мирних жителів, а ще декілька тисяч залишилися без житла [45].

Громадськість непокоїли наслідки погромів та питання, чому вони виявилися такими кривавими і масштабними. Тому не дивно, що гуджаратські події стали основною темою політичного життя країни у 2003 р. Багато політологів зійшлися на тому, що зруйнування мавзолею Бабрі Масджид фанатиками-індусами в 1992 р., якому не зміг запобігти центральний уряд, засвідчило безсилля державної влади, що програла в принциповому питанні захисту секулярних цінностей. Тим самим правляча політична еліта подала поганий приклад силам правопорядку, зокрема поліцейським службам, які повинні активно втручатися в перебіг комуналістських конфліктів. Атмосфера безкарності, якою традиційно характеризуються погроми на релігійному ґрунті, є причиною їх періодичного повторення.

Офіційне розслідування подій у штаті Гуджарат засвідчило, що масові беспорядки відбувалися за активної участі та потакання правоохоронних органів.

Спалах жорстокого комуналістського насилля в Гуджараті дав підґрунтя для висновку, що поліцейські ставляться досить упереджено до виконання своїх прямих обов'язків. Коли в

штаті почали поширюватися чутки про неминучі погроми, вони не намагалися встановити контакти з лідерами релігійних груп ортодоксальних індусів для того, щоб попередити їх про неприпустимість подібних дій. Не кращою була й реакція поліції під час заворушень: служителі закону просто зникали або не використовували зброю проти погромників. Багато нападів на будинки та крамниці мусульман відбувалися у кварталах, розташованих поруч з поліцейськими дільницями. Дзвінки жертв натовпу до поліції результатів не давали – на них або не відповідали, або давали коментарі, що наказів рятувати когось ще не надходило. За свідченнями очевидців, поліція не тільки не перешкоджала погромникам, а й безпосередньо їх підтримувала вогнепальною зброєю у тих випадках, коли вони наражалися на добре організований опір. З'явилися повідомлення з боку постраждалих, що правоохоронці нерідко очолювали напади на будинки мусульман, застосовуючи вогнепальну зброю проти тих, хто захищав свої домівки з палицями та ножами в руках. Нібито працівники поліції йшли попереду натовпів погромників, розпилюючи сльозоточивий газ та стріляючи в молодих мусульман. Жителі мусульманського кварталу Ахмадабаду засвідчили, що в одному з передмість натовпи індусів викликали їх на відкриту місцевість „розібратися”, а згодом з'явилися поліцейські, які розстріляли усіх дорослих чоловіків із табельної зброї. За даними правозахисних організацій, щонайменше 120 чоловік загинули від рук поліцейських під час подій у штаті Гуджарат [46].

Як можна пояснити подібну поведінку служителів закону? Адже саме вони несуть головну провину за ескалацію комуналістських погромів, які щороку спостерігаються в Індії. В цьому контексті варто виділити декілька причин. По-перше, поліція звичайно діє згідно з інструкцією правлячої партії та губернатора, що керують в тому чи іншому штаті. В штатах поясу хінду влада сконцентрована в руках представників націоналістичних партій, що й визначає байдуже ставлення місцевих можновладців до погромів релігійних меншин. По-друге, в країні існує проблема неадекватного представництва

мусульманської меншини як на державній службі в цілому, так і в органах правопорядку зокрема. Служителі закону, що є індусами, так чи інакше потрапляють під вплив націоналістичної пропаганди і під час погромів не мають бажання захищати „чужих”, тобто мусульман. По-третє, поліцейські змушені рахуватися з настроями більшості мешканців штату, яка вороже ставиться до мусульман [47].

Цікаво виглядав скандал в індійському суспільстві навколо реакції правлячої коаліції „Бхаратія Джанати” на події в штаті Гуджарат в тому ж році. Губернатор штату Нарендра Моді, який, до того ж, належав до правлячої коаліції, оголосив інцидент в Годрі справою рук пакистанських терористів і заявив, що він „розуміє” почуття місцевих жителів, які взяли участь у заворушеннях в Гуджараті. Характерно, що після погромів на півдні тодішній прем'єр-міністр Індії Атал Бігарі Ваджпаї спочатку побував у Годрі на місці трагедії та висловив глибоке співчуття сім'ям усіх загиблих і лише згодом виїхав до Гуджарату, до місця останніх подій. Поведінку Моді гостро критикували опозиційні партії, серед яких і Індійський національний конгрес. Губернатора звинувачували в потаканні беззаконню, в переведенні поліцейських офіцерів, спроможних захищати релігійні меншини, на нижчі посади або звільненні їх з роботи. Але його дії були повністю підтримані та виправдані правлячою „Джанатою”. Наприклад, тогочасний міністр внутрішніх справ Індії Лал Кришна Адвані пригадав ІНК „халатну бездіяльність” під час страшних погромів сикхів у Делі після смерті Індіри Ганді в листопаді 1984 р., коли загинуло три тисячі сикхів, а їхньому майну було завдано великої матеріальної шкоди. „Конгрес навіть не поворухнув пальцем”, – зазначив він. Інші представники партії „Бхаратія Джаната” оголосили, що під час хаосу в Делі в 1984 р. активісти ІНК нібито організували перевезення автобусними лініями розлючених натовпів індусів до місць, де мешкали сикхи. Цікаво, що коли в штаті Гуджарат взимку 2002 р. відбулися вибори до місцевої асамблеї, Народна партія отримала переконливу перемогу, виборовши 125 місць із 181, а при владі

знову залишився одіозний Моді. Ще більш неприємним є той факт, що велика перемога „Джанати” трапилася в рідному штаті Махатми Ганді -- головного пропагандиста ненасилля і непротивлення злу, який загинув якраз через своє переконання необхідності мирного співіснування мусульман та індусів у двох різних державах, навіть якщо для цього доведеться піти на поділ священної території Бхарату [48].

Як же реагує центральний уряд на гостру проблему взаємин мусульман та індусів? Адже конфлікт між цими двома групами населення є важливим чинником дестабілізації ситуації в країні та грає на руку зовнішнім силам. Зокрема, штат Гуджарат займає особливе місце в національній економіці, на нього припадає сьома частина промислового виробництва країни і п'ята – усіх внутрішніх інвестицій у промисловість. До того ж, це і прикордонний штат, який має найбільший показник урбанізації в усій Індії. Динамічний розвиток народно-господарського комплексу штату та задовільні темпи надходження інвестицій навряд чи вдасться зберегти, якщо комуналістські погроми будуть продовжуватися тут і надалі. Досить згадати масові заворушення 1993 р. в Бомбеї – діловій столиці Індії, щоб зрозуміти, що Індія не може собі дозволити сплесків комуналістського насилля у штатах, де зосереджена ділова активність.

Як відомо, на державному прапорі Індії домінують три кольори: помаранчевий, білий та зелений. В одному з трактувань державної символіки йдеться про те, що помаранчевий – це колір індуїзму, зелений – ісламу, а білий – примирення між цими релігійними течіями. Але сучасна індійська реальність далека від ідеалістичної державної символіки. Секуляризм є важливою складовою частиною індійської Конституції 1950 р. Наприклад, її 14-та стаття гарантує рівність усім жителям, незалежно від релігійного сповідання, мови чи касты. Згідно з положеннями статті 16, релігійні меншини мають рівні можливості при державному працевлаштуванні. Згідно із ст. 26, 27 та 28 Основного Закону, вони ж мають право безперешкодно займатися своїми

релігійними справами. Забороняється примусове нав'язування якоїсь релігії. Держава не може обмежувати інституції релігійних меншин у володінні фінансовими ресурсами. І, насамкінець, згідно із положеннями ст. 30, всі меншини мають право відкривати власні освітні установи [49].

У світлі суспільного значення цієї проблеми буде доцільним навести рекомендації індійських експертів щодо заходів боротьби з комуналістським насиллям. Знову варто звернути увагу на проблему освіти, оскільки саме її відсутність сприяє збереженню релігійної ненависті між мусульманами та індусами. Відкриття нових освітніх закладів треба доповнювати проведенням офіційних кампаній, присвячених питанню мирного співіснування обох релігійних спільнот. До участі у кампаніях необхідно залучити авторитетних релігійних діячів, що особливо важливо для мусульман, у яких вже встиг сформуватися комплекс недовіри до індійської державної машини. Щоб зупинити погромників потрібно блискавичне втручання поліції та армії, тому в силах правопорядку мусять проходити службу не тільки індуси, а й представники інших релігійних груп, особливо тих, що мешкають у цьому регіоні. У великих населених пунктах, які мають довгу історію комуналістських погромів, буде доцільним розмістити додаткові військові контингенти, поліцію та внутрішні війська. Є сенс заборонити всі сени та інші воєнізовані напівлегальні формування. Традиційний маршрут проходження процесії містами має бути оснащений відеокамерами, а людські зібрання повинні проводитись у призначеній для цього час і таким чином, щоб не завдавати клопотів представникам інших релігійних спільнот. Місця для масової молитви та підходи до них мають бути обшукані для того, щоб там не було захованої зброї чи каміння. Служителям закону треба мати перелік усіх соціально-небезпечних елементів – активістів хіндутви та мусульманських екстремістів, знати місця їхніх зборів. Поліцейська дільниця кожного району змішаного проживання мусульман та індусів мусять розробити план придушення комуналістських заворушень, а місцева влада – оперативно

реагувати на випадки релігійного насилля. В цьому контексті у містах, де раніше відбувалися погроми, необхідно розставити на відповідальні посади рішучих служителів закону та політиків, що сповідують секулярні цінності, розробити законодавчу базу про сурове переслідування тих, хто розпалює насилля між мусульманами та індусами, зокрема, шляхом публікації неправдивих даних, поширення чуток та іншої інформації провокаційного характеру [50].

Становище мусульман в Індії – це не тільки внутрішня проблема країни, а й чинник, який ускладнює відносини офіційного Делі з навколишнім світом. Представники ісламського віросповідання є найбільшою в країні релігійною спільнотою, яка в багато разів перевищує за чисельністю християн, буддистів, джайнів. Якщо держава не в змозі забезпечити для них спокійне життя, то в небезпеці будуть почуватися й інші народи та племена країни. Індія оточена мусульманськими країнами, а її зовнішньоторговельні зв'язки значною мірою зав'язані на арабські країни Перської затоки та Іран, які забезпечують її енергетичну стабільність. Отже, проблема мирного співіснування мусульман та індусів у цьому контексті набуває нового, регіонального виміру. Для Індії гостре протистояння мусульман та індусів давно вже не є внутрішньою проблемою, оскільки воно дає підстави Пакистану стверджувати на міжнародних форумах, що офіційний Делі брутально порушує права мусульман, утискаючи їх як у Кашмірі, так і в інших місцях їхнього компактного проживання. Проблема протистояння індусів та мусульман стала також об'єктом пильної уваги країн – членів Організації Ісламської Конференції (ОІК), які засудили бездіяльність індійської влади. Якщо іранське духовенство на чолі з аятолою Хаменеї обмежилось нищівною критикою то Саудівська Аравія пішла далі – тимчасово припинила видачу робочих віз індусам. Інші шість нафтовидобувних країн Перської затоки теж обмежили після 2002 р. доступ у свою економіку індійської робочої сили. Якщо так триватиме і надалі, то Індії може загрожувати суттєве скорочення обсягів

будівельних замовлень у країнах Перської затоки, які вже протягом кількох десятиліть були істотним джерелом поповнення бюджету країни. Не варто забувати, що індійські експортери реалізують у державах цього субрегіону Близького Сходу великі обсяги продовольчої продукції, особливо фруктів, та левову частку виробів із золота. В сусідній Бангладеш місцевих індусів чекала відповідна реакція – мільйони мусульман вийшли на вулиці міст на мітинги протесту, декілька індуїстських храмів було атаковано, крамниці індусів зруйновано. У світі Індію гостро критикують неурядові організації, такі як „Міжнародна амністія” тощо.

Висновки. Індія має найбільшу в світі мусульманську меншину, поступаючись за чисельністю жителів-мусульман тільки Індонезії, Пакистанові та Бангладеш. У країні проживає щонайменше 120 млн. чоловік, що сповідують цю релігію райони компактного проживання яких сконцентровані переважно в штатах, прикордонних із Пакистаном, Бангладеш та Непалом. Економічне й соціальне становище мусульман Індії, характер їхніх відносин з індуїстською більшістю опосередковано впливають на регіональні відносини Індії як з сусідніми Пакистаном та Бангладеш, так і з країнами Перської затоки, які практично монополюють енергетичні потреби Індії.

Мусульмани, незважаючи на свою велику чисельність, займають другорядне положення в політичній та економічній системі Індії. Деколонізація Британської Індії супроводжувалася масштабною втечею мусульманського капіталу до Пакистану й інших країн Азії, а отже – створення мусульманських промислових груп стало неможливим. Представники цієї меншини зуміли „окупувати” тільки ті ніші, які залишили для них індуси через ритуальне забруднення або відсутність престижності професії. Нестача необхідного капіталу серед мусульман та ажіотажний попит на освіту серед індусів різних каст у поєднанні з політикою „позитивної” дискримінації, ініційованою доповіддю Мандала, не дають представникам цієї релігійної меншини досягти економічної та соціальної

мобільності шляхом використання освітніх ресурсів. Тому 12-16 % населення Індії не мають можливості змінити своє становище та прилучитися до участі у високопродуктивній економіці.

Мусульмани мешкають переважно у містах, де їхні щоденні побутові контакти з індусами характеризуються комуналістським протистоянням. Великі урбанізовані центри країни хаотично зростали за рахунок прибуття біженців після деколонізації Британської Індії та систематичних міграцій населення з сільської Індії, що призвело до змішаного проживання обох релігійних груп. Монополізація мусульманами певних традиційних низькотехнологічних секторів народного господарства Індії викликає конкуренцію з нижчими кастами індусів і „недоторканими”, що призводить до періодичних конфліктів. У індусів та мусульман склалися стійкі негативні стереотипи щодо один одного під впливом історичних, релігійних, правових, місцевих і міжнародних чинників, а це загострює взаємну недовіру. Загалом після здобуття незалежності в Індії відбулися понад 9000 комуналістських погромів, які дестабілізували ситуацію у великих містах та ділових центрах країни, відлякали від Індії закордонних інвесторів. Отже, релігійні протистояння призводять до економічних та суспільно-політичних негараздів, тому їх необхідно звести нанівець.

Використана література

1. 2001 Population census of India. – New Delhi, 2001. – P.1-2.
2. Индия: страна и ее регионы. Под ред. Е.Ю.Ваниной. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С.56.
3. Mohan M. Mathews. India facts and figures. – New Delhi: Sterling publishers private limited, 2001. – P.164-165.
4. Khalidi Omar. Indian Muslims since independence. – New Delhi: Vikas publishing house limited, 1996. – P. 7-10.
5. Mishra Naveen, Singh Suddhir Kumar. Status of minorities in South Asia. – New Delhi: Authors press, 2002. – P.224-225.

6. Mehta Mandavi. The role of hindutva in Indian politics // The South Asia monitor. – 2003. – February 1.
7. Varshney Ashutosh. Why democracy survives // Journal of democracy.– 1998. – Vol. 9. – Number 3. – P. 44.
8. Harris – White Barbara. India's religious pluralism and its implications for the economy. – Oxford: Oxford university press. – 2002. – P. 11-14.
9. Mohan M. Mathews. – P.71-73.
10. Greenway H.D.S. Hindu nationalism clouds the face of India // World policy journal. – 2001. – Vol. 18. – Number 1.
11. Seth Satish. Communalism: a socio – political study. – New Delhi: Gyan publishing house, 2000. – P.13-15.
- 12 Khalidi Omar. – P.17-19.
13. Varshney Ashutosh. – P. 38.
14. Ahuja Ram. Society in India: concepts, theories and changing trends. – Jaipur: Rawat publications, 1999. – P.256-258.
15. Gehlot N.S. Politics of communalism and secularism: keeping India divided. – New Delhi: Deep and deep publications, 1993. – P. 231-232.
16. Talbot Ian. India and Pakistan: Inventing the nation. – Oxford: Oxford university press, 2000. – P. 41.
17. Альбанезе Марилла. Атлас чудес света. Индия. – Москва. : БММ АО, 2001. – С. 104-107.
18. Engineer Asghar Ali. Communalism and communal violence in India. – New Delhi: Ajanta publications, 1989. – P. 16.
19. Hussain Monirul, Ghosh Lipi. Religious minorities in South Asia: selected essays on post – colonial situations. – New Delhi: Manak publications, 2002. – P. 69.
20. Reddy Rammanohar. Religion and fertility behaviour: canards and facts // The Hindu. – 2002. – November 10.
21. Engineer Asghar Ali. – P. 27-29.
22. Seth Satish. – P. 47-51.
23. Rajan Rajeswari Sunder. Women between community and state: Some implications of the uniform civil code debate in India // Social text. – 2000. – Vol. 18. – Number 4. – P. 55-58.
24. Lipton Edward. Religious freedom in Asia. – London: Nova science publications, 2002. – P. 20-35.

25. Brass Paul. The production of Hindu – Muslim violence in contemporary India. – Seattle: University of Washington press, 2003. – P. 199 -203.
26. Basu Amrita, Kohli Atul. Community conflicts and the state in India. – Oxford: Oxford university press, 1998. – P. 58-59.
27. Smith Willard, Schaffer Teresita. India plays both sides in the Middle East // The South Asia monitor. -- 2000. – December 1.
28. Varshney Ashutosh. Ethnic conflict and civil life: Hindus and Muslims in India. – New Haven: Yale university press, 2002. – P. 84.
29. Khan Z. M., Yadav S. N. We, the minorities of India. – New Delhi: Institute of objective studies, 2001. – P. 118.
30. Varshney Ashutosh. – P. 111-113.
31. Varshney Ashutosh. Ethnic conflict and civil society. India and beyond // World politics. – 2001. – Vol. 53. – Number 3. – P. 362-298.
32. Corbridge Stuart, Harris John. Reinventing India. – London: Polity press, 2000. – P.113.
33. Thomas Blom Hansen. The Saffron wave. – New Jersey: Princeton university press, 1999. – P.16-34.
34. Також там. – P. 44, 47-50.
35. Basu Amrita, Kohli Atul. – P.17.
36. Mehta Pratap. Fragmentation amid consenses // Journal of democracy. – 1997. – Vol. 8. – Number 1. – P. 56-69.
37. Kakar Sudhir. The colors of violance. – Chicago: The university of Chicago press, 1996. – P.44-45.
38. Koithara Verghese. Society, state and security: The Indian experience. – New Delhi: Sage publications, 1999. – P. 113-116.
39. Corbridge Stuart, Harris John. – P. 118-120.
40. Ganguly Sumit. The crisis of Indian secularism // Journal of democracy. – 2003. – Vol. 14 – Number 4. – P. 16.
41. Bidwai Prafuf, Mukhia Harbans. Religion, religiosity and communalism. – New Delhi: Manohar publishers and distributors, 1996.– P.132.
42. Також там. – P. 140-142.
43. Kamdar Mira. The struggle for India's soul // World policy journal.– 2002. – Number 3.

44. Bidwai Praful. India gives Gujarat pogrom a terrorist spin // Asia times. – 2002. – May 14.

45. Sobdhi M. L., Mukarji Apratim. The black book of Gujarat. – New Delhi: Manak publications, 2002. – P.14-27.

46. Також там. – P.143-146.

47. Singh Joginder. Inside indian police. – New Delhi: Gyan publishing house, 2002. -- P. 97-99.

48. Mandavi Mehta.

49. Chakraborty Krishna. Democracy, diversity, stability. 50 years of Indian independence. – New Delhi: McMillan India limited, 1988. – P.118-119.

50. Kamdar Mira. – P. 215-218.

Глава 5. Становище жінки в сучасному індійському суспільстві

В Індії, з її складними кастовими та релігійними суперечностями, які так чи інакше торкаються майже третини громадян країни, існує, як ми вже зазначали, ще й проблема жіночої нерівності, виразом якої є пригнічене становище жінки в сім'ї, нерівність її прав у шлюбі, освіті, працевлаштуванні, низький рівень представництва в органах державної влади та на високооплачуваних роботах. У цій главі ставиться завдання дослідити становище представниць слабкої статі у індійському суспільстві, наслідки цього становища для економічної і політичної систем країни, розкрити соціально-економічні проблеми жінок із релігійних меншин, проаналізувати еволюцію інституту посагу, дослідити індійське законодавство в цій сфері та особливості його практичного застосування.

Безпосередніми показниками нерівноправного становища представниць слабкої статі у суспільстві є співвідношення кількості жінок до чоловіків, або статевий коефіцієнт. Індія належить до переліку тих небагатьох країн світу, де мешкає більше чоловіків. Згідно з даними всеіндійського перепису населення 2001 р., серед індусів на тисячу чоловіків припадає 931 жінка, серед мусульман – 936, у сикхів на 1000 чоловіків взагалі приходиться 893 жінки, а у буддистів – 953. Тільки серед християн цей показник набагато вищий – 1009 жінок на 1000 чоловіків. У середньому по Індії, співвідношення чисельності жінок до чоловіків оцінюється у 933, коли у більшості країн Європи та США цей показник перевищує 1005-1010. Це свідчить про те, що з якихось причин значно менша кількість дівчаток доживає до зрілого віку або „просто зникає” під час народження. Іншим важливим показником рівноправ'я чоловіка та жінки у суспільстві є рівень освіти. Станом на 2001 р. у країні було 75 відсотків чоловіків, які вміли читати і писати, а жінок – 54 відсотки. Це понад 339 млн. чоловіків та 226 млн. жінок. Знову спостерігаємо досить велику різницю між показниками обох статей, що наводить на думку про те, що

батьки у традиційній індійській сім'ї не вважають освіту пріоритетом для своїх доньок, тим самим перешкоджаючи їхній економічній і соціальній мобільності [1].

Ще одна ознака високого статусу жінки в суспільстві – її незалежність, яка виявляється у наявності престижної роботи, володінні фінансовими та майновими ресурсами. Згідно зі статистичними даними, представленими Проектом розвитку ООН, соціально-економічний статус жінки в Індії дуже низький порівняно з іншими країнами світу, особливо в таких компонентах, як тривалість життя, освіта та реальний прибуток. Індія на 99 місці з 133 країн, у яких проводилося таке дослідження. В іншому опитуванні, організованому Програмою ООН з розвитку (UNDP), Індія посіла 101 місце у рейтингу жіночої участі в адміністративних та політичних процесах у державі серед 116 країн, які вивчалися. За цим показником вона поступилася навіть своїм найближчим сусідам – Пакистанові та Шрі-Ланці. В органах місцевого самоуправління по всій Індії зайняті понад мільйон жінок [2], але, враховуючи масштаб країни, цього зовсім недостатньо.

Отже, за більшістю соціально-економічних показників індійські жінки посідають другорядне місце в суспільстві та відчують на собі певну статеву дискримінацію. Таке несприятливе становище можна було б пояснити розподілом традиційних ролей в азіатських країнах, де представниці слабкої статі відводиться консервативне місце домашньої робітниці та виховательки дітей. Але в Індії, з її складними релігійними правилами, суспільний стан жінки в багатьох випадках визначається і релігійними нормами, і кастовим поділом.

Справа в тому, що роль жінки у суспільстві традиційно регламентувалася релігійними догмами, зокрема правилами її ведення приватного життя у священних індійських текстах ведах. Витоки ідеї жіночої поведінки можуть бути знайдені в священному тексті Ману, датованому II-I сторіччям до нашої ери. Згідно з його положеннями, в дитинстві дівчинка повинна підпорядковуватися своєму батькові, в молодості та зрілому

віці – шлюбному партнеру, а після смерті чоловіка – синам. Закони Ману наголошують, що вона ніколи не повинна бути незалежною. Дівчат із дитинства навчають, що слово чоловіка для них є законом, тому вони налаштовані не займатися самостійними пошуками місця працевлаштування та не намагаються здобути нові професійні навички, щоб вести незалежний від шлюбного партнера спосіб життя. З малих років їх переконують, що головна мета шлюбної дружини полягає в народженні та вихованні дітей, догляді за чоловіком і його родичами. Представниці каст „двічі народжених” вважають продовження кастової гілки шляхом народження дітей своїм прямим обов'язком, який прирівнюється до дхарми. Тобто, згідно з цим трактатом, жінка займає підпорядковане місце у суспільстві, а її життєве завдання зводиться до репродуктивних і виховних функцій [3].

Закони ортодоксального індуїзму передбачають, що жінка повинна дотримуватися трьох основних постулатів, безпосередньо пов'язаних із правилами чистоти касты. По-перше, вона мусить добровільно обмежувати свою персональну мобільність, тобто виходити з дому та подорожувати тільки у разі крайньої необхідності; по-друге, вона не повинна виявляти ні одягом, ні вчинками свою жіночість та сексуальність; по-третє – жінка має повністю підпорядковувати свої бажання інтересам родини. Вона зобов'язана не відступати від цих трьох правил протягом усього свого життя, яке, відповідно, поділяється на три періоди: перший (ранній) – це неodrужена молода дівчина, яка повинна навчитися мистецтву бути гарною дружиною; другий (зрілий) – одружена жінка, яка залежна від свого чоловіка та членів його родини, вона молиться за синів, народження яких забезпечує виконання її життєвої місії, оскільки дає змогу продовжити кастову гілку свого чоловіка; третій (період відцвітання) – це вдівство, або час ізоляції від суспільного життя. Вважається, що коли помирає шлюбний партнер, то його дружина втрачає найважливішу причину жити, сенс свого буття, навіть якщо у неї є неповнолітні сини. Без чоловіка жінка не має престижу в традиційному суспільстві,

тому вона усувається (нерідко за власним бажанням) від участі в суспільному житті та релігійних святах [4].

Отже, на перший погляд, жінка виконує дуже важливе завдання в суспільстві, яке полягає у продовженні кастової гілки. Суто теоретично вона повинна користуватися значною повагою у чоловіків. Справді, у багатьох сім'ях вітається як народження хлопчиків, так і дівчаток. Хлопчиків вважають продовжувачами роду, а на дівчат моляться, як на втілення індійських богинь-дів. У пантеоні індуїзму налічується 108 головних богинь, до яких ставляться з великою повагою. Найбільш відомі з них – Сарасваті, Калі, Саті (перша дружина бога Шіви) та Лакшмі – богиня заможності [5]. У індусів жінка символізує також божество родючості, бо вона відіграє репродуктивну функцію – продовжує родову гілку каста та, народжуючи синів, забезпечує збереження власності членів каста та її примноження. На практиці якості, які притаманні жінці, можуть завдати престижові каста значної шкоди і сприяти її розмиванню та дискредитації. Йдеться про є жіночу сексуальність і спроможність народжувати дітей.

У релігійній концепції індуїзму сказано, що жінці притаманна особлива сила шакті, яка є джерелом родючості та відтворення усього живого. Водночас жінка асоціюється з потужним ритуальним забрудненням, спричиненим народженням дитини. Тому вона не може брати участь у багатьох релігійних ритуалах, бо нібито дискредитує їх своєю присутністю. Представниці прекрасної статі ніколи не працюють священнослужителями, оскільки їх вважають такими, що не досягли духовної зрілості для оволодіння подібною професією. Одна з найголовніших релігійних проблем для віруючих індусів полягала в тому, що тільки народження хлопчика дозволяє сім'ї сподіватися на те, що син зможе регулярно від її імені здійснювати різноманітні ритуали, найважливіший з яких – запалити вогонь на кремації своїх батьків та забезпечити їм тим самим краще життя в іншому переродженні. Син здійснює поминальні ритуали, тому що донька вважається вже частиною родової лінії свого чоловіка, а відтак – такого права не має.

Властивість шакті є небезпечною та неконтрольованою, тому за жінкою веде постійний нагляд чоловік, який в той чи інший період життя несе за неї відповідальність – батько, шлюбний партнер чи брат. Історично контроль за жіночою сексуальністю був важливою рисою патріархально-кастової ієрархії, головна загроза її сталості походила від здатності жінки приносити кров низького походження до вищої касті. Заради збереження чистоти касті, що особливо актуально для членів „двічі народжених” варн, на жінок накладаються численні обмеження у пересуванні та соціальних контактах. Вони мають право їздити та подорожувати тільки в цілях, що передбачені й визначені сім'єю, мусять одягатися і поводитися скромно, щоб не викликати інтерес інших чоловіків. Нерідко у подорожах їх супроводжують родичі чоловічої статі. В північній Індії крамниці та базари відвідують переважно чоловіки, а жінки майже не залишають будинок, а навіть якщо вони це і роблять, то намагаються якомога швидше вернутися додому. Тут також набула широкого поширення запозичена у мусульман практика пурди, тобто ізоляції жінок від суспільства, носіння ними одягу, що приховує фігуру та обличчя, постійне перебування вдома [6].

Крім обмеження в праві на пересування, існували ще два важливих компоненти контролю – позбавлення жінки нерухомого майна та землі, недопущення її до продуктивної економіки чи високооплачуваної роботи, щоб не зробити її незалежною від варново-кастових зв'язків та розкутою. Традиційно дівчат навчали тільки тому, що могло стати у пригоді в шлюбі: мистецтву ведення домашнього господарства, умінню співати пісні, танцювати та розважати гостей ввічливими розмовами, але ніяк не практичним знанням, необхідним для оволодіння професіями чи навіть елементарним навичкам читати й писати. Був також поширений нагляд за жіночою сексуальністю через звичаї раннього одруження, практику пошуку шлюбної пари винятково батьками в межах існуючих соціально-кастових зв'язків (нерідко за допомогою астрологів), заборону розлучення,

моногамію для жінок, що раніше призводила до заборони одруження для вдів або до розквіту практики саті – само-спалення жінки під час кремації її чоловіка [7].

Не можна сказати, що це становище зазнало значних змін зараз, бо контроль над жінкою є одним з основних обов'язків варни брахманів, яка несе особливу відповідальність за ритуальну чистоту своїх членів, виходячи із свого високого суспільного статусу. Всі інші варни, які належать до категорії „двічі народжених”, також здійснюють подібний нагляд за жінками, але в менш жорсткій формі. Звідси й походить ставлення до представниць прекрасної статі, як до власності сім'ї та касті, а також та концепція, що велике майно міг успадкувати тільки син, а доньки задовольнялися суто символічним посагом, який давався їм при шлюбі. Справді, навіщо віддавати жінці майно родини, якщо вона буде продовжувати родову гілку іншої касті і, тим самим, підсилить саме її, зокрема шляхом впливання нових матеріальних цінностей? Донька мала право на успадкування майна своєї батьківської сім'ї тільки в тому разі, коли вона одружувалася з близьким родичем, що характерно переважно для південних регіонів Індії, бо на півночі подібні шлюби заборонялися.

Витоки низького статусу жінки у суспільстві треба шукати також в історично сформованому аграрному укладі господарювання в Індії. В сільськогосподарських штатах півночі праця чоловіка цінувалася вище, ніж жіноча, оскільки вона вважалася дуже важкою. Це становище характерне для густонаселеного Індо-Гангського аграрного поясу хінду. Регіони, де навіть примітивна технологія відігравала в народногосподарському секторі вирішальну роль, вважалися більш „поблажливими” для жінок – наприклад, терасові рисові угіддя сходу чи плантаційні штати південної Індії. У федеральних одиницях, де вирощують рис, жінки цінуються набагато більше, ніж у всіх інших, оскільки їхня важка праця, як збиральниць та доглядальниць за цією культурою, визнається у суспільстві. Те саме стосується штатів Індії, де культивують чайний кущ, нагляд за яким вважається суто жіночою справою. Пред-

ставниці слабкої статі також мали досить високий соціальний статус у тих регіонах, де чоловіки були відсутні більшу частину року, і вони були змушені брати на себе функції годувальника сім'ї. Південна Індія з її рибалками, купцями та мореплавцями може бути типовим прикладом. Економічна відсталість, надання переваги важкій ручній праці, мусульмансько-арійські суспільні традиції визначали низький статус жінки у північній Індії. В деяких неспокійних прикордонних регіонах Індії, таких, як штати Ассам, Пенджаб та Бігар, сини цінуються як надійна опора родини, здатна захистити її матеріальні здобутки від нападу із зовні [8].

Як вже згадувалося, поведінка жінки в епоху раннього Середньовіччя визначалася кастово-варновими правилами. Низький ритуальний статус жінки у суспільстві пояснювався саме її природними функціями – сексуальністю та спроможністю відтворити нове життя. Традиційно вважалося, що у статевій нестабільності дівчат полягає корінь усіх проблем вищих каст, а неспроможність нижчих каст контролювати своїх жінок стала причиною їхнього другорядного соціального статусу та відсутності поваги до них у суспільстві, що вилилося у часті згвалтування останніх та інше традиційне насилля з боку вищих каст. Цей стереотип підсилював кастове розмежування суспільства. Захоплення Індії мусульманами ще більше підкреслило необхідність для місцевих жінок практикувати соціальну ізоляцію (пурду), щоб не стати об'єктом насилля з боку завойовників-іновірців. Ситуація дещо покращилася з приходом британських колонізаторів, які заборонили деяку згубну соціальну практику, таку як саті та девадасі*, переслідування вдів і шлюби неповнолітніх. Саме в колоніальну епоху було вперше здійснено спробу дати представницям прекрасної статі освіту через місіонерські місії. Жінки змогли також створити перші організації для захисту своїх прав. У християнській частині території Британської Індії чоловіки та жінки мали однаковий суспільний статус. Після

* Девадасі – це жінки-танцюристки та співачки, що жили при найбільших храмах та водночас задовольняли статеві потреби паломників.

проголошення незалежності Індії проблему рівності обох статей вирішували шляхом запровадження спеціального законодавства, яке захищало жінок у майнових суперечках із чоловіками. Були прийняті важливі закони, що визначали права жінок у сфері наслідування майна та у шлюбі. Серед них варто відзначити Special marriage Act 1954, Hindu marriage Act 1955, Hindu succession 1956 Act, Dowry prohibition Act 1961. Ці закони передбачали можливість шлюбу між представниками різних каст; обмеження шлюбного віку. Рівні права на спадщину для синів та доньок; заборону приданого, тощо. Врешті решт для жінок з'явилася можливість освіти та нові робочі спеціальності – такі, як вчителі, медики, секретарки, телефоністки, тощо [9].

Незважаючи на спроби на державному рівні захистити жінок від дискримінації, вона все одно простежується. Хоча в різних регіонах Індії спостерігається діаметрально протилежне ставлення до представниць прекрасної статі. В країні існує значна відмінність між північчю та півднем у питанні прав і свобод жінок. На півночі майже неможливо побачити представниць слабкої статі на вулиці, а на півдні вони вільно пересуваються, мають яскраві прикраси із золота та шовкові сарі й не практикують пурду. Культ богинь надзвичайно популярний у Південній Індії, де дравідські звичаї досить сильні, відповідно народження дівчинки там не сприймається як трагедія. У „християнських” містах та на союзних територіях півдня, де раніше велику освітню роботу проводили місіонери, жінки не відчують жодної дискримінації. В Кералі, наприклад, вони користуються такими самими правами, як і чоловіки. Як вже було зазначено, в тих регіонах, де поширення набули шлюби в межах однієї касті, жінки також отримують право претендувати на майно батьків [10].

Жінки обмежені й у праві вибору шлюбного партнера. Індійській глибинці притаманне також заперечення шлюбів між закоханими, що походять із спільнот з різним соціальним статусом. Надзвичайним виявом намагання зберегти кастову чистоту виступають почесні вбивства, внаслідок яких які

гинули люди з різних каст, що мали любовний зв'язок між собою або народили позашлюбних дітей. Зазвичай бажання молодих з нерівнозначних каст одружитися викликає шалений опір з боку їхніх батьків, оскільки загрожує їм ізоляцією або вигнанням із каст. Особливо було що втрачати вихідцям із варни брахманів. Тому недаремно Індією в 80-90 роки ХХ ст. прокотилася хвиля розправ родичів над своїми дітьми, які покохали представників чи представниць інших каст, що мали значно нижчий соціальний ранг. Цікаво, що саме в цей час у країні почався період відносної лібералізації духовного життя суспільства, коли під впливом економічної відкритості індійці почали переймати культурні норми, які надходили до країни з продукцією західної масової культури. Подібний лібералізм, що сповідувався молодшим поколінням, викликав жорстку реакцію консервативного старшого покоління, яка переросла у відкрите насилля, що отримало назву „почесних” вбивств. Сьогодні найбільша кількість подібних злочинів реєструється у північній Індії, особливо у штаті Уттар-Прадеш та федеральному окрузі Делі.

Звертаючись до особливостей життя індійських жінок, зазначимо, що звичаї і традиції визначають специфіку шлюбних відносин. Дружина, яка не може з якихось причин народити дитину, вважається негідною проживання у суспільстві, бо вона не здатна продовжити родову гілку касты. На неї чекає ізоляція та можливе вигнання з будинку чоловіка або ганебне розлучення. Якщо ж вона народжує тільки дівчат, то її становище в сім'ї стає хитким, бо останні несуть своїм батькам значні фінансові витрати, пов'язані з їхнім вихованням та майбутнім одруженням, не кажучи вже про потребу постійного нагляду за ними. Поява на світ нащадка по чоловічій лінії, як правило, супроводжується веселими церемоніями та святами, а народження дівчини проходить непомітно. В деяких бідних сім'ях, члени яких належать до вищих варн, у таких випадках може бути оголошений траур [11].

У країні дуже популярна приказка: „Коли ти виховуєш доньку, ти поливаєш водою рослину, посажену для іншого

чоловіка". Саме в ній йдеться про проблему з проблем індійського суспільства, суть якої зводиться до того, що на виховання дівчини не варто витрачати час і ресурси родини, бо вона все одно залишить рідний дім перейде до іншої касты. В північній Індії дівчатка мають дуже низький статус із самого народження, що позначається на їхній самоповазі та психічному стані. Дітей жіночої статі виховують в атмосфері байдужості і постійної роботи, оскільки батьки вважають, що дівчина повинна хоча б частково відпрацювати витрати на її весілля перед тим, як вона назавжди залишить батьківський дім.

Звичайно, дівчата ростуть занедбаними далеко не у всіх родин, оскільки деякі індуси вважають, що чим краще освічена їхня донька, тим вищий престиж їхньої власної сім'ї. На жаль, такі настрої панують здебільшого серед представників середнього класу та багатого прошарку населення, а переважна більшість індійських сімей притримуються кардинально протилежних поглядів на необхідність освіти для доньок. Батьки вважають, що, фінансуючи навчання дівчаток, вони роблять сумнівне вкладення капіталу, оскільки їхня майбутня роль матері, тобто репродуктивна функція та робота в сільськогосподарському секторі, не вимагає якісної освіти. До того ж, у багатодітних сім'ях саме хлопці отримують пріоритетне право на здобуття освітнього ресурсу, а дівчата змушені працювати замість них вдома. Тому освіченість доньок приноситься в жертву майбутньому кар'єрному зростанню їхніх братів. Ще одна важлива проблема для батьків полягає у необхідності захисту недоторканості доньок, оскільки вона відіграє важливе символічне значення під час індуїстського весілля і після нього. Коли школи знаходяться на великій відстані від місця помешкання, а вчителями є чоловіки, батьки намагаються не відправляти дівчат на навчання, оскільки це може згодом спровокувати розповсюдження чуток про їхнє особисте життя у населеному пункті, а отже, – зробить неможливим вигідний шлюб, або викличе завищені вимоги посагу з боку родини майбутнього чоловіка. Дівчина, яка працює біля будинку, значно надійніша що до цього. Зрештою,

в суспільстві існує стереотип, що робота жінки поза межами родини свідчить про низький соціальний статус сім'ї, її бідність. Рівень освіти жінок у чотирьох північних штатах – Бігарі, Уттар-Прадеші, Мадх'я-Прадеші та Раджастхані – є найнижчим в усій Індії, що свідчить про низький статус слабкої статі на півночі, який її представниці здобувають від дня свого народження [12].

Відсутність необхідної освіти визначає місце жінки біля поля чи домашнього господарства та цілковиту залежність від своїх родичів. Неосвічена дружина не має шансів на гідне працевлаштування і вже залежить від родичів свого чоловіка та членів його сім'ї, оскільки її батьки, що зазнали великих витрат під час весілля та виплати посагу, звичайно не бажають більше її фінансувати і не підтримують із нею сталих контактів. Вона не в змозі захистити себе у конфлікті з чоловіком, оскільки є обмеженою, неписьменною і не знає своїх прав, що забезпечуються індійським законодавством. Відсутність повноцінної освіти змушує її керуватися у повсякденному житті релігійним світоглядом, що пропагує домінування чоловіка у сім'ї та схиляє її до покори.

Як уже зазначалося, Індія – одна з небагатьох країн світу, де тривалість життя чоловіка й жінки є приблизно однаковою, оскільки в цивілізованому світі жінки живуть на 10-12 років більше, ніж чоловіки. Причина такого становища полягає в незадовільному стані здоров'я представниць слабкої статі. Значний внесок, який робить жінка, вступаючи в сім'ю свого чоловіка, недооцінюють, а її саму все життя вважають тягарем, а не рівним партнером у шлюбі. З дитинства дівчата отримують лише незначну частину уваги, яка зазвичай приділяється хлопцям. В аграрній Індії, де знайти роботу важко навіть чоловікові, саме жінки становлять переважаючий відсоток безробітних, тим самим не маючи коштів для догляду за собою та своїм здоров'ям. Вони позбавлені вирішального слова у прийнятті важливих сімейних рішень, оскільки спочатку підпорядковуються батькові, потім чоловікові, а з народженням дітей – також і їм. Відсутність функціональної освіти

та елементарних медичних знань про вагітність є причиною того, що жінки в сільській Індії народжують дуже багато дітей порівняно з жительками міст. Мотиви високої пароджуваності можуть бути різними. Це і бажання мати більше робочих рук на селі, і намагання народити кілька хлопчиків, щоб таким чином підняти „лодський” капітал сім'ї та власний соціальний статус. Однак велика кількість вагітностей в умовах сільської антисанітарії згубно позначається на здоров'ї представниць прекрасної статі. Характерно, що Індія посідає одне з перших місць у світі за кількістю вагітностей, що пов'язано з раннім віком вступу жінок у шлюб, низьким рівнем розлучень та бажанням чоловічої частини населення неодмінно мати синів-нащадків. Вважається, що в цій країні на пологи припадає четверта частина усіх жіночих смертей. Кожен рік під час народження дітей гине приблизно 200 000 жительок Південної Азії, серед яких громадянки Індії становлять 125 тис. осіб [13].

Як правило, батьки визначають самі за кого і коли повинна виходити заміж їхня дитина. Вони ж оплачують левову частку витрат на одруження. Відомо, що одним з найважливіших соціальних інститутів в Індії вважається весілля. Неодружена дівчина, яка досягла повноліття, не має соціального статусу, а на її батьків чекає презирливе ставлення у суспільстві. Тому сім'ї, де є дівчата шлюбного віку, намагаються видати їх заміж якомога скоріше і за будь-яку ціну, оскільки подібний низький статус доньки передається також їм та їхній касті. Але найгірша ситуація для родини індуса і його касті настає тоді, коли його неодружена донька вагітна. Серед кашмірських пандитів існує переконаність, що у цій ситуації вона повинна обов'язково покінчити життя самогубством, щоб зберегти чистоту роду. Отже, не дивно, що батьки неодруженої доньки найбільше побоюються, що вона може вступити в позашлюбні зв'язки з представником нижчої касті, або таємно з ним одружитися. Острах жити в одному будинкові з повнолітньою донькою, за якою потрібно постійно наглядати, щоб не допустити її небажаної вагітності, робить батьків зговорливими у переговорах з представниками сім'ї майбутнього чоловіка, яка

вимагає оплати більшої частини весільних витрат (дуже значних, бо на цю урочистість запрошують усіх членів касти з обох боків, а це інколи кілька тисяч осіб) та великого посагу, змушує батьків йти на раннє весілля. Серед індусів поширена думка, що дівчина повинна одружуватися якомога скоріше, оскільки саме з цього моменту сім'я, що її виростила, припиняє нести за неї відповідальність, але повинна щедро компенсувати це щедрими весільними виплатами [14].

Найважливішим обов'язком батьків в Індії вважається пошук шлюбного партнера для їхньої доньки. До того ж, вони мають самі обрати їй подружню пару, оскільки йдеться не тільки про сімейний союз, а й про міжкастовий, що набагато важливіше. Тому батьки вчиняють тиск на дітей з тим, щоб ті не вступали у шлюб по коханню, вказуючи їм на негативний досвід західних країн, де надзвичайно високий рівень розлучень серед молоді, що інколи зачіпає кожен другий шлюб. Це явище присутнє як в селах, так і в містах. Винятком можуть слугувати жителі лічених космополітичних міст Індії, таких як високо-технологічні Бангалор, Пуна та Кочі, а також головні центри комерції – Мумбаї і Колката, де мешкає „золота молодь”, що не переймається традиційними звичаями, а також існує прошарок самостійних молодих людей, зайнятих на роботах у транснаціональних корпораціях [15].

У багатьох індійських родинах вважається, що мати доньку недоречно ще й тому, що всі переговори та пошуки пари для неї повинен проводити її батько, або інший чоловік, який опікується нею. Це віддзеркалює нерівноправне становище в суспільстві сім'ї, яка виходить на „шлюбний ринок” з доньками, оскільки індуїзм визнає неповноцінність представниць слабкої статі. Коли батько дівчини, що досягла шлюбного віку, починає думати про те, щоб віддати її заміж, він контактує зі сватом, який, в більшості випадків, є брахманом-астрологом, що за певну платню готує для нього перелік хлопців, які можуть стати шлюбними партнерами його доньки. Перед тим, як буде вирішене питання з посагом, саме майбутня наречена, має

успішно „скласти” родині потенційного нареченого декілька іспитів, які стосуються її зовнішності, збіжності гороскопів, уміння готувати їжу, розважати гостей тощо. Щоб уникнути великої кількості формальностей та бути впевненими у своїй доньці, батьки нерідко наважуються видавати її заміж у досить юному віці [16].

Ранні шлюби зберігають своє значення в сільській місцевості, адже вважається, що чим раніше дівчина виходить заміж, тим більша ймовірність того, що її візьмуть такою, як належить, і тим менше потрібно коштів для проведення урочистостей. У батьків нареченої зникає потреба у тому, щоб цілодобово за нею наглядати та вкладати в її виховання і без того обмежені ресурси сім'ї. Доходить до того, що деякі родини домовляються про одруження ще ненароджених дітей. Шлюби маленьких дітей були дуже поширені в Індії у XVIII ст., але в 1929 р. колоніальна адміністрація ввела в дію Закон про обмеження вступу дітей у шлюб, згідно з яким дівчата віком до 14 років та хлопці віком до 18 років не могли одружуватися. Сьогодні ця практика існує в північній Індії, незважаючи на федеральну заборону. Наприклад, кожен рік сотні жителів населених пунктів у штаті Раджастхан під час великих місцевих свят влаштовують масові весілля серед тих, хто досяг віку одного-двох років. Звичайно, урочистості відбуваються в літній сезон, після збору врожаїв, коли у місцевих жителів є певні фінансові ресурси. Масові весілля значно дешевші, ніж індивідуальні, до того ж вони відбуваються у групі, що утруднює покарання порушників. До того ж переслідування організаторів торжеств може викликати заворушення у досить великих районах країни, оскільки жителі сільської глибинки переконані в неправомірності репресій проти організаторів ранніх шлюбів [17].

З якою метою проводять весілля дітей та неповнолітніх? Крім прагматичних мотивів (їх дешевизна та безкарність, можливість позбавитися „незручних” доньок ще у ранньому віці), якими керуються родичі маленьких наречених, вони мають ще й психологічну мотивацію. Батьки переконані, що чим раніше

доньки виходитимуть заміж, тим легше їм буде адаптуватися у новому оточенні, звикнути до шлюбного партнера, живучи поруч із ним із раннього дитинства. Вони вірять, що набагато простіше нав'язати свою волю дітям, поки вони неповнолітні й не можуть чинити опір. З іншого боку, ранні весілля задовольняють і сім'ю чоловіка, оскільки вона отримує безкоштовну робочу силу його дружини. Індуси похилого віку мають нагоду одружитись на молодій дівчині, що є також важливим чинником, який сприяє раннім шлюбом. Всі вади подібних шлюбних союзів досить очевидні. По-перше, вони перешкоджають освіті молодих жінок. По-друге, підвищують народжуваність та небезпеку для організму молодих мам, оскільки подружні пари починають спільне життя значно раніше, ніж у звичайному шлюбі. По-третє, породжують багато психологічних проблем у молодих дівчат, ще не готових до дорослого життя. Наоєшті саме вони традиційно вважаються одним із важливих чинників демографічного вибуху в Індії у період після здобуття незалежності.

Розглянемо детальніше організацію весілля, яке відіграє, як зазначалося, неабияку роль у суспільному житті індусів. Більша частина витрат лягає на сім'ю майбутньої дружини. Вони починаються з одягу та прикрас нареченої. По-перше, кошти слугують певним видом страхування для доньки, що залишає батьківський будинок. Так, скажімо, родина нареченої забезпечує її великою кількістю сарі*, як нейлонових, так і шовкових, що теоретично дасть змогу їй бути пристойно одягненою до кінця життя. Донька отримує також певні гроші для кишенькових витрат на перші роки життя. По-друге, масштабні весілля, підкреслюють достаток її батьків та всієї касты, до якої вона належить. Традиції вимагають, щоб наречена мала на собі багато золота та шовку, яким припи-

* Сарі – вид жіночого одягу, найбільше поширений в Індії, Пакистані та Бангладеш. Звичайно це прямий шмат тканини завдовжки 5-9 м та завширшки 120 см, яка обмотується навколо тулуба. Традиційно, колір сарі повинен відповідати сезонові, тому чи іншому святові, події. Тому у гардеробі багатьох жінок є 10-12 сарі.

сують особливе символічне значення, оскільки вони є надзвичайно стійкими для ритуального забруднення. Для жінки високого достатку з вищої касті обов'язково передбачене сарі з дорогого матеріалу, прошите золотими нитками, коштовні браслети, вигнуті змієюю прикраси для рук, сережки для носа та вух, прикрашені коштовностями кільця для ніг та для лоба. Жінки, що належать до середнього класу та варни „двічі народжених”, повинні мати на кожній руці щонайменше дві витончені прикраси і золоте намисто на шії. Члени нижчих каст обмежуються скромним вбранням та коштовностями – золотими сережками, сарі, наборами посуду та незначною сумою грошей [18].

Але витрати на одяг і прикраси для доньки ще не є основною статтею весільних асигнувань. Особливо великі суми грошей витрачає родина нареченої, віддіючи придане. Ця форма грошових виплат поширена в усьому світі, має вона свою специфіку в Індії, де інститут приданого пройшов певну історичну трансформацію. В середньовічній Індії його роль зводилася до символічного знаку поваги з боку однієї родини до іншої. Згодом його почали вважати засобом забезпечення економічної безпеки нареченої її батьками в новій родині у перші роки подружнього життя. В незалежній Індії виплата приданого перетворилася на найважливішу передумову для укладання шлюбного союзу, оскільки воно стало ціною, яку виплачує сім'я нареченої за можливість видати її заміж. Грубо кажучи, в багатьох регіонах країни практика приданого розглядається як хабар зятю за те, що він терпить у своєму домі жінку, перебування якої у сім'ї її батьків зовсім небажане з досягненням певного віку. Цей одноразовий внесок також розглядається як компенсація за більш високе соціальне становище нареченого, його освіту та ділові зв'язки, можливість заробляти гроші, словом усе те, чим буде користуватися його дружина після весілля [19].

Виникає питання, як виглядає придане? Це жіноча частка статку батьків, яку дружина отримує під час одруження, оскільки, згідно з канонами індуїзму, на нерухоме майно та

земельні наділи, що знаходяться у власності її родини, вона претендувати не може. В Індії вважається, що хлопець успадковує землю та розташовані на ній споруди, а також сімейну справу, а дівчина отримує, зазвичай, деякі матеріальні цінності, коли виходить заміж. Соціальні норми диктують, що жінки не повинні вимагати частини майна своїх батьків, за це вони „винагороджуються” шикарною весільною церемонією, щедрими подарунками, особистими коштовностями та приданим. Теоретично посаг передається в руки дружини, але насправді його контролює сім'я чоловіка. Він майже ніколи не пропонується тільки в грошовій формі, оскільки частково складається з речей. Виплачуються відразу не всі гроші, а тільки перший внесок, інша ж частина суми надходить у декілька етапів, або грошима, або споживчими товарами (автомобілем, мотоциклом, побутовою технікою), або коштовностями. Зазвичай передача приданого відбувається до весілля та через рік після нього, але бувають і численні винятки, коли сім'я чоловіка та він сам вимагають від батьків жінки нових і нових фінансових вливань через декілька років після одруження, тримаючи дружину фактично заручницею, завдаючи їй фізичного та морального каліцтва. Ця проблема перетворилася на звичайне явище сімейного життя в північній Індії: багато людей просять скромне придане, з тим, щоб потім, після укладання шлюбу, вимагати більшого, мордуючи свою дружину та шантажуючи її [20].

Великі кошти йдуть також на організацію весілля, адже витрати на шлюб вважаються дуже важливою складовою частиною репутації індійської сім'ї. А оплата весільних церемоній може довести до банкрутства не одну родину. Адже необхідно найняти пристойне приміщення, запросити на урочистість всіх членів касты з обох боків, відомих священнослужителів, акторів, циркачів, релігійних діячів та танцюристів. Деякі наречені приїжджають до місця урочистостей на спині білого породистого коня чи слона, весілля відзначається у чотирьох- чи п'ятизірковому готелі та супроводжується пишними феєрверками, вишуканим музичним супроводом і

релігійними декораціями. Тобто витрати на весільні урочистості й на придане можуть поставити індійську родину на межу виживання, ввести її у великі борги. Недаремно в Індії поширене самогубство дівчат подружнього віку з вищих каст, батьки яких не змогли заощадити гроші на весілля. Цією ж причиною викликане також недоброзичливе ставлення батьків до народження доньок. У більшості випадків індійські сім'ї багатодітні, тому поява на світ двох-трьох доньок може виявитися фатальною для сімейного бюджету [21].

Але вернімося до практики виплати приданого. В країні, з її поширеним безробіттям у сільськогосподарському секторі та високою народжуваністю, вона набуває важливого значення, перетворюючись на загальнонаціональну моду. Сільська Індія, на просторах якої зайнята переважна частина індійської робочої сили, є основним „епіцентром” практики приданого. Робота тут має сезонний характер, а великий тиск на землю і фрагментація земельних наділів викликають безробіття. Для молоді в цій ситуації єдиним шляхом порятунку є отримання великого приданого під час весілля. Ця згубна практика набула розквіту, коли в 70-ті роки минулого століття чоловіки почали виїжджати на роботу до країн Перської затоки, або перебиралися до держав Західної Європи чи США і потребували початкового капіталу для сподорожі до цих регіонів та облаштування там. Тобто за популяризацією інституту приданого стоїть розвиток міграційних процесів та капіталістичних відносин в Індії на початку 90-х років ХХ ст., з характерною для них економічною нерівністю у суспільстві. Причиною бурхливого зростання попиту на цей вид весільних виплат виступає також стрімке поширення культури споживання серед індійського середнього класу, коли чоловіки вважають, що за рахунок весілля вони зможуть вирішити всі свої економічні проблеми та отримати останні блага цивілізації [22].

Водночас це є однією з досить вагомих причин того, що індійські сім'ї неохоче сприймають народження доньок, оскільки це накладає на них значний соціальний та економіч-

ний тягар. Саме цим пояснюється велика кількість „зникнень” та смертей дівчаток у малому віці. В 2000 р. Фонд народонаселення ООН виявив дивну тенденцію в Індії, яка полягала в тому, що смертність серед дівчаток-немовлят була на 40 відсотків вищою за аналогічні показники у новонароджених хлопчиків [23]. Справа в тому, що про доньок після народження їхні батьки майже не піклуються. У багатьох штатах півночі набули поширення дискримінаційні аборти, що відбуваються після визначення ультразвуком статі майбутньої дитини. Ще зовсім недавно в індійських містах можна було бачити рекламу послуг ультразвукових сканерів такого змісту: „Витратьте 500 рупій на аналіз сьогодні та заощадьте 50 тис. рупій на весілля пізніше”. Це був однозначний натяк на штучне переривання вагітності в разі прогнозування народження дитини жіночої статі. Типовим прикладом штату, де дуже поширені дискримінаційні аборти, вважається Харьяна. Вже у 1991 р. тут налічувалося лише 782 дівчинки на 1000 хлопчиків. У цьому процвітаючому фермерському штаті проблема абортів стоїть дуже гостро, бо прагнення до заможного життя штовхає людей до штучного переривання вагітності. У відповідь на великий попит, медиками інвестувалися значні кошти в спеціалізовані пересувні лабораторії, що здійснюють аналізи статі дитини в утробі в утробі, і заїжджають навіть у найвіддаленіші населені пункти.

Дискримінаційні аборти дівчаток набули такого масштабу, що індійський уряд був змушений у 1992 р. розпочати піар-кампанію на їх захист під назвою „Вона (дівчина) теж має право на життя”. Звичайно, подібна діяльність медиків викликає великий опір в неурядових жіночих організаціях Індії, але лікарі виправдовують себе тим, що вони допомагають здійснити сімейне планування та обмежити народжуваність, зменшивши тим самим кількість безпритульних та голодуючих дітей. Характерно, що дівчаток вбивають в основному бідні сім'ї з вищих каст, оскільки неспроможність фінансувати весілля доньки позначається на престижі сім'ї та на перспективах женити синів, якщо вони є. На такий крок йдуть також

заможні родини, що бояться розпорошення великих фінансових активів у разі народження представниці прекрасної статі. Усі сім'ї надають перевагу хлопчикам, що вкоренилося в Індії традиціями патріархального суспільства. В країні з поширеною бідністю лише незначний відсоток молодих людей може дозволити собі окреме житло. Соціальні традиції диктують, що після весілля хлопець продовжує жити з батьками та підтримує їх у похилому віці, він приносить додому значні кошти у вигляді приданого і ще одні робочі руки своєї слухняної дружини. Сини цінуються більше й тому, що їх праця краще оплачується. Недаремно в Індії поширене прислів'я: „Сини – це наша заможність, а доньки – наші злидні”. Жінка, що має багато синів, потенційно тримає в своїх руках і великий фінансовий капітал [24].

Наречена на весіллі завжди виглядає сумною і справа тут не тільки в традиції. Ієрархія в індійській сім'ї заснована на статі й на віці, а це означає, що новоприбула дружина повинна слухатись практично всіх родичів свого чоловіка. Після весілля жінка не тільки залишає батьківський будинок, а й стає наймолодшою донькою в новій родині, займаючи в ній підпорядковане становище відносно всіх її членів. Якщо в домі чоловіка є ще діти, то молода дружина повинна багато працювати на них усіх. Вона не має іншого вибору, окрім як поважати звичаї цієї сім'ї як свої власні. Тому її шлюбне життя може бути досить складним, особливо тоді, коли вона принесла з собою невеликий посаг. Даремними є надії жінки, що з укладанням шлюбу вона зможе звільнитися від опіки своїх родичів, бо вона стає набагато щільнішою внаслідок постійного нагляду за нею з боку родини її шлюбного партнера. Особливо важко молодим дружинам жити на півночі Індії, де панує заборона на шлюби між кровними родичами. В цьому регіоні вони змушені переїздити до чужих населених пунктів, інколи за сотні кілометрів. Єдиний спосіб для молодої дружини підвищити своє соціальне становище полягає в тому, щоб народити і виховати синів, примноживши цим самим капітал сім'ї. Саме мати дітей чоловічої статі одержує право,

по досягненні ними шлюбного віку, вести переговори про їх одруження і про розмір приданого [25].

Молоді дружини не можуть повноцінно жити в таких умовах, але до розлучення справа доходить тільки у виняткових випадках, оскільки це вважається соціальною ганьбою для членів обох родів, але жінка традиційно несе більшу провину. Розпад шлюбу є жахливим визнанням того факту, що вона не відбулася як дружина і як мати. Її батьки сприймають розлучення, як особисту трагедію, недолік власного виховання. Суспільний статус усієї сім'ї знижується, якщо серед її членів є донька, що вийшла зі шлюбу. Навколишні її засуджують. У багатьох випадках самі батьки змушують доньок, що втекли від своїх чоловіків через брутальне поводження, вертатися до них, щоб уникнути осуду з боку суспільства. Жінка нічого не здобуває при поверненні до своєї старої сім'ї, де її брати вже одружилися і привезли своїх дружин, завели дітей, а площа житла є дуже малою через традиційну перенаселеність та дефіцит землі.

Впливають на її стан і психологічні причини. В Індії вважають, що присутність розлученої дружини в родині, де є багато інших доньок подружнього віку, є надзвичайно поганим знаком, бо може викликати в майбутньому і їхнє розлучення. Відповідно, попит на цих дівчат на „шлюбному ринку” буде незначним, а придане за них вимагатимуть дуже велике. Гроші, які сім'я вже витратила на весілля та на придане, пригадуються жінці, яка покинула свого чоловіка і вирішила розлучитися з ним. Фінансувати вдруге її одруження ніхто не бажає, і вона залишається до кінця життя самотня. Крім того, шлюб вважається священним, оскільки одна з головних його цілей полягає у виконанні релігійних зобов'язань. Тому жінки змушені мовчки зносити навіть жахливе ставлення чоловіків, щоб не викликати своїм розлученням значний резонанс серед громадськості. Як наслідок, в Індії найнижчий у світі відсоток розлучень на тисячу заміжніх жительок країни, але водночас тут високий рівень самогубств серед одружених жінок [26].

При розлученні права жінки теоретично захищені законодавством. Закон, що регламентував порядок передачі майна (The Hindu succession Act of 1956) дав жінці право претендувати на рівну з чоловіком частку спільно нажитої власності, але на практиці це дуже важко здійснити, оскільки жінка переїжджає до будинку чоловіка, де майно контролюють його батьки, брати із своїми дружинами та дітьми. Індійський дослідник Маду Пурніма Кішвар аргументує, що розлучена жінка не повинна зазіхати на нажите у шлюбі майно в рівній пропорції, оскільки це позначиться на благополуччі батьків, яких її чоловік зазвичай утримує [27]. І здебільшого вона навіть не може повернути собі матеріальні блага, які були складовою частиною її приданого, бо їх або вже витратила родина її чоловіка, або вони активно експлуатувалися (наприклад, побутова техніка чи автомобілі) й знаходяться в зношеному стані.

Згаданий вже феномен приданого провокує не тільки насилля, а й злочини, які в Індії класифікують як „вбивства за придане”. В 2000 р. у країні було зареєстровано шість тисяч подібних кримінальних актів, хоча справжня кількість набагато вища. Вбивають жінок шляхом їх підпалення, маскуючи його під нещасний випадок чи самогубство. Тому в газетній хроніці країни цей вид вбивства отримав назву „кухонних пожеж”. Організацією та здійсненням замаху на життя дружини сина займається, як правило, його мати, яка тим самим забезпечує алібі, що допомагає йому знову вийти на „шлюбний ринок” та отримати нове придане. Вбивають жінок також в тому випадку, якщо вони не можуть народити хлопчика – наступника кастової лінії і виникає потреба в тому, щоб замінити безплідну дружину такою, що дасть життя бажаній дитині. Тривалий час правоохоронним органам було важко встановити, чому ж вбивці використовують такий парадоксальний спосіб розправи зі своїми жертвами. В ході спеціального поліцейського розслідування було з'ясовано, що підпали дуже зручно здійснювати, тому що після них не залишається чітких слідів для судових медичних експертів. До

того ж, серед жінок Індії і без того дуже високий рівень самогубств, викликаний брутальним поведінням з ними членів родини чоловіка, тому самоспалення на кухні не повинно викликати підозри у слідчих органів. Не є випадковим й місце вбивства. Злочин відбувається саме на кухні, де жінки проводять більшу частину свого робочого часу, а нейлонові сарі, які вони звично носять вдома, легко займаються від контакту з полум'ям. У більшості будинків індусів є керосинові плити, а значні запаси пального зберігаються на кухні неподалік. Найбільше смертей за придане було зареєстровано в Уттар-Прадеші (16 на мільйон жителів), Пенджабі (15 на мільйон), Делі (15), Харьяні (12). Як бачимо географія цього злочину сконцентрована в північній Індії, де захист прав жінки взагалі досить поверхневий [28].

Злочини за придане поліція не завжди бажає розслідувати, бо в своїй більшості підозрювані належать до „шанованого середнього класу”. Але бурхливе зростання кількості насильницьких „кухонних” смертей у муніципальному окрузі Делі в середині 80-х років минулого століття змусило керівництво місцевої поліції видати розпорядження, згідно з яким реєструвалися і розслідувалися усі підозрілі пожежі, що супроводжувалися смертю або каліцтвом жінок, які мали місце в 5-тирічний термін після укладання шлюбу. „Смерті на кухні” надзвичайно цікавлять жінок з неурядових жіночих правозахисних організацій, які пікетують будинки, де вони мали місце, а також публікують в газетах оголошень прізвища людей, у родині яких відбулися підозрілі самогубства, з тим, щоб перешкодити їм у пошуках нових шлюбних партнерок. У 1992 р. до індійського кримінального кодексу було додано секцію 304-Б, яка визначала, що вбивством за придане вважається смерть, викликана опіками та тяжкими тілесними ушкодженнями, настає впродовж семи років від дня одруження і є всі підстави підозрювати, що незадовго до неї жінка зазнавала знущань з боку чоловіка або членів його сім'ї [29]. Звичайно, вимога приданого сім'єю чоловіка виступає в якості головного каталізатора дискримінації та проблем жінок в

індійському суспільстві, тому центральний уряд неодноразово робив спроби заборонити цю згубну практику.

Розлучення не є єдиною проблемою індійської жінки. Набагато гірше становище складається тоді, коли вона стає вдовою. Мати дітей має великий вплив у традиційній сім'ї доти, поки живий її чоловік. Зовсім інша ситуація складається у випадку смерті шлюбного партнера. Вдови з нижчих каст могли одружуватися знову, оскільки у цієї категорії населення майна зазвичай досить небагато, а чистота касті для них ніколи гостро не стояла на порядку денному. Але жінки з вищих каст повинні залишатися вдовами на все життя, одягатися в простий одяг і не носити коштовностей. Такі обмеження пов'язані з тим, щоб вдова не мала можливості „зраджувати” касту свого чоловіка шляхом нового одруження (особливо, коли від попереднього шлюбу у неї є діти) і передавати майно, що залишилося після нього, в інші руки. Скромність та ізоляція, що супроводжували жінку, яка втратила чоловіка, повинні були тримати на віддалі чоловіків, що претендували на її руку, або бажали провести з нею вільний час.

Після смерті чоловіка ніхто не вважає за потрібне дбати про його дружину, бо вдівство вважається прокляттям, що може передатися навколишнім. Вдів не допускають на свята та фестивалі, бо вони нібито приносять нещастя своєю присутністю. Родичі її чоловіка намагаються за будь-яку ціну відібрати у неї нажите за роки шлюбу майно. Найгірше доводиться тим жінкам, яких видали заміж їхні батьки проти їхньої волі ще у зовсім ранньому віці за старого чи повнолітнього чоловіка. Типовий приклад – це історія дівчини Біши з передмістя Аллахабада, яку батьки в 6-річному віці примусово одружили з хворим жителем їхнього населеного пункту, якому виповнилося на ту пору 32 роки. Невдовзі він помер і ще неповнолітня дівчина стала вдовою. Брати чоловіка та його сестри почали її періодично бити під приводом того, що вона приносить невдачу, щоб змусити залишити будинок, де вона мешкала і відмовитися від своєї частки майна померлого чоловіка. Таких прикладів в сучасній Індії десятки тисяч [30].

У багатьох випадках вдова змушена виходити заміж за братів померлого чоловіка (так звана практика *nata*), щоб зберегти право на майно та не бути позбавленою свого будинку. Ця традиція надзвичайно поширена в північній Індії, де мешкає багато неодружених чоловіків, кількість яких щороку збільшується через дефіцит жінок, викликаний несприятливим демографічним співвідношенням їх до представників чоловічої статі. Якщо вдова знаходить шлюбного партнера з іншої сім'ї, то автоматично втрачає право на майно, а інколи й на дітей, бо вони не повинні змінювати кастову гілку. Згідно з індуїстським сімейним кодексом, вдови можуть одружуватися повторно, але на практиці буде вважатися, що діти, які у неї народилися від такого шлюбу, належатимуть їй одній і не продовжуватимуть кастову лінію нового чоловіка. Жінки змінюють свою касту тільки раз у житті, тоді, коли вони вперше виходять заміж, а чоловіки можуть робити це тільки тоді, коли їх хтось намагається усиновити. Тому головний страх заміжньої жінки – не стати вдовою. Цікаво, що дружини ніколи не моляться за своє фінансове благополуччя, бо вони надають перевагу молитвам за здоров'я свого чоловіка, оскільки втратити шлюбного партнера означає позбавитися сенсу свого існування [31].

Ілюстрацією усунення вдови від суспільного життя виступають традиції північної Індії. Якщо жінка стає вдовою, батько чи будь-який родич по чоловічій лінії видає їй набір спеціального одягу, що складається з білого сарі, червоних мотузок, які обв'язуються навколо пояса, намиста з кори яблуневого дерева. Інші члени родини допомагають вдові очиститися від ритуального забруднення, викликаного смертю чоловіка. Серед представниць варни брахманів, також прийнято брити голову (як акт очищення), носити скромний одяг і вживати просту їжу. Вдови усуваються від соціального й релігійного життя населеного пункту, вони змушені завжди перебувати осторонь, бо їхня тінь може впасти на одружених жінок і принести їм

пещастя. З ними майже ніхто не спілкується з тих самих побоювань [32].

Свідченням серйозності проблеми вдів в індійському суспільстві є те, що в семи священних індійських містах є переповнені спеціальні гуртожитки (ашрами) для вдів, яких виставили на вулицю родичі. Багато з них (особливо молодих та привабливих), побоюючись, що вони можуть стати об'єктом сексуального насилля, переїжджають до священного міста вдів Вріндаван, розташованого у штаті Уттар-Прадеші. Вони сподіваються, що там їм не дадуть померти від голоду. Однак в індійській пресі почали з'являтися повідомлення, що власники, які утримують ці нібито благодійні заклади, ставляться дуже своєрідно до виконання своїх обов'язків та намагаються зробити ашрами прибутковими, змушуючи вдів задовольняти примхи заможних релігійних паломників. Справа в тому, що багато родичів, які привозять вдів у ашрами, згодом відмовляються фінансувати їхнє проживання там. Нещасні жінки позбавлені свободи маневру, бо вони занадто бідні, щоб накопичити гроші на нове придане чи житло, тому можуть розраховувати на одруження лише з чоловіками, що мають певні фізичні чи психічні вади. Можливості знайти роботу у них зовсім незначні через обмежену соціальну та трудову мобільність, традиційну низьку оплату жіночої праці, відсутність освіти та спеціальних трудових навичок. Багато вдів змушені віддавати борги, які накопичувалися під час лікування тривалої хвороби чоловіка, оскільки його родичі не бажають цього робити [33].

У 40-70 роки минулого століття в аграрній Індії була досить поширеною практика доведення вдів до самогубства з корисливою метою. Йдеться про саті – добровільне само-спалення живої дружини під час кремації її померлого чоловіка. Назва походить від імені Саті, дружини бога Шіви. Практика самогубства вдів раніше була поширеною серед індусів вищих каст у штаті Раджастхан, де раджпутки інколи спалювали живцем дружину померлого. Перші згадки про саті з'явилися в індійських релігійних текстах 2000 років тому. Практика

самоспалення набула великої популярності під час мусульманського панування в Індії, коли вдови індусів йшли на кремацію свого чоловіка і кидалися у вогонь, щоб не потрапити до рук мусульманських завойовників. Особливо гостро проблема саті стояла після воєн, коли в селищах масово ховали чоловіків. Пожертва вдови собою на кремації її чоловіка в тій чи іншій формі в епоху середньовіччя траплялася в Європі та Азії, але Індія є єдиною країною, в якій поодинокі випадки саті реєструвалися і в 90-ті роки ХХ та на початку ХХІ ст. [34].

Саті тісно пов'язувалася з релігійним паломництвом, оскільки селище, де мало місце самогубство вдови, негайно отримував статус священного. Справа в тому, що жінку, яка вчинила цей акт на кремації чоловіка, вважають богинею і їй поклоняються, до місця кремації приїжджають релігійні паломники, які приносять неабиякий прибуток населеному пункту. Після смерті вдову вважають божеством, на її честь споруджують пам'ятні камені – маха-саті та будують саті-храми. В Індії налічується сто храмів саті, 40 з яких розташовано в одному тільки Раджастхан, а ще п'ять – на околиці Делі. Ось як описував „переродження” одного з маленьких селищ північної Індії після саті відомий дослідник Крішна Лал Бхай: „Почувши про випадок самогубства, до села на саті-мелу (релігійний ярмарок, присвячений саті. – Авт.) почали прибувати паломники із сусідніх областей. За кілька днів жителі села, де відбулося саті, спорудили нові крамниці, які продавали солодощі, браслети, пам'ятні подарунки, фотокартки жінки, що вчинила самоспалення. За свідченнями очевидців, найбільшою популярністю користувалися великі фотографії, на яких було зображено вдову, що тримала на своїх руках померлого чоловіка. За кілька днів було продано понад 30 тис. фотокарток. Будинок вдови, в якому вона наважилася на свій мужній вчинок, перетворився на справжній музей. Люди приходили до нього, просили „нову” богиню, щоб вона здійснила всі їхні бажання, вилікувала від недуг, забезпечила народження сина або щастя в подружньому житті. Під час паломництва селище у середньому

відвідувало п'ять тисяч чоловік на день, які залишали місцевим жителям великі кошти" [35].

Члени сім'ї вдови самі підштовхують її до цього вчинку, щоб нажитися на її смерті та отримати велику повагу серед жителів свого населеного пункту, оскільки для бідняцьких сіл саті-мела дає змогу забезпечити розвиток релігійного туризму, хоча ця середньовічна практика дуже компрометує сучасну секулярну Індію. Дана проблема стала настільки актуальною, що в 1997 р., під впливом самогубства 18-річної Руп Канвар на кремації свого чоловіка в одному з населених пунктів Раджастхану, з'явився федеральний закон, який забороняв паломництво до місць вчинення саті й тим самим звів нанівець корисливу мотивацію людей, які підштовхували вдів до самогубства [36].

У дуже складних умовах мешкають і ті представниці прекрасної статі, що належать до категорії „недоторканих”. З одного боку, вони нібито мають набагато більше прав та свобод, ніж жінки з каст „двічі народжених”. Наприклад, право на вільне пересування, повторне одруження без будь-яких перепон, відсутність великого приданого, поблажливе ставлення суспільства до їхніх побічних шлюбних зв'язків. Жінкам із вищих каст заборонено працювати за межами дому, тому в родині чоловіка їх вважають такими, що не роблять внесок в економічний добробут сім'ї. Сімейне становище жінок з нижчих каст значно краще, оскільки вони беруть безпосередню участь у роботі разом із чоловіками. Безумовно, такий стан справ пов'язаний з правилами кастової поведінки та ритуальної чистоти, оскільки вважається, що жінки „недоторканих” брудні від народження, і їхню поведінку немає сенсу контролювати.

З іншого боку, для жінок далітів характерна відсутність соціальної захищеності, бо „недоторкани” традиційно представлені найбіднішими прошарками населення. Вони відчують на собі подвійну дискримінацію: статеву і кастову. Саме далітки стають, як правило, об'єктами насилля з боку представників вищих каст, бо вважається, що вони економічно

залежні від роботи у землевласників і не будуть скаржитися до правоохоронних органів. Гвалтування представниць „недоторканих” санкціонується релігією, яка стверджує, що вони є ритуально нечисті, а отже – з ними можна роботи що завгодно. Щоб завадити цьому, батьки дітей-далітів ідуть на ранні шлюби у віці 14-15 років, оскільки згвалтована дівчина, згідно з місцевими звичаями, вже не може вийти заміж. Серед представниць прекрасної статі, які належать до категорії „недоторканих”, є багато повій, оскільки робота у сільській місцевості дуже важка та низькооплачувана, й нерідко у них немає іншої альтернативи для того, щоб прогодувати родину. Індійські дослідження показали, що повії походять із відсталих районів штатів Уттар-Прадешу, Західної Бенгалії, деяких районів центральної Індії та Непалу [37].

Проблеми жінок в Індії не обмежуються тільки общиною індусів, багато соціальних негараздів виникає й у середовищі мусульман – другої найбільшої релігійної спільноти в країні. Сучасне становище із забезпеченням прав мусульманських жінок визначається їхнім релігійним статусом і відносинами між мусульманською меншиною та індійською більшістю. У середовищі мусульман жінці, як відомо, теж відводиться другорядна роль у родинних справах, проте ставлення до дівчат не є таким байдужим, як у індусів, що пов'язано з відсутністю практики виплат приданого з боку родини нареченої. Однак мусульманки у майнових питаннях мають ще менше прав, ніж жінки індусів. По-перше, представники цієї релігійної меншини значно бідніші, а ісламські правові норми надають чоловікові право на свій розсуд віддавати їй частку спільного майна чи коштів в разі розлучення. По-друге, мусульмани, згідно з особливим мусульманським сімейним кодексом, можуть утримувати кілька дружин (звичайно дві-чотири), а по-третє, жінки мусульман становлять особливу групу ризику для злочинців, що пов'язано з релігійним конфліктом з індусами [38].

Особливо обмежені права жінок у питаннях розлучення, адже серед мусульман діє спрощене правило розриву шлюбу,

згідно з яким чоловікові достатньо тричі сказати „талак” без пояснення жодних причин, щоб сім'я припишила існування. Традиційно виділяють кілька різновидів такого розлучення. Воно може бути усним, або виступати як письмовий документ, який називається талагнама. Талак поділяють на такий, що відзивається чоловіком після певного проміжку часу, коли дружина „одумалася”, і на такий, що залишається в силі назавжди. Достатньо лише після вимови слова талак чи його написання недовго не підтримувати близькі стосунки з дружиною, щоб розлучення вважалось таким, що вступило у законну силу. Легкість процедури розторгнення шлюбу, які ініціюються чоловіками-мусульманами, та неврегульованість майнових питань, що виникають під час поділу майна та виплат аліментів, (за шаріатом чоловік зобов'язаний утримувати свою дружину не більше 100 днів), практично перетворюють жінок-мусульманок на заручниць своїх шлюбних партнерів у економічних питаннях [39].

Отже, проблема забезпечення прав жінок в Індії стоїть досить гостро. Перші закони, які обмежували дискримінаційну соціальну практику щодо жінок, були прийняті ще в роки британського колоніального правління. Серед них особливе значення мали: Hindu widow remarriage act of 1856, що дозволяв повторне одруження вдів індусів, Child marriage restraint act of 1929, який санкціонував нижній поріг віку для молодих дівчат, що бажали одружитися, а також Hindu women rights to property act of 1937, положення якого передбачали право доньки претендувати на частку сімейного статку після смерті батьків. Після проголошення незалежності про права жінок надовго забули. Тільки в роки правління прем'єр-міністра Раджіва Ганді влада почала приділяти більшу увагу цій проблемі. Було створено Міністерство жінок і соціального забезпечення та розпочато виконання низки програм з освіти жінок, які поширювалися і на жительок у сільській місцевості. Було прийнято низку законів, які доповнили існуючі ще від британської доби законодавчі акти. В 1961 р. набув чинності Закон про заборону приданого – правовий акт, який був

покликаний раз і назавжди змінити дисбаланс у індійському суспільстві у співвідношенні кількості чоловіків до жінок [40].

Варто детальніше зупинитися саме на цьому законі, бо його значення дуже важливе для країни, де це питання виникає як найголовніше при укладанні шлюбів. В ньому передбачено максимальне покарання за дачу чи прийняття приданого терміном у 5 років ув'язнення та штраф у розмірі 15 тис. рупій. Той, хто вимагає придане, повинен бути покараний позбавленням волі на термін від 6-ти місяців до 2-х років та штрафом у 10 тис. рупій. Якщо дії шантажиста досягли своєї мети і родина нареченої виплатила йому гроші чи матеріальні цінності, то на нього чекає максимальний термін ув'язнення. Автор публікації в газетах весільних оголошень, де фігурує сума приданого або є натяки на нього, може бути засуджений до відбування покарання у в'язниці терміном на 6 місяців. Коштовні подарунки, що даються нареченому від імені родини нареченої, вважаються приданим. Закон, однак, не забороняв традиційні подарунки, які мали символічний характер, як знак пошани, що повинен був засвідчувати повагу з боку однієї родини до іншої [41].

Фактично, прийняття цього правового акта дало змогу загнати практику вимагання приданого у підпілля, але не викорінило її як таку. Серед неосвіченого населення, що керується релігійним світоглядом, та поміж молодих людей шлюбного віку, які намагаються вирішити свої економічні проблеми шляхом отримання великого посагу, законодавство викликає дуже велике невдоволення. Виконання закону покладено на уряди штатів, які самі визначають потрібну кількість правоохоронців для нагляду за його дотриманням. Але в індійських провінціях відчувається серйозний дефіцит поліцейських кадрів, що пов'язано зі специфікою роботи служителів закону та низькою заробітною платнею. Не всі поліцейські переконані у тому, що цей правовий акт справді потрібен, бо він суперечить віковим традиціям індійського суспільства. Самі уповноважені урядами штатів виконавці догляду за дотриманням законодавства знайшли непогану

нішу для підробітку, відвідуючи переважно заможні весільні церемонії, харчуючись на них та отримуючи великі хабарі за те, що вони „заплющували очі” на практику передачі приданого [42].

Яким же чином подолати таку різючу невідповідність між статусом чоловіків та жінок у індійському суспільстві? Були спроби запровадити закон про обов'язкове резервування робочих квот для жінок, згідно з яким, передбачалося виділення не менш, ніж третини парламентських місць як на центральному, так і на місцевих рівнях, тільки для представниць прекрасної статі. Його презентація в 1996 р. викликала великий опір націоналістичних партій у парламенті країни, оскільки представники цих політичних сил вважали, що закон не відповідає індуїстським цінностям та суперечить Конституції. В жорстку опозицію стали також і представники відсталих каст та племен, які зазначили, що прийняття закону дає значні переваги членам вищих каст, оскільки в ньому не прописані критерії відбору кандидаток, більше шансів потрапити до законодавчих зборів мають освічені жінки, які походять з вищих каст. Противники цього правового акту вказували також на те, що він є антиконституційним, оскільки одне з положень Конституції забороняє дискримінацію на основі статі [43].

Незважаючи на велику опозицію у суспільстві, жінки все-таки отримали майже мільйон адміністративних посад на місцевому рівні. Безумовно, їх представництво у владних структурах дасть змогу частково розв'язати проблему статевої нерівноправності у суспільстві. Але без якісної освіти проблеми слабкої статі викорінити не вдасться, бо тільки маючи освітній ресурс, вона зможе забезпечити собі достойне працевлаштування та буде в змозі захищати свої інтереси як у родині, так і поза нею. Нагальною проблемою залишається й забезпечення економічної самостійності жінок. Досвід таких країн, як Туреччина та Бангладеш, засвідчує, що вони можуть відігравати провідну роль в економічному розвитку мусульманських країн, незважаючи на релігійні забобони, які

там панують. У цьому контексті надзвичайно важко обійтися без державної організації та фінансової підтримки. Вже є успішні приклади жіночих виробничих асоціацій, продукція яких орієнтована на експорт. В Ахмадабаді, Уттар-Прадеші було організовано СЕВА*, яка об'єднала жінок у виробничі об'єднання та забезпечила їм пільгові банківські кредити, змогла відкрити власний банк для фінансування проектів – виготовлення одягу й продажу його за кордоном. Однак таких асоціацій зараз лічені одиниці. Назріла також нагальна потреба викорінення проблеми вдів шляхом створення державних будинків для біженців, відкриття для них нових робочих місць, забезпечення позик та кредитів, виплат пристойного страхування на випадок смерті чи тривалої хвороби чоловіка [44].

Для розв'язання цих питань потрібні значні зусилля на державному рівні і, не в останню чергу, увага громадськості. Індійські неурядові організації із захисту прав жінок виявляють останнім часом велику активність. Проводять вони й агітацію проти насилля з боку представників вищих каст над жінками з нижчих каст. Активістки жіночих неурядових організацій неодноразово влаштовували пікетування будинків підозрюваних у зґвалтуваннях чи побитті жінок, розповсюджували компрометуючі листівки в кварталах їхнього проживання.

Жіночі групи в містах, які підтримують зв'язки з різними політичними партіями, мають більший вплив на суспільство, ніж сільські активістки, бо володіють джерелами масової інформації. Діють такі неурядові організації, як „Форум проти насилля жінок Бомбею”, „Мануші” та „Сехалі” в Делі, а група „Мануші” ще й випускає журнал з однойменною назвою, який у своїх гострих критичних публікаціях привертає увагу до проблеми насилля над жінками та вдовами. На жаль, фінансові ресурси жіночих організацій досить обмежені через відсутність інтересу до жіночої проблематики серед великих спонсорів [45].

* Self-employed woman association (SEWA) – виробничий кооператив самозайнятих жінок був створений в ході експерименту, щодо надання в розпорядження жінок кредитів та виробничих потужностей.

Висновки. В індійському суспільстві, з його складними релігійними правилами становище представниць прекрасної статі визначається релігією та кастовим поділом. Згідно з канонами індуїзму, завдання жінки полягає у продовженні кастової гілки шляхом народження синів. Оскільки жінка повинна дотримуватися кастової чистоти, то за нею потрібен постійний нагляд та регламентація її поведінки. Чим вища каста – тим більше обмежень різного характеру накладається на жінку, а чим нижча – тим більша ймовірність того, що вона буде соціально слабо захищеною і може стати жертвою насильства. Контроль за жіночою сексуальністю здійснюється через звичаї раннього одруження, практику пошуку шлюбної пари винятково батьками, заборону розлучень, жорстоке покарання представників різних каст, що підтримували між собою любовний зв'язок. Якщо для високотехнологічних мегаполісів півдня така середньовічна практика є скоріше винятком ніж правилом, то для аграрної Індії, де мешкає переважна більшість жителів Індії, вона залишається загальноприйнятою нормою.

Оскільки для виконання традиційної ролі жінки освіта не потрібна, батьки зазвичай не виділяють коштів для здобуття донькою освітнього ресурсу. Це призводить до того, що великий відсоток індійських жінок неграмотні і не можуть захищати свої права у майнових суперечках, не в змозі досягти економічної незалежності від чоловіка та керуються в сімейному житті релігійними нормами. Аналіз традиційних ролей чоловіка і жінки в індійському суспільстві свідчить про значно вищий престиж першого. Низький статус жінки, яка вступає в шлюб, повинен компенсуватися оплатою сім'єю парченої весільної церемонії та великого посагу. Неодружена жінка в індійському суспільстві відчуває на собі загальний осуд, тому сім'ї, де є дівчата, намагаються видати їх заміж якомога скоріше і за будь-яку ціну, оскільки соціальна ганьба передається також і їм та їхній касті. Отже, народження доньки може викликати економічні складнощі в родині. Тому в Індії така висока смертність дівчат маленького віку, процвітають

ранні шлюби та нелегальний продаж дівчат за кордон. Преференція хлопчиків пояснюється також тим, що син здійснює поминальні ритуали, бо дошка вважається вже частиною родової лінії свого чоловіка, а відтак – такого права не має.

В Індії існує істотна відмінність між південними та північними регіонами в питаннях рівноправ'я чоловіків і жінок. Перші характеризуються приблизно рівним статусом чоловіка та жінки, оскільки тут домінує дравідська цивілізація, вони були традиційно відкриті для навколишнього світу, а їх плантаційна економіка та тривала відсутність чоловіків, зайнятих поза межами країни, викликала попит на важку жіночу працю. На індо-арійській півночі, де й досі великий вплив мають культурні наслідки мусульманського завоювання та зберігається жорстка кастова система, жінки мають порівняно менше прав і свобод. Таке становище не прикрашає Індію, яка претендує на статус азійської наддержави та хоче здобути славу найбільшої демократичної країни світу. Подібна дискримінація щодо жінок, безумовно, негативно впливає на економічний та соціальний розвиток країни, оскільки зачіпає кожного другого її жителя. Вихід із складного становища полягає в набутті жінками якісної освіти, зламі в індійському суспільстві традиційних стереотипів, які стосуються підпорядкованого становища жінки в ньому, та більш залученні жінок до сфери виробництва й адміністративного управління.

Використані джерела

1. Bhat Mari, Xavier Francis. Fertility decline and gender bias in Northern India // Demography. – 2003. – Vol. 40. – Number 4. – P. 637- 638.

2. Menon Nivedita. Gender and politics in India. Oxford: Oxford university press, 1999. – P. 23, 25.

3. Banerjee Brojendra Nath. India. Economic development and glaring disparities. – New Delhi: CBS publishers and distributors, 2001. – P. 17-18.

4. Kinsley David. Hinduism: a cultural perspective. – New Jersey: Prentice hall, 1993. – P.135-137.
5. Sholapurkar. Religious rites and festivals of India. – Jaipur: Bharatia Vidya prakashan, 1990. – P.11-14.
6. Reddy Krishna M.M. Population and society in India. – New Delhi: Kanishka publishers, 1998. – P. 58-60.
7. Paswan Sanjay, Jaideva Pramanshi. Encyclopedia of dalits in India: Women. – New Delhi: Kalpaz publications, 2002. – P.71-78.
8. Devi Radha. Status of women in India: A comparison by state // Asia-Pacific population journal. – 1993. – Vol. 8. – Number 4. – P. 59-64.
9. Ahuja Ram. Society in India: Concepts, theories and changing trends. – Jaipur: Rawat publications, 1999. – P.128.
10. Chacko Elizabeth. Marriage, development and the status of women in Kerala // Gender and development. – 2003. – Vol. 11. – Number 2. – P.52-59.
11. Henderson Carol. Culture and customs of India. – London: Greenwood Press, 1999. – P.128 – 129.
12. Muthulakshmi R. Female infanticide, its causes and solutions. – New Delhi: Discovery publishing house, 1997. – P.78.
13. Asian and Pacific Women's resource and action series: Health. – Koala – Lumpur: Asia – Pacific development center, 1989. – P. 43.
14. Nyrop Richard. India: a country study. Area handbook series. – Washington: American university press, 1986. – P. 245-246.
15. Mukhopadhyay Swapna, Savithri R. Poverty, gender and reproductive choice. – Jaipur: Rawat publications, 1998. – P.31-34.
16. Henderson Carol. – P. 132.
17. O'Reilly James, Habegger Larry. Travellers' tales: India. – New York: Travellers' tales inc, 1999. – P. 418-419.
18. Family in India. – Jaipur: Rawat publications, 2002. – P. 82.
19. Caulfield Tanya, Johnson Helen. Understanding South Asian dowry violence // The Journal of South Asian studies. – 2003. –Vol. 26. – Number 2. – P. 213-216.
20. Fruzzetti Lina. The gift of the virgin. – New Jersey: New Brunswick, 1982. – P. 35-36;
21. Caulfield Tanya, Johnson Helen. – P. 218.

22. Bhat Mari, Xavier Francis. – P. 639.
23. O'Reilly James, Habegger Larry. – P. 416.
24. Boomiller Elisabeth. May you be the mother of the hundred sons: A journey among the women of India. – New York: Ballantine books, 1991. – P. 42.
25. Ahuja Ram. – P.132-136.
26. Shah A.M., Bavisar B.S., Ramaswami E.A.. Social structure and change: Women in Indian society. – New Delhi: Sage publications, 1996. – P.43, 47.
27. Oldenburg Veena Talwar. Dowry murder – the imperial origin of cultural crime. – Oxford: Oxford university press, 2002. – P. 16-18.
28. Kumar K., Rani Punam. Offences against women. – New Delhi: Regency publications, 1996. – P.37-38.
29. Mitter Sara. Dharma's daughters: Contemporary indian women and hindu culture. – New Jersey: Rutgers university press, 1991. – P. 17, 24.
30. Kinsley David. – P. 152-154.
31. Martha Alter Chen. Widows in India: Social neglect and public action. – New Delhi: Vedam Books, 1998. – P.90 – 93.
- 32 Boomiller Elisabeth. – P. 54-59.
33. Kumar K., Rani Punam. – P. 167.
34. Rajalakshmi T.K. Sati and the verdict // Frontline. – 2004. – Issue 5.
35. Basu Alaka Malwade. Culture, the status of women, and demographic behavior: Illustrated with the case of India. – Oxford: Oxford university press, 1991. – P. 23.
36. Cabrera – Balleza Victoria. Unveiling India's hidden apartheid// Women in action. – 2001. – Number 2.
37. Rajalakshmi T.K. A battle for women rights // Frontline. – 2002. – Vol. 19. – Number 1;
38. Status of Muslim women // The Hindu. – 2000. – November 28.
39. Rajan Rajeswari Sunder. Women between community and state: Some implications of the uniform civil code debate in India // Social text. – 2000. – Vol. 18. – Number 4. – P. 55, 59.
40. Rajalakshmi T.K..

41. Dowry prohibition Act of 1961. Internet portal India law info service. ([http://www:indialawinfo.com/bareacts/dowry.html](http://www.indialawinfo.com/bareacts/dowry.html).)

42. The phenomenon of dowry practice. (<http://www:law-lib.utoronto.ca/Diana/fulltext/carl.htm>).

43. The women reservation bill of India: a political movement towards equality for women // Temple international and comparative law journal. – 2000. – Vol. 13. – Number 3. – P.53-72.

44. Leach Fiona, Sitaram Shashikala. Microfinance and women's empowerment: a lesson from India // Development in practice. – 2002. – Vol. 12. – Number 5. – P. 15, 19.

45. Menon Nivedita. – P. 31-33.

Розділ III

Глава 6. Конфлікт у індійсько-пакистанських міждержавних відносинах на сучасному етапі

Індійсько-пакистанські відносини є одним з найважливіших напрямів зовнішньої політики Республіки Індії. До конфлікту між обома державами завжди була прикута пильна увага світової спільноти, в ньому брали пряму чи опосередковану участь держави, які користувалися значним впливом у світовій політиці – США, КНР та Радянський Союз. Одним із головних подразників у індійсько-пакистанських взаєминах залишається Кашмірська проблема. Від того, як вдасться розв'язати суперечливе Кашмірське питання, буде залежати стан політичного, економічного та культурного співробітництва між більшістю країн півострова Індостану. У цій главі ставиться завдання дослідити характерні проблеми внутрішньої політики Пакистану, з'ясувати їх зв'язок та вплив на стан індійсько-пакистанських відносин, розкрити можливі варіанти врегулювання конфлікту між обома країнами, оскільки це дасть змогу краще зрозуміти проблеми та перспективи розвитку даного регіону.

Пакистан – країна, яка займає особливе місце у Південній Азії. Географічно тільки він, Індія та Бангладеш становлять „кістяк” півострова Індостану. Друга найбільш населена після Індонезії мусульманська держава, що здобула значний престиж у світі ісламу завдяки своїм військовим традиціям і наявності першої й поки що єдиної „ісламської ядерної бомби”, перебуває у нескінченному циклі протистояння з Індією. На перший погляд, Пакистан є важливим регіональним гравцем, вплив якого поширюється також на Афганістан, держави Центральної Азії та емірати Перської затоки, але при детальному розгляді стає очевидним, що його буквально роз'їдають серйозні внутрішні суперечності та міжнародні конфлікти, вик-

ликані як асиметричністю відносно з Індією, так і неоднорідністю населення.

У часи деколонізації Британської Індії розчленування провінцій Сінд, Пенджаб та Бенгалія здійснювалося для уникнення розбрату і наспльств між мусульманським та індійським населенням. Поява Пакистану в середині серпня 1947 р., як країни, заснованої на ісламських принципах, була досягнута завдяки асиміляції мусульманських біженців із західних регіонів Індії з місцевим населенням провінцій Пенджаб і Сінд. Створення Пакистану виглядало доволі складним завданням: правляча еліта країни повинна була об'єднати в одній державі за досить короткий проміжок часу мусульманських біженців з різних регіонів Британської Індії та з 601 напівавтономних князівств, самобутні етнічні групи й місцеві гірські племена, велику кількість ісламських сект сунітського та шиїтського сповідання, привити їм консолідуючу державну ідеологію. Воно ускладнювалося тим, що Пакистан ніколи не існував як самостійна політична одиниця і взагалі не мав традицій державності у нових кордонах 1947 р.

Проте деколонізація Британської Індії заклала підґрунтя ворожнечі між Індією та Пакистаном, тому що була швидкоплинною і погано організованою. На додаток, вона стала найбільшою кризою біженців у ХХ ст., яка супроводжувалася масовими злочинами. Сім мільйонів мусульман мігрували до Пакистану, а в зворотному напрямі переїхало 5,5 млн індусів та сикхів. Швидкість міграційних процесів була вражаючою, внаслідок чого велика кількість об'єктів нерухомої власності залишилася на обох територіях, індуси та сикхи звільнили 9,6 млн. акрів* землі в Пакистані, але залишили після себе 1789 дрібних та середніх підприємств і 400 тис. будинків. Мусульманські власники терміново покинули 5,5 млн. акрів землі на території Індії. Втрата майна біженцями не була компенсована належним чином з боку обох держав. Більшість емігрантів прибули до новоствореного Пакистану без майна, маючи з

* Акр – одиниця площі землі, що використовується у англійських країнах. Вона дорівнює 0,4 га.

собою тільки речі першої необхідності. Під час „великого переселення” постійно відбувалися стихійні напади злочинців та членів комуналістських організацій на колонії біженців, в ході яких добре організовані банди мародерів відбирали у переселенців цінності та вбивали їх. Точна кількість вбивств, здійснених у цей період, ніколи не стане відомою, але, згідно з індійською офіційною статистикою, з обох боків загинуло від 200 тис. до одного мільйона осіб. Було викрадено й зґвалтовано щонайменше 100 тис. представниць прекрасної статі. Ті жінки, які все ж таки досягли свого нового місця проживання, мали на шкірі татування з політичними, расовими чи кастовими лозунгами, а також іменами чоловіків, що здійснювали насилля над ними. Багато біженок потім зіштовхнулися з ізоляцією як у Пакистані, так і в Індії, бо вони не зберегли чистоту роду. Психологічної травми зазнали також їхні діти та родичі [1].

Отже, поширене брутальне насильство, характерне для періоду „великого переселення” індусів та мусульман, відсутність належної компенсації за втрачене біженцями майно та поділ священної території Індії – Бхарату породили їх суперечності між новоствореними державами, зробили антагоністами. Пакистанська політична еліта була незадоволена тим, як вирішувалося питання поділу Британської Індії, бо вона бажала отримати у своє розпорядження територію провінції Бенгалія включно з її головним портом Калькуттою та частиною гірського Ассаму, майже всю, заселену переважно мусульманами північно-західну Індію та гірське князівство Джамму і Кашмір. Між тим, індійські війська захопили мусульманській Гайдерабад та понад 60 відсотків території Джамму і Кашміру, що супроводжувалося значними людськими жертвами. Пакистан ніколи не погоджувався на подібний поділ, для країни наслідки деколонізації Британської Індії 1947 р. залишаються, як висловлюються в МЗС Пакистану, „незавершеною, нерегульованою справою того періоду”. Цікаво, що ставлення жителів Пакистану до Індії та індусів у цілому багато в чому визначається їхньою участю в трагічних подіях, які відбулися після деколонізації Британської Індії.

Зокрема, до індусів ставлення нейтральне в поясі племен, тобто в Північно-Західній Прикордонній провінції та Белуджистані, а найбільш непримиримі настрої спостерігаються в Пенджабі, якій було розділено навпіл під час деколонізації, а його жителі стали свідками кровопролитних боїв та масового переміщення паселення. Саме Пенджаб називають в історичній літературі жертвою найбільшого в історії Азії „розлучення” [2].

Події періоду поділу Британської Індії знайшли своє відображення у шкільних та вузівських підручниках як в Індії, так і в Пакистані, але трактуються вони там по-різному. Якщо в індійській літературі наслідки деколонізації Британської Індії для країни Індостану описуються як в цілому справедливі, то в пакистанських критикуються як такі, що були вигідними для Індії й утискували права мусульман, що залишилися на її території. На противагу офіційній політиці індійські націоналісти, що вважали поділ Індії і спровоковану ним уявну смерть території „священної матері-Індії” злочинном проти усієї індійської нації, почали в 50-х роках минулого століття розповсюджувати памфлети, в яких тодішня політична еліта Індії називалася зрадниками та конформістами. Перебування на території Індії великої кількості мусульман свідчить про те, що все-таки поділ території Британського Раджу мав більш сприятливі наслідки для офіційного Делі.

Після створення Індії та Пакистану було несправедливо вирішено питання розподілу боргів та активів Британської Індії. Згідно з попередньою домовленістю, досягнутою за участі британських посередників, Пакистанові повинні були відійти 17,5 відсотків усіх активів Британського Раджу, але на практиці, через несподіваний початок війни у Кашмірській долині, Індія передала лише незначну частину цих коштів, побоюючись, що вони можуть бути використані для дестабілізації ситуації в цьому регіоні та придбання новоствореною державою сучасних озброєнь. Поділ актуалізував питання Кашміру та Гайдерабаду – територій, в структурі населення яких переважав мусульманський елемент, але які виявилися окупованими індійськими військами. Ще один

наслідок хаотичної деколонізації Британської Індії – це створена нею стратегічна вразливість Пакистану, відсутність поля для маневру у конфлікті з Індією, що проявилось у близькості основних економічних центрів країни, мегаполісів Лахора та Карачі, до кордонів з Індією та у ізолюваності Східного Пакистану від Західного 1500 км індійської території. І, як зазначалося вище, в незалежній Індії утворилася найбільша в світі мусульманська меншина (фактично другий Пакистан, якщо брати до уваги чисельність її представників), дискримінація та комуналістські погроми, ініційовані проти неї націоналістично налаштованими індусами, стали додатковим подразником у відносинах між Індією і Пакистаном [3].

Зупинимося на першому твердженні детальніше. Понад 90 відсотків промисловості та сільськогосподарського потенціалу Пакистану (штати Пенджаб та Сінд) знаходяться в зоні, яка прилягає до кордону з Індією. Пакистан, оточений високими гірськими системами Гіндукушу на півночі та заході, покладається в зовнішній торгівлі переважно на морські шляхи сполучення. Порт Карачі, який виступає головними морськими воротами Пакистану, а також однойменний мегаполіс*, що відіграє роль провідного промислового центру країни, можуть бути легко заблоковані індійською ескадрою, що домінує в Аравійському морі. Другий промисловий центр країни Лахор є прикордонним містом, лише у кількох десятках кілометрів від нього сконцентровані індійські війська, що охороняють кордон штату Пенджаб. Столиця країни Ісламабад і ставка армії Пакистану Равалпінді** знаходяться зовсім поруч з

* Карачі – найбільше місто Пакистану, що лежить у дельті річки Інд на березі Аравійського моря. На нього припадає 40% промислового виробництва Пакистану, тут у кількох промислових зонах сконцентровані найбільші металургійні, хімічні, судно-будівельні та текстильні підприємства. Про велике значення цього міста свідчить той факт, що з 1947 по 1959 р. воно було столицею Пакистану. Населення Карачі налічує 11,8 млн. мешканців.

** Равалпінді – місто з 1,3 млн. населення, що є частиною міської агломерації Ісламабаду. Історично розвивалося як гарнізонний населений пункт, де мешкали переважно військовослужбовці та члени їх сімей, а також центр торгівлі з Кашміром. Сьогодні тут розташована найбільша військова база і штаб армії Пакистану.

індійською частиною Кашміру. Відсутність стратегічної глибини в можливих бойових діях з Індією спонукала офіційний Ісламабад витратити великі кошти на зброю стримування, в тому числі ядерну.

Вернімося і до проблеми Східного Пакистану. До складу нової федеральної країни увійшла населена мусульманами південно-східна частина Індії, яка складалася із східної Бенгалії та округу Сілхет. Східний Пакистан, як почали його називати, виявився відокремленим від Західного 1500 км індійської території. Зв'язок між обома частинами країни здійснювався винятково морським шляхом, що було економічно невигідно (втричі більша протяжність) й дуже небезпечно, зважаючи на домінування в Бенгальській затоці індійських ВМС. Третина сільськогосподарських земель надзвичайно перенаселеного Східного Пакистану щорічно затоплювалася внаслідок природних катаклізмів, а його аграрна економіка не могла забезпечити зростаючі потреби населення, високі темпи приросту якого свідчили про латентний демографічний вибух. Бенгальці називали свою територію не інакше, як „мокра земля”, натякаючи на її вразливість до природних катаклізмів. Східний Пакистан без прилеглого до нього порту Калькутти – головного транспортного вузла Британської Бенгалії, за виразом пакистанців, перетворювався на звичайне село. На момент поділу Британської Індії там взагалі була лише одна-єдина текстильна фабрика, а весь щорічний збір джуту вивозився через Калькутту, де знаходилися основні потужності з переробки цієї культури. Відсутність значного промислового потенціалу в Східному Пакистані визначила його друго-рядність у військовій доктрині федерального Пакистану. Таким чином, новостворена країна була з самого початку надзвичайно вразливою для військових операцій Індії й зіштовхнулася із значними економічними труднощами [4].

Активна збройна допомога Індії, що сприяла проголошенню Бангладеш в 1971 р., стала підґрунтям для появи у правлячих колах Пакистану популярної теорії змови, відповідно до якої Індія намагатиметься розколоти Пакистан

на кілька частин шляхом заохочування етнічного сепаратизму в проблемних регіонах країни, допомагаючи бунтівним провінціям півночі та заходу. Тому в ретроспективі Пакистан відчував на собі дію таких чинників, як відсутність стратегічної глибини території у протистоянні з Індією, а також спогади про історичну травму, викликану нерівноправним поділом Британської Індії 1947 р. та відокремленням Бангладеш у 1971 р., що змушувало керівництво країни безоглядно витратити бюджетні кошти на Збройні сили, маючи загалом понад 110 млн. осіб, які жили за межею бідності в один долар на день, офіційно встановленою ООН [5].

Крім того, у 1948 р. дуже швидко й несподівано помер ідейний батько Пакистану та лідер Мусульманської Ліги Мухаммад Алі Джинна*, що створило вакуум влади і кризу легітимності пакистанського режиму, бо на політичній арені на ту пору не було рівнозначної йому постаті. В перші роки деколонізації Британської Індії Пакистан знаходився на межі виживання ще й тому, що саме Індія успадкувала центральний колоніальний апарат, розташований у столиці Нью-Делі, а також Бенгальський провінційний секретаріат в Калькутті. Пакистанській політичній еліті довелося з „чистого аркуша” формувати державну бюрократичну машину при гострій нестачі кваліфікованих кадрів. Проте країна отримала 20 % території Британської Індії та 30 відсотків добре організованого й навченого особового складу англо-індійської армії, що стало в подальшому важливим чинником зростання впливу військових на її політичну систему [6]. Постійна загроза війни з боку більш потужної, що до військового погляду Індії, наявність у Пакистані вікових військових традицій та вже підготованих регулярних армійських частин, а також фактична відсутність бюрократичної машини створили передумови для домінування у політичному та економічному житті країни

* Мухаммад Алі Джинна – єдиний політичний діяч в історії Пакистану, який був відзначений почесним титулом „Каїд-і-азам” (Великий лідер) за визначну роль у створенні країни. Провідний діяч „Мусульманської Ліги”, Джинна посів у новоствореній державі посаду першого генерал-губернатора.

військових, для яких конфлікт з Індією забезпечував легітимність їхньої влади в очах населення. Саме армія Пакистану взяла на себе нелегке завдання тимчасового розселення та забезпечення усім необхідним біженців із колишньої Британської Індії, чим і здобула собі певну прихильність серед місцевого населення й переселенців.

Як молода, створена за короткий період часу штучним шляхом країна, Пакистан гостро відчував відсутність національної єдності та ідентичності, на державному рівні не було також спільної національної ідеї, яка б об'єднувала строкате населення. Тому нав'язування у суспільстві ісламських цінностей, стереотипу Пакистану, як впливового лідера мусульманського світу, що протистоїть релігійним загрозам та захищає меншини одновірців на півострові Індостан, а також формування образу потужного ворога в образі Індії були покликані консолідувати населення, яке було в більшості своїй різнорідною і неосвіченою масою. Владна еліта Пакистану поширювала серед населення таке трактування назви країни, що повинно було підкреслити єдність пакистанців і протистояння спільній зовнішній загрозі. Літери в назві Пакистан означали: п – пенджабці, а – афганці (пуштуни), к – кашмірці, с – вихідці з Сінду, тан – останні літери назви гірської провінції Белуджистан. Власне державна символіка країни (на зеленому, традиційному для багатьох мусульманських країн полотні національного прапора зображено півмісяць – символ самовдосконалення і прогресу) та її назва (перекладається з урду як „чиста держава” або „земля чистих”) повинні були підкреслити виняткову роль Пакистану в мусульманському світі – роль лідера. Цьому сприяла й назва столиці Пакистану від 1959 р. Ісламабаду*, що в перекладі означає „місто ісламу” [7].

* Ісламабад – спеціально створений адміністративний центр Пакистану, побудований за проектом відомого грецького архітектора Доксіадіса з урахуванням мусульманських архітектурних традицій. В місті з населенням у 529 тис. мешканців розташовані найголовніші державні та урядові установи, найбільш важливі науково-дослідні інститути і підприємства стратегічного профілю.

Проблеми, що почали виникати в політичному житті Західного Пакистану після розпаду Британської Індії, багато в чому зумовлювалися його несприятливим географічним розташуванням на узбіччі півострова Індостану. Більше половини території країни (її північ та захід) вкрито високими гірськими системами Гіндукушу та Іранського нагір'я, де впродовж століть автономно проживали племена белуджів і пуштунів. Для багатьох гірських регіонів Пакистану характерний трайбалізм, вони слабо заселені, важкодоступні та відсталі у економічному розвитку. Наприклад, у Белуджистані, велика частина якого розташована у межах Іранського нагір'я, мешкає лише 5 відсотків населення, при цьому він займає 40 відсотків території країни. Північна частина Північно-Західної Прикордонної провінції має у своєму складі одні з найвищих обжитих регіонів світу – Гілгіт, Хунзу та Балтістан, де досі побутують племінні відносини, а цивілізаційний вплив ледь помітний [8]. До речі, зі створенням країни гостро постало питання автономії для племен, які ніхто не контролював у роки британського колоніального правління. „Я був пуштуном 4000 років, мусульманином 1400 років і тепер маю примиритися з думкою, що повинен 40 років виконувати обов'язки ще й пакистанця”, – обурено казав відомий пуштунський націоналіст і керівник Національної партії Пакистану Абдул Валі Хан під час обговорення питання запровадження додаткових податків, що стягувалися центральним урядом у Північно-Західній Прикордонній провінції [9].

І така реакція була непоодиноким. Адже ці гірські прикордонні з Іраном та Афганістаном райони розселення племен традиційно відчували на собі лише номінальний контроль центральної влади. Географічний центр країни навколо штату Пенджаб, утворений шляхом поділу „сільсько-господарської столиці” Британської Індії з однойменною назвою (яка перекладається як земля п'яти річок), завжди був густонаселеним районом Пакистану й претендував на верховенство у федерації. Саме з вихідців із Пенджабу формувалася армія Британської Індії, що охороняла важливий

стратегічний рубіж – кордон „Перлини Британської імперії” з Афганістаном, який тривалий час вважався буферною зоною між Британською та Російською імперіями. Відомий американський дослідник Пакистану та Афганістану Роберт Д. Каплан так охарактеризував західний Пакистан: „Територія Пакистану покриває необхідний кордон Індостану з її іншими регіонами Азії. Британська адміністративна система поширювалася на місто Лахор в аграрному родочому штаті Пенджаб, яке, на відміну від інших урбанізованих центрів Пакистану, виглядає як типовий населений пункт Північної Індії. Але інша частина країни – гірські райони прикордонних з Іраном та Афганістаном провінцій Белуджистан і Північно-Західної Прикордонної провінції, зокрема, територія їх гірських масивів Каракоруму та Гімалаїв – ніколи ніким не керувалась” [10].

Строкатість населення Пакистану ніяк не сприяла його єдності. Різні етнічні групи ставились одна до одної з недовірою та навіть певною зневагою, що вилилося у формування образливих стереотипів, які глибоко укорінилися у суспільну свідомість. Пенджабці вважали себе талановитими адміністраторами і ефективними військовими, завдяки зусиллям яких Пакистан став на ноги після хаотичної деколонізації Британської Індії. Представники інших етнічних груп називають пенджабців пихатими і владними, такими, що намагалися нав'язати своє домінування усім іншим народам країни. Жителі Сінду були переконані, що вони є діловою та інтелектуальною елітою Пакистану, але пенджабці ставили під сумнів законність їхньої комерційної практики і вважали їх нещирими та непатріотичними людьми. Справа в тому, що після деколонізації Британської Індії між Сіндом і Пенджабом виникло непорозуміння, оскільки влада першого не бажала розселяти у себе біженців, але охоче приймала лише комерційний прошарок переселенців. Наостанку, пуштуни вбачали себе племенем справжніх воїнів і пишалися своїми військовими традиціями і життям за кодексом честі „пуштунвалі”. Однак інші етнічні групи населення ставилися до них як до примітивних горців, що живуть за первісними гірськими законами. Але

в перші роки після здобуття незалежності Пакистаном жодна група населення не могла змагатися за політичну владу з жителями потужного штату Пенджаб, який забезпечував левову частку особового складу Збройних сил країни [11].

Поступово на арену внутрішньополітичної боротьби в країні виходять представники штату Сінд – велика промислова буржуазія, пов'язана з міжнародною торгівлею, та власники земельних угідь у родючій долині річки Інд. Об'єктивний процес залучення Пакистану до світової торгівлі сприяв перенесенню великої індустрії на південь країни, до зручних портів Індійського океану. На одне лише місто Карачі припадає 40 відсотків промислового виробництва Пакистану. Воно також стало головними морськими воротами країни, через які здійснюється майже 90 відсотків її торгівлі. Інший великий порт – Касем також розташований у Сінді. Зі свого боку, Пенджаб забезпечує значну частку експортних надходжень країни, оскільки в ньому вирощується 77 відсотків пшениці, 72 відсотки цукрової тростини та бавовни, текстильні вироби з якої є головним експортним товаром країни. На промисловість розташованого в Пенджабі міста Сіалкот припадає весь пакистанський експорт спортивних товарів, хірургічних та музичних інструментів. Штат також прийняв до себе більшість біженців з Британської Індії, що дало йому змогу перетворитися на незаперечного демографічного лідера у федерації [12].

Не відкидаючи важливості Сінду, зазначимо, що саме Пенджаб упродовж десятиліть був адміністративним центром цієї частини Британської Індії і традиційною базою дислокації військовослужбовців колоніальної армії. Ставка пакистанської армії також розташована в Пенджабі, у Равалпінді. Вихідці зі штату, населення якого становить, за різними підрахунками, від 64 до 67 % населення країни, фактично повністю монополізували всі державні посади в Пакистані. Майже 80 % особового складу армії представлено пенджабцями, а серед представників офіцерського корпусу їх абсолютна більшість. На бюрократичних посадах працювало

і продовжує працювати 80-85 % „пенджабських” державних службовців [13].

Як наслідок, військова еліта Пенджабу стала відігравати провідну роль у політичному житті країни, оскільки мала диспропорційно велике представництво у Збройних силах – єдиному гаранті незалежності Пакистану, що захищав його від загрозливої Індії. З одинадцяти фактичних правителів шість були представниками армії або асоційованих із нею кіл. Країна пережила чотири періоди, коли на її території діяв надзвичайний стан. Вони мали місце за правління генералів Мохаммеда Аюб Хана (1958-1969), Яхья-Хана (1969-1971) і Зія-уль-Хака (1978-1988), а четвертим політиком, що запровадив обмеження громадянських свобод, був обраний населенням цивільний диктатор Зульфікар Бхутто Алі-хан (1972-1977). У результаті цього постійним явищем стала політична нестабільність, викликана діями пропенджабської армії проти цивільного керівництва країни, що представляло владну еліту Сінду. Характерною ознакою переворотів у Пакистані є їх керованість зверху, тобто накази про участь армії в захопленні влади віддавали, зазвичай, або представники вищого ешелона офіцерського корпусу, або керівники генерального штабу. Типовим щодо цього було правління сіндського сімейства Бхутто, яке змінило біля владного керма військові режими з Пенджабу [14]. Йдеться не тільки про політичну боротьбу, а й про економічну. Представники однієї з провінцій, прибравши до своїх рук політичну владу, намагалися всіма своїми діями і заходами знищити процвітаючий бізнес політичної еліти іншої провінції. Асигнування з державного бюджету йшли на фінансування проектів у тій частині Пакистану, вихідці з якої перебували на ту пору при владі. Про складність політичного становища в країні свідчить той факт, що досі не було жодного випадку, щоб хтось із її найвищих посадовців зрікся влади чи пішов у відставку за власним бажанням. Періодичні експерименти Пакистану з формою правління відображали надзвичайну нестабільність країни, її політичний відчай. Тут намагалися встановити чотири різні типи політичної системи –

парламентську, президентську, військову та гібрид між парламентською і президентською формами. За таких обставин було щонайменше несерйозно говорити про врегулювання відносин із Індією, бо сам собою Пакистан був не передбачуваним і нестабільним [15].

Характерною рисою провінційного життя Пакистану є постійна ворожнеча та щоденне насилля між різними етнічними і релігійними групами. Наприклад, у Сінді вже багато років від часу до часу виникають сутички між корінними жителями та переселенцями з Індії, так званими „мухаджирами”*, 60 % яких знайшли собі притулок у південному мегаполісі Карачі. Випадки релігійного насилля між сунітами та шиїтами ресструються щоденно, „з’ясування” стосунків між цими групами населення супроводжуються гучними терактами з підкладанням вибухівки. 11 років правління генерала Зія-уль-Хака і його знамениті 33 ісламські пункти засвідчили, що Пакистан перетворюється на сунітську державу, в правовій системі якої буде широко застосовуватися шаріат. Фінансова й освітня допомога з країн Перської затоки, благополуччя яких підживлювали близькосхідні нафтові шоки, надходила переважно сунітам, що створювало у шиїтів комплекс меншовартості та спричиняло їхню порівняну економічну відсталість. Перемога шиїтської революції в сусідньому Ірані в 1979 р. привела до влади шиїтське духовенство і стала причиною поширення агресивної агітації цієї течії ісламу на Пакистан. У Пакистані вважають, що матеріальну допомогу сунітам надає Саудівська Аравія, а шиїтам – сусідній Іран, а це все сприяє конфліктам між цими релігійними спільнотами [16]. Проблема мухаджирів та сунітсько-шиїтське протистояння призвели до того, що в містах півдня Пакистану процвітає феномен щоденного збройного насилля, яке

* Мухаджирі – (в початковому варіанті – емігранти та переселенці з Мекки, соратники пророка Мухаммеда) назва перекладається з арабської як „переселятися” чи „залишатися”. Мухаджирами в Пакистані називали мусульман-переселенців із північної та західної Індії, що осіли переважно в Карачі та Гайдерабаді.

називають тут „культурою Калашникова”. Не в останню чергу завдяки цьому Пакистан, маючи четверте за чисельністю населення в усій Азії, не зміг залучити великі інвестиції з країн Заходу і фактично опинився за межами глобалізаційних процесів, що набувають сили на континенті.

Деколонізація Британської Індії також актуалізувала економічні проблеми молодої держави, у виникненні яких пакистанські радикали негайно звинуватили індійську політичну еліту. Взагалі, економіка – одне з найболючіших для Пакистану питань внутрішньої безпеки. Після розпаду Британської Індії країна опинилася у складному становищі, оскільки до неї за короткий проміжок часу перебралися 7 млн. біженців, більшість з яких не мала майна та фінансових ресурсів. Хоч у Пакистані опинилася частина найбільш родючих земель Британської Індії, однак країна виявилася обділеною рідкісноземельними мінералами, що вкрай необхідні як сировинна база для сучасного промислового виробництва. Практично вся важка промисловість колонії була сконцентрована на індійській території, зокрема навколо міст Калькутта і Бомбей, в Індії знаходились також основні потужності з переробки чайного листа, бавовни та джуту, вироби з яких завжди були основним експортним товаром західної частини Британської Індії. Пов'язувалось це зі специфікою колоніального народного господарства „перлини Британської імперії”, в якому територіям, на яких сьогодні розташовані Пакистан і Бангладеш, відводилась роль другорядних постачальників сировини, а Індії, через її центральне географічне розташування та значний демографічний потенціал – місце основного переробника й експортера. Недаремно британська колоніальна влада фінансувала створення однієї з найбільших залізничних мереж саме у центральній Індії, фактично проігнорувавши західні та східні прикордонні регіони Британського Раджу, де й досі протяжність залізниць значно поступається довжиною річковим і автомобільним маршрутам перевезень [17].

Відсутність великих промислових центрів у Пакистані завадила формуванню буржуазії, робітничого та середнього

класу – основн будь-якої стабільної економічної системи взагалі й правової держави зокрема. Пакистанська частина колонії не мала такої розгалуженої транспортної мережі, як індійська, в занедбаному стані перебували також морські порти території. Після деколонізації Британської Індії наслідки погано продуманої колоніальної політики негайно далися взнаки: Пакистан із його застарілою фізичною інфраструктурою, відсутністю важкої промисловості та незначними потужностями у легкій промисловості, величезним безробіттям і фактично напівфеодальним характером економіки опинився віч-на-віч з порівняно розвинутою індустріальною Індією, розвинені території якої завжди були в центрі уваги британських колонізаторів. З перших років незалежності пакистанська політична еліта виступала проти динамічного товарообігу з Індією не тільки з політичних міркувань, а й через побоювання, що молода економіка країни буде підпорядкована потужному народногосподарському комплексові Індії, створеному на її півдні за допомогою британських інвестицій.

Характерно, що аграрний дисбаланс у власній економіці Пакистан не зміг подолати й досі. Так, у структурі експорту домінує вісім основних категорій товарів із низьким ступенем обробки або взагалі тих, що вивозяться суто у сировинній формі, серед яких виділяється насамперед бавовна (57 % експорту), шкіряні вироби (7,4 %), синтетичний текстиль (7,1 %) та рис із пшеницею (5,4 %). На ці категорії товарних груп припадає 4/5 експорту країни. Більш-менш помітна присутність пакистанських підприємств відчувається тільки на світовому ринку бавовняного волокна – вона охоплює 26 його відсотків. Ця структура свідчить про низьку диверсифікованість експортного потенціалу країни, його орієнтацію на продукцію сировинного характеру або на товари з низьким рівнем обробки, представлені галузями легкої промисловості. Аналіз експортного потенціалу країни дає підстави для висновку, що офіційний Ісламабад не бажатиме глибокої економічної інтеграції або торгівлі з Індією через свою економічну й геополітичну вразливість [18].

Отже, деколонізація Британської Індії поставила молоду пакистанську державу в надзвичайно складне становище. На її подальший розвиток наклали свій відбиток три війни з Індією (1947, 1965, 1971 рр.), намагання досягти паритету з цією країною в гонці озброєнь, а також розробка власних ядерної та ракетно-балістичної програм, фінансова допомога сепаратистським рухам у індійському штаті Джамму і Кашмір. Пакистанська армія, яка з незначними перервами керувала країною майже увесь постнезалежний період, не могла дозволити скорочення військових асигнувань з бюджету або їх перерозподіл на користь освіти чи соціальної сфери. Кошти йшли не тільки на закупівлю сучасної військової техніки, а й на значні пільги військовим та членам їхніх сімей. У Пакистані військова служба завжди мала високий статус, а отже, скорочення соціальних програм для військовослужбовців виглядало б неприпустимим. Пільги офіцерському корпусові сягнули небаченого для повоєнної історії Пакистану рівня: уряд країни пішов на відновлення феодалської системи джагір-дарі, суть якої полягала в наданні великих земельних ділянок в довічне користування найбільш лояльним представникам офіцерського корпусу [19].

В цьому контексті варто згадати також про засилля військових на відповідальних цивільних, дипломатичних та адміністративних посадах. У Пакистані кар'єру можна зробити у двох випадках. По-перше, через службу в армії. По-друге, народившись у родині великого землевласника, який традиційно споряджає своїх дітей для здобуття освіти до престижних військових коледжів або відомих університетів Великої Британії, чи до військової академії Сандхерст – так званої „кузні політичних еліт Азії” і згодом фінансує їх просування по службі. Інші шляхи соціальної мобільності обмежені або взагалі недоступні. Військові монополізували управління практично всіма галузями суспільного життя Пакистану, що, виходячи з відсутності у них належних навичок та кваліфікації, негативно позначилось на процесі управління державними справами.

Отже, значних коштів для фінансування витрат на „оборону” і пільги військовим функціонерам перенаселена країна з економікою аграрного типу й обмеженим експортним асортиментом не могла знайти самостійно. Тому поступово Пакистан почав перетворюватися на великого позичальника довгострокових кредитів, які йому надавали міжнародні фінансові організації тільки через те, що у його політичній еліті був досить впливовий союзник – Сполучені Штати Америки, надзвичайно задоволений участю офіційного Ісламабаду в антикомуністичних пактах в Азії. Результатом значних запозичень та необхідності виплачувати по них відсотки країна наприкінці 70-х років минулого століття опинилася у гострій фінансовій кризі, її міжнародна заборгованість стрімко зростала. За цих несприятливих умов від економічного краху Пакистан врятувало вторгнення радянського „обмеженого” контингенту військ до Афганістану в 1979 р [20].

Для реалізації цілей дослідження важливо з'ясувати вплив цього періоду радянсько-афганської війни на індійсько-пакистанські відносини й на внутрішню ситуацію в Пакистані. Початок 70-х років ХХ ст. ознаменувався зближенням Делі та Москви: за угодою 1971 р. СРСР починає продавати надсучасну зброю Індії. На настрої офіційної Москви вплинули постійні поразки арабських армій в арабо-ізраїльському конфлікті, що мали радянське озброєння, й бажання передати свої військово значущі спецвироби країні, яка зуміє застосувати їх ефективніше. У 1974 р. Індія, за мовчазної згоди СРСР, здійснила ядерні вибухи на полігоні Поркхан у пустелі Тар, штат Раджастхан. Встановлення прорадянського режиму в Афганістані та введення туди контингенту радянських військ у 1979 р. не зустріли гострої критики з боку офіційного Делі. Правлячий на ту пору у Пакистані режим президента Зія-уль-Хака*

* Зія-уль-Хак – кадровий військовий, що зробив кар'єру в танкових військах, в 1976 р. був призначений керівником штабу пакистанської армії. Президент Пакистану в 1978-1988 рр., головний архітектор афганської політики Ісламабаду та прибічник перетворення Пакистану на державу, засновану на ісламських принципах.

силоміць насаджував ісламські норми та звичаї для об'єднання схильних до сепаратизму провінцій. У цей період в країні було запроваджено релігійні податки закят і ушр, безвідсоткові банківські кредити, частково відновлено інститут шаріатського судочинства та відкрито велику кількість медресе (релігійних шкіл). Зміна влади в Афганістані поставила пакистанського диктатора перед складною зовнішньополітичною проблемою, оскільки на афганській землі перетворення мали кардинально протилежний характер. Через це він боляче сприйняв прихід до влади в сусідній країні прокомуністичних елементів, які почали здійснювати радикальні земельну та освітню реформи [21].

Поява в Афганістані військ СРСР поставила політичну еліту Пакистану в складне становище, бо країна фактично опинилася в оточенні двох своїх противників, один з яких теоретично міг відкрити проти неї „другий фронт” з території Афганістану. У пакистанських мас-медіа почала мусуватися стара геополітична теза про те, що Радянський Союз намагатиметься вийти до „тепліх морів” за рахунок Пакистану, а „удар у спину” завдаватиме традиційно вороже налаштована до країни Індія. Крім того, у зовнішній політиці Пакистан декілька десятиліть орієнтувався на США, які завжди розглядали цю країну як головний антикомуністичний плацдарм у Південній Азії. Тому офіційний Ісламабад прийняв політичне рішення про надання допомоги афганським моджахедам у їх боротьбі проти радянських військ. Надійшов офіційний дозвіл американським літакам-шпигунам У-2 здійснювати розвідувальні польоти над азійською частиною СРСР з території Пакистану, тут відкривалися табори з підготовки моджахедів, а пакистанська міжвідомча служба розвідки (ISI) почала майже офіційно займатися розподілом американської зброї серед афганської опозиції. У відповідь США негайно надали Пакистанові статус прифронтової держави, скасували більшу частину його боргу, асигнували, за офіційними підрахунками, понад чотири мільярди доларів економічної допомоги та продали

за безцінь велику кількість сучасних озброєнь, серед яких особливе місце посіли переносні засоби протиповітряної оборони „Стінгер” [22].

Значні фінансові „вливання” Пакистан отримав і від Саудівської Аравії та інших монархій Перської затоки, які побоювалися поширення комунізму й атеїзму в цьому регіоні. Більше того, політичній еліті нафтовидобувних країн дуже імпонували ісламські перетворення Зія-уль-Хака, які духовно зблизили Пакистан та емірати Перської затоки. Як наслідок, активна участь Пакистану в „джихаді” проти військ Радянського Союзу в Афганістані викликала симпатії консервативних монархій Перської затоки, які почали запрошувати дедалі більше освічених пакистанців для роботи у своїй нафтогазовій промисловості. Країна отримала слушну нагоду підвищити зайнятість серед своїх військовослужбовців, яких охоче брали на службу за контрактною системою до країн Близького Сходу як інструкторів, операторів складних систем озброєнь та членів національних гвардій. На 1986 р. 40 тис. пакистанських солдатів та офіцерів проходили військову службу на контрактній ротаційній основі в країнах Близького і Середнього Сходу. У 80-90 роках кожна п'ята родина в провінції Пенджаб залежала від грошових переказів своїх родичів з цих регіонів Азії. Відмова Індії засудити вторгнення СРСР до Афганістану, а згодом і відсутність чіткої реакції офіційного Делі на захоплення й анексію Кувейта Саддамом Хусейном ще більше зблизили Пакистан та монархії Перської затоки [23].

Полегшення економічного становища Пакистану у 80-х роках минулого століття виявилось тимчасовим. По закінченні холодної війни та з виведенням радянських військ із Афганістану в 1989 р., Ісламабад втратив свою стратегічну привабливість як для США, так і для країн Перської затоки. У 90-ті роки країна вступила з величезним зовнішнім боргом (понад 40 млрд. доларів) і політичною нестабільністю, які, як буває в таких випадках, відлякували потенційних інвесторів. В економічному житті країни негативну роль відігравала корупція, вузька податкова база (із 130 млн. населення країни податки у повному

обсязі платили лише два мільйони), аграрний характер її економіки, недиверсифікованість експорту, його залежність від коливань світових цін на обмежену кількість сировинних груп – джут, бавовну, вовну та шкіряні вироби. Торговельний дефіцит країни щорічно коливався у розмірі від двох до трьох мільярдів доларів. Ці проблеми залишилися й надалі, оскільки уряд Пакистану був занадто зайнятий зовнішньополітичними питаннями. В результаті країна змушена розраховувати лише на зовнішні позики і щорічно отримує у кредиторів понад 2,4-3 млрд. доларів. Тому не викликає подиву той факт, що понад 60 % конвертованої валоти країни йде на обслуговування зовнішнього боргу. Такі реалії розвитку подій ставлять під великий сумнів можливість досягнення Пакистаном економічної стабільності [24].

Війна в Афганістані 1979-1989 рр. мала кілька негативних наслідків для Пакистану. По-перше, в Північно-Західній Прикордонній провінції пуштуни стали майже повністю матеріально незалежними від центрального уряду, оскільки почали займатись прибутковою торгівлею наркотиками, встановивши зв'язки з афганськими моджахедами. В часи радянської окупації частина моджахедів не могла отримати зброю, яку розподіляла пакистанська міжвідомча служба розвідки, і змушена була продавати наркотики й купувати стрілецьку зброю та системи ППО на виручені за них кошти. Сьогодні, як і в роки Афганської війни, територія Пакистану з її зручними портами на Індійському океані залишається найкоротшим шляхом на світові ринки для афганського опію, адже караванні шляхи через Центральну Азію, Казахстан та Російську Федерацію в Європу значно небезпечніші, бо проходять через багато державних кордонів. Наркотики з Афганістану, який виробляє 75% світового опію, переповнили Пакистан через Північно-Західну Прикордонну провінцію, а згодом опинилися і в Сінді. Географічне положення Карачі, як найбільшого комерційного центру та порту країни, означало неминуче включення міста в глобальну мережу наркобізнесу. Це сформувало міжнародний імідж Пакистану

як головної транзитної артерії наркотрафікінгу між Західною Європою та Південною Азією [25].

По-друге, для країни та для усієї Південної Азії надзвичайно гостро постала проблема розповсюдження вогнепальної зброї. У прикордонних регіонах Пакистану діють великі базари, такі як Дарра, де продається стара радянська й американська стрілецька зброя, контрабандно завезена з Афганістану або вироблена кустарними майстернями в гірських районах Північно-Західної Прикордонної провінції. В Карачі спостерігається велетенська пропозиція автоматичних гвинтівок та пістолетів, існують спеціальні крамниці, де навіть можна „взяти в оренду” автомати Калашникова на декілька днів за досить символічну суму. Значна частина спецвиробів військового призначення осіла не тільки у Пакистані, а й була переправлена до Кашміру для підтримки тамтешнього руху опору. Коли Пакистан став транзитним пунктом для американської зброї, що йшла в Афганістан у 80-ті роки, Ісламабад вирішив використати частину цієї високотехнологічної зброї та засобів комунікації в Кашмірі. Стратегічні умови ведення боїв у в цій частині Індії нагадували афганські, тому особливою популярністю серед моджахедів користувалися протиповітряні переносні комплекси „Бловпайп” та „Стінгер”, що найкращим чином зарекомендували себе при застосуванні проти радянської авіації в Афганістані, а матеріально-технічна частина армії Індії складалася переважно з радянської техніки, особливо це стосувалося бойових літаків та гелікоптерів [26].

По-третє, після перемоги ісламської революції в Ірані, а також втілення політики ісламізації Зія-уль-Хака та зростання антирадянських настроїв серед населення Пакистану в політичному житті країни почала простежуватися тенденція до формування екстремістських релігійних партій. Їхня чисельність зростала також у зв'язку зі „священною війною з індусами” в Кашмірі й, таким чином, невдовзі своєю безконтрольністю та радикалізмом вони почали загрожувати стабільності політичної системи своєї країни. Серед пакистанських громадян досить багато ветеранів „джихаду” в

Афганістані, для яких війна є сенсом життя. Саме колишні моджахеди поповнюють загони терористів, які ведуть партизанську боротьбу з індійськими військами та силами безпеки у штаті Джамму і Кашмір. Кашмірські сепаратисти були дуже задоволені виходом СРСР з Афганістану, адже вони прийшли до висновку, що якщо партизанська війна моджахедів змусила колісь могутній СРСР відступити, то рано чи пізно це зробить і політична еліта Індії в Кашмірі [27].

Започаткована Зія-уль-Хаком система медресе фінансувалася за рахунок пожертв із заможних близькосхідних країн, а більшість приватних пакистанських шкіл, де мовою навчання залишається англійська, недоступні для широких верств населення через високі ціни освітніх послуг. Школи, де викладання ведеться мовою урду, майже не підтримуються державою, кваліфікація вчителів у них надзвичайно низька. Отже, для багатьох жителів Пакистану єдиною альтернативою залишається навчання в поширених по всій країні безкоштовних релігійних медресе, де більшість часу відводиться вивченню Корану та ісламських догм. Випускники цих шкіл зазвичай захоплюються радикальними поглядами і потрапляють до лав фундаменталістів. Медресе виступали також центрами для вербування добровольців для „священної війни” в Кашмірі. У 1999 р. в Пакистані налічувалося 5263 релігійних організацій та гуртків, що продовжували безконтрольно зростати [28].

Отже, причинами ісламізації в Пакистані стали: відсутність легітимності центральної влади, яка здобувалася шляхом переворотів військовим генералітетом, її загравання з ісламсько-радикальними елементами, проблема об'єднання різних груп біженців у країні, тиск впливового ісламського лобі ззовні Пакистану на його політичні інститути, поширені бідність та безробіття. Відсутність розгалуженої системи освітніх закладів, доступність альтернативних релігійних установ, державна ідеологія, яка була спрямована проти Індії та СРСР, сприяли формуванню національного консенсусу щодо необхідності ісламізації країни.

І наостанку, в Пакистані відбулася значна радикалізація силових структур – армії, поліції та служби безпеки. Під час правління Зія з керівних посад в армії та спецслужбах було прибрано нелояльних офіцерів з європейським вихованням або „європейських хлопчиків з освітою в Сандхерсті, що грали в поло” (як їх лобили іронічно називати в країні) і на їх місце були запрошені ісламістські налаштовані працівники. Для них звільнення Кашміру стало священним зобов'язанням. Нові кадри активно співпрацювали з релігійними діячами, проводили зустрічі особового складу силових структур з представниками духовенства, заохочували їх відвідувати медресе, чим і сприяли радикалізації армії та служби безпеки. Пакистанська міжвідомча служба розвідки здобула великий досвід проведення підривної роботи, коли співпрацювала з ЦРУ в роки Афганської війни, включаючи методи ведення партизанської боротьби проти радянських військ та контрабанди зброї і підривної літератури через Північно-Західну Прикордонну провінцію. Тому не можна вважати збігом обставин, що з кінцем перебування „обмеженого” радянського контингенту військ в Афганістані в 1989 р. раптово починається широкомасштабна партизанська війна у сусідньому Кашмірі – зло породжує зло, тобто один збройний конфлікт переріс в інший. Якими б не були внутрішні причини загострення Кашмірської кризи, очевидним є той факт, що вона виявилася тісно пов'язаною з афганським конфліктом [29].

Таким чином, у 90-ті роки минулого століття Пакистан вступив ісламізованою країною з величезними економічними проблемами. Не можна стверджувати, що уряд нового президента Первеза Мушаррафа, який прийшов до влади в жовтні 1999 р. шляхом безкровного військового перевороту, нічого не робить для боротьби з ісламським екстремізмом. Зокрема, за наказом Мушаррафа було заборонено п'ять найрадикальніших організацій фундаменталістів, заарештовано багато воєвничих ісламістів, проведено радикальні чистки у міжвідомчій службі розвідки, з якої звільнили частину оперативників, що близько контактували з моджахедами. Уряд

встановив також прямий контроль за мережею медресе, змінивши їхні радикальні навчальні програми та заборонивши іноземне фінансування їхньої діяльності, якщо подібні грошові „вливання” не контролювалися місцевими владами. Запроваджувалася часткова цензура текстів молитв у п'ятничний день, на які, як відомо, збирається переважна більшість віруючих жителів міст. Але цих заходів виявилось недостатньо для того, щоб відчутно стримати релігійний екстремізм у пакистанському суспільстві [30].

Афганістан і надалі опосередковано продовжує відігравати важливу роль у індійсько-пакистанських відносинах. Як зазначалося, у 80-х роках минулого століття Пакистан став базою для моджахедів, які боролися проти прорадянського режиму Кармаля, а пізніше – Наджибулли. Після його падіння в 1992 р. в Афганістані почалась громадянська війна між моджахедами. Побоюючись нестабільності в сусідній країні, яка могла поширитись і на його територію, Пакистан надав значну фінансову й військово-технічну допомогу рухові „Талібан”, що набирав силу, і в 1999-2000 рр. встановив контроль над 90 % території Афганістану. Така позиція була продиктована бажанням мати у сусідній країні дружній та залежний режим, який би надалі не висував територіальних претензій до офіційного Ісламабаду щодо пуштунських земель Північно-Західної Прикордонної провінції. У свою чергу, існування стабільного про-пакистанського Афганістану давало можливість перекинути частину військ з афганського кордону на індійський, а також використовувати територію Афганістану як проміжну ланку в торгівлі з багатими на енергоносії країнами Центральної Азії. Між іншим, індійське керівництво неодноразово звинувачувало Пакистан у фінансуванні таборів екстремістів на території Афганістану, з якого вони нібито таємно потрапляли до Кашміру з метою здійснення терактів. Однак рух „Талібан” не виправдав надій, які на нього покладав офіційний Ісламабад. Із часом він дискредитував себе встановленням середньовічного режиму, торгівлею наркотиками, підготовкою в таборах боїовиків та наданням

притулку багатьом одіозним терористам, зокрема Усамі бен Ладену та його найближчому оточенню. Невизнаний ООН режим „Талібан” викликав обурення в усьому цивілізованому світі знищенням двох велетенських буддистських статуй у Бамуяні, занесених до переліку об'єктів, що знаходяться під охороною ЮНЕСКО. Особливо протестували проти акту вандалізму талібів активісти з партії „Бхаратія Джаната”, які робили наголос на тому, що Індія є батьківщиною буддизму (що нібито з'явився у штаті Бігар) і тому гостро засуджує варварство талібів і тих всіх, хто їх підтримує [31].

Відповідно Пакистан, який був прямо причетним до зародження цього руху і зробив усе можливе для його перемоги, почав сгрімко втрачати міжнародний престиж. Так, підтримка офіційним Ісламабадом „Талібану” дуже загострила його відносини з давнім союзником – Іраном. Відносини між країнами серйозно погіршилися, коли бійці руху „Талібан” стратили 9 іранських дипломатів і одного журналіста під час захоплення міста Мазарі-Шаріф у 1999 р. Ця акція дискредитувала як уряд Наваза Шаріфа, так і рух „Талібан”. Індія, скориставшись нагодою, зуміла порозумітися з Іраном щодо проведення спільної політики відносно Афганістану, яка полягала в дипломатичній підтримці „Північного альянсу” – організації, що складалася з опозиційних до пуштунів груп моджахедів, які протистояли рухові „Талібан”. Патронаж над талібами погіршив також відносини Пакистану з іншим стратегічним союзником – Китаєм. Справа в тому, що для КНР проблема сепаратизму в Синьцзян-Уйгурському автономному районі*, який межує з окупованою Пакистаном частиною Кашміру, теж стала гостро актуальною. Китайські правлячі

* Синьцзян-Уйгурський автономний район – одна з найбільших за площею адміністративних одиниць Китаю, яка знаходиться на крайньому заході країни на кордоні з Центральною Азією. Назва „синьцзян” означає „новий кордон”, а слово „уйгурський” вказує на домінування в структурі населення мусульманів-уйгурів. Район є найбільш не спокійним в КНР, оскільки серед його жителів-мусульманів процвітають сепаратистські настрої. До речі, частина уйгурів мешкає в сусідніх районах Казахстану.

кола підозрюють, що уйгури, які прагнуть незалежності, фінансувалися за рахунок афганських моджахедів у Кашмірі, які, у свою чергу, отримують гроші від збуту наркотиків бійцями руху „Талібан”. Загострення відносин із Китаєм офіційний Ісламабад аж ніяк не може собі дозволити, адже ця країна є головним постачальником до Пакистану зброї та запасних частин, надавачем ядерної і ракетної технологій, потужним джерелом економічної допомоги та надійним політичним партнером, особливо в Раді Безпеки ООН, постійним членом якої є Китай [32].

Події 11 вересня 2001 р., коли в США було здійснено терористичні акти проти адміністративних та ділових будівель в Нью-Йорку та Вашингтоні, налаштували проти „Талібану” керівників та громадськість США, які почали вимагати видачі „почесного гостя” талібів – Усами бен Ладена. Після відмови останніх зробити це США почали готуватися до анти-терористичної операції проти „Аль-Каїди” та руху „Талібан”, здійснювати яку зручно було з території Пакистану, завдаючи тим самим рішучого удару в тил талібам. В цей час різко активізували свою діяльність індійські дипломати в США, які підкреслювали, що Індія висловлює своє глибоке співчуття американському народові і готова стати надійним партнером у війні зі світовим тероризмом, про яку оголосив президент США Джордж Буш-молодший. Зі свого боку, офіційний Вашингтон пригрозив Пакистанові оголосити його спонсором міжнародного тероризму (він вже мав намір зробити це у 1993 р.) і навіть натякнув на можливість завдання ракетно-бомбових ударів по найбільших пакистанських містах у разі відмови Ісламабаду виконати його умови. Погрози президента Дж.Буша-молодшого в цілому імпонували Індії, політична еліта якої не полишила наміру домогтися від США оголошення Пакистану терористичною державою та ізолювати його в південно-азійському регіоні. Тому генерал-диктатор Первез Мушарраф був змушений пожертвувати дружнім режимом в Афганістані й дозволити американському спецназові та авіації ведення операцій проти руху „Талібан” з території своєї країни.

Використання пакистанських військ дало змогу США блокувати кордон з Афганістаном та заарештувати бійців „Аль-Каїди”, а бойові вильоти з пакистанських аеродромів забезпечували своєрідний „другий фронт” з півдня коли, коли „Північний альянс” наступав на позиції талібів із півночі [33].

Зрештою, у правлячого режиму не було іншого виходу з цього складного становища, окрім як погодитись на вимоги американців. Але на початку 2002 року Пакистан охопили масові виступи протесту пуштунів і релігійних фанатиків, які серйозно загострили ситуацію в країні. Справа ускладнювалась ще й тим, що сьогодні фактично кожен дорослий житель Пакистану має в своєму розпорядженні вогнепальну зброю. Лише рішуча підтримка правлячого режиму консервативною армією країни дала змогу взяти непросту ситуацію під контроль. У цієї проблеми був і зворотній бік. Поступка офіційного Ісламабаду США дала йому нагоду отримати щедрі американську допомогу (3 мільярди доларів протягом 5 років) і відмежуватися від непопулярного у світі режиму талібів. Але найголовніше – вона робила нереальними будь-які дипломатичні потуги Індії ізолювати Пакистан на міжнародній арені. Це було важливо і для генерала Первеза Мушаррафа, який прийшов до влади в країні шляхом хоч і безкровного, але військового перевороту, і хотів покращити свій імідж у світі. Ще в 2000 році перед Мушаррафом стояла реальна загроза тимчасового призупинення членства Пакистану в (Британській) Співдружності Націй, перспектива припинення міжнародної економічної та гуманітарної допомоги. Бажання Індії надати США можливу оперативну допомогу для боротьби проти „Талібану” зменшувало гнучкість Пакистану на переговорах зі США. Мушарраф вважав, що підтримавши США в Афганістані, Пакистан в майбутньому збереже хоча б частину того потужного впливу, який він мав на ситуацію в цій країні, та, врешті-решт, вийде з міжнародної ізоляції [34].

Пакистан вже отримує дивіденди від свого зваженого курсу в Афганістані: США скасували санкції, накладені на країну за

проведення ядерних вибухів, списали разом з Японією один мільярд доларів пакистанського боргу, надали 75 млн. доларів для фінансування заходів щодо зміцнення безпеки на пакистансько-афганському кордоні та два мільярда доларів економічної допомоги. Цілком можливо, що це тільки початок, адже у 80-х роках Сполучені Штати передали Пакистанові кредитів і пакетів економічної допомоги загальною сумою понад сім мільярдів доларів. Офіційний Ісламабад, як і раніше, дуже цікавиться американською високотехнологічною зброєю. Однак зближення Пакистану зі США ускладнює на пакистано-китайські міждержавні відносини, адже присутність у країні понад 30 тис. американських військовослужбовців дратує КНР, яка виступає проти прямого проникнення США в цей регіон Азії. Слугує вона й додатковим подразником Індії, якій не подобається перебування американських військ у сусідній країні. Непокоїть офіційний Делі й небажання Вашингтону включити кашмірських моджахедів до переліку цілей американської війни зі світовим тероризмом [35].

На перший погляд, з виведенням радянських військ з Афганістану проблеми Пакистану у відносинах з Індією стали менш складними. Але від 1989 р. латентний конфлікт у штаті Джамму і Кашмір перейшов у відкрите русло. Кашмірське протистояння, як відомо, вже багато десятиліть є головним подразником міждержавних відносин. Ця федеральна одиниця займає північно-західну частину Індії, на півдні вона межує зі штатами Хімачал-Прадеш та Пенджаб. Говорячи про міжнародні кордони, зауважимо, що Джамму й Кашмір розташований в оточенні Сіньцзянь-Уйгурського та Тибетського автономних районів КНР на півночі та на сході, має кордон з Афганістаном на північному заході й межує по лінії контролю за припиненням вогню з Кашмірською частиною Пакистану. Схід кашмірського регіону контролюється КНР, а західна його частина – Пакистаном. Тобто Кашмір поділено фактично між трьома країнами. Штат простягнувся на 640 км з півночі на південь та на 480 км зі сходу на захід і має загальну площу в 222,870 км². З них Пакистаном окуповано 78,114 км²,

а Китаєм – 37,555, ще 3180 км² нелегально передано офіційним Ісламабадом Китаєві в якості „жесту доброї волі” [36].

До деколонізації Британської Індії та появи Індії й Пакистану Кашмір був найбільшим принцевим князівством в Індії. Сьогодні Джамму і Кашмір – це єдина федеральна одиниця країни, де більшістю серед жителів є мусульмани, тому в ньому, згідно з положенням ст. 370 Конституції Індії, заборонено оселятися на постійне проживання індусам з інших регіонів країни. Штат має чимало характеристик, які роблять його унікальним. Це релігійна різноманітність, що тісно переплітається з географічною відособленістю мешкаючого тут населення, адже до його складу входять три відокремлені одна від однієї території – високогірний Ладакх із переважно буддистським монголоїдним населенням, територія Джамму, заселена індусами, і мусульманська долина Кашміру, що має найвищу густоту населення. Найбільшою за площею територією є Ладакх (59146 км²), за ним іде Джамму (26293 км²), а найменшою є порівняно невелика Кашмірська долина (15948 км²), яка густо заселена [37]. Це також його географічна спрямованість у бік Пакистану, адже саме на західному напрямку штат має більш зручну топографію для транспортного сполучення та торгівлі, ніж на східному.

Основні вогнища війни наявні у Кашмірській долині та на підступах до неї. Вона простягнулася на 200 км завдовжки і на 40 км завширшки. Ця місцевість завжди мала важливе стратегічне значення, бо традиційно виступала дуже популярним місцем зупинки для караванів купців, які здійснювали подорожі між Індією, Китаєм та Центральною Азією. В роки існування імперії Великих Моголів саме у долині на березі озера, переховувалася від літньої спеки мусульманська знать. Срінагар – головне місто штату, що лежить в центрі Кашмірської долини, – налічує від 750 тис. до одного мільйона жителів. Точну цифру назвати важко у зв'язку з перебуванням у місті великої кількості біженців з околиць Кашмірської долини. Срінагар – це літня столиця штату Джамму і Кашмір, її ще називають „Венецією Сходу” через велику кількість каналів

та прикрашені витонченим різьбленням дерев'яні будинки срінагарців, що стоять на воді. Долина оточена високими сніговими піками, тому весною, з початком танення снігів, тут з'являється реальна небезпека повеней. Серед інших стихійних лих виділяють руйнівні землетруси, бо гори навколо неї надзвичайно сейсмоактивні Кашмір – один із небагатьох штатів Індії, забезпечених лісом, що нерідко призводить до пожеж, викликаних блискавками та іншими природними чинниками. Проте особливості гірського рельєфу долини, що має густий лісовий покрив і простягнулася в напрямку до пакистанського кордону, сприяють веденню тут партизанської війни. До того ж, високі гірські хребти ізолюють цю територію від решти Індії протягом пізньої осені та зими, що змушує індійський уряд постійно утримувати у Кашмірі великий контингент військ, перекидаючи продовольство й амуніцію за допомогою „повітряних мостів” у осінній та зимовий сезони [38].

Найбільша за площею територія штату – високогірний Ладакх, або „Малий Тибет” – як його ще називають мешканці. На півночі та сході межує з Китаєм і виступає продовженням великого південного масиву Гімалаїв. Ладакх характеризується сухістю, щорічний рівень опадів тут зовсім незначний, клімат території відомий арктичним холодом і величезними коливаннями температур. Корінні жителі цієї частини штату називають її кам'яною пустелею вітрів, що простягнулася між горами Гімалаїв та Куньлуню. Його столиця місто Лех знаходиться на висоті 3521 м над рівнем моря, тут мешкають тільки 15 тис. осіб. Сама природа створює у жителів Ладакху потяг до сепаратизму – він ізолюваний від інших частин Індії з листопада по травень. Але мешканці цієї території є прихильниками ненасильницького буддизму, а без Індії відсталому пустельному Ладакху вижити буде дуже важко. Низький рівень життя має також населена індусами-дограми вузька смуга Пенджабської рівнини та зона хребтів ПІР Паанджал, яка називається Джамму. Це зимова столиця штату. Економічним локомотивом цієї федеральної одиниці залишається Каш-

мірська долина, в якій створюється левова частка її ВВП. Ця територія має великий екопомічний потенціал. Зокрема, вона є однією з найбільш мальовничих в Індії, сади столиці штату – міста Срінагар вважаються найкрасивішими в Азії. Туризм у Кашмірі може розвиватися за рахунок альпінізму, спостереження за птахами та рибальства. Маючи велику кількість стад свійських тварин, Кашмір забезпечує значний відсоток усього індійського експорту теплого одягу з натуральних волокон і килимів, у всьому світі відомі кашмірські шалі. Місцеві килими – один із головних і найдешевших конкурентів перських вовняних виробів. Кашмірці відомі як майстерні ремісники та маляри, їхні візерунки на килимах, шалях і пап'є-маше цінуються як надзвичайно витончені. На аграрні господарства долини припадає левова частка вивезення фруктів, грецького горіха та мигдалю, що вирощені у зонах помірного клімату, які розташовані на території Індії [39].

Отже, штат має важливе значення, що і визначає не поступливість обох сторін у конфлікті. Тому відкритим залишається питання щодо врегулювання Кашмірської проблеми, адже позиції ворогуючих сторін є надзвичайно суперечливими. Офіційний Делі цілком влаштовує контроль над територією, де дислоковані індійські війська. Тому Індія виступає за збереження статус-кво і не погоджується на посередництво третьої сторони в залагодженні конфлікту. Політична еліта країни вважає Кашмір складовою частиною Індії, а пакистанські війська, розташовані в Азад Кашмірі* – окупаційними. Звертаючись до подій, що призвели до поділу колишнього князівства між Індією та Пакистаном, індійське керівництво традиційно стверджує, що Пакистан незаконно окупував індійську територію, користуючись тимчасовими внутрішньополітичними труднощами в країні в той період. Коли Індія опинилася на порозі комуналістських погромів під час подій Великого поділу 1947 р., і переймалася проблемою

* Азад Кашмір або „Вільний Кашмір” – напівдержавне утворення на північно-західних кордонах штату Джамму і Кашмір, заселене мусульманами. Головне місто Азад Кашміру – Музаффарабад.

розселення біженців та об'єднання непокірних принцевих князівств, Пакистан вирішив заволодіти Кашміром, керівництво якого вагалось щодо вибору країни, до якої приєднуватися. За твердженням індійської сторони, ставка пакистанського командування нібито вирішила використати для реалізації цього складного завдання плем'я пуштунів з північно-західних районів Пакистану, щоб розв'язати відразу дві проблеми. По-перше, відволікти увагу пуштунів від ідеї об'єднання пуштунських племен з Афганістаном. По-друге, застосування в бойових діях де-юре нейтральних племен дало нагоду офіційному Ісламабадові стверджувати, що його війська не мають жодного стосунку до цього нападу, а жителям Кашміру прийшли на допомогу „союзні” племена, щоб звільнити мусульман від правління магараджі-індуса. Тому в Делі згадують війну 1947 й 1948 рр. як односторонню агресивну акцію Пакистану, що закінчилася нелегітимною окупацією частини індійської території. Саме через ці події Індія виступає проти плебісциту серед мешканців штату, який передбачено численними резолюціями ООН [40].

Як вважає офіційний Делі, Ісламабад продовжує спонсорувати підготовку бойовиків, оснащує їх сучасною зброєю та засобами зв'язку. Індійські політики неодноразово стверджували, що заворушення у Кашмірській долині є нічим іншим, як експортом тероризму із сусідньої країни, як це засвідчили події 1947-1948 рр. та подальші конфлікти. В середині 1990-х років міністерство внутрішніх справ Індії зробило офіційну заяву, що сили правопорядку країни разом з армійськими підрозділами за кілька років конфіскували у конспіративних місцях 13 тис. автоматів, 700 гранатометів, 16 тис. гранат, що контрабандно надійшли туди з прикордонних пакистанських районів. Офіційні джерела інформації також розповсюдили повідомлення, що кашмірських бойовиків готують у спеціальних таборах в окупованому Пакистаном Кашмірі, в Афганістані і власне в самому Пакистані. Пакистанське МЗС, у свою чергу, неодноразово наголошувало на тому, що повстання проти індійських військ походить винятково від

жителів Кашміру, яким офіційний Ісламабад тільки морально співчуває [41]. Індійська політична еліта постійно підкреслює, що питання мирного співіснування Індії та Пакистану безпосередньо пов'язані з спроможністю офіційного Ісламабаду боротися з інфраструктурою терору, нібито існуючою на його території.

Позиція офіційного Ісламабаду активніша й рішучіша. Пакистан неодноразово намагався застосувати силу, щоб захопити Кашмірську долину. Його війська здійснювали операції на кашмірському напрямку в 1947-1948 рр., 1965 та 1999 рр. Агресивна позиція політичної еліти Пакистану не раз слугувала підставою для керівництва Індії уникати ведення переговорів щодо долі територій штату. В Ісламабаді вважають, що деколонізація Британської Індії відбулася несправедливо й досі, притримуючись теорії „двох націй”, намагаються представляти права мусульман Індії, зокрема штату, переважна більшість населення якого сповідує цю релігію. Пакистан не розглядає згоду індійського магараджі на приєднання до Індії як законну, через те, що він нібито відмовився від трону в результаті повстання населення Кашміру ще до того, як відбулося фактичне приєднання цього штату до території Індії. Для офіційного Ісламабаду звільнення Кашміру є священною місією, виконати яку заповів ще засновник держави Мухаммад Алі Джинна. Пакистан порівнює боротьбу сепаратистів у Кашмірі з боротьбою палестинців проти Ізраїлю, а генерал Первез Мушарраф навіть відкидає ідею транскордонного тероризму, оскільки він не вважає лінію контролю за припиненням вогню державним кордоном між країнами. Наразі Індія пропонує Пакистанові спільно патрулювати кордон, але останній відмовляється, наполягаючи на бажанні запросити міжнародних спостерігачів. Проте це не влаштовує Індію, яка вважає, що міжнародні спостерігачі через свою малу чисельність, легке стрілкові озброєння і безпорадність не здатні ефективно контролювати величезний кордон між країнами, через який щоденно просочуються добре озброєні і підготовані фунда-

менталісти. Запрошення міжнародних спостерігачів також сприяло б інтернаціоналізації конфлікту, чого Індія намагається всіляко уникнути [42].

Пакистанський генералітет не може відмовитися від окупованої ним частини Кашміру насамперед із стратегічних міркувань, оскільки вона забезпечує єдиний наземний міст Північного Пакистану з китайським Сіньцзян-Уйгурським автономним районом, який проходить через високогірне Каракорумське шосе*. Цей „міст” дає Китаєві безпосередній вихід до Індійського океану, а Пакистанові – наземне сполучення з одним із найголовніших союзників, озброєнням якого переважно й оснащена пакистанська армія. Пакистанові бажано зберегти дорогу до КНР у важкодоступних гірських районах Тибету, бо, як уже згадувалося, військово-морський флот Індії може легко блокувати основні порти країни. Хоча, з іншого боку, безпека Каракорумського шосе знаходиться під великим питанням, адже достатньо кількох десятків бомб та ракет, щоб засипати його гірськими породами. Якщо військовий режим передасть окуповану ним територію Індії, це також означатиме те, що столиця країни Ісламабад опиниться в небезпечній близькості від індійського кордону і потрапить до безпосередньої зони досяжності збройних сил Індії. Відмова від пакистанських територій Кашміру означатиме також, що Індія вперше отримає безпосередній кордон із Афганістаном, а це призведе до збільшення впливу офіційного Делі на цю країну, а далі – на Центральну Азію. Річки Інд, Джелам та Чінаб, які є найбільшими в Пакистані, беруть свій початок у горах Кашміру, тому в Ісламабаді побоюються, що контроль Індії над усією територією колишнього принцевого князівства потенційно може бути

* Каракорумське шосе – високогірна, прохідна за будь-якої погоди дорога протяжністю 793 км, яка бере початок у 96 км неподалік від Ісламабаду і закінчується на території КНР біля міста Кашгарг, Сінцзянь. Має важливе стратегічне значення для транспортного сполучення між обома країнами, прикордонної торгівлі та економічного розвитку північних районів Пакистану.

використаний нею для блокування водних ресурсів, які підтримують сільське господарство у провінціях Сінд та Пенджаб.

По-друге, емоційне висвітлення Кашмірського питання засобами масової інформації у Пакистані продовжується кілька десятиліть й у свідомості більшості жителів країни повернення Кашміру в лоно Пакистану є чи не найголовнішим зовнішньополітичним завданням країни на майбутнє, священною місією кожного сумлінного пакистанця. Мешканці Пенджабу та Сінду переконані у несправедливому переділі майна та території Британської Індії на користь Індії й не вважають це питання закритим. Вони роблять наголос на тому, що хоча принцевим князівством і керував індійський магараджа Харі Сінгх, все одно це князівство повинно було стати частиною Пакистану, оскільки тоді понад 70% його населення становили мусульмани, а само воно географічно й економічно більше тяжіло до пакистанських територій. У роки британського панування Кашміра був тісний зв'язок з територіями колонії, які згодом стали Пакистаном, торгівля та постачання продовольства велися з міста Равалпінді, сучасної ставки пакистанської армії. Князівство мало розгалужену мережу доріг та залізниць, що поєднували його з цією частиною Британської Індії [43].

Виходячи з інтересів Індії, треба відкинути також можливість надання Кашмірові незалежності, тим більше – його приєднання до Пакистану. Відомо, що ця федеральна одиниця має важливе геополітичне значення. Один із прикордонних штатів Індії, він, будучи досить великим за площею, „облягас” у вигляді своєрідної буферної зони надзвичайно заселені північно-західні регіони Індії, відокремлюючи їх від Пакистану. Крім того, незалежність Кашміру може створити небезпечний прецедент для такої великої федеративної країни, як Індія, з її етнічними проблемами, особливо з хронічним сепаратизмом гірських північно-східних штатів. До того ж, в Індії мешкає нечисленна, але дуже впливова група кашмірських пандитів, серед представників якої є члени сім'ї самого Джавахарлала

Неру та відомих на політичному Олімпі родин Кауль, Дхар, Сапру, Хаксар, Райна, які категорично виступають проти передачі Кашміру до Пакистану. Не можна відкидати й релігійний чинник, адже деякі печери та піки, що розташовані в Кашмірській долині, виступають важливими місцями щорічних релігійних паломництв індусів, так званих ятр, таких, як наприклад Амарнатх-ятра під час якої віруючі відвідують печери з лінгами-сталагмітами, що символізують бога Шіву [44].

Отже, проблема Кашміру пов'язана з більш широкими питаннями національної ідентичності жителів обох країн та стратегічного балансу сил між Індією і Пакистаном. Які саме можливості для врегулювання конфлікту на сьогодні ще не вичерпані сторонами? Експерти наводять кілька варіантів, при цьому майже всі вони погоджуються, що ініціатива у вирішенні проблеми повинна належати Пакистанові, адже Індію цілком влаштовує існуюче становище. Шляхи вирішення Кашмірського питання вже були запропоновані на будь-який смак. Наведемо найвідоміші рекомендації міжнародної спільноти.

- 1) Перетворення лінії контролю за припиненням вогню на міжнародний кордон.
- 2) Проведення у штаті плебісциту під егідою ООН щодо долі Кашміру з трьома варіантами відповіді для населення (повна незалежність, приєднання до Індії, приєднання до Пакистану) відповідно до вже існуючих резолюцій цієї організації.
- 3) Спільне індійсько-пакистанське управління штатом із його певною автономією, але з контролем обох країн над питаннями внутрішньої безпеки, транспортних комунікацій та зв'язку, зовнішньої політики, вільним обігом індійської і пакистанської рупії.
- 4) Індія та Пакистан визнають повністю незалежний Кашмір без проведення плебісциту і фактично перетворюють його на демілітаризовану буферну зону, що має атрибути незалежної країни.
- 5) Поділ Кашміру на дві території – більш населена Кашмірська долина відходить до Пакистану, а великі за площею але пустельні Джамму та Ладакх залишаються в Індії.
- 6) Кашмір перебуває під міжнародним контролем доти, поки

там не буде забезпечено політичну стабільність, необхідну для проведення виборів. 7) Експерти зі США запропонували досить оригінальний план врегулювання конфлікту, який полягав у тому, щоб відкрити кордон між обома країнами та здійснити вільний обмін населенням (як це робилося в останній рік існування Берлінської стіни між обома частинами Німеччини), а згодом, після проведення відповідної підготовки на державному рівні, через п'ятирічний термін надати право обом виборним асамблеям від індійської та пакистанської частин Кашміру самостійно вирішити долю Кашміру на спільному засіданні [45].

Як можна бачити, є досить багато пропозицій щодо розв'язання міждержавного конфлікту навколо Кашміру. Але серед усіх варіантів врегулювання подій Індія готова серйозно розглядати тільки перший, а Пакистан із деякими умовами – другий та п'ятий. Тому індійські експерти говорять про три варіанти розвитку подій. Перший варіант дій для офіційного Ісламабаду полягає в тому, щоб відмовитися від підтримки фундаменталістів у Кашмірі та розпочати переговори щодо врегулювання конфлікту на умовах Індії. Це означає, що кордон між країнами буде проведено по так званій лінії наземного контролю за припиненням вогню, остаточно встановленій у 1972 р. Згідно з цим поділом, Індія контролюватиме дев'ять мільйонів жителів Кашміру (дві третини його території), а Пакистан – лише три мільйони. Але подібний розвиток подій не може влаштувати пакистанське населення, а тим паче – керівників численних організацій фундаменталістів. Індія зіграла вирішальну роль у чутливій поразці пакистанських військ у 1971 р., коли Східний Пакистан став незалежною державою, а в полон потрапило 90 тис. пакистанських військовослужбовців. Фактична капітуляція режиму Наваза Шаріфа у Каргільському конфлікті 1999 р. справляє ще більший тиск на правлячий режим в Ісламабаді, адже тоді військовий переворот під проводом генерала Мушаррафа був частково спровокований невдоволенням населення та армійських кіл дипломатичною і військовою поразкою у

Каргілі. Під загрозою застосування зброї з боку Вашингтону офіційний Ісламабад в 2001 році вже пожертвував дружнім пуштунським режимом в Афганістані, а нової, ще більш масштабної поступки населення Пакистану просто не сприйме, враховуючи постійну демонізацію образу Індії в засобах масової інформації Пакистану. Ненависть між індусами і мусульманами сягнула такого рівня, що наразі невідомо, як населення обох країн поставиться до мирного врегулювання територіальних ускладнень після п'яти конфліктів, в яких були втрачені значні людські і матеріальні ресурси. Отже, у випадку односторонніх поступок офіційного Ісламабаду в питанні Кашміру можливість нових військових переворотів та громадянської війни в самому Пакистані відкидати не можна.

Другий варіант розвитку подій для Пакистану полягатиме у збільшенні фінансування підривної діяльності бойовиків у Кашмірі та продовженні артилерійських дуелей на кордоні. Така політика налаштуватиме індійську суспільну думку на те, що проведення окупації Кашміру обійдеться занадто дорого – як щодо витрати ресурсів, так і людських життів. Але ж цілком ймовірно, що подібний конфронтаційний шлях викличе різку реакцію „яструбів” в індійському суспільстві й може привести до здійснення обмеженої антитерористичної операції в пакистанському Кашмірі, про можливість проведення якої вже кілька років попереджають індійські правлячі кола. І це реальна небезпека, про яку завжди пам'ятають в Ісламабаді. Бо декілька терактів, причетність до яких Пакистану так і не була доведена, фактично поставила на межу війни обидві країни, які озброєні ядерними боеголовками.

Пакистан вже намагався використати цей варіант. Так, після успішного випробування ядерної зброї в 1998 році в Ісламабаді були переконані, що „ядерна парасолька” дасть змогу армії країни не боятися широкомасштабної каральної операції з боку Індії, а світова спільнота буде змушена врешті-решт втрутитися у конфлікт через можливу загрозу ядерної війни за Кашмір. Тогочасний прем'єр-міністр країни Наваз Шаріф вірив у посередницьку роль Західного світу, виходячи з його бурхливої

реакції на індійські та пакистанські ядерні випробовування весною 1998 року. Вже в травні 1999 р. починається Каргільський конфлікт, який, як вважають в Індії, став безпосереднім наслідком ядерного протистояння, що мало місце роком раніше. Суть Каргільської операції полягала в тому, що підтримувані Пакистаном загони моджахедів, які скористалися відсутністю охорони високогірних районів Ладакгу в зимовий період, захопили стратегічні висоти в області Леха та відрізали Кашмірську долину від решти Індії завдяки блокуванню дороги І-А Драс – Кашмір, єдиної, яка поєднувала Срінагар та Лех. Згодом планувалося оволодіння містом Каргіл, єдиним в регіоні Ладакгу, де населення було переважно мусульманським, та велике повстання мусульман у Кашмірській долині. Ці плани були досить реальними, оскільки індійські війська перекинули з околиць Срінагара до району Каргіла, створивши тим самим вакуум безпеки в долині, а вчинені моджахедами обстріли дороги, прокладеної між двома важливими регіонами Кашміру, паралізували рух транспорту гірськими шосе на досить тривалий проміжок часу [46].

Пакистан розраховував на підтримку КНР, яка мала напружені стосунки з Індією через ядерні вибухи 1998 р., та їх виправдання з боку індійських урядовців китайською загрозою. Але офіційний Пекін не підтримав пакистанську операцію, оскільки китайська політична еліта вирішила не пов'язувати двосторонні відносини та питання нерозповсюдження ядерної зброї в Південній Азії. В розпал конфлікту столиця КНР відвідав із короткостроковим візитом міністр закордонних справ Індії Джасвант Сінгх, і провів консультації з китайською стороною, за результатами яких китайські дипломати оголосили, що КНР підтримує винятково двосторонні переговори між Індією та Пакистаном щодо врегулювання Каргільської кризи. Жодних заяв про бажання Китаю дипломатично втрутитися в конфлікт на боці Пакистану не пролунало [47]. В результаті великої переваги індійських військ у авіації та піхоті (гірських штурмових бригадах) моджахеда були змушені відступити.

Офіційний Ісламабад було дискредитовано на світовій арені, адже майже не знайшлося країн, які повірили в нейтралітет Пакистану в Каргільському конфлікті та його твердження про винятково „моральну” підтримку моджахедів. Бойові дії велися на значній висоті в умовах вікової мерзлоти та із застосуванням важкої техніки з обох боків, що свідчило про те, що нерегулярні війська, якими були моджахеди, не могли діяти самотійно, без активної підтримки частин пакистанської армії. Індикатором значення Кашмірського питання для військової верхівки країни стало те, що фактична поразка пакистанських військ в Каргилі викликала напругу між тогочасним прем'єр-міністром країни Навазом Шаріфом та генералітетом на чолі з керівником генштабу Первезом Мушаррафом, внаслідок чого восени 1999 р. Шаріф втратив владу і був змушений обміняти її на життя у вигнанні.

Третій варіант розвитку подій для обох країн передбачає „замороження” територіальних суперечностей і економічне зближення двох країн, в тому числі і через транспортну мережу Кашміру. Колишній керівник штату Джамму і Кашмір Абдулла взагалі вважав, що Індія та Пакистан повинні „відкласти в бік” свої територіальні суперечності на 25 років і за цей час створити міцний фундамент співпраці у таких сферах, як торгівля, туризм та культурні обміни. Нібито економічна взаємозалежність між цими країнами та Кашміром покращить їхні відносини в майбутньому й зробить конфлікт мало-ймовірним [48]. Будучи найбільш прийнятним, цей варіант політично також не вигідний для Пакистану, оскільки передбачає збереження статус-кво в Кашмірі та поступове зростання добробуту кашмірців. Багато фахівців переконані, що саме злидні жителів долини та поширене серед них безробіття, викликане відсутністю міжнародних туристів й досить повільними темпами розвитку регіонального туризму, підживлюють рух опору, а із зникненням економічних труднощів населення долини більш скептично оцінюватиме можливість приєднання до Пакистану, рівень життя населення в гірських регіонах якого значно нижчий, ніж в Індії.

Існує ще один варіант розвитку подій для Пакистану – інтернаціоналізація конфлікту в надії, що треті країни за допомогою тиску змусять Індію відмовитися від контролю над штатом. Пакистан уже тривалий час намагається винести Кашмірське питання за межі Південної Азії, піднімаючи його на усіх доступних йому міжнародних форумах. Про Кашмір говорилося в рамках самітів Південно-азійської асоціації регіонального співробітництва, Організації Ісламська Конференція і навіть у Співдружності Націй. Спроби втягнути в конфлікт треті країни в якості посередників робилися неодноразово на дипломатичному рівні: офіційний Ісламабад розігрував карту ісламського братерства перед мусульманськими країнами, роблячи наголос на важких умовах проживання мусульман у штаті. Для Організації Ісламська Конференція питання Кашміру подавалося як ісламське, для Китаю як геополітичне, яке торкається практично всіх сфер співробітництва між країнами та політики стримування Індії, для країн Західної Європи і США воно пропонувалося як небезпека можливої ядерної конфронтації в Південній Азії, що викличе неконтрольований потік біженців до розвинених країн, а для міжнародних правозахисних організацій – як питання порушення основоположних прав людини [49]. Однак, жодна держава так і не паважується відкрито тиснути на Індію. Ще один напрям вчинення тиску на Індію – через ООН, яка займає позицію, в цілому близьку до пакистанської*. Тому Пакистан бере найактивнішу участь в діяльності цієї організації, пакистанські військові були активно задіяні у операціях з підтримання миру в таких країнах, як Ангола, Боснія і Герцеговина, Камбоджа, Конго, Гаїті, Ліберія, Руанда, Сомалі та Ємен.

У конфлікті, крім Індії та Пакистану, виявляється значну активність **третьою стороною** – самі кашмірські сепаратисти.

* Це, зокрема, резолюція РБ ООН №47 від 21 квітня 1948 р. передбачала створення адміністрації для проведення плебісциту з питання приєднання Кашміру до Індії чи до Пакистану. Це положення підтверджувалося наступними резолюціями №№ 91, 96, 98, 122, 126.

Індійсько-пакістанське протистояння з приводу Кашміру триває від 1947 р., а безпосередні бойові дії між мусульманами – жителями Кашмірської долини – та центральним урядом у Делі почалися пізніше. Як зазначалося, штат Джамму і Кашмір мав певні політичні привілеї на самоврядування, виходячи з його великого фізичного розміру, важливого геостратегічного розташування та релігійного складу населення. Стаття 370 індійської Конституції 1950 р. передбачала, що влада індійського парламенту в Джамму і Кашмірі поширюється тільки на питання зв'язку та комунікацій, внутрішньої безпеки і міжнародних відносин штату, а всі інші повноваження передавалися місцевим законодавчим зборам. Без згоди асамблеї штату не дозволялася зміна його географічних кордонів.

Ще через рік у 1953 році від влади в штаті було усунуто популярного серед мусульман Шейха Абдулу, а його правлячу партію розколото. Керівництво справами в Кашмірі перебрав ІНК. В 1964 році парламент Індії дозволив запроваджувати в штаті надзвичайний стан. Завдяки поправці, внесеній до Конституції, індійський уряд отримав широкі права видавати декрети, що санкціонували покарання тих, хто усно ставив під сумнів суверенітет Індії над штатом, знущався над індійським прапором, гімном чи Конституцією. Такі політичні зміни викликали бурхливу реакцію в серед мусульман та сприяли популяризації сепаратистських угруповань [50].

У середині 80-х років минулого століття в Кашмірі було створено коаліцію з опозиційно налаштованих мусульманських партій – **Об'єднаний мусульманський фронт**, якій повинен був кинути виклик домінуючій в політичному житті штату проіндійській Національній Конференції. На виборах у 1987 р., в яких взяли участь 75% населення Кашміру, ця політична сила зазнала нищівної поразки – його представники отримали у місцевому парламенті лише 4 місця з 76. У мусульманського населення виникла підозра, що вибори сфальсифіковано, оскільки фронт користувався певною популярністю у Кашмірській долині. Через це негайно по закінченні виборів в

Кашмірі почалася збройна боротьба за незалежність. На пастроях місцевого населення дуже позначились новини зі штату Уттар-Прадеш, де активісти руху хіндутви почали проводити релігійні мітинги біля мавзолею Бабрі Масджид в Айодхьї (1989-1992), а в кінцевому підсумку зруйнували його. Свою роль у розгортанні конфлікту зіграла й впевненість Пакистану в перемозі повсталих мусульман (в 1989 році витіснили СРСР з Афганістану – тепер змусимо Індію піти з Кашміру), яка матеріалізувалася в активному постачанні їм зброї та продовольства, переході, за сприяння пакистанської сторони, через лінію контролю до Кашміру тисяч ветеранів „джихаду” в Афганістані.

У відповідь індійський уряд встановив у штаті пряме президентське правління, запровадив комендантську годину та віддав наказ внутрішнім військам розпочати широкомасштабні „зачистки” селищ, де могли переховуватися терористи. В 1985 р. уряд постановив, що 600 населених пунктів у Кашмірі вважатимуться зоною, обмеженою для пересування. негайно відреагував на заворушення парламент країни, який прийняв низку законів, що санкціонували розширення прав військових наводити лад на бунтівній території винятково силовими методами. Наприклад, Закон про спеціальні повноваження збройних сил у штаті Джамму і Кашмір від 1990 р. передбачав широкий спектр можливостей застосування військовими вогнепальної зброї проти місцевого населення, тих з них хто вчинили вбивства в долині Кашміру, а також не допускав переслідування без спеціального дозволу уряду країни. Іншими законодавчими актами санкціонувалися права військових затримувати підозрюваних у вчиненні терактів на тривалій період без висування звинувачення чи отримання санкції прокурора на їхній арешт, проводити обшуки в домівках та іншій нерухомій власності на власний розсуд. Закон про райони заворушень передбачав, що губернатор штату може оголосити його частину зоною безладу, в якій внутрішні війська Індії зможуть проводити зачистки, використовуючи всі засоби, які є у їхньому розпорядженні.

Широко практикувався також найом в індійські служби безпеки колишніх активістів сил опору, які добре знали місцевість та населення долини. В середині 90-х років в Кашмірі перебувало 400,000 військовослужбовців, поліцейських та членів напіввійськових озброєних груп, а надзвичайний стан діяв з 1990 по 1996 роки [51].

Активні бойові дії на території штату призвели до значних економічних та людських втрат. Згідно з даними **Конференції усіх партій Хуріяту**, з 1989 по 2001 рр. в Кашмірі загинули від 80 до 100 тис. осіб, переважно мирних жителів. Індійський уряд наводить дещо інші цифри – 30 тис. осіб, а міжнародні правозахисні організації вважають, що жертви протистояння сторін в Кашмірі становлять 60 тис. жителів Кашмірської долини. Мешканці штату втомилися від нескінченного терору та економічних труднощів, якими супроводжуються бойові дії. Більшість кашмірців вже обережніше ставиться до допомоги терористам, бо переховування їх та постачання їм їжі або необхідної інформації про дислокацію поліцейських загонів може викликати серйозні репресії з боку індійської армії. Страйки й демонстрації населення, насилля, обшуки домівок індійськими військовими – все це унеможливило нормальне життя. Стабільність економіки в долині безпосередньо пов'язана з розвитком туристичної індустрії і продажем туристам виробів ремісництва та текстильної промисловості. Через блокаду індійськими спецзагонами й кашмірськими сепаратистами різних доріг, які поєднують штат із навколишнім світом, Кашмір перебуває у фактичній ізоляції. З цієї території продовжує мігрувати молодь і представники середнього класу. За останнє десятиліття 250 тис. індусів втекли до інших районів Індії, де оселилися на постійне проживання [52].

Таке становище не може тривати нескінченно. Стомленість жителів Кашміру безперервними бойовими діями викликала популярність поміркованих сил, що представляють велику частину суспільства. Проте в штаті все ще впливові й радикальні рухи. Вони знаходять політичну підтримку серед безробітної мусульманської молоді та серед тих, хто без-

посередньо постраждав від дій індійських військ та сил поліції. Ці групи розрізняють як релігійні або цивільні рухи, що базуються на території Кашміру чи за кордоном – в Пакистані або Афганістані. Серед організацій, які виступають за повернення Кашміру збройним шляхом, виділяється **Хезболла Мухаджин**, заснована в 1990 р. під впливом заворушень у Кашмірі та після виведення радянських військ із Афганістану. Саме вона є найбільшим збройним угрупованням, яке проводить партизанські операції проти індійських військ. Політичне керівництво групи виступає за об'єднання Джамму і Кашміру з Пакистаном із наступною ісламізацією цього штату, що перетворює її на головного одержувача пакистанської допомоги. Інші терористичні організації базуються, в основному, в Пакистані – на півдні в портових містах країни або в пакистанській частині Кашміру, так званому „Азад Кашмірі”. Це Харакат аль Мухаджин, Джайше Мухаммад, Лашкар-і-Таїба, що складаються з пакистанців, які є вихованцями медресе, безробітних ветеранів війни в Афганістані, радикальних ісламських елементів з усього світу, фанатичної кашмірської молоді. Всі ці групи вступили в **Об'єднану раду джихаду**, очолену лідером найбільшої сепаратистської організації Хезболла Мухаджин Зіедом Саллахуддіном. На сьогодні до неї входить 14 радикальних організацій, які відстоюють об'єднання штату з Пакистаном збройним шляхом [53].

На противагу їй свою діяльність проводить **Конференція усіх партій Хуріяту**, що складається з 23 опозиційних поміркованих партій, які виступають за надання Кашмірові незалежності мирним шляхом. Обидві фракції вимагають від уряду Індії проведення плебісциту в Кашмірі, але Конференція усіх партій Хуріяту вже проводила переговори з індійським керівництвом і користується у нього певним довір'ям, тоді як Об'єднана рада джихаду знаходиться поза законом і за кількох її керівників призначено велику винагороду. Таке розмаїття акторів, які ведуть боротьбу за незалежність Кашміру, надзвичайно ускладнює вирішення проблеми штату шляхом

навіть тристоронніх консультацій. Як і у близькосхідному конфлікті, будь-які спроби проведення переговорів між сторонами закінчуються терактами, за допомогою яких радикали з того чи іншого табору намагаються зірвати досягнення домовленостей. У цьому випадку атаки терористів відбуваються регулярно у штаті Джамму і Кашмір. Вони спрямовані проти військовослужбовців індійської армії, місцевих поміркованих політиків, чиновників та адміністраторів, сільських вчителів та інших працівників соціальної сфери. Оскільки терористи потрапляють в Індію не тільки через лінію контролю, яка добре охороняється в штаті, а й через „прозорий” державний рубіж з Непалом та велетенський індійсько-бангладеський кордон, підвищена небезпека терактів у індійських містах зберігатиметься і надалі.

Починаючи з 1993 р. основні цілі атак терористів знаходилися у найбільшому місті країни та головному комерційному центрі Мумбаї. У вибухах, що відбулися у цьому мегаполісі, є певна послідовність. Вперше вони мали місце у 1993 р. після зруйнування фанатиками з руху хіндутви мавзолею Бабрі в штаті Уттар-Прадеш та хвилі комуналістських розправ над мусульманами, що прокотилася країною, а пізніше вони виступили в якості умовної відповіді на стихійні погроми мусульман у штаті Гуджарат в 2002 р. Мета таких терактів зрозуміла: хоч Мумбаї – ще не вся Індія, але безпека в найбільшому індійському мегаполісі та морських воротах країни дає уявлення потенційним інвесторам про загальний стан захищеності індійської інфраструктури від нападів ззовні. Мумбаї – це також основний фінансовий центр Індії, поряд з яким знаходиться вільна економічна зона, біржа й центр індійської офшорної нафтової промисловості. Найгучніший теракт мав місце у серпні 2003 р., коли два потужних заряди вибухнули біля арки „Брами Індії” та на ювелірному базарі Завері – поживавленому центрі торгівлі коштовним камінням. У результаті вибухів загинуло 48 осіб та було поранено понад 100. Планувати теракти в Мумбаї легко ще й тому, що це одне з найбільш перенаселених міст Індії, де будь-який вибух матиме

численні людські жертви, а перевірити усіх людей, які рухаються центром міста органам правопорядку надзвичайно складно [54]. Керуючись цією логікою терористи періодично здійснюють вибухи в людних місцях, таких як храми, базари та транспортні вузли.

Будь-який теракт на індійській території поза межами Кашміру розрахований на значний суспільний резонанс. Зокрема, вражають своєю зухвалістю спроби терористів знищити парламентарів, які засідали в Срінагарі та Делі. Так, восени 2001 р. ісламські фундаменталісти атакували приміщення в Срінагарі, де відбувалося засідання зборів штату, в результаті чого загинуло 38 осіб. Але ця кривава подія не сколихнула індійське суспільство. Тоді, 13 грудня 2001 р. добре озброєні бойовики вчинили напад на будівлю індійського федерального парламенту в самому центрі Делі саме тоді, коли там знаходилися понад 200 законодавців та кілька міністрів коаліційного уряду Індії. П'ятеро терористів вели бій із загонами безпеки протягом 45 хвилин, в результаті чого загинуло 12 осіб. Тільки завдяки щасливій випадковості вони не встигли вдертися всередину будівлі. Згодом, виступаючи в парламенті, міністр внутрішніх справ Індії Лал Крішна Адвані звинуватив у теракті два сепаратистських кашмірських угруповання – Джайше Мухаммад та Лашкар-і-Таїба, які нібито діяли за підтримки пакистанської міжвідомчої служби розвідки. У Пакистані з обуренням сприйняли повідомлення Адвані, а деякі тамтешні високі посадовці навіть натякнули, що Індія вчинила цей інцидент у своїх власних цілях, оскільки негайно по його завершенні почала вимагати від Пакистану припинення діяльності активістів цих організацій на його території [55].

Свою роль у переконанні індійського керівництва щодо прямої причетності Пакистану до терактів відіграло також захоплення ісламістами у Непалі рейсового літака „Індійських авіаліній” ІС-814, який виконував перельоти за маршрутом Делі-Катманду. Після викрадення авіалайнера, що здійснив вимушену посадку в Кандагарі в грудні 2000 р. та заяви уряду

Пакистану про те, що терористів не буде видано індійській стороні, прем'єр-міністр країни Атал Бігарі Ваджпаї оголосив, що Індія зробить усе можливе для того, щоб Пакистан все-таки було оголошено терористичною державою. Але, як вже згадувалося, США виступили проти цього, оскільки їм була потрібна підтримка Пакистану в Афганістані. Криза з авіалайнером, на борту якого знаходилося 155 пасажирів, була врегульована, коли з індійської в'язниці було звільнено кількох з лідерів кашмірських сепаратистів [56].

Але все-таки найбільше схвилював індійське суспільство напад на федеральний парламент. Відразу після цього у правлячих колах країни розпочалася дискусія про необхідність завдання превентивного удару по терористичних таборах в окупованому Пакистаном секторі Кашміру, на зразок того, як США знищили бази терористів в Афганістані ракетним ударом у 1999 році. Коаліційний уряд Ваджпаї знаходився під постійним тиском радикальних елементів із націоналістичних організацій та їхніх союзників, які публічно наводили приклад безкомпромісної політики Тель-Авіву відносно палестинців або знову згадували про війну США, спрямовану проти міжнародного тероризму. Позиція опозиційного на ту пору Індійського національного конгресу була такою: партія підтримає будь-яку військову акцію проти терористів, якщо такий крок буде добре продуманим. Кілька високих посадовців Індії заявили про можливість війни між країнами. Побогоючись цього, керівництво Пакистану оголосило тоді про готовність застосувати ядерну зброю („усі засоби зі стримування індійської агресії”) проти Індії в разі розгортання широкомасштабних бойових дій.

Після певного вагання Індія відкликала свого високого комісара з Ісламабаду й на 50 % скоротила чисельність представників дипломатичного представництва, призупинила автобусне та залізничне сполучення з Пакистаном і заборонила його літакам використовувати свій повітряний простір. Офіційний Ісламабад відреагував подібним чином, за винятком того, що не відкликав свого високого комісара з Делі. Під час

зустрічі міністрів закордонних справ обох країн на саміті Південноазійської асоціації регіонального співробітництва в Катманду 4-6 січня 2002 р. індійські дипломати висунули до Пакистану наступні вимоги: 1) заарештувати й видати 20 найбільш розшукуваних бойовиків, серед яких було багато громадян Індії; 2) закрити тренувальні табори для підготовки терористів у Пакистані та окупованому ним Кашмірі, перекрити шляхи транспортування зброї та зупинити будь-яку пряму та непряму допомогу кашмірським сепаратистам; 3) припинити сприяння інфільтрації бойовиків до Кашміру; 4) публічно відмовитися від тероризму в усіх його проявах. Пакистан відреагував на індійський ультиматум, заарештувавши деяких лідерів радикальних організацій, блокувавши їхні активи, закrywши офіси міжвідомчої служби розвідки в окупованій ним частині Кашміру та провівши арешти серед членів інших сепаратистських груп. Офіційний Делі, дипломатично схваливши дії Пакистану, визнав ці заходи косметичними й абсолютно недостатніми для ефективної боротьби з регіональним тероризмом. На інші умови індійського сторони пакистанська правляча еліта погодитися ніяк не могла. Ця найгостріша міждержавна криза була врегульована, хоча глибока недовіра між обома сторонами конфлікту залишилася [57].

Вважається, що пакистанське МЗС нерідко й саме опинялося під час переговорів з Індією у складному становищі, бо індійська сторона звинувачувала Пакистан у терактах, до яких його спецслужби не мали жодного відношення. Адже їх могли здійснити багато екстремістських сил – насамперед індійські мусульмани, кримінальні елементи в індійських містах, ветерани джихаду з Афганістану, кашмірська молодь чи оперативники міжвідомчої служби розвідки, безпосередньо непідконтрольні Ісламабадові. В Індії вважають, що Пакистан всіляко заохочує проникнення підривних елементів до Індії через території, що погано охороняються такими країнами, як Непал та Бангладеш, і що в цьому велику допомогу терористичним елементам надають дипломатичні пред-

ставництва Пакистану у зазначених країнах. Пакистан ці звинувачення категорично спростовує і взагалі ніколи не визнає своєї причетності до терактів, навіть опосередкованої.

Жодних змін у політичному режимі Ісламабаду не відбулося після приходу до влади в Пакистані 19 жовтня 1999 р. генерал Первез Мушарраф оголосив про своє бажання зустрітися з індійським керівництвом для обговорення Кашмірського питання „будь-де” та в „будь-який час”. Разом з тим він заявив, що бажає залучення ООН до врегулювання цієї проблеми, на кшталт того, як ця організація допомогла позбавити Східній Тимор від індонезійської окупації. Питання відмови від джихаду в Кашмірі ускладнюється його „талібанізацією”, наявністю на території штату великої кількості підпільних ісламістських груп, непідконтрольних Ісламабадові. Залежність Первеза Мушаррафа від армії, як від основного чинника стабільності його режиму, якраз пояснює його негнучкість у переговорах з Індією і небажання скоротити військові витрати, які неофіційно оцінюються у чверть бюджету країни, а також байдуже ставлення до корупції серед офіцерського корпусу Пакистану. Сам Мушарраф не вважається до кінця „своїм” пенджабським генералітетом, оскільки він не є вихідцем з Пенджабу, а народився в сім'ї заможних мухаджирів*. Скрамні спроби генерала-диктатора здійснити економічні реформи та фіскальні перетворення не дають ефективного результату, оскільки торкаються в основному представників приватного бізнесу, більшість же економічних важелів впливу сконцентровано в руках армійського генералітету, який є занадто впливовим. Реформи, проведені в роки правління Первеза Мушаррафа, мали обмежену ефективність і стосувалися переважно розширення кола платників податків та залучення військових

* Мушарраф Первез – пакистанський військовий та державний діяч, що народився 11.04.1943 р. у родині дипломата. Від 1961 р. знаходиться на військовій службі. У жовтні 1999 р., перебуваючи на посаді начальника Генштабу армії Пакистану, здійснив військовий переворот, у результаті якого чинний прем'єр-міністр країни Наваз Шаріф спочатку опинився під арештом, а потім був змушений виїхати за кордон у вигнання. Після всенародного референдуму в 2001 р. став президентом Пакистану.

підрозділів до „аудиту” серед тих ділків, які ухилялися від сплати податків, боротьби з тими діловими прошарками, що не повертали кредити, призначення на ключові фінансові посади людей з європейською освітою та досвідом роботи у західних банках, щоб під них отримувати значні кредити в майбутньому [58].

Із часом затягування конфлікту з Індією стане для Пакистану не вигідним. Очевидно, що між обома країнами існує значний дисбаланс у ресурсах, економічному та демографічному потенціалах. Населення Пакистану не перевищує 150 млн. осіб, що становить одну сьому населення Індії, і є меншим за чисельність жителів найбільшого індійського штату Уттар-Прадешу. У фізичних величинах земельна площа Пакистану становить тільки чверть території Індії, а його ВВП – взагалі лише одну сьому ВВП великого східного сусіда. Тільки за одним показником ця країна не поступається Індії і навіть її випереджає. Йдеться про ВВП на душу населення, яке в Пакистані становить 470 доларів на рік, а в Індії лише – 450 доларів [59].

Пакистанське керівництво не усвідомлює, що Індія через свої географічні розміри та демографічний потенціал має зовсім інші потреби щодо забезпечення національної безпеки, ніж Пакистан, і, відповідно, несе значно більші витрати. По суті, офіційний Ісламабад перетворився на жертву індоцентризму, оскільки він намагається за будь-яку ціну наздогнати Індію у регіональній гонці озброєнь, як у ядерній та ракетній, так і у звичайній. Збройні сили Пакистану налічують 700 тис. чоловік і не будуть скорочені найближчим часом. Найбільші асигнування військовій програмі надходили в 1972 р., одразу після поразки у війні в Східному Пакистані з Індією, та в 1979 р., після введення радянського обмеженого контингенту військ до Афганістану. Пакистанський диктатор Зія, який керував країною у 80-ті роки минулого століття, казав: „Чи можна воювати з атомним підводним човном або авіаносцем звичайною бамбуковою палицею? Ми повинні відповідати на меч мечем, на танк танком, па винищувач

вишищувачем". Пакистан завжди розглядав Індію в якості значно сильнішої держави, що мала гегемоністські наміри і загрожувала використати проти нього ядерну зброю. Зі свого боку, Індія, що вбачає себе у клубі наддержав, займається модернізацією своїх Збройних сил не тільки через пакистанську загрозу, а й для того, щоб здобути значний престиж у регіоні та позмагатися з КНР за вплив у Азії [60].

Гонка озброєнь між країнами складається не на користь Пакистану. Армія країни купує зброю у Китаю, США, Франції та України. Причому США і Франція з різних причин призупинили або взагалі припинили постачання високотехнологічної зброї, обумовлюючи його відновлення різними політичними вимогами. Китай і Україна не можуть запропонувати багатьох складних систем озброєнь, необхідних пакистанській армії для протистояння з індійською. Зі свого боку, Індія продовжує отримувати найновішу зброю з Російської Федерації та Великобританії і може собі дозволити, з огляду на величезний економічний потенціал, її масштабні закупівлі, чого Пакистан, маючи величезний борг та аграрну економіку низької продуктивності, навіть за великого бажання зробити не в змозі. Більше того, виходячи з наявного науково-технічного потенціалу, Індія оголосила про амбітний план створення до 2005 р. власного високотехнологічного ВПК. План не було реалізовано вчасно, але політика ліцензійного придбання військових технологій дає змогу ВПК Індії перебувати на кілька кроків попереду Пакистану. До того ж, прошарок індійських фахівців з дипломами в галузі новітніх технологій поповнюється щороку кількістю осіб, кратною загальній чисельності пакистанських науковців. Отже, Індія розраховує на власні сили в гонці озброєнь, а Пакистан – на спонсорів і застарілі технології з інших країн, зокрема Китаю та Північної Кореї.

Висновки. Погіршення відносин Індії з Пакистаном розпочалося відразу після створення обох держав, оскільки деколонізація Британської Індії в 1947 р. супроводжувалася інтенсивним насиллям, хаотичним переселенням біженців,

втратою майна та нерегульованістю майнових суперечок між обома країнами. Криваве протистояння в населених мусульманами князівствах Гайдерабаді та Кашмірі стало безпосереднім підґрунтям для постійної напруги в індійсько-пакистанських відносинах. Пакистан бажав отримати у своє розпорядження всю Бенгалію, Сінд, Пенджаб та Джамму і Кашмір, але, обмежившись тільки малою частиною цих територій, почав вважати принциповим питання повернення хоча б населеного мусульманами Кашміру. Стрімка деколонізація Британської Індії мала також негативні психологічні наслідки, адже найбільш непримиренне ставлення до Індії демонструють вихідці з провінції Пенджаб, яка найбільше постраждала від цього швидкоплинного процесу. Враховуючи політичне домінування на державних посадах в Пакистані саме пенджабців, доцільним буде зауважити, що це створює додаткове напруження у відносинах між політичними елітами обох країн. З іншого боку, індійське суспільство також було розколоте між тими, хто відстоював ідею поділу, необхідного для того, щоб уникнути кровопролиття, та тими, хто вважав Пакистан винуватцем страшної трагедії – поділу священної території Бхарату (матері Індії).

Із продовженням міждержавного конфлікту до нього залучилася наддержави – СРСР та США, що стало особливо помітним під час Афганської кризи в 70-80-ті роки ХХ ст. У подальшому інтернаціоналізація індійсько-пакистанського протистояння навколо Кашміру була викликана активними спробами Ісламабаду залучити до цього протистояння якомога більшу кількість мусульманських та західних країн, розглянути це питання в Раді Безпеки ООН. Але жоден із варіантів урегулювання Кашмірської кризи не міг задовольнити обидві держави, що, у поєднанні з періодичними терактами на території Індії та в спірних районах Кашміру, зводило нанівець спроби світової спільноти покласти край ворожнечі між обома країнами. Неконтрольоване перетікання зброї, наркотиків і людей з Афганістану до Кашміру, наявність у Кашмірській долині власних сил опору індійській військовій присутності та

багатьох релігійних екстремістських груп на території Пакистану, що підживлюють насилля в штаті, роблять неможливим перманентне збереження стабільності в регіоні.

Нормалізація відносин з Індією вигідна Пакистанові з економічної точки зору, але абсолютно неприйнятна з політичної. З одного боку, вона дасть змогу вивільнити значну частину пакистанського бюджету на економічний розвиток, в багато разів збільшити торговельний обмін між країнами та реалізувати низку взаємовигідних проектів, сторонами яких будуть як країни півострова Індостану, так і держави Середнього Сходу та Центральної Азії. З іншого боку, після декількох дипломатичних та військових поразок Пакистану в протистоянні з Індією й негативного ставлення серед більшості пакистанців до індусів та Індії, подібне потепління відносин може спричинити нестабільність правлячого режиму в Ісламабаді і навіть його падіння. В разі нормалізації відносин з Індією Пакистан також стане привертати до себе значно менше уваги на міжнародній арені й втратить частину свого впливу в ісламському світі, який посилюється наявністю у нього ядерної зброї.

Для Індії дружній Пакистан означатиме збільшення потенційних шансів на постійне членство в Раді Безпеки ООН, пожвавлення діяльності Південно-азійської асоціації регіонального співробітництва, де Індія буде незаперечним лідером, скорочення видатків на оборону, реалізацію разом із Пакистаном спільних проектів щодо третіх країн, збільшення притоку туристів в Індію, покращення відносин з усім мусульманським світом, від якого, як не парадоксально, теж залежить благополуччя країни .

Використана література

1. Talbot Ian. India and Pakistan: Inventing the nation. – Oxford: Oxford university press, 2000. – P. 157.
2. Dixit J.N. India's foreign policy and its neighbors. – New Delhi: Gyan publishers house, 2001. – P. 137-138.
3. Також там. – P. 95-96.

4. Nayar Baldev Raj, Paul T.V. India in the New World order: searching for major -power status. – Cambridge: Cambridge university press, 2003. – P. 47.
5. Malik Hafeez. Pakistan: Founders' aspirations and today's realities. – Oxford: Oxford university press, 2001. – P. 96.
6. Hussain Monirul, Ghosh Lipi. Religious minorities in South Asia: selected essays on post – colonial situations. – New Delhi: Manak publications, 2002. – P.127.
7. Talbot Ian. – P.191.
8. Також там. – P. 198.
9. Ganguly Sumit. – P. 24.
10. Baxter Craig, Malik Yogendra, Kennedy Charles, Oberst Robert. Government and politics in South Asia. – London: Westview Press, 2002. – P.170-180.
11. Dixit J.N. – P. 137-138.
12. Энциклопедия Пакистана. – М.: Фундамент Пресс, 1998. – С. 368.
- 13 Talbot Ian. – P. 132.
14. Cohen Stephen. The nation and the state of Pakistan // The Washington quarterly. – 2002. – Number 3. – Vol. 25. – P. 109-122.
15. Cohen Stephen. The jihadist threat to Pakistan // The Washington quarterly. – 2003. – Vol. 26. – Number 3. – P. 7-9.
16. Karim Ahmad Tariq. Pakistan: stalking Armageddon?// Contemporary South Asia. – 2001. – Number 10. – P. 134.
17. Эволюция политических систем на Востоке (Иран, Пакистан, Турция: традиции и демократизация). – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – С.46.
18. Khan A.H., Mahmood Zafar. Pakistan and emerging global trading environment: Challenges and opportunities. – Lahore : Vanguard, 2000. – P. 10.
19. Malik Hafeez. – P.6-9.
20. Stobdan P. The Afghan conflict and regional security // Strategic analysis. – 1999. – Number 5.
21. Budania Rajpal. India's national security dilemma. The Pakistan factor and India's policy response. – New Delhi: Indus publishing company, 2001. – P.132.

22. Constable Pamela. Pakistan's predicament//Journal of democracy. – 2001. – Vol. 12. – Number 1. – P. 21.
23. K.M. de Silva. Conflict and violence in South Asia. – London: International centre for ethnic studies, 2000. – P. 69.
24. Також там. – P. 370-381.
25. Chellaney Brahma. Fighting terrorism in Southern Asia. Lessons of history // International security. – 2002. – Vol.26. – Number 3. – P. 103.
26. Jetly Nancy. Regional security in South Asia. New York: Lancers books, 1999. – P. 363-364.
27. Stobdan P. Regional security issues in Central//South Asia and potential for cooperation// Strategic analysis. – 1999. – Number 10.
28. Dixit J.N. – P.70-71.
29. Cohen Stephen. – P. 7-11.
30. Talbot Ian. General Pervez Musharraf: Savior or destroyer of Pakistan's democracy // Contemporary South Asia. – 2002. – Number 11. – P.315-316.
31. Rajpal Budania. India's National Security Dilemma. The Pakistan factor and India's Policy Response. – New Delhi: Indus publishing company, 2001. – P. 211-214.
32. Singh Swaran. Sino-South Asian ties: Problems and prospects// Strategic analysis. – 2000. – Number 1.
33. Schaffer Teresita. US influence on Pakistan. Can partners have divergent priorities // Washington Quarterly. – 2002/2003. – Vol. 26. – Number 1. – P. 169-172.
34. Shahin Sultan. Outraged India finds Taliban vandalism inexplicable // Asia times. – 2001. – March 6.
35. Schaffer Teresita. – P. 175-177.
36. Johnson. Geographic dictionary of India. – London: Vision books, 2001. – P. 315-316.
37. Major Sulakshan Mohan. Kashmir. Is there a solution? – New Delhi: India's publishers distributors, 2000. – P. 11-14.
38. Також там. – P. 149-150.
39. Prakash Siddhartha. The political economy of Kashmir since 1947 // Contemporary South Asia. – 2000. – Number 9. – P.315-337.
40. Limaye Satu. Mediating Kashmir: A bridge too far // Washington quarterly. – 2002. – Vol. 26. – Number 1. – P. 157-167.

41. Behra Ajay Darshan. The supporting structures for Pakistan's proxy war in Jammu and Kashmir // Strategic analysis. – 2001. – Number 3.
42. Pattanaik Smruti. Indo-Pak relations. Need for a pragmatic approach // Strategic analysis. – 1999. – Number 1.
43. Budania Rajpal. India's National Security Dilemma. The Pakistan factor and India's Policy Response. – New Delhi: Indus publishing company, 2001. – P. 96-102.
44. Kashmir – India's gateway to greatness // The Globalist. – 2002. – September 1.
45. Mitra Subrata. War and peace in South Asia: A revisionist view of Indo -Pakistan relations // Contemporary South Asia. – 2001. – Number 10. – P.367-370.
46. Singh Jasjit. Pakistan's fourth war // Strategic analysis. – 1999. – Number 5.
47. Singh Swaran. The Kargil conflict: Why and how of China's neutrality // Strategic analysis. – 1999. – Number 7.
48. Yasmecn Samina. Pakistan's Kashmir policy: voices of moderation // Contemporary South Asia. – 2003. – Number 12. P.187-202.
49. George Sudhir Jacob. Intra and Inter-state conflicts in South Asia. – New Delhi: South Asian publishers, 2001. – P. 423-424.
50. Limaye Satu. Mediating Kashmir: Bridge to far? // Washington quarterly. – 2002.– Vol. 22. – Number 3. – P. 26.
51. Баранов С. А. Сепаратизм в Индии. – М.: Институт востоковедения РАН, 2003. – С. 37-38.
52. Evans Alexander. Reducing tensions is not enough // The Washington quarterly. – 2001. – Vol. 24. – Number 2. – P. 189.
53. Oberoi Surinder. Fear and loathing in Kashmir // The Washington quarterly. – 2001. – Vol. 24. – Number 1. – P. 196-197.
54. Raman. Mumbai blasts. Target – the Indian economy// Asia times. – 2003. – August 28.
55. Terrorist attack on the Parliament of India. Press-release from internet-site Indian Embassy. (http://www.indianembassy.org/new/parliament_dec_13_01_htm).
56. After the hijacking//The South Asia monitor. – 2000. – February 1.

57. Shahin Sultan. India in a dilemma // Asia times. – 2002. – January 15.

58. Musharraf: The profile. Internet encyclopedia Wikipedia // (http://en.wikipedia.org/wiki/Pervez_Musharraf).

59. Nayar Baldev Raj, Paul T.V. India in the New World order: searching for major-power status. – Cambridge: Cambridge university press, 2003. – P. 98-102.

60. Schaffer Teresita. India and Pakistan eyeball to eyeball // The South Asia monitor. – 2002. – Number 47.

Глава 7. Асиметричність взаємин Індії та Народної Республіки Бангладеш

Висвітлення становища Республіки Індії в Південній Азії не може бути повним без ретельного аналізу її відносин з Бангладеш. Характер взаємин обох країн багато в чому визначається спільним історичним минулим, географічним детермінізмом та значною економічною відсталістю Бангладеш. Індія, Пакистан і Бангладеш не тільки склали в минулому одну країну, а й сьогодні становлять демографічний та географічний кістяк як півострова Індостану, так і Південноазіатської асоціації регіонального співробітництва. І Пакистан, і Бангладеш є своєрідними жертвами індоцентризму з огляду на їхнє несприятливе географічне розташування, релігійних склад населення та відсталу економіку. В індійських дипломатичних колах великою популярністю користувався жарт, в якому Індія та Бангладеш порівнювались з пляшкою та пробкою, що її закриває. Актуальність його полягає в тому, що Бангладеш оточена територією Індії з трьох сторін і має незначний відрізок кордону з М'янмою завдовжки в 193 км. Бангладеш межує з Індією на заході, півночі та сході (загальна протяжність – 4096 км), зокрема із штатами Західна Бенгалія на заході, Ассамом та Мегхалайєю на півночі, Тріпурою і Мізорамам на сході [1]. Більшість великих річок Бангладеш бере свій початок на території Індії, що ставить Дакку у велику залежність від доброї волі північно-західного сусіда в питанні розподілу водних ресурсів східної частини півострова Індостану. Бангладеш також перебуває у зоні дії природних катаклізмів, епіцентром якої слугує Бенгальська затока з її непередбачуваними погодними умовами, що сприяють зародженню тайфунів над нею у літньо-осінній період. Тому країна залежить від транзиту міжнародної гуманітарної допомоги територією Індії в періоди, коли вона потерпає від стихійного лиха. Якщо до щойно згаданих чинників додати історію подій навколо здобуття незалежності Бангладеш, в яких індійські війська

відіграли вирішальну роль, то стає зрозумілим, що країна диспропорційно залежна від Індії у більшості питань міждержавного співробітництва.

В історичній ретроспективі Бангладеш є унікальною країною, оскільки вона, не маючи традицій державності, пережила з незначним інтервалом два поділи: Британської Індії, що призвів до розділу навпіл у 1947 р. процвітаючої провінції Бенгалія, та союзного Пакистану, що складався з двох частин – Західного і Східного. В колоніальну епоху територія сучасної Бангладеш входила до провінції Бенгалія, яка користувалася значною увагою британських колонізаторів як один з „мостів”, що поєднував Індію зі світовими ринками. Із середини ХІХ ст. британські планувальники надали перевагу розвитку Калькутти, як основного портового міста Бенгалії та найбільшого мегаполіса східного узбережжя Британської Індії. Східна частина штату Бенгалія відігравала роль лише постачальника сировини – шкір тварин, джуту й тонковолокнистої бавовни мусліну, які згодом надходили для переробки до виробничих потужностей, розташованих навколо тогочасної Калькутти. Після деколонізації Британської Індії в 1947 р. значення Східної Бенгалії нівелювалося, адже основні текстильні підприємства та шкіряні фабрики знаходилися у міській межі цього мегаполісу, який опинився на індійській території [2]. Східний Пакистан, як почали називати цю територію, в 1955 р., потрапив у досить складне становище без власної промисловості та прямого наземного сполучення із Західним Пакистаном. До того ж, ця частина молодого федеративного державного утворення була змушена власними силами ліквідувати наслідки природних катаклізмів, які виникали внаслідок штормових сезонів мусонних дощів.

Розпад федерального Пакистану був викликаний низкою складних внутрішніх суперечностей, що існували між обома частинами країни. В роки перебування у складі однієї країни жителі Східного Пакистану налічували 56 % усього населення держави, але рівень їхнього життя був значно нижчим, ніж у мешканців Західного Пакистану. Бенгальці були переконані,

що їхня частина федерації переказує значно більше коштів до федерального бюджету, ніж отримує з нього асигнувань. Вони вважали, що лєвова частка валютних коштів від експорту джуту йшла на фінансування велетенських промислових об'єктів у Західному Пакистані, таких, як гідроенергетичний проект у басейні річки Інд та створення нових експортних виробництв у регіоні портового мегаполісу Карачі. Бенгальці були також обурені несвоечасною реакцією центральної влади на природні катаклізми, наприклад, досить кволими рятувальними роботами, які велися з великим запізненням та малими силами після руйнівного циклопу 13 листопада 1970 р. Цей, рекордний за своєю силою, природний катаклізм призвів до 300 тис. людських жертв, викликаних несподіваним затопленням землі в прибережній зоні внаслідок стрімкого руху хвиль та вітрів рекордних швидкостей з Бенгальської затоки на узбережжя. Ще 4 млн. осіб залишилися без житла [3]. Бангладешці були переконані, що міжнародна допомога, яка виділялася для подолання наслідків дії паводків та циклонів і пропускала через центральний уряд у Ісламабаді, осідала в Західному Пакистані або просто розпродавалася.

Той факт, що Західний Пакистан отримував значно більше коштів із державного бюджету, ніж Східний, мав під собою об'єктивне підґрунтя. Політична еліта федеральної держави не бачила сенсу в тому, щоб інвестувати значні фінансові ресурси у Східний Пакистан, обділений корисними копалинами, оточений з трьох сторін територією Індії та вражений періодичною дією природних катаклізмів. У правлячих колах країни існувало переконання, що Східний Пакистан може бути легко захоплений індійськими військами, тому там недоцільно розміщувати великі промислові підприємства. А військова доктрина федерального Пакистану стверджувала, що напад Індії може відбутися тільки на Західний Пакистан, тому інша частина країни традиційно недоодержувала коштів з бюджету для підсилення своєї обороноздатності. Більше того, жителі Східного Пакистану були тільки незначною мірою представлені у Збройних силах країни, в чому вони вбачали знак

недовіри до них з боку центрального уряду. У 1970 р., незадовго до початку визвольної війни, частка бенгальців в армії становила тільки шість відсотків від її особового складу. Насправді відсутність представників Східного Пакистану в армії Пакистану – це історична традиція, започаткована ще у Британській Індії. Відомо, що тоді бенгальці традиційно майже ніколи не служили в армії та поліції, що пов'язувалося з британською концепцією „войовничих рас”, згідно з якою вихідців із штату Бенгалія не приймали на службу до силових структур через відсутність войовничих навичок, а армію комплектували в основному із пенджабців та непальських гуркхів. Мешканці південно-східних регіонів Британського Раджу, що мали значно менший зріст і відрізнялися від жителів північних індо-арійських регіонів колонії відсутністю атлетичної статури, фактично ніколи не розглядалися британською владою в якості кандидатів на вступ до армії [4].

Але найгостріше протистояння між Західним та Східним Пакистаном викликала мовна проблема. Жителі Східного Пакистану говорили на бенгалі, а Західного послуговувалися урду*. З незрозумілих причин на початку 1948 р. починається кампанія з витіснення бенгалі із державної сфери, а урду намагаються насадити шляхом перекладу на неї шкільних підручників, книг та газет, офіційних оголошень, квитків та навіть мови ведення судових процесів. Ідейний батько країни і її перший губернатор Мухаммад Алі Джинна зненацька оголосив, що кожен, хто протестує проти запровадження урду, є ворогом Пакистану. Населення Східного Пакистану сприйняло репресії проти рідної мови, до речі, однієї з найдавніших у світі, з великим обуренням й відмовлялося послуговуватися урду. Тільки в 1954 р. політична еліта Пакистану визнала за жителями його східної частини право говорити на бенгалі [5].

* Бенгалі – мова, близька до санскриту, на яку відчувається вплив англійської, португальської та арабської мов. У свою чергу, урду – мова, що є різновидом хінді, але з великою кількістю слів, запозичених із фарсі.

Таким чином, Східній та Західній Пакистан цементувала тільки можлива індійська загроза й спільна релігія, а між обома частинами країни існувала велика кількість антагонізмів. Це засвідчила й невдача великих пакистанських партій, що базувались на заході, на виборах у східній частині країни. Від 1949 р., коли було створено партію „Ліга Авами” (Народна Ліга), тільки вона традиційно набирала найбільшу кількість голосів на виборах у цій частині країни. В грудні 1970 р. Народна Ліга здобула майже всі місця від Східного Пакистану в федеральному парламенті країни, виступаючи з програмою значної регіональної автономії. Коли пакистанський диктатор Яхьяхан спробував призупинити діяльність нелояльного парламенту на початку 1971 р., це викликало хвилю обурення на сході, що переросла в масові заворушення. Ще більше підсилили напруженість такі події, як арешт лідера Народної Ліги Муджибура Рахмана* і заборона діяльності очолованої ним партії. В країні почалася громадянська війна, яка супроводжувалася великими жертвами і масовими згвалтуваннями місцевих жительок військовослужбовцями із Західного Пакистану. Вона вилилася у гуманітарну кризу: в прикордонні райони Індії (штати Ассам та Західна Бенгалія) втекло від 10 до 12 млн. індусів та мусульман з територій, де велися бойові дії. Небезпека появи нових хвиль біженців зі Східного Пакистану та бажання індійської політичної еліти послабити Пакистан призвели до втручання військових з'єднань з Індії в громадянську війну, що сприяло її швидкому

* Муджибур Рахман (або просто Шейх Муджибур) вважається батьком-основоположником Бангладеш. Народився 17 березня 1920 р. в Гопалганджі, провінція Бенгалія. В студентські роки працював активістом у бенгальському відділенні Мусульманської Ліги. Засновник Народної партії Бангладеш (Авами Ліга), яка перемогла на виборах до федерального парламенту Пакистану в 1970 р., отримавши 160 із 162 місць від Східного Пакистану. Після проголошення незалежності Бангладеш став першим прем'єр-міністром країни (13 січня 1972-25 січня 1975), а з внесенням змін до Конституції, що передбачали істотне посилення президентської влади – її першим президентом (25 січня - 15 серпня 1975 р.). Вбитий під час військового перевороту 15 серпня 1975 р.

завершено. Індійській експедиційній корпус за участю місцевих партизанських загонів „мукті бахіні” за два тижні – від 3 до 16 грудня 1971 р. розгромив 100-тисячну пакистанську армію, взявши в полон 90 % її особового складу. 16 грудня 1971 р. було проголошено Республіку Бангладеш, а всі керівні посади в новоствореній країні зайняли найвідоміші діячі Народної Ліги. Першим прем'єр-міністром країни було оголошено генерального секретаря „Авами Ліги” шейха Муджибура Рахмана, якого пакистанська влада випустила із в'язниці. Лідер новоствореної країни відразу оголосив, що відносно з Індією є головним пріоритетом її зовнішньої політики й підписав основоположний Договір про дружбу та співробітництво з Індією [6].

Із серпня 1975 р., коли „батька Бангладеш” Муджибура Рахмана було вбито в результаті військового перевороту, в країні запанувала політична нестабільність і періодично запроваджувався надзвичайний стан, який супроводжувався розпуском політичних партій та вищого законодавчого органу. Це, а також той чинник, що диктатори Зіа (1975-1981) та Хусейн Мухаммад Ершад (1981-1990) створювали „під себе” політичні партії, призвело до зменшення впливу традиційно найпопулярнішої партії Народної Ліги та виникнення конкурентних політичних угруповань, таких як Націоналістична партія Бангладеш (Зіа) та Народна партія (Ершад). Після здобуття незалежності від Пакистану бенгальський націоналізм втратив своє значення в очах населення, але дедалі більш актуальним ставало релігійне питання. Генерал-диктатор Ершад стверджував, що „тільки іслам дасть змогу Бангладеш жити, як нації з окремою ідентичністю”. Цим самим він натякав на те, що індуси в Західній Бенгалії могли розглядатися, як родичі жителів Бангладеш, оскільки вони також розмовляли бенгальською мовою й мали спільне з жителями Бангладеш історичне коріння. Але все одно вони були іновірцями, які сповідували індуїзм, а не іслам [7]. Процес насадження ісламських норм в Бангладеш, що розпочався під час військових переворотів, коли диктатори Зіа та Ершад

намагалися здобути собі легітимність в очах населення завдяки ісламізації суспільного життя, мав далекосяжні наслідки для індійсько-бангладеських відносин. Він сприяв радикалізації політичної арени країни та появі низки партій ісламських фундаменталістів, які раніше були б поза законом. З часу відновлення повноцінного політичного життя у 80-х роках минулого століття ці партії перетворилися на незамінних партнерів в коаліційних урядах і з ними треба було рахуватися [8].

У цей період дедалі більш популярними стають партії „Джамаат Ісламі” та Об'єднаний ісламський фронт, які мають серед своїх прихильників релігійних радикалів, що виступають за ісламізацію Бангладеш та жорсткі відносини з країнами, які практикують неприпустиме ставлення щодо мусульманських меншин на їхній території. Популярність радикальних ісламських рухів у Бангладеш пов'язувалася з негативною реакцією населення на радянську окупацію Афганістану (мовчазно підтриману Індією) в 1979 р. та зростанням настроїв нестерпності індійської більшості до мусульманської меншини в сусідній Індії, що супроводжувалося масштабними комуналістськими погромами й зруйнуванням мавзолею Бабрі в штаті Уттар-Прадеш взимку 1992 р. Відразу ж після того, як фанатики з руху хіндутви знищили цю релігійну споруду, мусульманські радикали запропонували бойкотувати індійські товари, допоки її буде відбудовано у початковому вигляді. А секретар коаліційної правлячої партії „Джамаат Ісламі” Мумбу Рахман Мізамі пішов навіть далі – він оголосив, що увесь арабський світ повинен бойкотувати Індію економічно до того часу, поки мавзолей не буде реставровано. У свою чергу, парламент Бангладеш прийняв резолюцію, в якій висловлювався жаль з приводу цих подій, а також пролунало сподівання, що Індія зможе відбудувати мавзолей якомога швидше. Індійське МЗС розцінило резолюцію парламенту як втручання у внутрішні справи Індії [9].

Для підігріву антиіндійських настроїв мусульманські радикали в Бангладеш стверджували також, що Індії невігідне

існування у неї під боком незалежної мусульманської нації (бангладешців). Своєю негативну роль у популяризації ісламських радикальних груп відіграла наявність в країні великого відсотку безробітних серед молоді Бангладеш, яка переймала ідеї „чистого ісламу”. Деякі радикальні релігійні групи навіть обстоюють утопічну ідею, яка полягає у створенні Бангла-Ассама – держави, яка об’єднає у своєму складі всі північно-східні штати Індії та територію Бангладеш і дасть змогу, за допомогою вивезення на зовнішні ринки чайних культур, вирішити проблему обмеженості експортного потенціалу Бангладеш. Щодо цього вони виступали за надання всебічної допомоги сепаратистам в північно-східних штатах Індії, які відстоюють широку автономію чи відокремлення від Індії. Хоча політична еліта Бангладеш офіційно відмежовується від подібних ідей, але й не поспішає віддати наказ про арешти їхніх ініціаторів. Отже, можна говорити про формування не антиіндійських, а саме антиіндуїстських настроїв у Бангладеш серед широких верств населення в 80-ті роки минулого століття.

Ще в перші роки існування Бангладеш ставлення населення до Індії було досить прохолодним. Серед нього ходили чутки, що голод у країні викликаний політикою Індії. Зокрема, індійські солдати, звільнивши територію Східного Пакистану, нібито вивезли з собою все промислове обладнання з підприємств та продовольство з харчових складів у вигляді „платні”, таємно обіцяної їм першим прем’єр-міністром Бангладеш за допомогу у визвольній боротьбі проти федеральних військ. Голоду зруйнованій війною країні пояснювали також нібито небажанням Індії надавати велику продовольчу допомогу Бангладеш із тим, щоб істотно скоротити кількість мусульман і згодом переселити сюди індусів – „дітей” демографічного вибуху. Поширювалися чутки про те, що індійські правлячі кола, поставивши молоду країну в залежність від себе, намагатимуться завоювати її економічно. Ймовірно, що негативне ставлення бенгальських мусульман до індусів сформувалося ще в роки перебування їх у провінції

Бенгалія, оскільки тоді ця частина Британської Індії знаходилася під повним контролем індійських заміндарів та купців, хоча в структурі її населення мусульмани становили відносно більшість у 55 %. Отже, історична пам'ять про непрості стосунки обох релігійних спільнот в колоніальну добу, повоєнні труднощі відбудови її примітивні антиіндійські чутки, які поширювалися ісламістами, зіграли важливу роль у демонізації образу Індії в очах мусульманського населення Бангладеш [10].

Говорячи про політичне життя Бангладеш, зазначимо, що країна є чи не найбільш демократичною в ісламському світі – тут відбуваються альтернативні вибори, існує низка політичних партій та свобода слова. Це пов'язано, в першу чергу, з великою залежністю Бангладеш від міжнародної допомоги, що змушує правлячу еліту брати до уваги думку найбільших донорів. Тому для країни характерна періодична ротація політичної еліти. Так, під тиском страйків та обурення міжнародної спільноти диктатор Хусейн Ершад пішов у відставку 6 грудня 1990 р. Від 1991 р. і по сьогодні на політичній арені Бангладеш протистоять одна одній дві політичні діячки – Зія Халеда, яка є вдовою генерала Зія та лідером Націоналістичної партії Бангладеш, а також Шейх Хасіна, донька „батька Бангладеш” Рахмана і керівниця Народної Ліги. Політичне життя країни характеризується жорстким суперництвом за владу між двома найвпливовішими партіями, якими керують Зія та Хасіна. І що характерно, періодичним приходом до влади то однієї, то іншої з них. Разом з тим невід'ємною рисою тамтешньої політики є насилля, країна посідає одне з перших місць у світі за кількістю нападів на журналістів, нерідко трапляються і політичні вбивства. Загалом, атмосфера на владному Олімпі характеризується відсутністю толерантності та співпраці між обома політичними силами. Це додає непередбачуваності економіці Бангладеш і змушує міжнародних інвесторів більш виважено підходити до питання інвестування. В особливо складному становищі опинився індійський бізнес, який має намір працювати в країні,

адже періодичні зміни біля керма влади проіндійської та антиіндійської партій сприяють нестабільності індійсько-бангладеських відносин. Історично склалося так, що контакти Індії з Бангладеш були стабільними, коли при владі в Бангладеш перебувала Народна Ліга, яка в союзі з Індією здобула незалежність для Східного Пакистану, а погіршувалися під час приходу Націоналістичної партії. Таким чином, із 1971 по 1975 рр. відносини з Індією були дружніми, з 1975 по 1996 рр. вони кардинально погіршилися, і певна відлига в них почала спостерігатися тільки після 1996 р., коли обидві країни підписали без перебільшення історичну угоду про статус річки Ганг. Зазначимо, що Народна Ліга в останні десятиліття традиційно має значно менше шансів для того, щоб перемогти на виборах, оскільки її політичні опоненти йдуть на виборчі перегони коаліціями, де дуже важливу роль відіграють антиіндійські ісламісти [11].

У другій половині 70-х років минулого століття політична еліта Бангладеш відновлює добросусідські відносини з Пакистаном та Китаєм. Нормалізація відбувається після державного перевороту, який здійснив Зія Рахман у 1975 р. Одночасно новий диктатор Бангладеш погіршує відносини з Індією, яка дуже критично поставилася до його приходу до влади. Він намагається інтернаціоналізувати конфлікт щодо спорудження Індією греблі в Фарацці*, порушуючи це питання на самміті Організації Ісламської Конференції у Стамбулі в травні 1976 р., а також на зустрічі у верхах лідерів Руху Неприєднання в Коломбо в листопаді 1976 р. і навіть в ООН. Зія критикує також 25-річну Угоду про індійсько-бангладеську дружбу, як нав'язану Муджибові Індією в непростій ситуації [12].

* Великі дамба і гребля в штаті Західна Бенгалія, будівництво якої розпочалося в 1951 році, а завершилось в 1975. спорудження об'єкту в Фарацці викликало значний супротив в Бангладеші, оскільки він понижував рівень річки Ганг в цій країні. 15 травня десятки тисяч жителів країни щорічно виходять на акцію протесту проти спорудження греблі, цей день називають „Днем Фараки”

Перші роки існування молодої країни були жахливими, оскільки вони співпали з повоєнною відбудовою, необхідністю фінансування повернення та реабілітації щонайменше 9 млн біженців, які втекли до Індії, різким зростанням цін на нафту в світі після нафтового шоку 1973 р. У цих умовах країна продовжувала страждати від щорічних мусонних дощів та паводків, не будучи в змозі до кінця подолати наслідки руйнівного циклону 1970 р. Тільки велика гуманітарна допомога, що була надана Індією та міжнародними донорами, врятувала її від колапсу. Бангладеш не змогла, як Індія, отримувати рівнозначну міжнародну допомогу як від країн капіталістичного, так і від країн соціалістичного табору, що було пов'язано з тим чинником, що вона не мала великої геостратегічної цінності. З одного боку, вона межувала у важкодоступній місцевості з М'янмою, яка проводила ізоляціоністську політику, а з іншого – зі східними районами Індії, населеними монголоїдними племенами. Тому в добу „холодної війни” Бангладеш надавали допомогу переважно міжнародні організації з гуманітарних міркувань. Лише офіційний Делі, який бажав перетворити Дакку на надійного союзника, постачав великі партії гуманітарних вантажів, виходячи зі своїх стратегічних планів [13].

Індія забезпечила дуже значні обсяги допомоги для Бангладеш в період із 1971 по 1972 рр., коли інші країни світу не поспішали дипломатично визнати молоду країну. Однак, якщо говорити про етапи існування Бангладеш, то треба зазначити, що офіційний Делі виступав головним донором нетривалій час після проголошення її незалежності. Так склалося тому, що згодом основні зусилля дипломатії Дакки були спрямовані на те, щоб отримати міжнародну допомогу з якомога більшої кількості джерел. З часу проголошення незалежності до Бангладеш надійшло 30 млрд. доларів допомоги у вигляді грантів та пільгових кредитів. Такі великі обсяги допомоги пояснюються тим, що Бангладеш – найбільша серед країн з найнижчим рівнем розвитку (*least developed countries*). Вона посідає 167 місце з 206 країн за рівнем бідності,

а ВВП per capita дорівнював 370 долларам у 1999 р. У 2002 р. ВВП на душу населення зріс неістотно – тільки до 411 долларів на рік. При цьому в середньому 40 % витрат уряду Бангладеш фінансуються завдяки зовнішнім джерелам [14]. Тому для політичної еліти країни особливо важливо підтримувати тісні контакти з міжнародними гуманітарними організаціями.

Як велика країна, що належить до третього світу, Бангладеш надає перевагу багатосторонній дипломатії і переходить на двосторонні контакти тільки тоді, коли має справу зі слабкішою і менш впливовою країною. Територія Бангладеш практично оточена Індією, тому країні необхідно збалансувати цей недолік завдяки активній участі у міжнародних організаціях, можливості захистити свої права через різні форуми. В цьому контексті особлива увага правлячої еліти країни була традиційно прикута до Організації Об'єднаних Націй. На початковому етапі діяльності в ООН всі зусилля Бангладеш були спрямовані (шляхом неформальних зустрічей та консультацій) на те, щоб країни світу визнали її як незалежну державу. В 1974 р., після покращення відносин Бангладеш з Пакистаном і його найближчим союзником – Китаєм, країну було прийнято до ООН. Активна діяльність представників Бангладеш в цій організації невдовзі була винагороджена. Країну двічі – в 1978 та 2000 рр. – обирали до складу непостійних членів Ради Безпеки ООН. Згодом дипломати та інші чиновники Бангладеш увійшли до виконавчих комітетів низки інших спеціалізованих органів ООН, таких як Соціальна та економічна рада, Програма розвитку та Продовольча програма ООН. Військовослужбовці країни приймали участь у низці операцій з підтримання миру, що проводилися під егідою ООН [15]. Станом на 2003 р. Бангладеш посідала третє місце серед усіх країн, які залучали свої війська для участі у миротворчій діяльності. Військовослужбовці країни перебували з метою виконання миротворчих місій у Сьєрра-Леоне, Сомалі, Руанді, Мозамбіку, Еритреї, Конго та в інших країнах. Всього бангладешці приймали участь у 25 місіях. В силу пристосованості до вологого тропічного клімату контингенти з

Бангладеш служили переважно у конфліктних зонах Чорної екваторіальної Африки, а також у країнах з переважно мусульманським населенням, де поява „білих” військ була б небажаною з релігійних чи політичних міркувань.

Така активна позиція країни в ООН не залишилася непоміченою. Завдяки ООН, яка є головним донором Бангладеш, держава отримує 20 % усієї зовнішньої допомоги. Організація традиційно виступає в якості першого джерела допомоги для Бангладеш у випадку враження країни природними катаклізмами, є офіційним організатором низки конференцій з пошуку шляхів боротьби з паводками та бідністю в Бангладеш. Для офіційної Дакки ООН – це не тільки велике джерело зовнішньої допомоги, а й форум багатосторонньої дипломатії. Наприклад, країна тут неодноразово піднімала проблему розподілу водних ресурсів річки Ганг та делімітації індійсько-бангладеського кордону [16].

Бажанням вирівняти загрозливу асиметрію у відносинах з Індією пояснюється також регіональна інтеграційна ініціатива Бангладеш зі створення Південноазійської асоціації регіонального співробітництва (ПААРС), оскільки саме президент Бангладеш Зія вперше висунув ідею про доцільність започаткування Південноазійського співтовариства ще у 1980 р., а своє практичне оформлення вона знайшла в 1986 р. зі створенням ПААРС на саміті країн Південної Азії, який відбувався у місті Дакка. Політична еліта Бангладеш усвідомлює, що її країна занадто слабка і залежна від Індії, щоб розмовляти з нею на рівних у двосторонньому форматі, саме тому потрібно створити форум, на якому потужність Індії буде збалансована дипломатичним тиском усіх інших країн Південної Азії. Робота в рамках ПААРС дає змогу під час двосторонніх зустрічей розв'язати багато проблемних питань, які мають глобальне значення для всіх країн Південної Азії. Бангладеш займає без перебільшення ключову позицію в цій організації, бо без неї важко уявити майбутню економічну інтеграцію півострова Індостан з Південно-Східною Азією,

оскільки територія „держави бенгальців” є тією центральною ланкою, що поєднує між собою обидва регіони.

Безумовно, Бангладеш покладається на механізми багатосторонньої дипломатії, але для офіційної Дакки принципово важливо підтримувати дружні відносини із США та Японією, які є найбільшими донорами країни. Специфіка відносин Бангладеш із США визначається факторами безпеки та економічної взаємозалежності, підтримка Вашингтону важлива в ООН, де ця країна є постійним членом Ради Безпеки, а також у міжнародних фінансових організаціях, таких як МВФ та Світовий Банк, що здійснюють у країні масштабні проекти й надають значні позики урядові. Торгівля із США має важливе значення для формування бюджету Бангладеш, оскільки американський ринок поглинає левову частку її текстильних виробів, джуту й морепродуктів. На нього припадає 40 % всього експорту країни. Споживачі у США, з їх загальноприйнятною практикою покривати підлогу килимовим покриттям, є найбільшими покупцями джуту Бангладеш. До того ж, дешевий одяг з Бангладеш продається у США за цінами, в десятки разів вищими, ніж собівартість його виробництва у країні. Враховуючи важливість дружніх відносин із Сполученими Штатами, політична еліта країни намагається підтримувати головні американські ініціативи, навіть у тих випадках, коли вони спрямовані проти мусульманських країн світу. Так, офіційна Дакка надіслала свій військовий контингент для участі в операції із звільнення Кувейту в 1991 р., а згодом – ще один, для стабілізації ситуації на Гаїті в 1994 р. [17].

Не менш важливе значення мають відносини Бангладеш з Японією, яка вже кілька десятиліть посідає перше місце у світі за обсягами надання міжнародної допомоги країнам, що розвиваються. Політичній еліті Японії, з її бажанням стати членом постійної Ради Безпеки ООН, важлива підтримка Бангладеш, яка має корисні зв'язки з найменш розвиненими країнами світу в рамках Співдружності Націй та Руху Неприєднання. Тому японські дипломати готові обіцяти

Бангладеш велику фінансову допомогу в тому випадку, якщо її представники в цих організаціях проведуть „підготовчу роботу” щодо підтримки кандидатури Японії при вирішенні питання про доступ Японії до РБ ООН від країн Азії. До останнього часу країна Вранішнього сонця взяла участь в десятках великих проектів із модернізації інфраструктури Бангладеш [18].

Отже, виходячи з крайнощів асиметрії, що спостерігається у індійсько-бангладеських відносинах, зазначимо, що обидві країни приречені мати напружені стосунки, а Бангладеш змушена шукати союзників проти Індії. Конкретно це виявляється у тому, що між країнами існує низка нерозв'язаних проблем. Колишня належність Індії та Бангладеш до однієї країни й особливості фізичної географії цього регіону Індостану зумовили домінування у двосторонніх відносинах спірних питань розподілу водних ресурсів мережі річок Гангу та Брахмапутри, делімітації кордонів, нелегальної еміграції і контрабанди товарів з Бангладеш до культурно близького індійського штату Західна Бенгалія. Зупинимось конкретніше на цих проблемних питаннях.

На порядку денному гостро стоїть водна проблема. Характерно, що питання поділу водних ресурсів річки Ганг між Бангладеш та Індією виникло досить давно. Взагалі, обидві країни критично залежні від утилізації водних ресурсів Гангу та Брахмапутри, але проекти на території Індії, які стосувалися використання з господарською метою води річки Брахмапутра, в колоніальну добу не розвивалися. Однак після деколонізації Індостану Індія розпочала масштабні гідропроєкти на сході. Вже в 1951 р. уряд Пакистану надіслав урядові Індії прохання роз'яснити масштаби будівництва греблі у Фараці, Західна Бенгалія, і можливі наслідки для постачання води у Східний Пакистан після введення в дію цього проекту. Пакистан погрожував винести цю суто двосторонню проблему на міжнародний розгляд, аргументуючи це тим, що будівництво греблі поставить під загрозу річкове судноплавство та іригаційні проекти у його східній частині. До проголошення

незалежності Бангладеш питання буквально висіло у повітрі, оскільки обидві країни більше переймалися переговорним процесом щодо розподілу води річки Інд та її притоки. Однак вже у 1972 р. обидві сторони створили комісію для спільного управління річковими ресурсами, завдання якої полягали у вдосконаленні ефективності використання річок, що протікали територією обох країн, і контролю за паводками [19]. Незважаючи на інтенсивні переговори, в 1975 р. індійською стороною було завершено будівництво дамби та греблі у Фарацці, що, разом зі зміною державної влади в Бангладеш, стало причиною тривалої напруги у відносинах між обома країнами. Гребля, розташована всього у 18 км від кордону, дає можливість Індії переводити воду з річки Ганг до річкової системи Бхагіраті-Хуглі через спеціальний широкий канал, а це, у свою чергу, давало можливість підняти рівень води біля порту Колкати і покращити навігацію в його акваторії. Робота греблі особливо важлива у сухий сезон, коли мілини, що з'являлися у водному басейні неподалік від портових споруд, надзвичайно ускладнювали судноплавство біля головного комерційного порту Східної Індії. Збільшення обсягів використання води необхідне не тільки для навігації, а й для потреб зростаючої промисловості, підживлення іригаційних систем у штаті Західна Бенгалія. Таке становище абсолютно не влаштувало Бангладеш, оскільки ще в перші роки здійснення індійської „Зеленої революції” для фермерів на Індо-Гангській рівнині вже відводилося багато води з Гангу, внаслідок чого бангладеські селяни цю воду постійно недоотримували. Постраждало й сільське господарство, оскільки від стабільного рівня води у Гангу в 5-місячний сухий сезон залежить 40 млн. фермерів країни. Будівництво греблі в Фарацці також стало причиною деградації та сухості ґрунтів у Бангладеш і поставило під загрозу судноплавство Гангом на її території [20]. Плани Індії з промислового розвитку сепаратистських північно-східних штатів Індії, які географічно „нависають” над Бангладеш, викликають ще більший опір у країні, бо їхня реалізація потягне за собою забруднення водних

артерій і подальше скорочення притоку води до північних та західних регіонів Бангладеш.

Зрозумівши безперспективність конфлікту, сторони були змушені піти на взаємні поступки та уклали 12 грудня 1996 р. угоду про розподіл водних ресурсів річки Ганг, згідно з якою визначалося два принципових положення, які стосувалися врегулювання міждержавної суперечки навколо Фаракки. Перше передбачало, що якщо потужність протікання води становитиме до 70 тис. м³ у секунду, то обидві країни отримують рівні частки водних ресурсів. Згідно з другим положенням, якщо обсяг протікання води перевищуватиме 75 тис. м³ у секунду, Індія матиме право залишати для своїх потреб мінімальну частку в 40 тис. м³. Договір укладався на 30 років, причому будь-яка стороною могла ініціювати його перегляд кожні 2 роки. Подібне врегулювання питання не до кінця задовольнило офіційну Дакку, але дало змогу „врятувати обличчя” [21].

Між країнами досі існують територіальні претензії. Під час демаркації державних рубежів між Індією та Пакистаном кордон Східної Бенгалії, який став Східним Пакистаном, з одного боку, та кордон Західної Бенгалії й Ассаму – було проведено так, що з обох боків залишилися численні анклави. Зокрема, в Індії існує 51 бангладеський анклав, а в Бангладеш – 111 індійських. Сторони й досі не узгодили статус 65 з них, виникають труднощі з постачанням їх усім необхідним. Згідно з історичними підручниками провінції Бенгалія, два магараджі грали в карти, програючи один одному різні населені пункти й земельні ділянки своїх володінь. За цим заняттям їх і спіткала деколонізація Британської Індії та припинення існування Бенгалії як адміністративної одиниці. А якщо говорити серйозно, анклави є дуже болючою дипломатичною проблемою, яка вимагає комплексного вирішення. Особливістю існування цих клаптиків території сусідньої держави є те, що вони активно використовуються контрабандистами й нелегальними робітниками, які бажають непомічено потрапити до Індії на роботу та на „чорні” ринки.

В Делі переконані, що керівництво Бангладеш закриває очі на інфільтрацію через свої кордони терористів, нібито підготовлених пакистанською міжвідомчою службою розвідки, і не робить нічого для того, щоб припинити діяльність таборів, начебто створених сепаратистськими племенами північно-східних штатів Індії у прикордонних районах Бангладеш. Отже, з анклавом пов'язана більш глобальна проблема нелегальної еміграції та транскордонного тероризму [22].

Фактично, у двосторонніх відносинах нема більш неприємного подразника, ніж нелегальна еміграція, оскільки вона викликає як економічні, так і політичні ускладнення в Індії. Цікаво, що до Індії й так щорічно офіційно приїздить 500 тисяч жителів Бангладеш, але цифри нелегального пересічення індійського кордону бангладешцями в десятки разів вищі. **Еміграція з Бангладеш спричинена низкою факторів.** По-перше, для Бангладеш, як і для більшості країн Індостану, характерне перенаселення. Перший незалежний перепис населення, який проводився в 1974 р., встановив, що в Бангладеш мешкало 71 млн. жителів. У 60-80-ті роки минулого століття тут спостерігався щорічний 2,5-відсотковий приріст населення і тільки в середині 90-х років він уповільнився до 1,6 відсотка на рік. За густиною населення на квадратний кілометр Бангладеш посідає перше місце в Азії, якщо не брати до уваги показників карликового міста-держави Сінгапуру. На малій земельній площі, яка становить тільки 144 тис. км², мешкає 139 млн. осіб, а це вже майже тисяча жителів на квадратний кілометр [23]. Тиск на вільну землю є страшним, тому багато бангладешців змушені мешкати на частково затоплених водою угіддях та в тих регіонах, де існує висока ймовірність природних катаклізмів. У країні спостерігається значна перенаселеність у центральних-східних регіонах, яка погіршується постійними міграціями жителів з півдня, враженого періодичними природними катаклізмами, вглиб території. Перенаселення саме собою породжує низку складних соціальних і економічних проблем, а саме: високий рівень безробіття й негра-

мотності, поширену серед населення бідність та інфекційні захворювання.

У Бангладеш в 1996 р. вперше проводився спеціальний сільськогосподарській перепис населення, який показав, що 24,14 % заможних фермерів володіють 56,89 % продуктивної землі. Це свідчить про досить нерівномірний розподіл земельних ресурсів серед більшості жителів. У країні повним ходом ідуть роботи з відведення землі на промислові потреби, зокрема для будівництва транспортних магістралей, створення індустріальних зон, масштабного укріплення берегів річок для захисту від природних катаклізмів у „мокрий” сезон. А це призводить до масового переміщення населення. В Бангладеш дуже багато непрацюючих селян, серед яких поширене як повне, так і сезонне маргінальне безробіття, пов'язане з сухим 5-місячним неврожайним сезоном. Дасться взнаки й проблема фрагментації земельних наділів, викликана латентним демографічним вибухом, адже з часу проголошення незалежності країни населення зросло майже вдвічі [24].

По-друге, територія Бангладеш надзвичайно вразлива до багатьох природних катаклізмів, таких як тайфуни, циклони та повені. Головна проблема Бангладеш – це її топографія й особливості географічного розташування на „кордоні” півострова Індостан та Бенгальської затоки. Понад 80 % території країни припадає на Бенгальську рівнину, яка знаходиться тільки на 10-20 м вище від рівня моря, а це, у свою чергу, створює передумови для затоплення земель водою з Бенгальської затоки в сезон мусонних дощів. Навіть жителі 10-мільйонного мегаполісу Дакки, що знаходиться на висоті 8 м над рівнем моря, добре знають, що таке сезонні паводки [25]. У зв'язку з цим Бангладеш надзвичайно вразлива щодо ефекту глобального потепління. Існує реальна загроза затоплення країни через півстоліття, внаслідок підвищення рівня води в Індійському океані, спричиненого таненням вікових снігів у гірських системах Азії. В цьому випадку величезне населення Бангладеш буде змушене „розтікатися” у прикордонні країни – Індію та М'янму.

У період мусонів країна першою опиняється на шляху повітряних мас, які зароджуються над Бенгальською затокою і згодом циркулюють з великою швидкістю над півостровом Індостан, будучи не в змозі пробитися через високі бар'єри гірських систем Гімалаїв. Вигнуте у вигляді підкови у напрямку до Бенгальської затоки узбережжя Бангладеш дуже вразливе для дії циклонів, які виникають у зонах пониженого тиску у теплому й вологому повітрі Бенгальської затоки. Від березня до травня відбуваються сильні шторми з дощами та блискавками, а на початку літнього сезону швидкість мусонних вітрів, що дмуть із океану, сягає 120-160 км на годину. Вони викликають високі хвилі, які накочуються на берег з Бенгальської затоки. Саме в цей час триває період мусонних дощів, що переповнюють річки, які і без того є багатководними через весняне танення снігів у Гімалаях. Для Бангладеш характерна також велика концентрація притоку води за досить короткий період, який не перевищує чотирьох місяців [26].

Враховуючи те, що третина площі території країни порізана річками та їхніми притоками, які є частинами велетенської річкової дельти Бангладеш, висловимо припущення, що, з одного боку, танення снігів, а з іншого – велика кількість опадів, які випадають за короткий проміжок часу, призводять до масштабних затоплень продуктивних земель. Бангладеш є небаченим у світовій практиці випадком, коли природне середовище перетворює велику перенаселену державу на заручника, паралізує у ній всю економічну активність та відлякує потенційних інвесторів. Циклони зумовлюють голод, що вражає південні райони країни, і, якщо людей вдається більш-менш оперативно евакуювати із зон стихійного лиха, то свійських тварин кидають напризволяще. Природні катаклізми мають два негативних наслідки для індійсько-бангладеських відносин. Насамперед вони надзвичайно стимулюють нелегальну еміграцію серед жертв стихійного лиха. Їх дія також буквально „розмиває” ефективний прикордонний контроль на індійсько-бангладеському кордоні.

Спроби індійських прикордонників зупинити інфільтрацію бангладеських біженців, нерідко силою зброї, натикаються на неадекватну відповідь прикордонних служб Бангладеш. Найбільші за останні роки бої на державному рубежі точилися у серпні 2001 р., коли за лічені дні було вбито 16 бангладеських прикордонників. Вважається, що майже 180-кілометрова ділянка індійсько-бангладеського кордону є непостійною в своїх географічних межах внаслідок її стійкого розмивання дощами та річковими водами, які виходять із берегів під час сезону мусонних дощів. Але найбільш непевне становище склалося на кордоні між північно-східними штатами Індії і територією Бангладеш. Географічне розташування групи індійських штатів північного сходу унікальне. Вони більше тяжіють до Бангладеш, ніж до Індії. Цей регіон із площею у 255 тис. км² та населенням в 40 млн. осіб має тільки 22-кілометровий наземний коридор, який поєднує його з Індією через штат Західна Бенгалія. Прохід настільки вузький, що його називають „шийкою птаха”. Його існування вже саме собою є чинником загострення міждержавних відносин, бо через погану охорону кордонів цього коридору до північно-східних штатів Індії прибуває велика кількість нелегальних емігрантів і терористичних елементів [27].

По-третє, це проблема масового безробіття і в цілому низького рівня життя в Бангладеш. Економічні труднощі країни безпосередньо пов'язані з її ресурсним потенціалом та особливостями географічного розташування. Велике занепокоєння викликає недиверсифікованість експортного сектору Бангладеш, як державного, так і приватного. Економіка країни традиційно базувалася на вирощуванні двох культур – рису й джуту. Якщо рис використовувався переважно для внутрішнього споживання, то джут тривалій час виступав у якості головного експортного товару*. Бангладеш залишається

* Джут – тропічна рослина, яка вирощується у комерційних цілях на 15 відсотках придатних для обробки земель Бангладеш. Із джуту виготовляють мішки, грубі тканини для оббивки меблів і спідньої частини килимів та матів, мотузки тощо.

найбільшим у світі експортером „золотого волокна”, як самі жителі країни називають джут, але його роль поступово нівелюється великою кількістю синтетичних замінників, що заповнили світові ринки з подачі японських винахідників. Втрачаючи ринки для збуту джугу, Бангладеш була змушена переглянути свої експортні плани і поступово переорієнтуватися на текстильну промисловість [28].

Країна дуже своєрідно скористалася перевагами глобалізації та пільгами, які вона отримувала від розвинутого Заходу, як одна з держав з найнижчим рівнем розвитку, почавши орієнтуватися на світовий ринок готового одягу. Подібна орієнтація мала істотні недоліки. Це була дуже вузька спеціалізація, яка не могла забезпечити зайнятостю велику кількість жителів. До того ж, легка промисловість з'явилася в країні тільки після проголошення її незалежності від Пакистану, який всляк намагався зберегти сировинний характер своєї східної частини. З іншого боку, текстильна галузь не вимагає великих інвестицій та обходиться досить примітивними технологіями. Її становленню і розвитку дуже допомогли квоти на експорт, запроваджені розвиненими країнами світу, згідно з якими, багато виробників одягу в таких країнах та територіях, як Сінгапур, Південна Корея та Гонконг були змушені обмежувати свій експорт. Введення квот створило необхідні передумови для перенесення потужностей для текстильного виробництва з цих країн до більш відсталих регіонів Азії. Бангладеш, як одна з найбільш бідніших держав світу, стала привабливим місцем для міжнародних корпорацій, що шили одяг на експорт до розвинених країн світу, бо вона пропонувала як дешеву робочу силу, так і преференційний доступ до ринків Заходу, як одна з найбільш відсталих країн світу. Бангладеш мала велику, фактично безробітну робочу силу, що складалася із жінок, які десятиліттями виконували домашню роботу і практикували пурду, а отже – вважалися покірними і спокійними своїм майбутнім роботодавцям. Це було важливим позитивним чинником, що свідчив на користь розміщення підприємств в Бангладеш з огляду на те, що на ту пору у

багатьох країнах бойовничі профспілки проводили активну політику захисту інтересів своїх членів (наприклад, у Південній Кореї) у питаннях підвищення заробітної платні та покращення умов праці на підприємствах [29].

У 1980-х роках текстильна промисловість країни почала приносити значно більше валютних надходжень, ніж джут, а в 90-х роках експорт одягу став єдиною категорією товарів, яка давала Бангладеш понад мільярд доларів на рік. Вже через кілька років після проголошення незалежності, завдяки текстильному секторові було створено 1,8 млн. нових робочих місць, а Бангладеш потрапила до переліку найбільших експортерів текстилю до США та ЄС. Нині саме текстильні виробництва забезпечують 80 % експортних надходжень країни. Однак, з першого січня 2005 р. скасовано пільги для нерозвинених країн, які виступають експортерами на ринках текстилю [30].

Отже, Бангладеш можна охарактеризувати як аграрну країну, оскільки частка промислового виробництва ВВП становить тільки 17 відсотків, а сфера послуг тут взагалі незначна. В основному промисловість представлена підприємствами текстильної, шкіряної та джутообробної галузей, чого абсолютно недостатньо для забезпечення зайнятості більшості населення. Приблизно 40 % жителів не мають постійного місця роботи, перебиваючись сезонними заробітками. Відсутність великих промислових підприємств у країні пояснюється обділеністю її природними копалинами, а також періодичними катаклізмами, які призводять до катастрофічних руйнувань. Інвестори неохоче вкладають гроші в індустріальні проекти на території Бангладеш, оскільки страхові ставки тут дуже високі й існує велика ймовірність зруйнування промислових об'єктів під впливом дії природних негараздів. Свою роль відіграють також ненадійна транспортна інфраструктура та відсутність електрифікації у багатьох регіонах країни. Саме через ці чинники закінчилися невдачею проекти уряду Бангладеш із створення експортних зон в столичному окрузі, портових містах Чітагонг та Камілі. Далекий від сучасних

технологій і аграрний сектор, який заснований на відсталих технологіях та інтенсивній ручній праці. Досі для транспортування лісу й продукції сільського господарства використовуються слони, а для обробки землі широко застосовують орало та ручну силу, як і декілька століть тому [31].

Таким чином, для Бангладеш характерне безробіття, звужена експортна база, перенаселення й періодичні природні катаклізми. Ці причини штовхають населення країни до вимушеної еміграції на захід. Наразі 16 млн. жителів Бангладеш працюють на нелегальних низькооплачуваних роботах у східних штатах Індії, а це – кожен дев'ятий житель країни. Фактично індійська економіка перетворилася на найбільшого роботодавця бангладешців. Це породжує гострі соціальні проблеми у самій Індії, де великий відсоток населення не має постійного місця працевлаштування і погано сприймає появу іноземців, які відбирають у нього робочі місця. Неспроможність індійських прикордонників надійно охороняти найбільший за протяжністю кордон країни створює велику напругу серед монголоїдних племен північно-східних штатів, оскільки вони, будучи у своїй масі також низькоякісною робочою силою, зіштовхуються з жорсткою конкуренцією на ринку праці з боку новоприбулих бангладешців [32].

Політичні кола Бангладеш дуже турбувала політика правлячої в другій половині 90-х років партії „Бхаратія Джаната”, яка оголосила частину бангладеських емігрантів ісламськими фундаменталістами, мета яких нібито полягала в тому, щоб дестабілізувати становище в Індії. Після подібних заяв розпочалася програма широкомасштабних облав на нелегальних емігрантів у штаті Західна Бенгалія. В 2003 р. віцепрем'єр уряду Індії Лал Крішна Адвані заявив, що влада країни планує депортувати щонайменше три мільйони бангладеських нелегалів, які є „дестабілізуючим елементом у індійському суспільстві”. Більше того, індійський уряд прийняв політичне рішення про те, щоб обнести кордон між Індією та Бангладеш до 2007 р. колочим дротом [33]. Це рішення аргументувалося тим, що монголоїдні племена, які ведуть партизанську війну

проти індійських військ у північно-східних штатах Індії, безперешкодно переходять через кордон до Бангладеш, де і переховуються та лікуються у спеціальних таборах, а індійські війська не мають права їх переслідувати по „гарячих слідах”. Отже, ймовірно, що єдиний шлях для врегулювання цієї проблеми полягає в узаконенні перебування бангладеських нелегалів в Індії та в подальшому укріпленні індійськими прикордонниками найменш захищених ділянок кордону з Бангладеш.

Вважається, що складні суперечливі політичні відносини можна істотно покращити за рахунок збільшення торговельно-інвестиційного обміну між країнами, що дасть змогу обом сторонам зрозуміти великі вигоди від співпраці. Які ж перспективи має торгівля між Індією та Бангладеш? Аналіз стану й тенденцій розвитку народного господарства Бангладеш дає підстави для висновку, що ця країна не виступає перспективним торговельним партнером Індії. З точки зору індійських імпортерів, продукція, яка випускається підприємствами Бангладеш, не має особливого зиску для індійського ринку, оскільки вона дублює вже наявні на ньому вироби, як це можна бачити на прикладі групи основних товарних груп Бангладеш – текстилю, джуту та рису. Проте Бангладеш, яку щорічно ізолюють від навколишнього світу природні катаклізми, руйнуючи її портові споруди диспропорційно залежна в своїй торгівлі від найближчого партнера – Індії. Тим більше, що переважна більшість річок країни бере свій початок на території Індії, а це створює сприятливі передумови для перевезення товарів річковим транспортом. Залежність перевезення продукції від річок має і негативний бік – велику ненадійність водних шляхів у періоди природних катаклізмів та необхідність періодичного оновлення річкового транспорту й придбання нових плавзасобів. Бангладеш посідає перше місце в світі за кількістю затоплень поромів – за останні 26 років відбулися 496 аварій, які супроводжувалися великими людськими жертвами та матеріальними втратами [34].

Особливу небезпеку для судноплавства становлять регіони між Даккою та півднем країни. Для цих місць характерні непередбачувані погодні умови, тут буває густий туман, ураганні вітри й сильні підступні течії у місцях, де зливаються разом кілька річок. До несприятливих погодних умов додається і людський фактор. В Бангладеш, з її низькими цінами і бідністю населення, власникам поромів невигідно інвестувати кошти в їх модернізацію, набагато доцільніше брати на борт більше пасажирів і жити за рахунок обороту. Враховуючи відсутність розгалуженого автомобільного та транспортного сполучення, господарі поромів фактично виступають монополістами у сфері перевезення пасажирів. Через часті поломки пороми ходять нерегулярно, що призводить до їхньої надзвичайної перевантаженості пасажирами та продуктовими вантажами. Це у поєднанні з відсутністю навіть мінімального рятувального знаряддя та несприятливими погодними умовами стає причиною частих катастроф у внутрішніх водах Бангладеш. На поромах звичайно відсутні списки пасажирів, тому після катастрофи дуже багатьох людей не можуть розпізнати та знайти. Постійні катастрофи поромів створюють небажану славу бангладеським річковим шляхам сполучення й відлякують багатьох потенційних ділових партнерів з Індії від торгівлі з їхніми колегами з Бангладеш, утруднюють міжнародний туризм.

Під час мусонних дощів транспортне сполучення по річках значно утруднюється, а в багатьох південних регіонах взагалі припиняється. Автомобільні дороги не можуть слугувати альтернативою водним шляхам, оскільки вони прокладені переважно між великими містами та портами на узбережжі Бенгальської затоки. Однією з найактуальніших проблем транспортної інфраструктури Бангладеш є відсутність розгалуженої мережі мостів, що поєднували б різні райони країни. Це ускладнює надання допомоги різним регіонам країни під час ліквідації наслідків природних катаклізмів. Найбільші порти Бангладеш лежать на узбережжі Бенгальської затоки і саме вони першими приймають на себе удар стихії.

Отже, будь-яка форма економічного співробітництва залежить, не в останню чергу, від стану інфраструктури, якій у Бангладеш залишає бажати кращого.

Однак перспективні напрями співпраці між країнами все-таки є. Серед ресурсів Бангладеш, які цікавлять індійських ділків, називають насамперед природний газ, запаси якого оцінюються у 1,5 трлн. м³. Утилізація таких великих родовищ дасть змогу розв'язати кілька суто внутрішніх народно-господарських проблем – опалення, електрифікації та безперебійної роботи телекомунікаційного сектору. Газ потрібен також для виробництва добрив і як дешевший замітник бензину на транспорті. Дотепер населення Бангладеш надзвичайно залежить від опалення за допомогою традиційної біомаси – сухих рисових рослин, залишків не переробленого джугу, деревини, листя, коров'ячого багна. Річкові системи ділять Бангладеш на схід та захід, саме на сході розташована більшість потужностей, що виробляють електроенергію. 20 найбільших родовищ, де в Бангладеш видобувають газ, теж розташовані на сході [35]. Вони підтримують життєдіяльність мегаполісу Дакки та головних портових воріт країни – міста Чіттагонг. Але навіть тут електричне забезпечення залишає бажати кращого, оскільки немає сталої подачі електроенергії, у спальних районах великих міст її періодично відключають. Захід країни взагалі обділений електроенергією. Проте вирішення проблем із постачанням електроенергії наводяться у якості основоположних для багатьох бажаючих інвестувати гроші в економіку Бангладеш.

Потенційно енергетичний сектор може стати найбільшим „магнітом” для закордонних інвесторів, особливо індійських, але це станеться тільки тоді, коли політична еліта країни вважатиме доцільним експорт газу. Для Індії природний газ Бангладеш означає можливість підвищити енергетичну безпеку східних регіонів, особливо перенаселеного штату Західна Бенгалія. Якщо ж цей енергоносієві буде використовуватися переважно для внутрішніх потреб Бангладеш, великі інвестиції не надійдуть, враховуючи низьку платоспроможність місцевих

споживачів газу. На сьогодні одне з ключових питань дебатів серед політичної еліти країни полягає в тому, продавати чи не продавати газ Індії? Представники міжнародних корпорацій Occidental та Unocal переконані, що немає сенсу йти далі ніж на розвідувальні роботи, оскільки внутрішній ринок Бангладеш дуже маленький і неплатоспроможний. Тільки у разі укладання великих угод, які гарантуватимуть постачання газу третім країнам, доцільно інвестувати кошти в розробку родовищ.

Проте головна перспектива співробітництва обох країн полягає, все-таки, у використанні транзитного потенціалу Бангладеш. У країні є все для того, щоб перетворитися на „Сінгапур Південної Азії” та центр східної зони зростання навколо портів Колката й Чіттагонг. Центральне географічне розташування країни теоретично дає змогу їй стати основним транзитним пунктом для торгівлі між Непалом, Бутаном, індійськими штатами Ассамом, Мегхалаєю, Маніпуром, Арунчалом, Нагалендом, Мізорамом і Тріпурою та багатими на природні ресурси регіонами Північної М’янми. Інтерес для майбутніх інвесторів становлять також проекти транспортування товарів М’янма – Чіттагонг – Колката.

Висновки. Географічне розташування Бангладеш робить країну надзвичайно залежною від Індії в питаннях транзиту гуманітарної допомоги й товарів, розподілу водних ресурсів східної частини Індостану. Створення Бангладеш за допомогою індійського військового втручання в 1971 р. було розцінене в Пакистані як „пробний камінь” до дезінтеграції Західного Пакистану і виникнення на його місці кількох слабких, залежних від Індії державних утворень. Тому в перші роки існування Бангладеш Пакистан та його союзники не поспішали дипломатично визнавати молоду країну, щоб не сприяти небезпечному прецедентові. Індія, навпаки, не тільки взяла безпосередню участь у звільненні Східного Пакистану, а й виступала у перші роки його незалежності в якості головного донора. Та вже від 1975 р. у результаті військового перевороту відносини Індії з Бангладеш кардинально

погіршуються, в них починає виникати велика кількість територіальних, гуманітарних та релігійних конфліктів.

Занадто велика залежність породжує конфлікти і бажання підлеглої сторони збільшити свою самостійність за будь-яку ціну. Таке протистояння стає ще більш контрастним, якщо в обох країнах є великі групи неосвіченого населення, яке в житті послуговується релігійним світоглядом. Тому мусульманське населення Бангладеш у своїй основній масі ставиться до Індії насторожено та недоброзичливо. Питання союзу з Індією є одним з ключових у передвиборчій боротьбі двох партій, які змагаються за владу в країні – Народної Ліги і Націоналістичної партії Бангладеш. Періодичні зміни проіндійської та антиіндійської партій біля керма влади надають нестабільності індійсько-бангладеським відносинам. Характерно, що у боротьбі за владу Націоналістична партія може розраховувати на союзників, які входять до радикальних ісламістських партій, що виникли та розрослися у 80-ті роки минулого століття під впливом масової бідності й безробіття, міжнародних чинників.

Відносини Індії та Бангладеш характеризуються напруженістю, викликаною спірними питаннями розподілу водних ресурсів річки Ганг, делімітації кордонів, приналежністю анклавів, нелегальної еміграції некваліфікованих робітників з Бангладеш до східних штатів Індії, перебуванням у країні повстанців із північно-східних штатів Індії. Фактично багато з цих проблем мають хронічний характер і навряд чи будуть вирішені в найближчій перспективі. Тому визначальною рисою сучасної зовнішньої політики Бангладеш можна назвати антиіндуїзм, а також багатосторонню дипломатію, за допомогою якої політична еліта країни намагається зменшити свою залежність від Індії, отримуючи допомогу від якомога більшої кількості країн та міжнародних організацій. Офіційна Дакка також традиційно намагається інтернаціоналізувати всі міждержавні суперечки з Індією, щоб не залишатися один на один з більш потужним Делі. Постійні збройні сутички на індо-бангладеському кордоні покликані підкреслити той факт, що

країна не відчуває побоювань щодо свого могутнього західного сусіда.

Незважаючи на складні політичні відносини, Індії та Бангладеш необхідно шукати консенсус, оскільки сама географія „притягує” їх одна до одної, а Індію можна назвати постійним стратегічним партнером Бангладеш. Країна не тільки важлива як природне продовження водних артерій північно-східних штатів Індії в напрямку до Бенгальської затоки, а й як сполучна ланка між Південною і Південно-Східною Азією, що буде використано Індією у разі початку реальних інтеграційних процесів на півострові Індостан.

Використана література

1. Krishan Kulbir. Policing the Indo-Bangladesh border// Strategic analysis. – 2001. – Number 5.
2. Heitzman James, Heitzman Robert. Bangladesh. Country study: Library area handbook series. – Washington: American university press, 1999. – P. 100-101.
3. Statistical pocketbook of Bangladesh. – Dhaka: BBS publishers, 1988. – P. 17.
4. Baxter Craig, Malik Yogendra, Kennedy Charles. Government and politics in South Asia. – London: Westview press, 2002. – P. 258.
- 5 Також там. – P. 254.
6. Sisson Richard, Rose Leo. War and succession: Pakistan, India and the creation of Bangladesh. – Berkeley: University of California press, 1991.– P. 34-37.
7. Noorani A.G. Of Indo-Bangladesh distrust // Frontline. – 2001.– Issue 17.
8. Lintner Bertil. Religious extremism and nationalism in Bangladesh. – Singapore: Asia Pacific centre for security studies, 2002. – P. 4-6.
9. Bhardwaj Sandjay. Bangladesh foreign policy vis-a-vis India // Strategic analysis. – 2003. – Number 2.
10. Dixit J.N. India's foreign policy and its neighbors. – New Delhi: Gyan publishers' house, 2001. – P. 213-214.
11. Datta Sreeradha. Bangladesh's political evolution. Growing uncertainties // Strategic analysis. – 2003. – Number 2.

- 12 Noshab Farzana, Mushtag Nadia. Water disputes in South Asia. // (http://www.issi.org.pk/strategic_studies_html/2001/no_3/article/4a.html).
13. Sisson Richard, Rose Leo. – P. 17, 28.
14. Schaffer Teresita. Bangladesh: Changing the guard // The South Asia monitor. – 2001. – November 1.
15. Heitzman James, Heitzman Robert. – P. 154-155.
16. Bangladesh at UN. Sheikh Hasina site // (<http://www.sheikhhasina.ws/home/common/acheivment/multilateral/un.htm>).
17. Heitzman James, Heitzman Robert. – P. 176.
18. Також там. – P. 192-194.
19. Noshab Farzana, Mushtag Nadia.
20. Faisal Islam. Managing common waters in the Ganga–Brahmaputra-Meghna region // SAIS review. – 2002. – Vol. 22. – Number 2. – P. 315-316.
21. Ganges water sharing treaty: Critical evaluation // Internet portal Virtual Bangladesh. // (<http://www.cyberbangladesh.org/ganges.html>).
22. Krishan Kulbir. Policing the Indo-Bangladesh border // Strategic analysis. – 2001. – Number 5.
23. Alam Sarfaraz. Environmentally induced migration from Bangladesh to India // Strategic analysis. – 2003. – Number 3.
24. Kotwal Dinesh. Instability parameters in Northeastern India // Strategic analysis. – 2000. – Number 1.
25. Metcalfe Ian. Environmental concerns for Bangladesh // Journal of South Asian studies. – 2003. – Number 3. – P. 423-426.
26. Також там. – P. 428.
27. Datta Sreeradha. Security of India's Northeast: External linkage // Strategic analysis. – 2000. – Number 8.
28. Fowler Peter. The Bangladesh economy: regional perspective. – London: The lecture in society of South Asian studies (17 June 1997).
29. Rock Marylin. Labour conditions in the export-oriented garment industry in Bangladesh // Journal of South Asian studies. – 2003. – Number 3. – P. 391-407.
30. Bangladesh: a more prosperous future // South Asia monitor. – 1998. – October 1.

31. Також там.

32. Sreeradha Datta.

33. George Sudhir Jacob. Intra and Inter-state conflicts in South Asia. – New Delhi: South Asian publishers, 2001. – P. 55.

34. Sangeeta Thapliyal. India-Bangladesh transportation link: A move for closer cooperation// Strategic analysis. – 1999. – Number 12.

35. Sayed Kamaluddin. Huge gas discovery in Bangladesh // Dawn. – 2000. – July 28.

Глава 8. Стратистояння на „даху світу”: Індія та малі гімалайські країни

Малі гірські країни півострова Індостану Непал та Бутан мають величезне стратегічне значення для Індії. Вони виступають буферною зоною між КНР та Індією, а Бутан прилягає до ізольованих північно-східних штатів Індії, де наявні сепаратистські рухи серед тамтешніх монголоїдних племен. Непал і Бутан також тримають у своїх руках продовольчу безпеку Індії та Бангладеш, оскільки з льодовиків на їхній території бере свій початок більшість річок півострова Індостан. Непал поєднує з Індією спільна індуїстська культура, а Бутан тяжіє до цієї країни через несприйняття його населенням китайської влади над буддистським Тибетом. У главі ставиться завдання дослідити особливості пост-незалежної політики Індії щодо малих гімалайських країн у контексті її регіонального суперництва з Китаєм крізь призму геополітичних, економічних та культурних чинників.

У гімалайській політиці Індії пріоритетне місце посідає високогірний Непал. Географічна територія Непалу (140,8 тис. км²) може бути порівняна з територією Бангладеш, а за чисельністю населення (25,3 млн. осіб) країна знаходиться зовсім поруч зі Шрі-Ланкою. Непал, існуючи у відносній ізоляції від оточуючого світу „на даху Азії” [1], сформувався як унікальна держава, економічна відсталість та політичний консерватизм якої були законсервовані протягом багатьох десятиліть ізоляціоністською політикою правлячої верхівки, а особливості внутрішньої політики визначалися релігійними й етнічними чинниками, природними бар’єрами. Але країна не могла „заховатися” від своїх сусідів, оскільки Непал розташований у замкненому просторі між обома „велетнями” Азії – КНР та Індією, а у його льодовиках беруть свій початок найбільші річки півострова Індостану.

Традиційно на розвиток країни істотно впливав географічний детермінізм, адже Непал позбавлений безпосереднього виходу до світових торговельних шляхів і межує з перена-

селеною Північною Індією на півдні та пустельним високогірним Тибетським автономним районом КНР на півночі. Рельєф прикордонних районів Непалу з Індією та КНР суттєво відрізняється. Зокрема, державний рубіж між Китаєм та Непалом проведено у північних регіонах Гімалаїв, де середня висота гірських хребтів оцінюється в 6100 м. Територія Індії оточує Непал з трьох сторін (з півдня, сходу та заходу), причому на кордоні між обома державами немає значних географічних бар'єрів, а середня висота відрогів гір коливається від 600 до 2000 м [2]. Тому не дивно, що важливе значення для транзиту непальських товарів на світові ринки має саме індійська територія з її добре розвиненою транспортною мережею, що проходить через густонаселені північні штати Індії та завершується великим портом Колкати в Західній Бенгалії. До того ж, річки, що беруть початок у льодовиках на території Непалу, є важливими транспортними артеріями в торгівлі між обома країнами. Цікаво, що індійська територія навіть використовується для внутрішнього транзиту товарів між заходом та сходом Непалу, які розділені високими хребтами Гімалаїв. Що вже казати про торгівлю Непалу з іншими країнами Індостану, яка проходить винятково через територію його південного сусіда. З іншого боку, транзитний потенціал Тибетського автономного району, що належить КНР, є порівняно гіршим в силу великої площі цієї адміністративної одиниці, наявності на її території однополосних доріг поганої якості та підвищеної сейсмічної активності, що характерна для цієї гористої місцевості. Тільки в останні роки розпочалися роботи з будівництва залізниці, яка поєднає вже існуючу мережу китайських залізниць з Тибетом орієнтовно в 2007 р. [3]. Туристичні потоки до Непалу також спрямовувалися переважно з території Індії, оскільки в цьому індуїстському королівстві налічується велика кількість священних гір та печер (відомо, що Гімалаї в індуїзмі відіграють важливу роль, як помешкання богів), а жителі Тибету були обмежені в своїй мобільності китайською владою і до країни майже не приїжджали.

Якщо порівнювати культурно-релігійний аспект взаємодії обох країн з Непалом, то й тут Індія традиційно мала значно більше важелів впливу на офіційний Катманду, ніж Китай. Країни поєднує релігійна спорідненість, оскільки в обох із них широко поширені індуїзм та буддизм, а Непал ще й залишається єдиним у світі індуїстським королівством, до створення якого мали безпосереднє відношення емігранти-раджпутти з Індії, які були заслані сюди у XVI ст. в добу правління в Індостані Великих Моголів. Індуїзм сповідує вісім з десяти непальців; у переважній більшості центральних та південних регіонів Непалу й досі практикується складна кастова система. Мова непалі, якою послуговуються 50 відсотків жителів країни, належить до групи індоарійських мов й подібна до санскриту. На півдні населення спілкується змішаними діалектами, частина слів в яких походить з непалі, а інша – з хінді, що свідчить про наявність сталих культурних та економічних контактів місцевого населення з жителями прикордонних індійських штатів. Нащадки індоарійських переселенців з північної Індії, такі як гуркхи, кхаси та парбатія, становлять значний відсоток населення країни. Навіть політичні партії Непалу після започаткування багатопартійності в 1990 р. створювалися за взірцем індійських, а до лібералізації політичного життя країни в Непалі діяла система панчаятів-місцевих рад, деякі риси яких, як вважається, були запозичені у органів самоврядування, характерної для сільської глибинки Індії [4].

Наостанку, непальці мають давню традицію працювати та тимчасово селитися в Індії, яка всіляко заохочувалася британськими колонізаторами ще в добу Британської Індії. Тоді їх наймали для роботи у північно-східних регіонах Британського Раджу для вирубки лісу в горах та ведення терасового землеробства. До того ж, гуркхи традиційно служили в армії Британської Індії, де їх надзвичайно цінували за лояльність і войовничість. Після деколонізації Індостану більша частина військовослужбовців непальського походження влилася у Збройні сили незалежної Індії, а дещо менша

вирішила переїхати до британського колоніального Гонконгу. Непальців, озброєних кривими ножами кукхрі, також традиційно запрошували на службу великі індійські землевласники в неспокійних штатах Бігар та Уттар-Прадеш для охорони маєтків і нагляду за ненадійними членами нижчих каст, що працювали на них. Як наслідок британської колоніальної політики, у північно-східних штатах Індії існують великі колонії непальських поселенців, а за роки існування незалежної Індії в її Збройних силах відслужило понад 80 тис. гуркхів. Тимчасові міграції непальської робочої сили до Північної Індії мають масовий характер і тепер [5].

Із населенням у 25,3 млн. осіб Непал можна зарахувати до середніх, за демографічними показниками, країн Індостану. В силу особливості складного рельєфу країни найбільша кількість жителів мешкає в низинах, особливо в долині Катманду, де розташована однойменна столиця країни та великий мегаполіс Покхара. Певна перенаселеність спостерігається в районах тераїв – родючих низин з болотистими ґрунтами, що прилягають до індійського кордону. Гірські регіони північного Непалу надзвичайно малонаселені та ізольовані від навколишнього світу, в багатьох із них місцеві жителі ніколи не мали нагоди користуватися благами сучасної цивілізації. В силу таких характеристик, як важкодоступність деяких регіонів країни для соціальних послуг, складний рельєф місцевості та бідність населення, Непал має один із найнижчих рівнів освіти і відповідно – незадовільну кваліфікацію своєї робочої сили. Це означає, що непальці не можуть працювати в розвинених країнах світу. Винятком з цього правила можуть вважатися військовослужбовці, що проходять контрактну службу в британській армії, а також в силах ООН з підтримання миру в різних регіонах світу. В подібній ситуації роль рятівника робочої сили Непалу від безробіття відіграє Індія, яка, на відміну від КНР, ніколи не закривала свої прикордонні райони для непальців. Відомо, що Тибетський автономний район КНР завжди був однією з найбільш важкодоступних територій країни, куди не можна було потрапити без спеціального,

надзвичайно дорогого дозволу уряду КНР та окремої візи. І навпаки, від 1950 р. між Індією та Непалом функціонує відкритий кордон, який, до речі, є найбільш поживленим державним рубежем країни. Індійські фахівці вважають, що понад 5 млн. непальців, що належать до категорії „синіх комірців”, працює в сфері обслуговування в Північній Індії, надсилаючи додому щорічно декілька мільярдів індійських рупій [6].

Чи може Непал бути економічно самостійним та не залежати від Індії? Мабуть, у найближчій перспективі це неможливо. Економічна слабкість країни визначається низкою складних чинників. Це замкнене географічне розташування, що робить експорт непальських товарів з низьким ступенем оброблення невиправдано дорогим (найближчий порт, що знаходиться у Колкаті, індійський штат Західна Бенгалія, розташований у 1150 км від Непалу), гірський рельєф місцевості, який ділить навпіл західний і східний Непал, ледве розвинена транспортна мережа всередині країни, що спричиняє фактичну ізоляцію західних та північних регіонів протягом зимових місяців, а також періодичність природних катаклізмів, таких як повені та лавини. В додачу до цього третина території країни зайнята високими Гімалаями і вкрита віковою мерзлотою, а в надрах Непалу не знайдено комерційних запасів корисних копалин промислового значення. Для індуїстського королівства характерна також відсутність придатної для оброблення землі, про що свідчить утилізація під сільськогосподарські угіддя лише 20 % земельних площ переважно у східних і південних регіонах. Захід та схід Непалу також відрізняються рівнем випадання опадів: схід щедро омивається дощами в період чотирьохмісячного мусонного сезону, а захід є сухим, високогірним і пустельним. Тому не дивно, що за класифікацією ООН Непал належить до категорії найменш розвинених країн світу, оскільки має щорічний прибуток на душу населення в 240 доларів США, посідаючи за рівнем розвитку 149 місце в світі [7].

Колишній непальський король Бірендра якось зауважив, що бажає для своєї країни долі заможної Швейцарії. Справді, між

обома країнами спостерігаються певні аналогії. Найголовніші багатства Непалу – водні ресурси та туризм, так само, як і у альпійській Швейцарії. Причому країна має найбільші на півострові Індостан гідроресурси й перспективний туристичний потенціал, багатий на індуїстську та буддистську культурно-релігійну спадщину й природну красу Гімалаїв. Туризм у Непалі досить багатоманітний, тут процвітає альпінізм, рафтинг, релігійний та екологічний туризм. Непал – одна з небагатьох країн світу, в якій нібито проходило життя Гаутами Будди. Власне, самі непальці вважають, що місцевість Лумбіні є місцем народження цього святого, хоча індійці що думку уточнюють, вказуючи, що Будда народився тут, коли ця територія входила до складу одного з великих індійських царств. Гори Гімалаї та їхні долини також цікавлять туристів своїм рослинним і тваринним світом, особливою популярністю користуються національні парки Чітван та Сагарматха (Еверест), які розташовані біля їхнього підніжжя. Характерно, що серед прибулих до країни мандрівників є багато віруючих індусів і лише незначна кількість іноземців подорожує сюди зі Шрі-Ланки та Китаю, де проживає великий прошарок буддистів. Із середини 60-х років минулого століття Непал перетворився на місце паломництва європейських хіпі, що приїжджали сюди для екзотичного відпочинку [8].

Але все-таки найбільші кошти країна заробляє на міжнародних експедиціях альпіністів, бо сходження в Гімалаях користуються значною популярністю у світі туризму. Альпінізм є важливим джерелом надходження валюти, оскільки альпіністи, на відміну від звичайних туристів, не бояться бойових дій та політичної нестабільності в Непалі в силу малонаселеності й ізольованості гірських хребтів. Цей вид туризму забезпечує роботою безробітних жителів гірських районів країни, які виступають в якості провідників, посильників вантажів та постачальників продовольства і в'ючних тварин – яків. Але від появи альпіністів найбільше виграє центральний уряд, оскільки видача офіційного дозволу для сходження на вершину обходиться у середньому в 10 тис.

доларів США на одного альпініста. Проте центральна влада Непалу неодноразово піддавалася гострій критиці з боку світової спільноти за видачу дозволів для підйому на високогір'я випадковим людям, що не мали належного тренування й досвіду перебування в такій місцевості. Багато альпіністів просто не витримували мінусових 30-градусних температур високогір'я, складнощів небезпечних гірських маршрутів та ураганних вітрів, що обдували восьмитисячники зі швидкістю у 200 км на годину [9].

Через часту загибель цілих експедицій гірські масиви країни неофіційно називають „міжнародним цвинтарем альпіністів”. Стверджувалося навіть, що для непальської економіки це надзвичайно вигідно, адже після зникнення альпіністів їхні родичі оплачують дорогі рятувальні роботи, що тривають тижнями й навіть місяцями. Взагалі, про значення міжнародного туризму для економіки країни свідчить той факт, що першими власниками готелів міжнародного класу стали непальські королі та члени королівської родини і навіть сьогодні саме вони контролюють майже всю приватну мережу обслуговування іноземців.

Чи може вижити індуїстське королівство без туризму? Непал – переважно аграрна країна з відносно розвиненим скотарським сектором. Тому не дивно, що вона вивозить в основному сільськогосподарську продукцію й вироби легкої промисловості – одяг, предмети побуту та шкіряні аксесуари. Потужною допоміжною галуззю для туризму є ремісництво. Непальські ремісники мають зовсім небагато конкурентів, серед яких можна назвати індійських фахівців і майстрів з різьблення по дереву із індонезійського острова Балі. Вони виготовляють витончені предмети релігійного культу, декоративні дзвоники, статуетки індуїстських богів та буддистських святих із міді, золота, срібла й бронзи, кинджали гуркхів. Великим попитом у світі користується непальський одяг, пашміна, шалі та предмети побуту, вовняні килими. Питна вода, що поки що продається у обмежених кількостях, може стати одним із головних експортних товарів країни,

враховуючи високу якість льодовикової води річок Гімалаїв та її забрудненість в Індії і Бангладеш, викликану перенаселенням та значною концентрацією в північній Індії, через яку протікають потужні річки Ганг і Брахмапутра, низько технологічних шкідливих виробництв. У придбанні мінеральної води Непалу надзвичайно зацікавлена Індія, яка має намір повністю забезпечити якісними напоями та електроенергією свої перенаселені північні штати, де періодично спостерігаються спалахи епідемії інфекційних хвороб, які розповсюджуються через вживання води [10].

Однією з найбільших проблем економіки Непалу на перспективу залишається значне перевищення імпорту над експортом і в результаті цього – хронічне негативне торговельне сальдо. Це спричинено тим, що Непал змушений імпортувати недешеві нафтопродукти через індійську територію, яка сама їх завозить з-за кордону, а частково видобуває в долинах штату Ассам чи в оффшорній зоні біля Мумбаю. Внаслідок цього пальне в країні досить дороге, що позначається на продовольчих цінах. Особливо це стосується продуктів першої необхідності, які перевозяться на пустельні захід та північ. З Індії масово імпортуються також добрива, вкрай необхідні у сільському господарстві. В Непалі немає і власного військово-промислового комплексу, що ставить країну перед необхідністю постійних витрат на озброєння в умовах громадянської війни та наявності потенційної військової загрози з боку великих сусідів. А згідно з міждержавними домовленостями Непал може імпортувати зброю тільки через територію Індії. Технологічно відстала економіка країни, яка, до того ж, має малий розмір, приречена на хронічне негативне сальдо зовнішньої торгівлі з Китаєм та Індією, аж поки не буде розвинено величезний гідроресурсний потенціал Гімалаїв та не запрацює на повну потужність туристична галузь [11].

Економічну слабкість і залежність Непалу в питаннях транзиту товарів від території Індії офіційний Катманду традиційно намагається компенсувати за рахунок торгівлі

своїм унікальним стратегічним розташуванням між КНР та Індією, дипломатично маневруючи між обома країнами. Як велика буферна держава, Непал періодично грає то з однією, то з іншою країною, намагаючись отримати від них економічні дивіденди у відповідь на політичні чи стратегічні привілеї, що надаються їм офіційним Катманду. Індія не може ігнорувати Непал, оскільки для неї відносини з цією країною завжди мали важливе стратегічне значення. Державний рубіж між обома країнами простягнувся на 1751 км, проходячи прикордонною зоною таких штатів, як Сіккім, Західна Бенгалія, Бігар та Уттар-Прадеш. Між Непалом і КНР діє 28 переходів, 3 з яких функціонують цілий рік, незважаючи на складні природні умови й періодичні природні катаклізми. Для Індії Непал є життєво важливою країною, що має кордон з китайським Тибетом завдовжки понад 1450 км, а столиця Індії місто Делі знаходиться всього лише в 320 км від непальського кордону [12].

Отже, перший чинник зацікавленості офіційного Делі в стабільності свого північного сусіда – це потенційна китайська загроза, реальність якої підкріплюється неврегульованими прикордонними спорами між Індією та Китаєм щодо демаркації кордону в Тибеті та спогадами про війну між ними від 1962 р. Другий – можливість того, що нестабільність у Непалі викличе потік біженців до бідних і перенаселених штатів півночі та північного сходу Індії, ще більше дестабілізуючи обстановку в них, загостривши конкуренцію за некваліфіковані робочі місця. Індійська політична еліта добре пам'ятає хаотичну й погано продуману деколонізацію Індостану 1947 р. та війну 1971 р., що призвела до відокремлення Бангладеш, адже ці події супроводжувалися величезним напливом зuboжілих біженців до Індії, що породило величезні соціально-економічні проблеми й загострило латентний сепаратизм в її північно-східних прикордонних штатах.

Після проголошення незалежності Індії політична еліта країни спочатку не виявляла особливої зацікавленості до свого північного сусіда. Але коли в 1950 р. Китайська народна армія почала встановлювати свій контроль над Тибетом, Непал

миттєво посів важливе місце у зовнішньополітичній стратегії Індії, адже КНР стала безпосереднім сусідом Індії, а Непал перетворився на буферну державу між ними. Для виведення міждержавних відносин на якісно вищий рівень, сторонами було підписано основоположний договір про дружбу та співробітництво 1950 р. Він включав дві важливі складові частини. Пункти угоди щодо питань безпеки були вигіднішими для індійської сторони. Зокрема, йшлося про те, що сторони інформуватимуть одна одну про непорозуміння з третьою країною, яке може загрожувати дружнім відносинам між ними. Вони не запрошуватимуть на свою територію іноземних громадян, діяльність яких може мати негативний вплив на безпеку іншої сторони. Непал зобов'язався імпортувати зброю винятково через територію Індії й надавати перевагу придбанню індійських озброєнь. Передбачалась можливість спільного патрулювання кордону Непалу з КНР індійськими та непальськими прикордонниками. Ці положення угоди гарантували, що Непал залишиться дружньо-нейтральним щодо Індії у потенційному індійсько-китайському конфлікті та буде співробітничати у галузі забезпечення національної безпеки винятково з офіційним Делі [13].

У свою чергу, індійська сторона зробила певні поступки в економічній галузі: договір передбачав національний режим для громадян іншої країни, тобто непальці могли вільно подорожувати до Індії, працювати там як у приватному секторі, так і в державному, купувати нерухоме майно та відкривати власний бізнес. Громадянам Непалу заборонялося займати тільки посади в державному управлінському апараті Індії. Ці положення угоди були вигіднішими для Непалу з його високим рівнем безробіття і поширеною бідністю. В принципі, офіційний Делі пішов на значні жертви, забезпечивши громадян Непалу правом на вільне пересування своєю територією. Справа в тому, що відкритий кордон є джерелом великих незручностей для Індії, оскільки його активно використовують підривні елементи з третіх країн, які не можуть потрапити до Індії через її кордони в інших регіонах. Це було

засвідчено подіями, пов'язаними з викраденням ісламськими фундаменталістами індійського літака ІС-814 в аеропорту Катманду в грудні 2000 р. Крім терористів, прозорий кордон безперешкодно перетинають і контрабандисти. Через прикордонні індійські штати Бігар та Уттар-Прадеш проходить основний шлях контрабанди товарів та траффікінгу людей, особливо членів з гірських племен Непалу, що їдуть до портових міст Індії. Взагалі штат Бігар зажив слави найбільш криміногенного в індійській федерації, він вважається північною „столицею” контрабандистів. Таким чином, на кордоні між обома країнами утворилася велика „чорна дірка”, повністю невідконтрольна прикордонним органам влади [14].

У тому самому році був укладений торговельний договір між обома країнами, який зазнав певних модифікацій у 1961 та 1971 рр. Зокрема, в нього було внесено поправки, які дозволяли надання Індією своєї території для торгівлі Непалу як з третіми країнами, так і між окремими частинами своєї території. Передбачалася також боротьба прикордонних служб Індії та Непала з „північного” контрабандою, під якою малися на увазі дешеві китайські товари. В цілому, Індія дозволяє преференційний безмитний доступ до свого ринку майже 95 відсоткам непальської продукції.

У 1965 р. Індія та Непал підписали угоду про постачання зброї королівській армії, згідно з положеннями якої Індія зобов'язалася оснастити 17 тис. непальських військово-службовців сучасною вогнепальною зброєю і тренувати на своїй території офіцерський корпус цієї країни. Зі свого боку, офіційний Катманду пообіцяв, що не передаватиме індійські спецвироби третій країні. Угодою також передбачалося, що у випадку неможливості забезпечення подібного постачання необхідні спецвироби армії Непалу нададуть зі своїх арсеналів США та Великобританія. Пояснення подібного пункта полягає в тому, що в цей період політика провідних західних країн була антикитайською та протиіндійською через прикордонну війну 1962 р. в Гімалаях [15].

Як результат домовленостей між сторонами та особливого географічного положення Непалу на Індії припадає 40 % зовнішньої торгівлі Непалу, на території високогірного королівства функціонує 265 спільних підприємств, створених за участю індійського капіталу, індійські інвестиції становлять 36 відсотків інвестицій в економіку країни. Індія виступає монопольним постачальником на ринок країни комп'ютерів і комп'ютерних програм, електроніки, ліків, транспортного обладнання, хімікатів та пального, продуктів харчування, спецій і цукру. Індійські підприємства побудували в Непалі аеропорт, 22 мости, великий метраж автомобільних шляхів, включаючи найдовший непальський багатосмуговий хайвей Махендра Радж Марг, який простягнувся на 1024 км зі сходу країни на захід. Хоч ці об'єкти дорожньої інфраструктури створювалися з огляду на індійські інтереси, проте вони зробили країну значно „ближчою” до центральних регіонів Індії і сприяли розвитку прикордонної торгівлі [16].

Планується також невдовзі завершити залізницю, яка опосередковано поєднає через територію Північної Індії індійський порт Колкату та прикордонні райони Непалу. Зрозуміло, що величезний торговельний дефіцит з Індією дуже непокоїть керівництво гірської країни, яке шукає шляхи для виправлення подібного положення. В цьому контексті пропонується участь Індії в освоєнні велетенських гідро-ресурсів Непалу з подальшим експортом непальської електроенергії на північ Індії. Від такого проекту виграє і Індія, адже незадовільний рівень прямих закордонних інвестицій в її північні регіони пов'язаний саме з постійними затримками з постачаннями електроенергії на підприємства та ситуацією, яка склалася тут навколо крадіжок електроенергії населенням. З іншого боку, створена гідроенергетичними проектами залежність Індії від Непалу може спровокувати втручання Індії у внутрішні справи останнього.

Однобокість орієнтації зовнішньої торгівлі Непалу не могла не непокоїти політичну еліту цієї країни, тому офіційний Катманду, побоюючись занадто великої залежності від Індії,

поступово починає заgravати з Пекіном. У свою чергу, КНР не бажала вирішувати спірні питання із індуїстським королівством з позиції сили, побоюючись, що така політика підштовхне Непал до ще більшого зближення з Індією. Потепління відносин між обома країнами починає спостерігатися на початку 60-х років, тобто саме тоді, коли Китай остаточно встановив свою владу над Тибетом і розпочав прикордонні сутички з Індією. Вже в 1961 р. спільна китайсько-непальська комісія з демаркації кордонів врегулювала всі неузгодженості щодо кордонів між обома країнами. Через три роки китайське керівництво зробило жест доброї волі щодо до офіційного Катманду: були повернуті всі кошти непальських купців, що торгували зі своїми тибетськими партнерами до початку китайської військової експедиції до Тибету. Під час індійсько-китайської прикордонної війни 1962 р. Непал залишився нейтральним, побоюючись посваритися зі своїми потужними сусідами [17].

Після індійсько-китайського конфлікту 1962 р. Непал дозволив Китаєві побудувати 110-кілометрове стратегічне шосе від китайського перевалу Кодарі до північних околиць Катманду, чим викликав велике занепокоєння у офіційного Делі, де почали вважати, що шосе може бути використане китайськими військами для можливого прориву у Північну Індію, враховуючи існування старої дороги Катманду-Делі. Її надалі політична еліта країни намагалася обережно дистанціюватися від Індії. Взимку та влітку 1973 р. король Непалу Бірендра побував із офіційним візитом у Китаї, де став першим лідером країни Азії, якому було дозволено потрапити до Лхаси та відвідати палац Далай-лами в Поталі*. Король також урочисто відкрив пряме авіаційне сполучення з Китаєм за маршрутом Катманду – Лхаса. У вересні 1974 р. збуджений натовп непальців розгромив дипломатичне представництво і культурний центр Індії в Катманду, протестуючи проти

* Потала – монументальна біла фортеця з позолоченим дахом, збудована на висоті 3700 м. В середині будівлі розташовано Білий та Червоний палаци Далай-Лами, що складаються з 999 приміщень та 10 тис. храмів і святинь.

часткового захоплення індійськими військами Сіккіму. У відповідь Індія підняла вдвічі ціни на товари першої необхідності, які завозилися до Непалу через її території [18].

Важливим чинником, що загострив відносини Індії та Непалу, стала остаточна анексія в 1975 р. Індією маленької країни Сіккім, що прилягала до східних кордонів Непалу. Це викликало значне занепокоєння правлячої верхівки країни. У 1975 р. буквально через рік після індійських ядерних випробовувань у пустелі Тар в Поркхані, король Непалу Бірендра запропонував перетворити Непал в зону миру та постійного нейтралітету, що суперечило індійсько-непальській угоді про дружбу від 1950 р. і було спробою індуїстського королівства відмежуватися від Індії в питаннях оборони й забезпечення національної безпеки. Ще через три роки Непал виступив з дипломатичною ініціативою, суть якої полягала в тому, що транзит товарів країни, у якої немає виходу до морських шляхів сполучення, є її невід'ємним правом, а не поступкою, досягнутою за рахунок торговельних привілеїв, наданих Непалом Індії. Локалізований конфлікт між обома країнами сягнув апогею у 80-ті роки минулого століття, коли Непал почав спрямовувати свій офіцерський корпус на навчання до Пакистану й Китаю, що було відкритим викликом офіційному Делі і виглядало дещо непродумано, враховуючи, що більша частина складних збройних систем Непалу була придбана саме в Індії і тільки індійські інструктори могли навчити непальців оперувати ними. Кульмінація загострення міждержавних відносин між обома колишніми союзниками настала у 1988 р., коли для армії Непалу було придбано в Китаї системи протиповітряної оборони та ліцензійні автомати Калашникова, що також суперечило одній із статей договору 1950 р., згідно з якою Непал або купував зброю у Індії, або імпортував її через територію Індії [19].

Пошуки Непалом контрбалансу викликали роздратування Індії і очікувано закінчилися запровадженням нею торговельної блокади і тимчасовим припиненням транзитних прав непальців на індійській території в 1990 р. У результаті

індійських заходів у Непалі почав відчуватися гострий дефіцит речей першого вжитку і навіть склалися передумови для екологічної катастрофи, оскільки населення почало масово вирубувати ліси на гірських схилах, щоб компенсувати втрату індійських нафти та вугілля, які використовувалися для опалення приміщень. Король Непалу Бірендра був змушений пообіцяти, що країна надалі орієнтуватиметься на ВПК Індії, він також дипломатично оголосив, що Непал придбав китайські спецвироби не з політичних мотивів, а керуючись їх більш помірною ціною та простотою в експлуатації. Відтоді обидві країни не наближалися до такої кризи у відносинах, яка мала місце в 1990 р., хоча індійська політична еліта періодично робить зауваження непальському королю щодо його авторитарного стилю правління. Теоретично Непал може виступити природним наземним мостом між Індією та Китаєм, який буде експлуатуватися, доки не будуть вирішені проблемні питання індійсько-китайського кордону. Так що, країна, будучи затиснутою між двома противниками, в майбутньому зіграє позитивну роль в їхньому зближенні.

Враховуючи економічні труднощі та складне геополітичне положення Непалу, буде доцільним припустити, що країна переживає також епоху політичної нестабільності. Непальська держава була створена в 1769 р., коли представник войовничої народності гуркхів Прітхві Нарайян захопив долину Катманду та об'єднав навколо неї дрібні феодальні гірські князівства, оголосивши цю територію „справжнім Індостаном”. Створення Непалу відбулося за рахунок симбіозу індійських емігрантів – раджпутів з місцевим монголоїдним населенням, де перші стали правлячою елітою. У своїй політичній історії Непал пережив кілька складних етапів, коли влада концентрувалася в руках королів або прем'єр-міністрів династії Рана. З 1846 по 1951 рр. раджпутська сім'я Рана керувала королівством, постачаючи його політичній еліті спадкових прем'єр-міністрів та дружин для непальських королів. При цьому королі відігравали в державних справах переважно церемоніальну роль. У 1951 р. в країні було відновлено повноцінну

королівську владу за допомогою Індії. В обмін на свою підтримку офіційній Делі зажадав демократичних перетворень у країні, і непальський король Махендра оголосив в 1959 р. перші демократичні вибори, на яких і перемогла проіндійська партія Непальський національний конгрес. Однак вже в 1960 р. король відмовився від демократичних експериментів та почав заgravати з КНР, дозволивши побудувати стратегічні дороги між Непалом та Китаєм. З того часу влада монарха була абсолютною, а на місцевому рівні питаннями самоуправління займалися лояльні до нього ради-панчаяти. В 1990 р. під впливом масових виступів населення країна перетворилася на конституційну монархію. Король Бірендра передав управління поточними справами обраному парламентом прем'єр-міністрові, була започаткована багатопартійність та скасована система місцевих рад-панчаятів. У країні з'явилася низка політичних партій, найбільш впливовими з яких стали проіндійський Непальський національний конгрес та Комуністична партія Непалу [20].

Сам перехід до демократії дався королю Бірендрі з великими труднощами. Вважається, що він пішов на цей крок під тиском масових акцій протесту, спричинених індійською блокадою, коли в крамницях зникли основні товари народного споживання і розпочалася гостра паливно-енергетична криза. Власне зміни в політичному житті країни, що принесла з собою конституція, не перетворили її на повноцінну парламентську монархію. Король продовжував зосереджувати в своїх руках значну владу: його не можна було притягнути до суду за скоєні злочини, а майно королівської сім'ї не підлягало оподаткуванню та відчуженню на користь держави, категорично заборонялося проводити аудит на підприємствах, що належали його родині. Більше того, на короля не можна було подати до суду, заборонялася будь-яка критика його родичів у засобах масової інформації. Монарх також зумів зберегти за собою право розпускати уряд та парламент, він і надалі залишався символом єдності в багатонаціональній країні, де мешкало багато етнічних груп, налічувалося 92 мови, функціонувала

кастова система й існував поділ на буддистів та індусів [21]. Враховуючи строкатість суспільства географічну відособленість багатьох регіонів країни, самі непальці не бажали, щоб Бірендра був повністю позбавлений влади, бо він міг відігравати стабілізуючу роль у країні. В повному обмеженні повноважень короля Непалу не була зацікавлена й Індія, яка вважала, що на нього одного легше впливати, ніж на цілий парламент.

Недосконалість політичної системи Непалу, що виявилася у збереженні королівською родиною багатьох нечуваних у демократичних країнах прав, та поширена бідність населення в північних і західних регіонах призвела до громадянської війни. З 1996 р. у 5 західних регіонах країни бойові дії проти чинної влади розпочали маоїсти – ліворадикальні повстанці, що відкололися від офіційних прокомуністичних партій Непалу та сформували воєнізовану організацію. Вони вимагають повалення монархії, створення безкласового суспільства й проголошення народної республіки. Маоїсти легко знаходять собі прибічників у зубожілих районах країни, де процвітає безробіття та бідність. Методи боротьби подібні до тих, якими послуговуються традиційні ліворадикальні партизанські рухи напади на місцеві державні адміністрації, поліцейські дільниці, міністерські установи й навіть на вчителів сільських шкіл. Під час війни загинуло, за різними даними, від 2,5 до 10 тис. осіб, переважно мирних жителів. У західній пресі короля іронічно називають губернатором Катманду, натякаючи на те, що непальська армія не в змозі контролювати більшу частину заходу та півночі країни. Маоїсти встановили тимчасові уряди в 7 районах Непалу, де вони збирають революційні податки, творять правосуддя, виконують адміністративні функції. З'явилася інформація, що маоїстам допомагають гуркхи, які мешкають у тих самих районах і тренують радикальну молодь, яка має намір взяти в руки зброю для боротьби проти центрального уряду. Офіційний Делі дивиться з острахом на розгортання громадянської війни в Непалі та на можливу перемогу маоїстів, які, ймовірно, будуть орієнтуватися на

комуністичний Китай. Серед деяких вимог маоїстів вже звучали такі, як скасування Непалом „нерівноправного” договору 1950 р. з Індією [22]. Затягування громадянської війни також загрожує Індії напливом біженців із Непалу. І підґрунтя для побоювань дуже серйозні, враховуючи нещодавні трагічні події на політичному Олімпі країни, що призвели до ще більшої політичної нестабільності.

Одне з пайбільших потрясінь політичної системи трапилося в Непалі 1 червня 2001 р., коли кроун-принц і наступник трону Діпендра, як вже згадувалося, вбив з автоматичної рушниці 55-річного короля Непалу Бірендру (який був при владі в 1972-2001 рр. і встиг здобути неабиякий авторитет серед населення центральних регіонів Непалу, як земне втілення бога Вішну*) разом з його дружиною та ще 6-ма членами королівської родини. Згодом сам нападник помер у госпіталі від вогнепальних ран, які він завдав собі сам, а новим королем став непопулярний серед населення 44-річний молодший брат вбитого короля Гіянендра Бір Бакрам Шах Дев (з 1955 р. всі непальські королі додавали до свого імені титул Бір Бакрам). Новий монарх не користувався значним авторитетом у суспільстві, оскільки уособлював консервативне крило королівської родини. Ще від 1990 р. він був відомий тим, що активно відмовляв короля Бірендру від лібералізації політичного життя Непалу, закликаючи дати збройну відсіч активістам, що виступали за демократизацію країни. Нового короля безпідставно вважали одним з найбагатших олігархів, оскільки він був власником багатьох готелів, чайних плантацій та тютюнових фабрик. Велике незадоволення серед населення, яке очікувало почути правдиві дані щодо причин смерті короля Бірендри, викликало пояснення спеціальної слідчої комісії, створеної з ініціативи нового короля, яка у своїй доповіді підкреслила, що зброя вистрелила сама в руках кроун-принца. Ще більшу підозру викликав той факт, що й Гіянендра

* Бог Вішну – один з трьох найвищих богів в пантеоні індуїзму, що займався оберіганням всесвіту. Його дружина Лакшмі є богинею багатства, а сам бог любить подорожувати на царниці птахів Гаруді.

під час стрілянини був нібито випадково відсутній у палаці. Багато жителів країни не могли повірити, що майбутній наступник трону міг наважитися на подібне масове вбивство. Країною прокотилася хвиля заворушень, оскільки населення [23].

Король Гіянендра прийшов до влади у досить несприятливий час. У країні тривало маоїстське повстання, що безпосередньо впливало на рівень туристичних надходжень до бюджету, а сам Гіянендра не мав легітимності в очах населення через своє сумнівне минуле та непрозоре розслідування вбивства короля Бірендри. Не додають йому популярності й авторитарні тенденції у внутрішній політиці країни. Так, у лютому 2005 р. він вирішив відправити у відставку уряд і перебрати на себе всю повноту влади в Непалі. Причому король оголосив про те, що обмеження демократії запроваджується аж на три роки, до того часу, поки не буде вирішена проблема маоїстів. Офіційний Делі дуже гостро відреагував на ініціативу непальського короля, підкресливши, що подібні дії тільки підсилять популярність маоїстів серед простого населення. З різкими демаршами виступили дипломати з ЄС та США, які заявили, що ці заходи є неприпустимими. „Переворот” Гіянендри загрожував Непалові економічною катастрофою, бо країна диспропорційно залежна від зовнішніх джерел фінансування, що в умовах громадянської війни й викликаній нею економічної кризи може стати причиною колапсу усього народногосподарського комплексу. Особливо постраждає Непал, якщо на короля серйозний тиск вирішить чинити Індія, яка поки що поводить себе не досить стримано, пропонуючи королю відновити демократію та запросити представників маоїстів до уряду.

Яким же вбачається вихід із складного становища, в якому опинилася країна? Опозиційні партії стурбовані поведінкою короля, якій намагається сконцентрувати всю владу в своїх руках, а маоїсти вимагають взагалі відмови від монархії та створення перехідного уряду до проведення виборів. Схоже, що король Гіянендра переоцінив свій вплив на політичну

ситуацію в країні, адже через півроку після розпуску уряду проти нього виступають вже не тільки маоїсти, а й також головні політичні партії країни – Непальський національний конгрес та Комуністична партія Непалу. Особливо небезпечною для Гіянендри може виявитися позиція Непальського національного конгресу, який на своєму партійному з'їзді 1 вересня 2005 р. виступив проти того, щоб в країні існувала (конституційна) монархія. Збройним силам країни не вдалося також завдати рішучої поразки маоїстам, враховуючи обмежені кошти на оборону, які виділяються з державного бюджету, складний рельєф місцевості, що сприяє веденню партизанської війни, а також наявність багатьох невдоволених політикою короля серед місцевого населення, яке допомагає повстанцям. Тиск головних донорів (ЄС, США та Індії), врешті-решт, змусять Гіянендру шукати компроміс всередині країни, бо для повномасштабної конфронтації з опозицією державна машина занадто слабка [24]. Фактично за таких умов підтримка Індії може стабілізувати ситуацію в країні.

Дещо іншу геополітичну вагу для Індії в Південній Азії має королівство Бутан. Це карликова країна, площа якої становить 47 тис. км², а населення не перевищує 2,5 млн. осіб. Тільки в 1907 р. в Бутані при підтримці британців була встановлена абсолютна монархія. Ізольована гірська країна має топографію, що дуже нагадує непальську: високі гірські системи Східних Гімалаїв відокремлюють її від КНР, саме на бутано-китайському кордоні сконцентровано більшість із 20 семи-тисячних вершин Бутану і знаходиться найвищий пік країни – гора Кула-Кангрі заввишки у 7553 м. А от кордон між Бутаном та Індією проходить по рівнинній місцевості, причому Бутан з трьох сторін оточений такими індійськими штатами, як Ассам, Аруначал-Прадеш і Західна Бенгалія [25].

Бутан також важливий для Індії переважно зі стратегічних та економічних міркувань. Як гірська країна, що частково контролює потоки води Індостану, Бутан забезпечує північно-східні райони Індії водними ресурсами й електроенергією. Як затиснута між Індією та Китаєм стратегічна смуга землі, Бутан

виступає своєрідним буфером між обома регіональними наддержавами, маючи спільний кордон з Індією завдовжки понад 700 км. Як країна з незначним військовим потенціалом, що прилягає до сепаратистських північно-східних штатів Індії, південний Бутан перетворився на місце, де переховуються бойовики з цих регіонів Індії і влаштовують табори такі небезпечні групи, як Об'єднаний фронт визволення Ассаму й Національний демократичний фронт Бодо.

Проголошення в 1949 р. КНР, яка висунула територіальні претензії на весь Тибет та на його „п'ять пальців”, серед яких були згадані Непал, Сіккім, Бутан і Ладакх, викликали велике занепокоєння в Індії та Бутані. Зайняття китайськими військами Тибету було вкрай непопулярним серед жителів Бутану, які теж практикували буддистську віру ламаїстської гілки. Побоювання Індії та Бутану підштовхнули їх до тісного союзу, спрямованого проти КНР. Тому з тих пір індійсько-бутанські відносини регулюються основоположним договором про дружбу від 1949 р., положення якого і досі не зазнали істотних змін. Згідно з ними, Індія зобов'язалася не втручатися у внутрішні справи Бутану, а уряд цієї країни обіцяв, у свою чергу, йти у руслі індійської зовнішньої політики. Офіційний Делі погодився передати „Землі дракона, що гримить” (так називають свою країну бутанці) 32 тис. квадратних миль території в гірській області Діванігірі. Договір встановлював вільний торговельний режим для підприємств обох країн і національний режим для громадян Індії та Бутану, що перебували на території сусідньої держави. Був там і досить важливий для Бутану пункт про безкоштовний транзит бутанських товарів через територію Індії. В договорі фігурувала стаття про процедуру екстрадиції злочинців, яка повинна була доповнюватися укладенням спеціальної угоди з цього питання. Бутан мав право імпортувати зброю або з Індії, або за допомогою Індії, і не міг реекспортувати її до третіх країн [26].

Отже, на відміну від КНР, у 50-ті роки минулого століття Індія не претендувала на територію Бутану й зуміла прив'язати

його до себе економічно. Принагідно зазначимо, що офіційний Делі з гнучкістю дотримувався положень цього договору, оскільки дозволив Бутанові проводити власну зовнішню політику. Хоча після програної КНР війни 1962 р. в неодноразово лунали заклики анексувати Бутан, який був „слабкою” ланкою в східній зоні гімалайської оборони Індії проти Китаю, індійська політична еліта на це так і не наважилася. Більше того, в договорі 1949 р. не було пункту, який би передбачав захист Індією території Бутану, або положень, що санкціонували б вступ індійських військ на територію країни у випадку загострення внутрішньо-політичної ситуації в ній. У 1963 р. Бутан, скориставшись лобіюванням його інтересів з боку Індії, як лідера Руху Неприєднання, приєднався до Плану Коломбо*, а в 1971 – вступив до ООН, у 1985 р. увійшов до угруповання ПААРС. У 1968 р. в столиці Бутану було відкрито індійське представництво (India House), що остаточно засвідчило, що Індія визнає право цієї країни на самостійну зовнішню політику. В 1974 р. міністр закордонних справ Бутану оголосив про те, що його країна буде „вибірково прислухатися до порад Індії в своїй зовнішній політиці” [27].

Тут доречно зазначити, що в цілому офіційний Делі був зацікавлений в тому, щоб Бутан перетворився на активного члена світової спільноти, адже в такому разі претензії КНР на частину його території могли б негативно сприйматися у світі, зокрема в ООН, яка б вкрай болісно сприйняла би зайняття Бутану китайськими військами. У свою чергу, Бутан вступав до міжнародних організацій також через те, що його правляча еліта мала певні побоювання й перед Індією, яка досить несподівано в 1974-1975 рр. анексувала сусідній з ним Сіккім. Ще однією причиною активної зовнішньої політики офіційного Тхімпу було бажання отримувати гуманітарну й економічну допомогу з якомога більшої кількості джерел та

* План Коломбо – міжнародна організація економічної взаємодопомоги, створена країнами Співдружності Нації в 1950 р. в Коломбо (Шрі-Ланка). Слугує механізмом допомоги заможних країн Співдружності бідним.

залучити інвестиції в свою економіку, де до останнього часу домінувало первісне господарство.

Виразом самостійності Бутану став той факт, що Індія дозволила йому вести складні переговори щодо демаркації кордонів з КНР. У 1998 р. кілька раундів напружених консультацій між Бутаном і Китаєм завершилися підписанням угоди про підтримання миру на кордоні, згідно з положеннями якої на 500-кілометровому державному рубежі обох країн сторони відмовлялися від будь-яких односторонніх акцій, які могли порушити статус-кво. Але в 2004, а згодом і в листопаді 2005 р. парламент Бутану звинуватив КНР в таємному будівництві мережі доріг на території країни. Пам'ятаючи, чим закінчилося подібне прокладання шляхів сполучення в 1962 р. для Тибету, бутанські парламентарі забили на сполох [28].

В економічній сфері індійська сторона стала головним спонсором перших п'ятирічних планів розвитку Бутану (1961-1966 та 1966-1971 рр.), побудувавши гідроелектростанцію, цементні заводи в Пендені та Дунгзамі, дороги. З 1960 р. в гірське королівство працює досвідчена місія індійських геологів, яка досягла значних успіхів у розвідці нових родовищ вапняків, міді, гіпсу й тальку. Бутан – відсталая високірна країна, де переважна більшість населення займається примітивним сільським господарством або скотарством. Цікаво, що частина бюджету країни формується за рахунок надходжень від експорту марок та туризму, який розвивається тільки з 1974 р., коли країна вперше за свою історію стало відкритим для іноземців. Тому значення економічної допомоги Індії важко переоцінити. Індійські фахівці допомагають Бутанові в розбудові його гідроенергетики, бо ці проекти сприяють розвитку північно-східних штатів Індії, які відчувають гострий дефіцит електроенергії. Гідроенергетичний проект Чукха (336 мегаватт) забезпечує постачання електроенергії до Західної Бенгалії та Ассаму. Зараз добудовується значно потужніший об'єкт Тала (орієнтовно 1020 мегаватт) на річці Вангчу. Індія планує „здати під ключ” ще два гідровузли загальною потужністю в 1500 мегаватт. Про значення цієї

галузі для економіки Бутану свідчить той факт, що країна отримує 40 % валотних надходжень від електроенергії, яка постачається до Індії в рамках тільки одного проекту Чукха [29].

Індія забезпечує країну 13 наземними переходами і транзитними послугами для товарів. „Земля дракона, що гримить” життєво зацікавлена в практичній реалізації концепції субрегіонального співробітництва, яка включатиме економічне зближення північно-східних регіонів Індії, Бутану й північної частини Бангладеш. У 2005 р. Індія і Бутан підписали угоду, згідно з якою залізниці, що проходять через штати Ассам та Західна Бенгалія, будуть продовжені до прикордонних міст цього королівства, а це означає, що на перспективу Бутан отримає доступ і до залізничної мережі Бангладеш. Було витрачено значні кошти з індійського бюджету на покращення покриття автомобільних доріг, що поєднують обидві країни, а також побудовано низку об'їзних магістралей, які уникають небезпечні зони сходження гірських лавин або зсувів ґрунту. Лише у 2003 р. Індія виділила Бутанові в якості допомоги суму в 8920 млн. рупій – більше, ніж вона витрачає щороку на утримання своїх дипломатичних представництв за кордоном [30].

Природно, що інвестуючи такі значні кошти в економіку Бутану, Індія хоче отримати від цієї країни поступки в інших питаннях, зокрема у боротьбі з тероризмом. Понад десятиліття індійська сторона закликала офіційний Тхімпу закрити табори для підготовки, відпочинку та лікування індійських сепаратистів, що були відкриті тут у односторонньому порядку бойовиками з північно-східних штатів Індії. Бутан тривалий час відмовлявся зробити це, обґрунтовано побоюючись, що фактично декоративна армія країни не готова до ведення бойових дій проти бойовиків. Нарешті у грудні 2003 р. війська обох країн провели операцію під кодовою назвою „Очистити все”, яка передбачала знищення таборів та конфіскацію зброї індійських сепаратистів, що переховувалися у джунглях південно-східного Бутану. Король Джігме Ванчгук погодився на цю операцію тільки за умови, що вона закінчиться повним вигнанням сепаратистів, а індійський уряд не зупиниться на

півшляху для проведення сепаратних мирних переговорів з ними. Це рішення далось королеві з великими труднощами, оскільки бойовики погрожували йому „жахливими наслідками”, пообіцявши „принести війну на бутанську землю”. Індія виказала своє задоволення військовою операцією, погодившись продати за пільговою ціною зимову форму, стрілецьку зброю, військові джипи та прилади нічного бачення для армії Бутану. За співпрацю в боротьбі проти бойовиків король був удостоєний найвищої дипломатичної честі, яку можна отримати в Індії, – двічі побував на святкуванні Дня Республіки Індії як особливо почесний гість [31].

Третьою державою Гімалаїв, яка понад 24 роки виступала в якості ще одного буфера між Індією та Китаєм, був Сіккім. Ця карликова країна з площею в 7,2 тис. км² знаходилася безпосередньо між Непалом та Бутаном, з одного боку, та між Китаєм і Індією – з іншого, опинилася в надзвичайно складній ситуації. В силу своєї унікальної географії Сіккім мав без перебільшення критичне значення для Індії. За його територією лежала вузька смуга Західної Бенгалії, яка поєднувала Індію з її сепаратистськими північно-східними штатами. В 1965 р., під час індійсько-пакистанської війни Китай погрожував здійснити вторгнення до Індії через цю ділянку кордону і відрізати північно-східні штати від решти території країни, а від 1967 р. через гірські перевали Сіккіму вели артилерійські дуелі китайська та індійська армії. Таким чином, зайняття Сіккіму китайськими військами могло викликати відокремлення від Індії схильних до сепаратизму північно-східних штатів. Деякі політики в Індії висловлювали своє побоювання щодо можливого виникнення Великої гімалайської федерації чи конфедерації, яка могла складатися з Непалу, Бутану й Сіккіму, де провідну роль міг відігравати, за підтримки КНР, опозиційний щодо Індії Непал. Це поставило під сумнів вплив Індії на малі гімалайські країни. Тому індійське керівництво на початку 70-х років неодноразово підкреслювало той факт, що Сіккім є ще одним принцевим штатом, який не потрапив до Індійської федерації тільки завдяки добрій волі першого

прем'єр-міністра країни Джавахарлала Неру. 9 квітня 1975 р. Сіккім остаточно опинився під владою Індії, перетворившись на її найменший північний штат [32].

Захоплення Сіккіму індійськими військами пройшло майже непомітно для світової спільноти, адже ця карликова країна керувалася у своїй зовнішній політиці договором про дружбу з Індією від 1950 р., який передбачав, що Індія контролюватиме її зовнішню політику, оборонні питання та комунікації. Тому від 1950 р. там перебували індійські війська, які після програної війни в Тибеті 1962 р. мали чисельний склад, що дорівнював трьом дивізіям. Фактично світова спільнота й так вважала Сіккім протекторатом Індії, а після прийняття офіційним Делі рішення про анексію гірської країни достатньо було перевести частину індійських військ із кордонів з КНР та ввести їх до столиці і блокувати королівський палац. Так Сіккім став заручником індо-китайського суперництва у Високих Гімалаях в 1975 р. Але в кінцевому рахунку Індія цією акцією купила собі спокій на східних кордонах, а Китай в 2005 році погодився визнати Сіккім складовою частиною Індії.

Висновки. Отже, політика Індії щодо малих країн Гімалаїв визначається насамперед її регіональним суперництвом з Китаєм. Анексія індійськими військами Сіккіму в 1975 р. не тільки забезпечила Індії стратегічну глибину в потенційному конфлікті з КНР, а й унеможливила скоординовану і ворожу політику гімалайських королівств щодо Індії в майбутньому. Слабкі й розділені територією Індії Непал та Бутан повинні були обрати зовнішньополітичну орієнтацію на Індію чи на Китай. В силу географічних, релігійних та історичних факторів Бутан і Непал зробили свій вибір на користь союзу з Індією. Досить великий за своїми географічними розмірами та чисельністю населення Непал намагається проводити незалежну від Індії політику, але офіційний Делі тримає в руках продовольчу й енергетичну безпеку цієї країни та її зовнішню торгівлю. Індія може відіграти роль посередника в громадянській війні в Непалі, чим ще більше посилить свій вплив на нестабільне королівство. Бутан, який, на відміну від Непалу,

має територіальні суперечності з КНР, повністю йде у фарватері зовнішньої політики Індії в усіх питаннях регіональної політики, демонструючи самостійність тільки тоді, коли йдеться про надання йому зовнішньої допомоги з розвинутих країн світу. В принципі, інакше це ізольоване гірське королівство проводити свою політику не може, адже без торгівлі з Індією та її щорічної фінансової підтримки на нього чекає економічний крах. До речі, короля країни Ванчгука знає в обличчя вся Індія, оскільки він приблизно двічі на рік приїздить сюди з офіційним візитом, що свідчить про його зацікавленість у розвитку відносин з цією країною.

Таким чином, Індія й надалі зберігатиме сильні позиції в Бутані й Непалі, використовуючи насамперед економічні важелі впливу. Проте роль цих країн, як буферних смуг землі між Індією та Китаєм може в майбутньому нівелюватися. Як відомо, 2006 р. оголошено роком індійсько-китайської дружби, а у відносинах „слона” та „дракона” стає помітною відлига. Тому малі гімалайські країни можуть перетворитися на важливі транзитні території, що будуть використовуватися в торгівлі між Індією та КНР.

Використана література

1. Вся Азия: Географический справочник/Авт.-сост.: Алексеев Б.А., Алексеева Н.Н., Даньшин А.И. и др. – М.: ООО „Издательство АСТ”: „Муравей”, 2003. – С.182.

2. Murthy Padmaja. India and Nepal: Security and economic dimensions // Strategic analysis. – 1999. – Number 9.

3. Також там.

4. Nepal and Bhutan country study. – Washington: American university, 2000. – P. 126-128.

5. Dixit J.N. India's foreign policy and its neighbors. – New Delhi: Gyan publishers house, 2001. – P. 198-203.

6. Thapliyal Sangeeta. Movement of population between India and Nepal: Emerging challenges // Strategic analysis. – 1999. – Number 5.

7. Nepal and Bhutan country study. – P. 54-56.

8. Також там. – P.87-89.
9. Krakauer Jon. Into thin air. – New York: Anchor books, 1998. – P.13.
10. Bhargava K.K., Khatri Sridar. South Asia 2010: Challenges and opportunities. – Bangalore: Konark publishers limited, 2001. – P. 203.
11. Nuruzzaman M.D. SAARC and subregional cooperation: domestic politics and foreign policies in South Asia // Contemporary South Asia. – 1999. – Number 8. – P. 312-314.
12. J.N.Dixit. India's foreign policy and its neighbors. – New Delhi: Gyan publishers house, 2001. – P.47-49.
13. Murthy Padmaja.
14. Chellaney Brahma. Fighting terrorism in Southern Asia: The lessons of history // International security. – 2002. – Vol. 26. – Number 3.
15. David van Praagh. The greater game. India's race with destiny and China. – Quebec: McGill -Queen's university press, 2003. – P. 326.
16. Murthy Padmaja. India and its neighbors: The 90-s and beyond // Strategic analysis. – 2000. – Number 8.
17. David van Praagh. – P.331-332.
18. Також там.
19. Dixit J.N. – P. 78-81.
20. David van Praagh. – P. 319-322.
21. Энциклопедия стран мира. – М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2004. – С.724.
22. Pattanaik Smruti. Maoist insurgency in Nepal: examining socio-economic grievances and political implications // Strategic analysis. – 2002. – Number 1.
23. Caspar Fithin. Nepal -- royal murders // Oxford analytica weekly column. – 2001. – June 7.
24. Q and A: Nepal crisis //BBC news: Nepal edition // (http://www.news.bbc.co.uk/1/hi/world/south_asia/2707107.stm).
25. Энциклопедия стран мира. – С. 702-703.
26. Murthy Padmaya. Indo-Bhutan relations: serving mutual interests // Strategic analysis. – 1999. – Volume 23. – Number 1.
27. Також там.

28. Bhutan lawmakers accuse China of encroachment // Hindustan times. – 2005. – November 30.

29. Mitra Subrata. The reluctant hegemon: India's self-perception and South Asian strategic environment // Contemporary South Asia. – 2003. – Number 12. – P. 414.

30. India, Bhutan sign landmark accords // NDTV news. – 2005. – January 25.

31. Bhattacharjee Arun. Bhutan army sees action at last // Asia times. – 2003. – December 19.

32. David van Praagh. – P. 353.

Глава 9. Індія в інтеграційних процесах на півострові Індостані

На перший погляд, на Південноазіатську асоціацію регіонального співробітництва (ПААРС або SAARC – South Asian Association of regional cooperation) очікують непогані перспективи для того, щоб стати ефективним регіональним угрупованням. Сім країн, що є її членами (Індія, Пакистан, Бангладеш, Шрі-Ланка, Непал, Бутан, Мальдівські острови), разом мають населення, яке становить п'яту частину жителів Земної кулі, а Індія, Пакистан та Бангладеш входять до переліку десятки найбільш населених країн світу. Крім демографічних показників, важливу роль відіграє геополітичне розташування регіону. Південна Азія знаходиться на своєрідному, стратегічно важливому кордоні між Західною та Південно-Східною Азією, цей район ізольований від іншої частини континенту природною стіною Гімалаїв, а населення є практично невичерпним резервуаром робочої сили, в т.ч. кваліфікованої, що створює певні передумови для приходу до нього прямих закордонних інвестицій. До того ж, великі країни субконтиненту тривалий час існували в складі однієї імперії, у них спільне культурне минуле, раніше функціонувала єдина фізична та транспортна інфраструктури, були поширені англійська мова спілкування та близькі правові системи, переважна частина яких зберегла британські юридичні норми. На Південну Азію припадає три відсотки земельної площі світу, 21 % населення та лише 2 % абсолютного світового ВВП, що не відповідає потенціалові цього регіону світу [1]. По-суті, існують непогані умови для перетворення півострова Індостан на ще один осередок інтеграційних процесів. У главі ставиться завдання з'ясувати причини виникнення цього інтеграційного об'єднання, дослідити особливості його діяльності, розкрити перспективи зближення країн ПААРС та проблеми, які ускладнюють співробітництво у цій регіональній організації.

Уперше ідея про необхідність створення інтеграційної організації, яка об'єднала б усі країни Південної Азії, була

запропонована 2 травня 1980 р. диктатором Бангладеш Зія Рахманом, який, серед інших причин, хотів легітимізувати свою владу на регіональному рівні після кривавого військового перевороту 1975 р. Звичайно, до такої пропозиції підштовхували й міжнародні чинники, такі як введення радянських військ до Афганістану (та розкол країн Південної Азії у поглядах щодо ставлення до цієї події) і другий нафтовий шок на близькому сході після перемоги ісламської революції в Ірані у 1979 р. [2]. Певну роль у процесі зближення країн Індостану відіграло усвідомлення їх правлячими елітами необхідності регіональної інтеграції та лібералізації торговельно-інвестиційного режиму, щоб "йти в ногу" зі стрімким розвитком країн сусідньої Південно-Східної Азії, де в результаті орієнтування на експорт народногосподарських комплексів з'явилася категорія „нових азійських тигрів”, та монархій Перської затоки, що процвітали завдяки нафтовидобувній економіці-рантє, а також країн Східної Азії. Півострів Індостан залишався одним з небагатьох регіонів Азії, де не відбувалося економічної лібералізації, тому подібна ситуація вимагала негайного виправлення.

Поява інтеграційної організації полегшувалася тим, що лідерів країн Південної Азії, як представників колишніх колоній Великобританії, регулярно запрошували на самміти Співдружності Націй. Вони були добре обізнані з принципами діяльності цієї організації. Крім того, деякі позитивні риси можна було запозичити у створеної в 1967 р. АСЕАН, яка довела свою високу ефективність в умовах різновекторності інтересів її членів, серед яких були мусульманські, буддистські та християнські країни. Диктатор Зія запропонував запозичити найкраще в обох угруповань. Спочатку проведення зустрічей у верхах (саммітів) передбачалося у неформальній атмосфері, на зразок тієї, яка панує під час засідань Співдружності Націй. Прийняття рішень мало відбуватися через консенсус, досить істотно місце у плані функціонування організації відводилося також принципів невторчання у внутрішні справи країн-членів та неформальним консультаціям між політичними

елітами країн ПААРС. Це було дуже важливо з огляду на хронічний індійсько-пакистанський конфлікт, який міг зірвати роботу організації [3].

Ідея створення регіональної організації була запропонована у слушний час. Політична еліта Шрі-Ланки розпочала проводити ринкові перетворення ще в 1977 р., а часткова лібералізація економіки Індії була започаткована в 1985 р. під проводом прем'єр-міністра Раджіва Ганді, в Бангладеш перші ринкові реформи здійснювалися в 1987 р., а в Пакістані – 1988 р. Тобто спостерігалася певна синхронізація економічної лібералізації у більшості країн Південної Азії. В 1990 р. закінчилася холодна війна, а після виведення в 1989 р. обмеженого контингенту радянських військ з Афганістану Сполучені Штати тимчасово втратили геополітичний інтерес до цього регіону Азії, але виказали зацікавленість до його економічного освоєння. КНР також не могла активно впливати на регіон у зв'язку із заклопотаністю внутрішніми політичними проблемами, що знайшли своє концентроване відображення у подіях на площі Тяньаньмін влітку 1989 р. Зі зникненням суперництва наддержав у регіоні склалися сприятливі міжнародні умови для його мирного господарського розвитку. До того ж, початок 90-х років ХХ ст. характеризувався як період прориву інформаційних та телекомунікаційних технологій і сприяв інтеграційному зближенню держав. Отже, ПААРС мала непогані стартові умови для того, щоб через кілька років перетворитися на дієву регіональну організацію.

До пропозиції Зія Рахмана в цілому прихильно поставилися малі країни Південної Азії, але Індія та Пакістан спочатку її не сприйняли, чим і пояснюється затяжна пауза між появою ідеї інтеграційного об'єднання в 1980 р. та її практичним втіленням у 1985 р. Індійське керівництво вважало, що будь-яка країна зможе „регіоналізувати” свої двосторонні суперечності з Індією і через організацію здійснювати політичний тиск на офіційний Делі. А у правлячих колах Пакістану існувала переконаність, що нова організація буде використовуватися Індією для поширення свого економічного домінування на інші

країни Південної Азії, оскільки від лібералізації торгівлі в її рамках виграла, у першу чергу, економічно найпотужніша на Індостані країна. Тільки пропозиція Бангладеш, згідно з якою з проекту угоди було відхилено положення про розгляд в організації питань регіональної безпеки, двосторонніх спорів та політичних суперечностей, дозволила залучити Індію до програми ПААРС. Великий інтерес до цієї організації на ту пору виявив новий прем'єр-міністр Індії Раджів Ганді, який після загибелі Індіри Ганді у 1984 р. прийшов до влади під гаслом модернізації індійської економіки та її відкритості для навколишнього світу. Тому поява ПААРС і участь в ній Індії якраз відповідали економічному курсові нового лідера. Врешті-решт офіційний Ісламабад теж вирішив приєднатися до регіональної організації з остраху бути маргіналізованим у регіоні, адже географічне розташування Пакистану певним чином ізолює його від решти країн Індостану, а неучасть в ПААРС взагалі поставила б країну у невідгідне становище. Процес узгодження проекту нової організації відбувався досить довго: у квітні 1981 р. на зустрічі заступників міністрів закордонних справ країн Південної Азії було окреслено основні напрями економічного співробітництва, затверджено принцип консенсусу при прийнятті рішень членами. На наступних зустрічах, які відбувались у 1982 та 1983 рр., зацікавлені сторони вирішили, що організація займатиметься налагодженням зв'язків між країнами винятково у так званих неконфліктних сферах, з її компетенції було виключено розгляд питань двосторонніх відносин, а також деякі актуальні проблеми регіонального та глобального характеру [4].

Ці чинники дали змогу прискорити процес створення організації, і вже на самміті в місті Дакка, який відбувався 7-8 грудня 1985 р., було вирішено створити угруповання під назвою Південно-азійська асоціація регіонального співробітництва. Декларативною метою діяльності організації було проголошено розбудову економічного благополуччя жителів Південної Азії завдяки прискоренню економічного розвитку, соціального прогресу та культурної взаємодії в

регіоні. Секретаріат ПААРС було відкрито у Катманду (в самому центрі міста, поруч із королівським палацом), оскільки непальський король Бірендра був одним з найпалкіших прихильників регіональної інтеграції. Подібна позиція Непалу пояснювалася кон'юнктурними причинами, адже країна, будучи надзвичайно залежною від Індії у своїй зовнішній торгівлі, життєво зацікавлена у зменшенні її впливу шляхом розвитку багатосторонньої співпраці в рамках ПААРС. П'ять регіональних центрів були розташовані в інших країнах Південної Азії. Структура організації складалася з Ради міністрів закордонних справ, члени якої зустрічаються двічі на рік для обговорення найбільш вагомих питань; Постійного комітету секретарів закордонних справ для вирішення поточних питань і пошуку нових галузей співробітництва; комітету з економічної співпраці та секретаріату. Передбачалися також зустрічі на найвищому рівні, які повинні були проходити не менше, ніж раз на рік по чергово в одній із столиць країн-членів. Діє ще 13 комітетів у таких питаннях, як розвиток співпраці в економічній та гуманітарній сферах. Рішення на всіх рівнях приймаються тільки консенсусом [5].

Як функціонує організація? На перший погляд, вона займається широким колом питань, адже до її компетенції включено торговельно-інвестиційний обмін, сільськогосподарське співробітництво, телекомунікації, освіту, культуру й спорт, довкілля та метеорологію, туризм, гуманітарну співпрацю і боротьбу з бідністю, транскордонним тероризмом, незаконним обігом наркотиків, поліцейське співробітництво. Враховуючи загрозу для регіону з боку природних катаклізмів, зацікавлені сторони створили у 1988 р. стратегічний резерв для гарантування продовольчої безпеки, мінімальний рівень запасів якого оцінювався у 200 тис. т. умовних харчових одиниць, а нещодавно його обсяг було збільшено до 241 тис. т. За зразком Співдружності Націй було вирішено в 1995 р. започаткувати технічний фонд для реалізації складних технічних проектів, програм із викорінення бідності та підтримки стабільності платіжного балансу в найвідсталіших

країнах Південної Азії. На жаль, можливості для співпраці в технічному полі залишаються незначними з огляду на обмежений бюджет, оскільки південно-азійський фонд (технічного) розвитку має статутний капітал лише в 5 млн. доларів. Технічна співпраця зводиться переважно до проведення семінарів, коротких тренувальних програм, стажувань, але не має істотного впливу на вирішення проблем малих країн Південної Азії [6]. Для організації ПААРС важливу роль відіграє орієнтація на боротьбу із соціально значущими проблемами. Наприклад, 1989 р. було оголошено роком боротьби з наркоманією, а 1995 р. – роком викорінення бідності. Власне ефект від проголошення подібних довгострокових завдань був незначним, враховуючи відсутність серйозного фінансування, яке мало виділятися для їх реалізації, але такі заходи справляють потужний пропагандистський ефект і дають змогу привернути міжнародну економічну допомогу для нагальних потреб регіону.

Незважаючи на велику кількість програм, над якими працюють постійні комітети ПААРС, найважливіше завдання організації вбачається все-таки в поглибленні економічної співпраці. В 1991 р. експертна група ПААРС завершила фундаментальну дослідницьку роботу „Регіональний огляд торгівлі, промисловості та сфери послуг”, яка стала підґрунтям для практичних рекомендацій урядам держав-членів щодо лібералізації торговельного режиму між країнами Південної Азії. Після цього було створено комітет з економічної співпраці для координації інтеграційних ініціатив, що складався з кількох спеціалізованих відділень, таких як міжурядова група з лібералізації торгівлі, міжурядова група експертів з координації переходу країн до зони вільної торгівлі, комітети стандартизації, митного контролю та правового забезпечення інвестицій. Першим кроком до лібералізації торгівлі й інвестицій у регіоні стала Угода про преференційну торгівлю, яка вступила у силу в 1995 р. Вона мала декларативний характер, її основні положення зафіксували принципи, на основі яких вестимуться переговори з лібералізації торгівлі.

Зокрема, передбачалася взаємність у наданні торговельних поступок, започаткування переговорів про зміни ставки тарифів (спеціальних раундів щодо надання торговельних поступок), визначення спеціальних потреб найменш розвинених країн та врахування їх у ході вироблення стратегії із скорочення митних тарифів, залучення до переговорів статей про всі товарні й сировинні групи, якими обмінюються сторони. Передбачалося, що представники країн проведуть узгоджувальну роботу щодо зменшення мита на перелік із 5000 сировинних і товарних груп [7].

Однією з найвизначніших угод, підписаних в рамках ПААРС, вважається Угода про поетапне створення зони вільної торгівлі в Південній Азії, яка набула чинності 1 січня 2006 р. Згідно з її положеннями, передбачається пофазова лібералізація усіх тарифів до 2016 р. Країни з найменшим рівнем розвитку (*least developed countries* – як це офіційно визначається за класифікацією ООН) повинні через два роки після її укладання знизити тарифи до 30 відсотків, а розвинені – до 20. Вже через п'ять років передбачається більш радикальне урізання тарифів – із 20 % до 0-5 % для розвинених членів, а через вісім років те саме повинні зробити країни з найменшим рівнем розвитку [8]. Таким чином відсталі члени організації матимуть значно більше часу для адаптації до нових торговельних умов і тимчасово зможуть використовувати сприятливіші умови торгівлі, вже недоступні для більш потужних країн Південної Азії. Проте досі не вирішено питання багатосторонньої угоди про уніфікацію подвійного оподаткування, не створено арбітражний суд ПААРС, не укладено багатосторонньої угоди про заохочення та захист інвестицій.

Отже, процес лібералізації триває, але оскільки із статуту організації фактично виключені питання політичної співпраці ефективність ПААРС варто визначати суто за рівнем торговельно-інвестиційного обміну. Однак і він не вражає. Через 10 років після створення організації на торговельний обмін між її членами припадало лише 0,9 % глобального

експорту та 1,1 % глобального імпорту. Не відбулося і приходу великих закордонних інвесторів. Так, у 1997 р. всі країни Азії залучили 300 млрд доларів прямих закордонних інвестицій, з яких частка держав Східної Азії становила 103 млрд. доларів, а Південної Азії – тільки 15 [9]. Ситуація не змінилася на краще і в новому тисячолітті. Торгівля між країнами-членами угруповання є абсолютно недостатньою, як для організації з таким велетенським демографічним та економічним потенціалом.

Особливе занепокоєння викликає в цілому низький рівень офіційного торговельно-інвестиційного обміну між обома найбільшими країнами Індостану – Індією та Пакистаном. Відомо, що на них припадає 90 % всього промислового виробництва Південної Азії, але при цьому обсяги торгівлі між ними не відповідають потенціалові сторін. Причини цього явища комплексні та досить складні. Насамперед країни активно не торгують між собою з політичних міркувань. Пакистан може купувати цукор та чайний лист безпосередньо у індійських виробників, але він робить закупки через треті країни. Індійські виробники цукру (Індія – один з найбільших у світі постачальників цього продукту з цукрової тростини) можуть забезпечити його транспортування „від дверей до дверей” за дванадцять годин до пунктів призначення у Пакистані, але пакистанські імпортери продовжують замовляти цукор у Бразилії. Подібний стан справ склався і з чаєм, який Пакистан частково імпортує із країн Східної Африки, а частково – із Шрі-Ланки. Індія є одним із найбільших видобувачів залізної руди, але до Пакистану вона завозиться з Австралії та Китаю. Вугілля до країни також надходить із КНР, незважаючи на те, що на території Індії є одні з найбільших у світі вугільні родовища. 90 % потреб у хімікатах Пакистан покриває за рахунок імпорту з Угорщини, Польщі та країн Перської затоки, хоча прикордонний індійський штат Махараштра, а також потужний індустриальний коридор, що простягнувся від округу Делі на південь Індії, всесвітньо відомий своєю

розвиненою хімічною промисловістю і міг би постачати свою продукцію на пакистанський ринок [10]. А Пакистан зумів би змінити на краще загальний баланс зовнішньої торгівлі, оскільки він імпортує багато товарів із високою доданою вартістю із третіх країн, коли поруч існують дешевші індійські аналоги, наприклад, ліки, комп'ютери чи ті самі моторолери, вантажівки, шини та інші запасні частини для транспорту. Хоч індійська продукція і вважається більш дешевою та менш якісною, ніж її західні аналоги, рівень вимог до імпортних товарів у Пакистані є, в цілому, не високим.

Отже, економічна співпраця стала заручницею політичних суперечностей. Серед правлячих кіл країни існує побоювання занадто великої торговельної залежності від Індії, яка може обернутися для Пакистану ускладненнями під час можливого конфлікту між країнами, оскільки обидві сторони не є рівноправними в з економічного погляду. Тоді бойові дії будуть супроводжуватися економічним бойкотом з боку Індії, який миттєво викличе гострий дефіцит широкого асортименту товарів у Пакистані. Торгівля не розвивається також через те, що Індія, з її більш диверсифікованою та потужною економікою, може становити латентну загрозу для пакистанського товаровиробника. Офіційний Ісламабад побоюється, що якщо цілком лібералізувати імпорт, то дрібні підприємства країни, особливо ті, які належать до кустарного сектору, що є основною сферою зайнятості значного прошарку жителів міст, просто збанкрутують. Політична еліта країни добре пам'ятає, чим закінчився імпорт до сусіднього Ірану багатьох видів західної продукції, який зробив традиційний іранський базар в найбільших містах країни велетенським банкрутом в роки „Білої революції” 1973-1979 рр. Спроби навіть часткової лібералізації торгівлі з Індією в 1976 р. вже викликали масштабні виступи ділової еліти Пенджабу проти центрального уряду, через що їх довелося згорнути [11].

Пакистан не бажає підтримувати повноцінні торговельні відносини з Індією також через те, що робоча сила в ній дещо дешевша та має кращу кваліфікацію. Східний сусід матиме

конкуренту перевагу і в деяких галузях виробництва, бо на його території триваліший час функціонують експортні зони із закордонним капіталом. Індія традиційно проводить політику придбання ліцензій, що дає їй змогу запозичати новітні технології, а Пакистан до цього ще не дійшов, тому індійські продукти, які все-таки неконкурентноспроможні на вибагливих ринках ЄС, можуть з успіхом продаватися в усіх країнах Південної Азії. До того ж, після деколонізації Британської Індії на території Пакистану залишилося тільки 1414 промислових об'єктів, а на просторах Індії – 14677. До Пакистану емігрувало всього 6,3% робітників, які працювали в Британській Індії [12]. Додамо, що в роки „холодної війни” Індія отримувала великі обсяги допомоги з країн соцтабору та Західного світу. Відтоді пакистанський народногосподарський комплекс значно поступається Індії за рівнем індустріалізації та кваліфікації робочої сили, оскільки весь промисловий потенціал країни створювався з істотними труднощами в атмосфері індійсько-пакистанських воєн та несприятливого інвестиційного клімату в 60-80 роки ХХ ст.

Виявом побоювань правлячої еліти Пакистану є низькі обсяги двосторонньої торгівлі між країнами. Пакистанські підприємства мають доступ до індійського ринку, користуючись статусом найбільшого сприяння, наданим Індією ще в 1995 р. Однак офіційний Ісламабад відмовляється забезпечити подібний статус індійським компаніям, незважаючи на те, що він повинен це зробити в рамках домовленостей Світової організації торгівлі, членами якої є обидві країни. В результаті цього тільки 768 найменувань індійських товарів можна імпортувати до Пакистану. Вся інша продукція постачається до країни шляхом реімпорту, проходячи через порти великих торговельних посередників Азії – Об'єднаних Арабських Еміратів та Сінгапуру. Крім того, між країнами процвітає нелегальна торгівля, до номенклатури якої належать світлі нафтопродукти, шини, дрібні транспортні засоби. Офіційним шляхом Пакистан завозить до Індії фрукти, горіхи, бавовняне волокно, необроблену шерсть, а вивозить із неї цукор, ліки,

гуму та гумові вироби, пласмаси та хімікати, чай. У 2002-2003 роках обсяг торгівлі між країнами оцінювався в 236 млн доларів, а в 2003-2004 роках – вже в 476 млн [13].

Індія та Шрі-Ланка є природними торговельними партнерами, оскільки південний індійський штат Тамілнад відділений від острівної країни тільки вузькою протокою Полка. Економічне співробітництво полегшується завдяки тамільській діаспорі, яка проживає на Шрі-Ланці і має напрацьовані культурні та господарські зв'язки з етнічно близькими до неї жителями штату Тамілнад. Проте громадянська війна в країні і суперечлива участь у ній індійського миротворчого корпусу наприкінці 80-років минулого століття надзвичайно ускладнювала торговельно-інвестиційний обмін між обома державами, власне, як і політичні відносини на початку 90-х років. І сьогодні існують фактори, що обмежують двосторонню торгівлю. Постійні морські патрулі між Індією та Шрі-Ланкою, що перехоплюють допомогу, яка надходить до „Тигрів визволення Таміл Іламу”, та періодичні арешти шрі-ланкійською береговою охороною індійських рибалок, які ведуть несанкціонований вилов риби у територіальних водах цієї країни, відчутно позначаються на стабільності морських перевезень між материком та островом.

У 1998 р. сторони уклали Угоду про вільну торгівлю, що передбачала поетапну лібералізацію торгівлі. Це була перша подібна угода Індії з країною Південної Азії. Згідно з її положеннями, індійська сторона зобов'язалася негайно скоротити до нульової позначки тарифи на 1350 товарних груп, а Шрі-Ланка погодилася зробити те саме щодо 319, а також наполовину урізати тарифи на 839 видів товарів. Індія взяла на себе зобов'язання скасувати всі інші обмеження протягом 3 років, а ланкійці – за 8 років. Цікаво, що ця угода гостро критикувалася Пакистаном, який побачив у ній спробу Індії знайти нові експортні ринки після санкцій, накладених світовим співтовариством на неї через проведення п'яти ядерних вибухів у травні 1998 р. Але офіційний Делі керувався більш прагматичними мотивами, ніж тільки спробами

подолати міжнародну ізоляцію. Зокрема, на Шрі-Ланку припадає один відсоток зовнішньої торгівлі Індії, але, у свою чергу, ця країна завозить 14 % усього свого імпорту з Індії. З 2002 року обсяги двосторонньої торгівлі постійно зростають і перевищили позначку в 1 млрд. доларів. У 2004 ця цифра становила 1,7 млрд. доларів. Індія експортує до Шрі-Ланки цукор, бавовну, транспортні засоби, металопрокат, ліки, пшеницю та цемент. У зворотньому напрямку вивозяться спеції, мідь, папір. Важливе значення має постачання необроблених коштовних і напівкоштовних каменів із копалень острова до індійських підприємств оброблювального сектора. Індійські текстильні групи створюють спільні підприємства з шрі-ланкійськими партнерами, які вже мають преференційний доступ до американського та японського ринків. На острові за участі індійського капіталу було створено 147 спільних підприємств, в які вклали 450 мільйонів доларів [14].

Встановлено, що малі країни Південної Азії у своїй зовнішній торгівлі спираються переважно на Індію. Це особливо характерно для гірських Непалу та Бутану, які мають ізольоване геополітичне розташування. Із середини 50 років минулого століття спостерігається орієнтація їхніх політичних еліт на південного сусіда, що і зумовило різке збільшення торговельно-інвестиційних контактів із ним. Становленню широкого спектра двосторонніх відносин із пригімалайськими сусідами Індії сприяло підписання низки основоположних угод про співробітництво з Бутаном (1949 р.), Сіккімом (1949 р.) та Непалом (1950 р.), які були покликані підтвердити політичну й економічну прив'язку країн регіону до політики офіційного Делі. З 1975 року Сіккім є індійським штатом, а Непал та Бутан цілком залежні від транспортування товарів через індійську територію, оскільки тільки завдяки індійському транзитові вони отримують вихід до океанських торговельних шляхів. Непал має і альтернативне „вікно у світ”, яке проходить через Тибетський автономний район КНР, а Бутан, розташований у межах Східних Гімалаїв, у своїй зовнішній торгівлі повністю

залежить від доброї волі Індії, бо транспортна інфраструктура на китайському напрямку не розвинена взагалі. Політична еліта КНР майже ніколи не розглядала Бутан як стратегічного чи економічного партнера, що є цілком логічним, враховуючи його статус як країни-карлика з 2-мільйонним населенням та загальною площею у 47 тис. км². Відсутність помітного інтересу до країни з боку КНР робило Бутан диспропорційно залежним від Індії.

Крім географічного детермінізму, прив'язка Бутану до Індії визначається також гуманітарно-економічним чинником. Економіка країни, яка базується на примітивному ручному землеробстві та розведенні свійських тварин, не може повноцінно функціонувати без прибутків від туристичної галузі. Тому в роки загострення політичної ситуації в країні виникає великий дефіцит державного бюджету, що й визначає велику залежність офіційного Тхімпху від зовнішніх джерел фінансування. Власне Індія і виступає найбільшим міжнародним донором, оскільки її економічна допомога відіграла важливу роль у реалізації п'ятирічних планів розвитку, започаткованих урядом Бутану ще у 60-ті роки минулого століття. Починаючи з 1981 р. приблизний щорічний внесок Делі у програми промислового розвитку Бутану оцінюється в 30-40 % від їх загальної суми. Індія так чи інакше спонсорувала всі великі індустріальні проекти цієї країни. Індійські фахівці взяли участь у будівництві в місцевостях Чухка та Тала двох великих гідроелектростанцій, які забезпечують електроенергією Бутан та експортують її до індійських штатів Ассам і Західна Бенгалія. Тому в цілому не викликає подиву той факт, що майже вся зовнішня торгівля Бутану „зав'язана” на Індію, яка постачала не тільки промислове обладнання, а й надавала великі імпортні споживчі кредити під закупівлю власних товарів. З 1949 р. (рік захоплення Тибету Китайською народною армією) між обома країнами діє режим вільної торгівлі, а основні статті імпорту Бутану припадають на транспортне й капітальне обладнання, товари широкого споживання та нафтопродукти. Бутанські підприємства вивозять до Індії переважно продукцію

видобувного сектора (цінні породи гірського каменю), електроенергію, сировину для ліків і вовняні вироби [15].

Непал посідає зовсім інше місце в зовнішньополітичній стратегії Індії через те, що це – велика країна, яку за площею можна порівняти з Бангладеш, а за чисельністю населення – зі Шрі-Ланкою. Транзитна роль цього, єдиного у світі індуїстського королівства визначається тим, що воно виступає буферною зоною між Індією та Китаєм, що має й безпосередні економічні наслідки для обох країн. У результаті свого унікального географічного положення Непал перетворився на одну з найбільших контрабандних зон Південної Азії, через яку китайські товари нелегально потрапляють до Індії. На півдні, сході й заході країна має державний кордон із Індією, причому по його периметру не існує жодних природних бар'єрів, а три з найбільш населених штатів Індії мають спільний кордон із Непалом, що створює необхідні передумови для еміграції до них некваліфікованої непальської робочої сили та розвитку динамічного товарообігу [16].

Непал традиційно має велике від'ємне сальдо у торгівлі з Індією (воно коливається від 600 мільйонів до 1 мільярду доларів у 2000 роки), що визначається великою технічною відсталістю його народногосподарського комплексу та орієнтацією бюджету країни на надходження від сфери послуг, що функціонує досить нестабільно внаслідок громадянської війни. Потреба в імпорті зброї, пального, транспортних засобів та запасних частин до них, медикаментів, верстатів повністю задовольняються за рахунок ввезення їх із Індії. З іншого боку, дешеві китайські товари (переважно текстильні), які у великих кількостях заповнили Непал, згодом реекспортуються і до Індії, що дає певний прибуток непальським посередникам та зараховується як стаття місцевого експорту. Серед інших галузей торговельного обміну домінує переважно продовольство. Статистика двосторонньої торгівлі свідчить, що на Індію припадає дві третини зовнішньої торгівлі Непалу. Зокрема, в січні 2005 року індійська частка в експорті країни становила 65 %, а в імпорті – 63 %. Щодо інвестиційних потоків,

то Індія і тут перша. На цю країну припадає 35 % інвестицій в економіку Непалу, а США з 17 % вкладень знаходяться на другому місці [17].

Сьогодні фахівці вказують на те, що Непал може покращити негативний баланс у торгівлі з Індією завдяки експорту до її північних регіонів величезних гідроресурсів Гімалайських гір, як у вигляді електроенергії, так і питної води. Країна також щорічно отримує значні обсяги індійської допомоги, які використовуються для будівництва доріг та сучасних лікарень, шкіл. Так що говорити про те, що торговельно-інвестиційне співробітництво вигідне винятково Індії і є збитковим для Непалу, не доводиться.

Індія та Бангладеш мають необхідні природні передумови для розвитку торгівлі, оскільки території, на яких сьогодні розташовані Бангладеш та східні райони Індії, в колоніальну епоху становили адміністративну одиницю з чудово розвинутою транспортною інфраструктурою – провінцію Бенгалія, промисловим і транспортним вузлом якого виступало місто Калькутта – колишня столиця Британської Індії та один з її найбільших мегаполісів. Але через політичні протиріччя питання транспортного співробітництва в 70-90 роки минулого століття практично не обговорювалися. Тому тільки на сучасному етапі сторони узгоджують останні деталі мега-проекту „Транзит внутрішніми водами Індії та Бангладеш”, який повинен сполучити водні шляхи, що наявні між обома країнами, з їхньою залізничною мережею. Про застій в цій сфері співробітництва свідчить також той факт, що регулярне автобусне сполучення між обома країнами (за маршрутом Колката-Дакка) відкрилося тільки влітку 1999 року, а в 2005 році розпочалися переговори про поєднання автобусними лініями території Бангладеш та північно-східних штатів Індії. Пасажирські потяги взагалі не ходять між обома країнами, а авіаційні рейси поєднують переважно тільки один штат Індії (Західну Бенгалію) з Бангладеш.

Крім того, Бангладеш є країною з надзвичайно примітивним експортним сектором, який частково дублює експортні товари

Індії, але на нижчому технологічному рівні. Вона, як ми вже зазначали, є найбільшою за чисельністю населення серед категорії найменш розвинених країн світу (так званих *least developed countries*), а тому надзвичайно залежна від міжнародної фінансової допомоги. Тому прибутки від торгівлі з Індією взагалі не можна порівнювати з надходженням допомоги з-за кордону. Однак, Бангладеш залишається найбільшим торговельним партнером Індії в регіоні. Середньорічний обсяг торгівлі між країнами коливається в межах 1,6-1,8 мільярдів доларів США. Індія продає до Бангладеш зерно та інші продовольчі культури, бавовну, інструменти, скло та вироби із скла, кераміку, вугілля. З іншого боку, з Бангладеш до Індії завозяться сирий джут, неорганічні хімічні сполуки та шкіряні речі [18].

Бангладеш, поряд із Пакистаном, є країною, яка має чи матиме важливе стратегічне значення для Індії. Відомо, що одна з причин заворушень серед гірських племен на північному сході Індії – це відсутність економічного розвитку регіону та його погана забезпеченість комунікаціями на південному напрямку, що визначає неможливість для цих федеральних одиниць здійснювати торгівлю з навколишнім світом. Найближчий індійський порт Колката знаходиться занадто далеко, а Бангладеш не надає свою територію та портові споруди для транзиту товарів із північного сходу Індії до Бенгальської затоки. Для Індії розвиток північно-східної групи штатів шляхом забезпечення їм транзитних прав важливий ще й тому, що він дає змогу збільшити заможність Бангладеш через отримання нею транзитних платежів та розвиток безпосередньої торгівлі, що може частково зменшити потік нелегальних емігрантів із цієї країни, які щорічно масово перебираються до східних регіонів Індії [19].

Основною проблемою у торговельних стосунках обох країн є нелегальна або тіньова торгівля, яка істотно перевищує офіційну. Вона проходить переважно через Західну Бенгалію, чому сприяє лінгвістична й культурна спорідненість бенгальців, що проживають по обидва боки від державного

кордону, відсутність належного контролю за річковими рубежами, природні катаклізми в весняно-літній період, внаслідок яких кордони стають слабо контрольованими і їх переходять контрабандисти, значно вищі ціни на деякі види індійських товарів у Бангладеш. Нелегальний експорт товарів з Індії до Бангладеш припадає на такі товарні групи, як велосипеди, запасні частини до вантажівок та моторолерів, рис, цукор, сіль, нейлонові й бавовняні сарі, низькоякісні цигарки біді та бамбук. Із контрабандою не борються належним чином прикордонники як однієї, так і іншої країни, оскільки вона дає їм змогу швидко збагачуватися [20].

Отже, можна зазначити, що через своє центральне географічне розташування та більш диверсифіковану економіку Індія є важливим торговельно-інвестиційним партнером країн Південної Азії. Разом з тим економічні зв'язки країн регіону з Індією характеризуються високим рівнем нелегальної торгівлі та ускладнюються через наявність низки нерозв'язаних суперечок щодо ресурсів і територій. Доцільно назвати й інші конкретні причини, через які торговельно-інвестиційний обмін між країнами півострова знаходиться на низькому рівні, а створення ПААРС так і не змогло стати каталізатором залучення прямих іноземних інвестицій в економіку країн регіону.

По-перше, організація ПААРС фактично стала заручником хронічного індійсько-пакистанського конфлікту та в більш широкому значенні – індусько-мусульманського протистояння. Нагадаємо, що за релігійним сповіданням переважна більшість жителів трьох країн – членів ПААРС (Пакистану, Бангладеш та Мальдівських островів) є мусульманами, а в Індії і Непалі домінуючою релігійною групою населення є індуси. Питання важких умов життя мусульманської меншини в Індії та її протистояння з індуською більшістю, суперечливого статусу штату Джамму і Кашмір неодноразово ускладнювали стосунки Індії з Пакистаном та Бангладеш, призводили до погромів місць компактного проживання індуйстських меншин та храмів у

цих країнах, що супроводжувалося обміном гострими дипломатичними демаршами. Мусульманські радикали в Бангладеш та Пакистані навіть закликали бойкотувати індійські товари, як такі, „на яких є кров невинно вбитих мусульман”. Відсутність динамічної торгівлі між трьома найбільшими членами угруповання, а також потенційна можливість ядерного конфлікту між двома з них згубно позначаються на перспективах залучення до регіональних проектів прямих іноземних інвестицій. Неодноразово страждали спільні ініціативи в рамках організації через бажання Ісламабаду винести на обговорення в рамках саммітів ПААРС питання Кашміру. Політичні кола цієї країни розглядають налагодження торговельних відносин з Індією як спробу надати кашмірському конфліктові другорядного значення, замінити його суто економічними питаннями. Офіційний Ісламабад побоюється, що прийняття ним умов регіонального зближення, запропонованих Індією, надовго „заховає під килим” це питання. Багатосторонній торговельний режим, згідно з поглядами політичної еліти Пакистану, не може функціонувати в політичному вакуумі, тому потрібно спочатку вирішити питання мусульман Кашміру. Як для індійсько-пакистанських відносин, так і для регіону в цілому, характерна залежність торгівлі від політичних рішень щодо закриття кордонів й транспортних коридорів під час прикордонних конфліктів. Наприклад, артилерійська дуель на індійсько-пакистанському кордоні в штаті Джамму і Кашмір автоматично тягне за собою перекриття автомобільних доріг між штатом Пенджаб та промисловим центром Лахор у пакистанському Пенджабі. Подібні проблеми спостерігаються і на кордоні між Індією та Бангладеш, де сутички призводять до жертв серед місцевих селян та прикордонників. У результаті катастрофічно зменшуються обсяги двосторонньої торгівлі, на митницях відбуваються перевірки.

По-друге, Індія через свої географічні, територіальні, демографічні особливості вже одним існуванням теоретично

становить потенційну загрозу для навколишніх країн, які намагаються знайти контрбаланс проти „великого індійського брата” в союзі з третіми державами. Всі країни півострова мають певну індофобію, підґрунтям якої є намагання офіційного Делі відігравати роль регіонального лідера й нарощувати свій збройний потенціал. У Індії, через її географічні розміри, звичайно, зовсім інші потреби у забезпеченні національної безпеки, бо враховують вони не тільки загрози, що походять з регіону, а й Китай та США, протяжні морські та сухопутні межі індійської території. Ці чинники її сусіди не усвідомлюють. Індію звинувачують у намірі досягти контролю над Індійським океаном, але ж у цієї держави є берегова лінія великої протяжності та острівна зона, яку треба захищати. Інший аргумент індофобів організації полягає в тому, що Індія становить ядерну загрозу для регіону. Ще одне упередження проти офіційного Делі зводиться до чуток, що він зі своїми ресурсами й технологіями намагається економічно захопити ринки сусідніх країн, про що нібито свідчить значне позитивне сальдо торгівлі країни з членами ПААРС.

До того ж, Індія є єдиною державою регіону, війська якої так чи інакше побували в більшості його країн, досить згадати у цьому контексті індійсько-пакистанські війни та відокремлення Бангладеш, миротворчі операції на Мальдівських островах та Шрі-Ланці, індійські військові патрулі на непальсько-китайському кордоні. Ці події створюють враження у правлячих колах інших країн Південної Азії, що Індія намагається нав'язати їм, під виглядом посередництва у конфліктах, свою політичну волю. Побоювання сусідів щодо намірів офіційного Делі підсилюються і через те, що в Непалі, Бангладеш та на Шрі-Ланці є етнічні меншини, які споріднені з різними, в т.ч. впливовими сегментами населення, що мешкають на території Індії. Ці групи жителів (наприклад, таміли в штаті Тамілнад) можуть, в багатьох випадках впливати на ситуацію в Індії під час виборів, тому правляча еліта й офіційна опозиція повинні враховувати їхні інтереси [21].

Індія не відчуває загрози з боку більшості країн Південної Азії, але вона зацікавлена в тому, щоб у них панувала політична та економічна стабільність, яка сприятиме передбачуваності політичних відносин й не викличе ускладнень з біженцями. Щодо участі офіційного Делі у конфліктах на півострові Індостан, то тут ситуація, змальована політичними елітами країн регіону в темних фарбах, насправді не відповідає дійсності. Індія втручалася до справ сусідніх країн тільки на їхнє прохання та лише у тих випадках, коли її внутрішній безпеці загрожували наслідки подій у цих країнах, наприклад, хаотичний приплив біженців на її територію внаслідок військового конфлікту або поява підривних терористичних елементів з третіх країн.

Географічний детермінізм зіграв також важливу роль у тому, що країни з обережністю ставляться до Індії. Бангладеш, оточена з трьох боків індійською територією і залежна від цієї країни в питанні розподілу води річок, які беруть свій початок в північній та східній Індії, взагалі погрожує, у разі загострення відносин з офіційним Делі, надати свою територію для військових баз третій країні. Пакистан, який не має стратегічної глибини у можливому конфлікті з Індією, спрямовує всі сили на стримування свого східного сусіда, а не на торгівлю та інтеграційні проекти. Бутан і Непал продовжують залежати від індійської території у питаннях транзиту товарів та послуг, до того ж обидві країни, так само, як і Бангладеш, з трьох боків оточені Індією. Тому великі країни угруповання – Пакистан, Бангладеш та Шрі-Ланка і надалі шукатимуть альтернативні напрямки співробітництва країни поза межами регіону, союз з якими міг би збалансувати їхні асиметричні відносини з потужним сусідом.

Ці держави вбачають свого політичного й економічного партнера не в Індії, а в інших провідних державах світу, таких як Китай, Японія, США та члени ЄС. Kontakтами з ними вони намагаються підкреслити свою незалежність від „великого брата”. Подібне становище має безпосередній

вплив на економічне співробітництво між країнами. Зокрема, Бангладеш орієнтується у своїй торгівлі на США, Шрі-Ланка – на ЄС та Японію, Пакистан – на США і Китай. З середини 70-х років минулого століття офіційний Ісламабад намагається ототожнювати себе з регіоном Західної Азії та Перської затоки і робить дипломатичні кроки для того, щоб відігравати помітну роль в Організації економічного співробітництва разом з Туреччиною та Іраном, до складу якої входять також деякі пострадянські центральноазійські республіки. У 1980 р. Шрі-Ланка робила спроби стати членом АСЕАН, але це їй не вдалось. Проявом побоювання можливого гегемонізму Індії є те, що Пакистан не підтримує динамічних торговельних відносин з Індією, Бангладеш не надає свою територію для транзиту індійських товарів до північно-східних штатів Індії, Шрі-Ланка обережно ставиться до посередництва Індії в етнічному конфлікті з тамілами [22].

Різноманітність політичних режимів, які існували в регіоні, також обмежувала політичне співробітництво між ними. Насамперед демократична Індія, яка мала політичну систему парламентського типу, запозичену від Вестмінстерської моделі, викликала побоювання у військової верхівки Пакистану та Бангладеш, суворо централізованої монархії в Непалі, що опиралася на слухняні панчаяти. Політичні еліти цих країн були переконані, що Індія намагатиметься „експортувати” свої демократичні цінності до них для того, щоб створити стабільні проіндійські режими. Тому не дивно, що певна нормалізація відносин між Індією та її сусідами відбулася після лібералізації політичного життя в Бангладеш в 1991 р. й відмови короля Непалу від абсолютного контролю над своєю країною на користь інституції конституційної монархії приблизно в той же період [23].

Із щойно наведеного аналізу можна зробити висновок, що інтеграція країн півострова не буде глибокою через побоювання більшості країн Індії. Це усвідомлюють і правлячі кола в Делі. Зокрема, колишній міністр закордонних справ Індії Індер

Кумар Гуджрал* у 1996 р. запропонував достойний вихід з цього складного становища. В одній із своїх знакових промов він оголосив, що Індія, як найсильніша країна Південної Азії, може дозволити собі робити значні поступки своїм слабкішим сусідам. Відтоді в регіональній політиці країна керується так званою „доктриною Гуджрала”, тобто йде на односторонні поступки для нормалізації відносин з країнами Індостану. Доктрина робила наголос на п'яти важливих принципах – відсутність взаємності у поступках, жодна з країн Південної Азії не повинна надавати свою територію для підривної діяльності проти іншої країни, жодна з держав не повинна втручатися у внутрішні справи сусідньої держави, всі країни повинні поважати територіальну цілісність одна одної та вирішувати двосторонні суперечки шляхом мирних переговорів [24]. Зазначимо, що більшість положень доктрини так чи інакше запозичені з міжнародного права, тому на особливу увагу заслуговує лише перший принцип, який полягав у тому, що Індія у відносинах з регіональними країнами не очікує зустрічних поступок, надаючи своїм сусідам певні торговельні й інвестиційні привілеї. Політична еліта країни усвідомлює, що між Індією та її малими сусідами існує величезна різниця, тому офіційній Делі може досить безболісно для себе робити їм значні поступки. Подібні кроки з боку Індії добре прораховані, оскільки вона і без того має значне позитивне сальдо в торгівлі з іншими країнами Індостану і, через очевидні переваги свого диверсифікованого народногосподарського комплексу, навряд чи їх втратить. Проявом цього стало надання Індією односторонніх торговельних привілеїв усім країнам Південної Азії, а також укладення угоди щодо розподілу водних ресурсів річок Гімалаїв [25] з Бангладеш.

Індер Кумар Гуджрал запропонував також розглянути його ініціативу, що передбачала поділ регіону на три економічні

* Гуджрал Індер Кумар – один з найбільш досвідчених індійських дипломатів і відомий політик. Розпочав парламентську кар'єру в 1964 р., відтоді займав чимало важливих посад в державному апараті Індії. У 1997 та 1998 рр. обіймав посаду прем'єр-міністра країни, був міністром закордонних справ у 1989-1990 та 1996-1998 рр.

підгрупи на основі географії та народногосподарських зв'язків, які вже існували тоді. Сюди входять північно-східна група, що включає Бангладеш, Непал, Бутан та східну Індію; південна група, до якої належать Шрі-Ланка, Мальдіви і південна Індія; західна група, до якої входять індійські й пакистанські штати Сінд, Пенджаб та прилеглі до них частини Раджастхану [26]. Ця ініціатива покликана відтворити економічні зв'язки, які існували у регіоні до поділу Британської Індії. Пакистан, однак, розглядає доктрину Гуджрала як спробу маргіналізувати його у регіональних торговельних відносинах, вона нібито змушує Ісламабад надати такі самі привілеї країнам Південної Азії, які для них забезпечила більш економічно потужна Індія. Також, на думку пакистанських можновладців, створення деяких „зон зростання” в рамках ПААРС, що не включають до себе частини території Пакистану, можуть економічно ізолювати офіційний Ісламабад у регіоні. Тому правлячі кола цієї країни гостро розкритикували інтеграційні ідеї Гуджрала та публічно висловили незгоду з ними.

По-третє, інтеграція навряд чи буде успішною, якщо політичні системи країн, що інтегруються, надто нестабільні та характеризуються несталістю. В регіоні спостерігається досить велика різноманітність політичних режимів, тут є дві монархії з теократичним ухилом (Непал та Бутан), військова диктатура – Пакистан, чотири демократичні країни – Мальдіви, Шрі-Ланка, Бангладеш та Індія. Нестабільність буквально переслідує Бангладеш та Пакистан від перших днів їх створення. Справа в тому, що багато країн регіону століттями мали свою власну ідентичність та традиції державотворення, тому виявилися відносно стабільними після закінчення британської окупації. Наприклад, Індія зберегла ядро земель Британської Індії та всі найважливіші культурні центри, окрім міста Лахор, яке відійшло до Пакистану. Взагалі, Індія, Непал, Шрі-Ланка, Бутан та Мальдівські острови існували історично в географічних, національних та геополітичних кордонах. Пакистан був абсолютно новою країною, створеною в 1947 р., до того ж розділеною індійською

територією, яка утворилася під час хаосу, викликаного поділом Бхарату. В перші роки свого існування Пакистан був дуже заклопотаний своїми внутрішніми проблемами і не переймався питаннями зближення з іншими державами Індостану. Розселення біженців, проблема Кашміру та розподіл боргів і активів Британської Індії надовго відволікли керівництво країни від питань регіональної інтеграції. Влада в цій країні періодично змінюється шляхом військових переворотів, гостро стоїть проблема мусульманського фундаменталізму, сунітсько-шіїтського протистояння. А Бангладеш взагалі стала наймолодшою державою регіону і теж доволі нестабільною. Конфлікти в усіх інших країнах на комуналістському, кастовому та релігійному ґрунті розвинулися досить швидко. Проблема комуналізму характерна для трьох найбільших країн півострова – Індії, Пакистану й Бангладеш. У Пакистані вона одержала, як ми вже зазначали, назву „культури Калашнікова”. Велика кількість різних релігійних культів та вірувань, значна скупченість населення, низький рівень терпимості до чужої релігії та наявність великих запасів вогнепальної зброї роблять цю проблему дуже актуальною. Якщо в Індії комуналізм поширений як на півночі, так і на півдні, то в Бангладеш та Пакистані він зосереджений в зонах великих портових міст, що ускладнює ділову активність та відлякує інвесторів. До проблем, які визначають параметри нестабільності в країнах півострова Індостан, можна також зарахувати етнічний сепаратизм у північно-східних штатах Індії, Пенджабі й Кашмірі, відособленість племен белуджів, які проживають на Іранському нагір'ї, та пуштунів Пакистану, заворушення монголоїдних племен на схилах Чітагонгу в Бангладеш та таміло-сингалський конфлікт на Шрі-Ланці. Характерно, що Південна Азія є зоною концентрації біженців, що породжує численні гуманітарні проблеми [27].

Нестабільність є невід'ємною рисою практично всіх країн Індостану. Для Індії характерна хитка політична атмосфера, притаманна парламентській республіці з великою кількістю партій, які представляють тисячі етнічних груп. За останні

шість років уряд в країні змінювався тричі. Неодноразово прем'єр-міністри та видатні політичні діячі Індії гинули від рук терористів, а прихід до влади нових політиків супроводжувався зміною політичного, часом і економічного, курсу, як це мало місце за правління прем'єр-міністра Раджіва Ганді. Отже, в Індії уряд є коаліційним і залежить від волевиявлення багатьох етнічних та релігійних груп, кастового „волокна" суспільства. В Пакистані періодичні військові перевороти давно стали нормою політичного життя. В Непалі та на Шрі-Ланці триває, з певними перервами, громадянська війна, причому непальський король Гіянендра всіляко заохочує нестабільність у країні своїми непослідовними діями. 1 червня 2001 р. кронпринц Діпендра розстріляв усю королівську сім'ю з автоматичної рушниці, чим і поклав початок новому виткові хаосу в країні, адже новий король Гіянендра тривалий час тримав населення Непалу в ізоляції від правдивої інформації щодо вбивства членів королівської родини. Маоїстське повстання, яке розпочалося в Непалі в 1996 р., а у 2001 р. набуло нового розмаху не в останню чергу завдяки цій події. На початку 2005 р. король країни спровокував нову кризу, коли він розпустив уряд, звинувативши його у неспроможності укласти мирну угоду з повстанцями-маоїстами, і взяв на себе пряме керівництво кабінетом міністрів, обіцяючи відновити демократію через три роки [28].

Проте нестабільність політичних систем країн Індостану може слугувати їхньому зближенню, оскільки для боротьби з транс-кордонним тероризмом (під яким мається на увазі також регіональний сепаратизм), необхідна тісна міждержавна співпраця. Так, війська Бутану, наскільки можуть, проводять бойові дії з повстанцями, які проникають на його територію з північно-східних штатів Бангладеш, а Індія не допомагає маоїстам, що борються проти уряду Непалу. На жаль, є і протилежні випадки, такі як транскордонний тероризм у Кашмірі та проникнення повстанців з території Бангладеш до північного сходу Індії.

Внутрішня нестабільність змушує країни витрачати значні кошти на армію, служби безпеки та поліцейські сили,

одночасно скорочуючи витрати на екопомічні проекти. В таких умовах будь-яке зближення країн не може бути тривалим. Індія асигнує на оборону в середньому 15-17 млрд. доларів на рік, а Пакистан – 3,5 млрд. У Шрі-Ланці постійно ростуть військові витрати, що пов'язано з бажанням уряду остаточно покінчити з рухом „Тигри визволення Таміл Ісламу”. В 1985 р. вони становили лише 214 млн доларів, а в 1995 р. вже перевищували 670 млн. доларів. У 2001 р. асигнування на армію оцінювалися майже у мільярд доларів. У 1995 р. на кожну тисячу лікарів Індія мала 4 тис. солдатів, Пакистан – 9000, Бангладеш – 6000, Непал – 35000, Шрі-Ланка – 25000 [29].

Регіон через своє стратегічне розташування в роки холодної війни був перенасичений вогнепальною зброєю. Вважається, що пакистанська міжвідомча служба розвідки одержала від ЦРУ понад 400 тис. автоматів Калашникова та 900 систем „Стінгер” і британські протиповітряні переносні ракетні комплекси „Бловпайп” для проведення операцій у Афганістані проти обмеженого контингенту радянських військ. Тільки частина цієї зброї була використана в Афганістані. Відтоді, як Радянські війська вивели з цієї країни регіон, невідомо у чіїх руках знаходяться ще 560 систем. Ще одне місце контрабанди зброї – це сусідня з Індостаном М'янма. В Пакистані функціонують сумнозвісні збройні базари. Дарра – найбільший у Пакистані ринок зброї, який знаходиться в зоні проживання племен пуштунів, у 40 км від Пешавару [30]. Транскордонний тероризм і пов'язана з ним торгівля зброєю та наркотичними речовинами найбільше хвилюють індійських прикордонників, які посилюють охорону кордонів й ретельно переглядають усі вантажі. Це позначається на ефективності товарообігу, оскільки Індія має центральне географічне розташування і від чіткого функціонування її транзитних шляхів залежить регіональна торгівля.

По-четверте, на можливість інтеграції впливають природні бар'єри та демографічні чинники, а також абсолютна невідповідність фізичних розмірів країн-членів ПААРС: Індія, Пакистан та Бангладеш є великими, надзвичайно пере-

населеними країнами, а Бутан та Мальдівські острови можна назвати справжніми демографічними карликами, які через свої малі географічні розміри мають обґрунтовані побоювання щодо своїх великих сусідів. Індія має спільний кордон з усіма своїми п'ятьма сусідами, а вони відокремлені одна від одної її територією. Тому, по-суті, офіційне Делі блокує торгівлю ворожих йому країн між собою. Так, Непал, Бутан та Бангладеш майже не підтримують торговельно-економічних стосунків з Пакистаном наземним шляхом через непоступливу позицію Індії в цьому питанні. Наземна відстань між Лахором і Даккою становить 2300 км, якщо товари перевозити по уявній прямій лінії транзитом через територію Індії. Якщо ж їх транспортувати водним шляхом, це буде значно дорожче й довше, бо сама відстань збільшиться до 5 тис. км. З географічного погляду Непал та Бутан близькі тільки до Індії, а Шрі-Ланка й Мальдівські острови взагалі знаходяться поза материковою Південною Азією, знову ж таки, більше тяжіючи до Південної Індії. Розташований поруч з Індією Пакистан є головним регіональним суперником цієї країни, більша частина кордону між ними на південному заході проходить пустельними зонами Тару та Кацького Рану, а на півночі державний рубіж проведено по лінії контролю за припиненням вогню у високогірному штаті Джамму і Кашмір. Єдиний наземний транспортний маршрут сьогодні – це переїзд між однойменними штатами Пенджаб Індії та Пакистану. Між обома країнами не існує функціонуючих залізниць, які значно дешевші, ніж автомобільний транспорт, а це ускладнює зв'язок Пакистану з Непалом, Бутаном та Бангладеш [31]. У цілому, дуже складна географія Південної Азії, яка включає замкнені в гірському просторі Непал та Бутан, вкриті дельтами річок Бангладеш та ізольовані від півострова Шрі-Ланку й Мальдівські острови, що становлять собою великий конгломерат дрібних коралових островів, не створює умов для економічного зближення.

По-п'яте, якщо зупинитися на економічних чинниках, то очевидною стає та обставина, що країни мають подібний

експортний потенціал (чай, бавовна, одяг, джут, прянощі), але різні рівні економічного розвитку – від космічної високо-технологічної держави Індії до орієнтованої на експорт джутових волокон та примітивних текстильних виробів Бангладеш. Для держав південно-азійського регіону характерна низька взаємодоповнюваність економік, їхня базова однотипність, наявність домінуючого, орієнтованого на експорт плантаційного сектора економіки та пов'язаної з ним переробної промисловості. Тут простежується досить висока частка аграрного сектора у виробничій інфраструктурі, примітивність технологій, які використовуються при виробництві товарів. На світових ринках члени ПААРС виступають не партнерами у виробничій кооперації, а скоріше великими конкурентами. Так, усі країни організації ведуть між собою запеклу боротьбу за ринки текстилю розвинених країн – особливо США й Канади. Бангладеш, Пакистан та Індія конкурують в сфері шкіряних виробів та морепродуктів, Індія і Шрі-Ланка – на вивезенні до Японії прикрас та експорті чаю до переважної більшості країн світу. Виникає і парадокс відсутності масштабного інвестиційного обміну між країнами ПААРС, адже для них характерна певна одноманітність природних ресурсів, незначна різниця в заробітній платні робочої сили та її переважно низька кваліфікація. Суть парадоксу полягає ще й у тому, що диверсифіковану економіку та кваліфіковану робочу силу має тільки Індія, в якій і без того сконцентровано основний південно-азійський капітал. Інші країни можливо і бажали б вкласти кошти в індійську економіку, але в них відчувається дефіцит вільних фінансових ресурсів [32].

Таке становище склалося через відсутність масштабних інвестицій із зовні регіону, які несуть з собою західну культуру виробництва та новітні технології. Прямі закордонні інвестиції (ПЗІ) у великих обсягах не надходять до Південної Азії через декілька причин. Насамперед переважна більшість жителів у всіх країнах півострова Індостан має дуже низький рівень накопичень, не здатна купувати імпортні товари, для багатьох

із них і споживча продукція власної промисловості є нездійсненою мрією. Три чверті жителів Індостану мешкають у аграрних районах та ведуть низькопродуктивну обробку землі, що у поєднанні з фрагментацією угідь породжує бідність і майнові конфлікти. Нестача інвестицій у народногосподарських комплексах країн ПААРС частково може бути пояснена малим розміром місцевого ринку в одних країнах та відсутністю платоспроможності серед населення – в інших [33]. В умовах глобалізації дешева робоча сила, яку пропонує Південна Азія, вже давно не є головним показником привабливості для потенційних інвесторів, оскільки вигідніше розміщувати виробництво у стабільному Китаї, ніж у Південній Азії з її латентними конфліктами, загрозою ядерної війни та природними катаклізмами. Країни не мають значних запасів міжнародно визнаної „твердої” валюти і неконвертованість більшості грошових одиниць країн-членів ПААРС нерідко призводить до бартерної торгівлі. У поєднанні з валютним контролем, що практикується в більшості з них, це робить регіон непривабливим для іноземних інвесторів:

Якість робочої сили також викликає багато нарікань. Південна Азія – один із найвідсталіших регіонів світу, країни його практично очолюють перелік найбідніших в Азії. Так, за показником людського розвитку для країн, що розвиваються, на початку 2000 р. держави Південної Азії посідали такі місця: Шрі-Ланка – 90 місце, Мальдіви – 95, Пакистан – 138, Індія – 139, Бангладеш – 147, Непал – 152, Бутан – 155. Хронічна злиденність в регіоні є важливою проблемою, адже серед приблизно 1,4 млрд. осіб сумарного населення 515 млн. осіб живуть в абсолютній бідності, отримуючи на день до одного долара США, а це становить 40 % усіх бідняків у світі [34]. У більшості країн діє неадекватна система вищої освіти – цей ресурс надається переважно дітям політичної, економічної та військової еліти. У Південній Азії мешкає половина всіх неграмотних світу, дві третини з яких складають жінки, 200 млн. осіб не мають доступу до елементарних санітарних умов, 337 млн – до якісної води, а ще 400 млн голодують [35].

З 1947 р. в Південній Азії почалися процеси внутрішнього розвитку, в результаті яких економіки країн регіону стали ізольованими одна від одної. Стратегія економічного зростання, започаткована в більшості країн субконтиненту, передбачала імпортозамінюючу індустріалізацію. Вона здійснювалася аж до середини 80-х років за домінуючої ролі держави. Лібералізація економіки в другій половині 80-х років не пододала всіх негативних наслідків тривалого державного протекціонізму. Отже, для всіх країн характерне постійне державне втручання в економіку та зарегульованість, що включає власність на енергетичний, транспортний і фінансовий сектори, можливість видавати дозволи. Зарегульованість викликає неформальну торгівлю та ухиляння від сплати податків, в такій економічній системі надзвичайно зростає роль чиновників-корупціонерів. У результаті хибної економічної політики держави Південної Азії перетворилися на великих одержувачів міжнародних споживчих кредитів, спрямованих не на розвиток економіки, а на проїдання, бо наявних ресурсів істотно не вистачало для боротьби з демографічним вибухом. Це визначило високий рівень зовнішньої заборгованості, яка, у поєднанні з перенаселенням та його економічними наслідками, позбавляє держави вільних коштів, які вони могли б інвестувати у регіональні проекти. Головні тримачі боргів Індії – Світовий Банк, Міжнародний Валютний Фонд, Паризький та Лондонський клуби кредиторів. В 1996 р. зовнішні зобов'язання Індії оцінювалися у 96 млрд. доларів, Пакистану – у 23, Бангладеш – у 17,6 та Шрі-Ланки – у 8,6 млрд. доларів [36]. У 2004 р. із різким підвищенням світових цін на нафту ці борги істотно зросли.

До речі, Південна Азія критично залежить від імпорту енергоносіїв, у жодній з країн регіону не знайдено комерційних покладів нафти. Газ у промислових обсягах видобувається тільки в Бангладеш, але розвиток цієї галузі народного господарства гальмується відсутністю інвестицій. Пакистан же використовує газ, знайдений у Белуджистані, для задоволення власних потреб і не займається його експортом. Щодо

нафти – то тільки Індія в змозі забезпечити хоча б 30 відсотків потреб економіки у „чорному золоті” за рахунок її видобутку в офшорній зоні біля Мумбаю та в штаті Ассам. Інші країни є нетто імпортерами нафтопродуктів, а деякі з них, наприклад Непал і Бутан, подвійними імпортерами. Раніше енергетична безпека Індії забезпечувалася переважно великими покладами вугілля й гідроенергетикою, але із зростанням економіки та демографічним вибухом потреба в імпорті нафти та газу значно загострилася. Споживання нафти в Індії зросло з 30.9 млн. т у 1980-1981 рр. до 89.36 млн. у 1998-1999 рр. У 2010 р. очікують, що потреба у „чорному золоті” наблизиться до 200 млн. т [37]. Для Індії, Пакистану та Бангладеш питання забезпечення нафтопродуктами є дуже гострим, враховуючи величезну чисельність населення, територію значної протяжності та наявність застарілих засобів транспорту, що є неекономічними. Від постачання нафтопродуктів залежить продовольча безпека цих країн і те, як швидко вони зможуть ліквідувати наслідки природних катаклізмів, особливо мусонів та циклонів. До того ж, високі ціни на газ визначають ціни на добрива, вкрай необхідні в сільськогосподарському секторі, де зайнято більшість жителів Південної Азії. Відсутність власних енергоносіїв є надзвичайно негативним чинником, який відлякує інвесторів, оскільки робить витрати на одиницю продукції невиправдано високими.

По-шосте, очевидні вади інфраструктури. До деколонізації Британської Індії цей субконтинент належав до одних з найбільш насичених транспортними мережами. В колоніальну добу тут функціонувало 10 тис. км внутрішніх водних шляхів, що поєднували частини Бенгалії та північні території Індостану. Так, відбувались перевезення Брахмапутрою за маршрутом Ассам-Калькутта, що проходили через територію Східної Бенгалії, а також регулярна лінія пароплавів на цьому самому напрямку. Британська Індія мала багато доріг, що пов'язували важливі морські порти Калькутту, Мадрас, Бомбей, Карачі, Чіттагонг із внутрішніми районами колонії. Водна артерія Ганг-Брахмапутра-Мегхна виступали голов-

ними магістралями для перевезення чаю і джуту до порту Калькутти на шляху до міжнародних ринків [38].

Як використовується цей потенціал сьогодні? Через політичні суперечності та відсутність інтересу країни до регіональної торгівлі переважна більшість шляхів практично не функціонує. Окрім того, більшість країн, які в колоніальну добу отримували значні транзитні кошти, не використовують потужності своїх транспортних можливостей повністю, не мають необхідних коштів для амортизації та відновлення інфраструктури рухомого складу. Саме відсутність повноцінної торгівлі є причиною того, що мережі доріг країн субконтиненту занедбані. Без якісних багатосмугових хайвеїв буде непросто налагодити регіональне економічне співробітництво, а для цього потрібні колосальні кошти. Рішення розбудувати дорожню інфраструктуру на Індостані є навіть більш важливим з точки зору світової тенденції щодо створення міжнародних транспортних коридорів, деякі з яких починають діяти в сусідній, інтегрованій у світову економічну систему Південно-Східній Азії. Поєднання двох регіонів розгалуженою транспортною мережею може надати нового імпульсу регіональній торгівлі, зокрема сприяти реалізації мега-проекту Ганг-Меконг.

Півострів Індостан живе в ритмі мусонів, які так чи інакше впливають на транспортне сполучення. Особливо ця проблема характерна для прикордонних районів Гімалайських країн (Бутану, Непалу та Північної Індії). Південна Азія – регіон дії різних природних катаклізмів, території Бангладеш та Індії вразливі до паводків і циклонів, на Шрі-Ланці стихійні лиха трапляються щорічно, всім її районам, крім високогірного Канді, загрожує весняне підтоплення, в Непалі та Бутані відбуваються землетруси, сходження лавин. У результаті руйнівних природних катаклізмів збільшується безробіття, падають темпи економічного зростання, закордонні інвестори неохоче приходять в регіон через високі витрати на страхування своєї діяльності та значні ризики порівняно з іншими регіонами Азії.

Проте економічна співпраця країн регіону може виявитись багатообіцяючою. Насамперед, чудові перспективи має використання центрального розташування Індостану в Азії, сприятливого для здійснення торгівлі й надання транзитних послуг іншим регіонам. Цілком ймовірно, що пакистано-індійське співробітництво відкриє нові можливості для країн Індостану в торгівлі з Центральною Азією та Середнім Сходом, територія Бангладеш і східної Індії може використовуватися для транзиту товарів ПААРС до держав АСЕАН. Можливе співробітництво в енергетичній сфері між пригімалайськими країнами й Індією. Непал і Бутан теоретично можуть постачати більші обсяги своїх величезних гідроресурсів обділеним електроенергією північним індійським штатам. Бангладеш має можливість експортувати газ до Індії і, у свою чергу, індійський штат Ассам, де є великі родовища нафти, може стати найближчим постачальником західних та північних областей цієї країни нафтою й нафтопродуктами [39].

Яскравою ілюстрацією перспективних напрямків співпраці може виступати можливість створення транспортного коридору **Іран – півострів Індостан**. Проблема забезпечення Індії енергоносіями була і залишається дуже гострою. В постачанні нафти її національна економіка завжди залежала від країн Перської затоки, що, враховуючи нестабільність цього регіону, змушувало офіційний Делі диверсифікувати канали імпорту й постійно дипломатично маневрувати в конфлікті між Ізраїлем та арабськими країнами. Закупівля зрідженого газу у Індонезії чи Катарі, з огляду на великі потреби Індії в цьому енергоносії, може виявитися невиправдано дорогою. У цьому контексті увагу правлячої еліти країни привернув Іран, який володіє другими в світі (після Російської Федерації) газовими родовищами. Тому в 2002 р. було завершено переговори про будівництво підводного газопроводу з Ірану, створеного за участю російського газового монополіста „Газпрому”, гілка якого проходитьиме через Аравійське море та Індійський океан. Для офіційного Тегерану ця угода означатиме нові ринки збуту продукції своїх

велетенських газових полів і подолання міжнародної ізоляції, спричиненої його ядерною програмою військового спрямування, для Пакистану – отримання газу й платні за його транзит, а для Індії – забезпечення енергетичної безпеки південного заходу країни. Враховуючи, що світова економіка невдовзі буде все більше покладатися на газ, Іран, з його розвіданими резервами у 42 трлн. м³, стане, поряд із Індонезією, одним з головних експортерів цього енергоносія до країн Азії. Індія може потім реекспортувати природний газ і до Непалу та Бутану, отримуючи від них електроенергію [40].

Індія може відкрити свою територію для торгівлі Пакистану з іншими країнами півострова Індостан, а Пакистан, в якості кроку на зустріч, купуватиме необхідні йому товари в Індії, а не в країнах, що знаходяться поза межами регіону чи континенту. Існують непогані передумови для відновлення створеної у Британській Індії транспортної системи. Між Лахором та священним містом Пенджабу Амрітсаром відстань усього у 61 км, отже, Пенджаб може стати важливою ланкою, що поєднає перенаселену північну Індію з Пакистаном. Великий, досі не використаний потенціал мають водні перевезення. Річки Ганг та Брахмапутра поєднують Індію та Бангладеш, ці водні артерії, в свою чергу, можуть використовувати у своїй торгівлі Непал і Бутан. Індійські кораблі проходитимуть через водні шляхи Бангладеш для торгівлі з власними північно-східними штатами, зокрема з Ассамом. Річка Косі в штаті Уттар-Прадеш може використовуватися Непалом, що забезпечить найкоротший шлях транспортування його товарів до Колкати [41].

Індія, через своє зручне географічне розташування, може стати великим транспортним вузлом Південної Азії, а згодом і перетворитися на центр морських перевезень півострова Індостану. Об'єднання велетенської системи індійських залізниць в одне ціле з дорогами та залізницями інших країн сприятиме налагодженню взаємовигідної торгівлі. Індію, як великого надавача транспортних послуг, буде цікавити Іран та Афганістан. Політична еліта країни сприймає Іран як

важливу транзитну зону, країну з великими нафтовими й газовими родовищами. Вже діє транспортний коридор Індія-Іран-Росія (від Астрахані до Санкт-Петербурга), ще одна транзитна угода була підписана Індією, Іраном та Туркменістаном у 1997 р. Згідно з її положеннями, товари з Мумбаю повинні розвантажуватися в порту Бендер-Аббас та транспортуватися залізницею через іранську територію до Туркменії [42]. Наступний проект покликаний з'єднати Індію з Центральною Азією через Афганістан і Пакистан автомобільними шляхами сполучення. Для його здійснення владна еліта Індії встановила тісні зв'язки з новим афганським керівництвом на чолі з Хамідом Карзаєм. Відомо, що офіційний Делі належить до найбільших нетрадиційних донорів нового афганського режиму (оскільки Індія раніше ніколи не була помічена серед країн – надавачів допомоги цьому регіону Азії), він вже вклав понад 550 мільйонів доларів в проекти з відбудови Афганістану та надав цій країні велику продовольчу допомогу. Відчуваючи рішучість індійського керівництва „втягнути” Афганістан у регіональні інтеграційні проекти, Хамід Карзай вже тричі, починаючи з 2002 року, їздив до Індії з офіційними візитами. Цілком ймовірно, що Афганістан невдовзі підтримає всі індійські починання і навіть попросить прийняти його ПААРС в якості асоційованого члена [43].

Непогану нагоду для співпраці пропонує налагодження виробничої кооперації між підприємствами різних держав. Індія та Бангладеш можуть експлуатувати морські ресурси Бенгальської затоки, створити спільні рибні господарства, вступити у договірні відносини стосовно регулювання ситуації на ринках джуту, як це робить ОПЕК з цінами на сиру нафту. Але найкращі перспективи відкриваються перед Індією, Непалом та Бутаном, оскільки індійський капітал може фінансувати видобування та геологічну розвідку мінералів і цінного будівельного каміння у цих країнах. Із розвитком індійської туристичної галузі це каміння стане у нагоді в ремісницькому секторі. В гімалайських районах, що прилягають до кордонів трьох країн, спостерігається значна

концентрація рідкісноземельних мінералів, на видобування яких у Непалу та Бутану немає необхідних коштів. Великі площі лісових угідь на півночі Індії, так само, як і в двох вищезазначених країнах, дають змогу створити підприємства з виробництва меблів та паперу. В Непалі й Бутані на пагорбах Гімалаїв ростуть рідкісні лікарські рослини, що дає нагоду розмістити у сусідніх штатах Індії Бігарі та Уттар-Прадеш виробництво ліків за схемою „непальська сировина – індійські технології” [44].

Країни півострова Індостану мають слушну нагоду налагодити співробітництво у галузі релігійного паломництва через традиційні історичні та релігійні зв'язки. Це – один з найперспективніших напрямів туристичних маршрутів. Індія вважається батьківщиною індуїзму та буддизму, що сприяє обмінові туристами між нею та Шрі-Ланкою, Непалом і Бутаном. В країні знаходяться також визначні пам'ятки мусульманської епохи й чисельні мусульманські поховання і святині, що заохочуватиме релігійне паломництво з Бангладеш та Пакистану. Це не віддалена перспектива, адже вже сьогодні подібні програми регіонального релігійного туризму функціонують, щоправда, між країнами, які підтримують дружні відносини. Наприклад, між Індією та Шрі-Ланкою відбуваються 35 щотижневих авіарейсів, налагоджено прямий зв'язок між Коломбо та штатом Бігар, який вважається колискою буддизму. Великий потенціал є в Індії та Непалу для розвитку екологічного й історичного туризму. Сьогодні вже функціонує маршрут „Спадщина Гіндустану”, що поєднує індійський „Золотий трикутник” та найбільші міста Непалу – Покхару і Катманду [45].

Південна Азія, через свою велику площу, буквально приречена мати зони зростання, які складаються з частин великих та малих країн, розташованих в одному субрегіоні. В 1997 р. Непал, Бутан, Бангладеш та Індія почали здійснювати програму, яка називається „Чотирикутник зростання Південної Азії”. Вона орієнтована на економічний розвиток Східної Індії та трьох щойно згаданих країн. У 1997 р. було створено

БІМСТЕК, організацію, що об'єднала у собі всі держави, які належали до басейну Бенгальської затоки – Індію, Бангладеш та Шрі-Ланку, М'янму й Таїланд. Функціонери з нового угруповання вже домовилися про гармонізацію торговельно-інвестиційного законодавства та реалізацію транспортних проектів [46].

Висновки. В цьому році організація ПААРС візначатиме 21-річний ювілей. З часу її створення відбулося 12 зустрічей на вищому рівні, було підписано багато важливих угод, що регламентували різноманітні аспекти багатостороннього співробітництва. Цей проміжок часу дає нагоду підвести деякі підсумки, більшість з яких, однак, будуть невтішними.

Насамперед, створення організації було викликане низкою чинників, серед яких чільне місце посідало бажання політичних еліт країн Південної Азії „наздогнати” інші регіони Азії, які почали демонструвати високі рівні економічного зростання. Малі країни регіону мали намір нівелювати свою хронічну залежність від Індії в рамках цього багатостороннього форуму, а Індія – економічно закріпитися на ринках країн угруповання.

На ефективність роботи ПААРС впливають індійсько-пакистанський конфлікт, релігійні суперечності, значна політична нестабільність її членів, побоювання індоцентризму, притаманне всім країнам регіону. Реальний прогрес в діяльності організації полягає в тому, що в її рамках вдалося забезпечити періодичні зустрічі представників виконавчої влади країн Південної Азії, які відбуваються цілком офіційно, а також неформальні консультації, які допомагають зменшити конфліктні ситуації і тертя між країнами.

Із створенням організації ПААРС очікуваного приросту інвестицій із зовні регіону так і не відбулося. Це було викликане тим, що Південна Азія має досить низький коефіцієнт людського розвитку й благополуччя, схильна до руйнівних природних катаклізмів, обділена комерційними запасами енергоносіїв, відрізняється значною політичною нестабільністю та наявністю великої кількості конфліктних зон, загрозою ядерної війни, постійною гошкою ракетних і ядерних озброєнь.

Поки що економічна діяльність організації малоефективна. В ПААРС об'єднано абсолютно різнопланові країни, які відрізняються одна від одної домінуючою в них релігією, фізичними розмірами, економічним та військовим потенціалом. Країни Південної Азії підтримують торговельні відносини переважно з розвиненими державами, що надають їм значні поступки в рамках різних економічних домовленостей, як країнам з найменшим рівнем розвитку. У членів ПААРС вже тривалий час існують високі тарифи, покликані захистити місцеву промисловість від конкуренції із зовні. На Індію та Пакистан припадає 80 % ВВП усіх країн Південної Азії, але торгівля між ними становить незначну частку південно-азійського товарообігу.

Офіційна торгівля розвивається дуже повільно. Цьому сприяють кілька негативних чинників, серед яких зазначимо недиверсифікованість структури експорту країн півострова Індостану, аграрний характер їх економік, значний відсоток бідного й неосвіченого населення, недосконалі транспортна інфраструктура, посилення контролю Індії за власними кордонами, блокування нею торгівлі сусідніх країн з Пакистаном.

Перспективи поглиблення інтеграційних процесів на півострові Індостані вбачаються, насамперед, у сфері послуг, оскільки Індостан займає центральне географічне положення в Азії та знаходиться на перехресті двох регіонів, країни яких демонструють високі темпи зростання – Близького Сходу й Південно-Східної Азії. Південна Азія може, за умов політичної волі керівництва Пакистану, стати одним із найбільших партнерів пострадянських країн Центральної Азії.

Використана література

1. Bhargava K.K., Khatri Sridar. South Asia 2010: Challenges and opportunities. – Bangalore: Konark publishers limited, 2001. – P. 131-132.
2. Padmaja Murthy. Relevance of SAARC // Strategic analysis. – 2000. – Number 10.

3. The political economy of regional cooperation in South Asia//Pacific affairs. – 1996. – Number 2.
4. Nuruzzaman M.D. SAARC and sub regional cooperation: domestic politics and foreign policies in South Asia // Contemporary South Asia. – 1999. – Number 8. – P. 312-314.
5. Attempts at regional cooperation in South Asia//World affairs. – 1999. – Number 1.
6. Mitra Subrata. War and peace in South Asia: A revisionist view of Indo-Pakistan relations // Contemporary South Asia. – 2001. – Number 10. – P. 361-363, 371.
7. Siriwardana Mahinda. Trade liberalization in South Asia: Free trade area or customs union? // The Journal of South Asian studies. – 2003. – Number 3. – P. 325-326.
8. Pandian S.G. Moving South Asia's economies beyond Indo-Pakistan paradigm in the South Asian Regional Association for Cooperation // Contemporary South Asia. – 2002. – Number 11. – P. 323-332.
9. Bhargava K.K., Khatri Sridar. – P. 88.
10. Також там. – P. 335.
11. Chengappa Bidanda. India -Pakistan trade relations//Strategic analysis. – 1999. – Number 3.
12. Talbot Ian. India and Pakistan: Inventing the nation. – Oxford: Oxford university press, 2000. – P. 119-122.
13. Official site of Indian ministry of external affairs: Country briefings: India – Pakistan bilateral relations: // (<http://meindia.nic.in>).
14. Official site of Indian ministry of external affairs: Country briefings: India – Sri Lanka bilateral relations: // (<http://meindia.nic.in>).
15. Murthy Padmaja. Indo – Bhutan relations: Serving mutual interests // Strategic analysis. – 1999. – Number 1.
16. Murthy Padmaja. India and Nepal: Security and economic dimensions // Strategic analysis. – 1999. – Number 9.
17. Official site of Indian ministry of external affairs: Country briefings: India – Nepal bilateral relations // (<http://meindia.nic.in>).
18. Official site of Indian ministry of external affairs: Country briefings: India – Bangladesh bilateral relations // (<http://meindia.nic.in>).
19. Krishan Kulbir. Policing the Indo-Bangladesh border // Strategic analysis. – 2001. – Number 5.

20. Krishnasamy Kabilan. The paradox of India's peacekeeping // Contemporary South Asia. – 2003. – Number 12. – P. 263-268.
21. Dixit J.N. India's foreign policy and its neighbors. – New Delhi: Gyan publishers house, 2001. – P. 132.
22. Subrata Mitra. The reluctant hegemon: India's self-perception and South Asian strategic environment // Contemporary South Asia. – 2003. – Number 12. – P. 399-401.
23. Murthy Padmaja. The Gujral doctrine and beyond// Strategic analysis. – 1999. – Number 4.
24. Schaffer Howard and Teresita. Better neighbors? India and South Asian regional politics // SAIS review. – 1998. – Vol. 18. – Number 1. – P. 116-117.
25. Murthy Padmaja.
26. George Sudhir Jacob. Intra and inter-state conflicts in South Asia. – New Delhi: South Asian publishers, 2001. – P. 45-47.
27. Q and A: Nepal crisis // BBC news: Nepal edition. // (http://www.news.bbc.co.uk/1/hi/world/south_asia/2707107.stm).
28. George Sudhir Jacob. – P. 60.
29. Stobdan P. Regional security issues in Central // South Asia and potential for cooperation // Strategic analysis. – 1999. – Number 10.
30. Cookson Forrest, Alam Shamsul. Towards greater Sub-regional economic cooperation. – New York: The university press limited, 2002.– P. 371.
31. Також там. – P. 373-379.
32. Hagerty Devin. South Asia's big bangs: causes, consequences and prospects // Australian journal of international affairs. – 1991. – Number 1. – P. 19-22.
33. George Sudhir Jacob. – P. 57.
34. Attempts at regional cooperation in South Asia // World affairs. – 1999. – Number 1.
35. Kibria Reza. South Asian economic development. – London: Routledge, 1999. – P. 36.
36. Також там. – P.39-41.
37. Sangeeta Thapliyal. Indo-Bangladesh transportation links // Strategic analysis. – 1999. – Number 12.

38. Regional trade integration: modest progress // The South Asia monitor. – 1999. – May 1.
39. Farah Naaz. Indo-iranian relations 1947 – 2000 // Strategic analysis. – 2001. – Number 10.
40. Bhargava K.K., Khatri Sridar. – P. 133-135.
41. Також там.
42. Dixit J.N. – P. 67-69.
43. Official site of Indian ministry of external affairs: Country briefings: India – Afghanistan bilateral relations // (<http://meindia.nic.in>).
44. Murthy Padmaja. India and its neighbors: The 90-es and beyond // Strategic analysis. – 2000. – Number 8.
45. State unveils festival tourist packages // The Times of India. – 2002. – July 21.
46. Jaishree Balasubramanian. BIMSTEC: India's role positive. // (<http://www.rediff.com/money/2004/feb/10trade.htm>).

Розділ IV

Глава 10. Індійські модернізаційні перетворення та процес економічної глобалізації

Більшість країн Азійсько-Тихоокеанського регіону демонструє високі темпи економічного зростання, але цей процес поки що належним чином не торкнувся півострова Індостан, зокрема його найбільшої країни – Республіки Індія. Серед проблем її народного господарства традиційно виділяють кілька першочергових. Першою фахівці називають спадщину економічного ізоляціонізму, яка неабияк гальмує залучення Індії до світових економічних зв'язків. Другою – надзвичайну нерівномірність господарського розвитку різних регіонів та значний рівень безробіття у північних і центральних районах країни. Економічна відсталість деяких штатів Індії є однією з причин сепаратистських рухів на її території та неспроможності політичної еліти задовольнити основоположні потреби населення в медичних послугах, освіті й працевлаштуванні. Індія може бути також охарактеризована, як аграрно-індустріальна країна, що так і не змогла сповна трансформуватися в постіндустріальний світ. У главі ставиться завдання дослідити, як здійснювалась модернізація народного господарства Індії в період після здобуття незалежності, з'ясувати умови, за яких у країні відбувся перехід до експортно орієнтованого народного господарства й розпочалася лібералізація економіки. В цьому контексті надзвичайно важливо встановити, чи може Індія, враховуючи сучасний стан її народногосподарського комплексу, претендувати на роль економічної наддержави Азії.

Перед здобуттям незалежності в 1947 р. індійська економіка вважалася типовою колоніальною економікою з такими характеристиками недорозвиненості, як масова бідність та неосвіченість, хронічне безробіття, зростаюча суспільна нерівність, відсутність промислової бази та дуже значна залежність від швидкопродуктивного сільського господарства.

Колоніальний внесок у господарський розвиток Індії не міг бути оцінений однозначно. З одного боку, британські капіталовкладення допомогли створити на території Індії найбільшу в Азії мережу залізниць, сприяли прокладенню доріг з твердим покриттям, телефонного й телеграфного зв'язку, започаткували розвиток засобів масової інформації та друкованої преси. З іншого – британські інвестиції в економіку Індії відповідали типовій колоніальній схемі – видобування природних ресурсів та розширення продуктивної площі, зайнятої під плантаційні культури експортного значення, – створення транспортної мережі для експорту колоніальних продуктів на світові ринки. При цьому розвиток власної індустрії Індії всіляко гальмувався. Винятком із цього правила стали міста, розташовані на узбережжі Індії біля зручних торговельних шляхів, в яких британська колоніальна адміністрація всіляко заохочувала створення під своїм пильним контролем підприємств обробної промисловості – текстильних і джутових фабрик, чинбарних закладів, потужностей з розфасування кави й чаю. Узбережжя Британської Індії було легко захищати за допомогою британського королівського флоту, тому колонізатори не вважали розвиток економіки південних регіонів загрозою для свого домінування в Індії. Отже, ще одним негативним наслідком британської колоніальної епохи став гіпертрофований ріст мегаполісів на півдні Індії, які виступали у якості ланки, що поєднувала колоніальну економіку й світовий ринок, і „магнітом” для безробітних індусів із сільської глибинки [1].

Як і багато інших постколоніальних країн, після здобуття незалежності Індія обрала змішану модель економічного розвитку, що поєднувала потужний державний сектор з дещо обмеженим і значно меншим приватним. Відповідно до поглядів першого прем'єр-міністра Індії Джавахарлала Неру, соціалізм повинен був консолідувати індійську державу завдяки знищенню нерівності та забезпеченню справедливого перерозподілу багатств країни. В 1955 р. Індійський національний конгрес оголосив про свій стратегічний намір будувати соціалізм, який би гармонійно співіснував з приватним

сектором. Обраний курс у поєднанні з демографічними та геополітичними характеристиками Індії створили передумови для одержання значних обсягів промислової допомоги від офіційної Москви. СРСР став „співавтором” індійських п'ятирічок, постачаючи до країни капітальне обладнання та будуючи „під ключ” великі об'єкти загальноіндійського значення, надаючи індійській стороні послуги технічних фахівців і запрошуючи обдарованих студентів на навчання до медичних та технічних закладів Москви, Києва, Одеси та Харкова. Співробітництво СРСР з Індією було надзвичайно вигідним для останньої – країні надавалися довгострокові кредити терміном на 12 років під 2,5 % річних, СРСР допоміг спорудити 70 індустриальних об'єктів – серед них металургійні заводи-велетні в Бхілаї та Бокаро (кожен потужністю в 4 млн. т), десятки тисяч індійських металургів пройшли виробничу практику на підприємствах чорної металургії в СРСР. Основні проекти двосторонньої співпраці реалізовувалися в таких галузях, як металургія, виробництво електроенергії, видобування рідкісноземельних мінералів, будівництво лінії метро в Калькутті. Індія розраховувалася за участь радянських фахівців та створення на її території підприємств важкої промисловості товарами плантаційного сектора й ліками, а отже – проблеми пошуку конвертованої валюти у взаємних розрахунках не виникало, чого не можна було сказати про західних партнерів офіційного Делі, які вимагали платежів живими грошима [2].

Стовпом нової ідеології Індії став Рух Неприєднання. Згідно з концепцією індійської зовнішньої політики, розробленою Джавахарлалом Неру, участь в ньому вважалася моральним зобов'язанням Індії, для якої характерні цінності толерантності та ненасилля. Країна стала одним із лідерів Руху, початок діяльності якого було закладено на Бандунзькій конференції 1955 р. в Індонезії. Участь у цьому „клубі країн, що розвиваються” давала Індії нагоду здобути значно більший міжнародний престиж, ніж дозволяли її реальні економічні та військові потужності. Водночас Індія, як провідна країна цієї

організації, за власним бажанням стала „вітриною бідності”, дозволивши закордонним репортерам без обмежень висвітлювати темні сторони життя індійського суспільства – бідність, безробіття, хвороби тощо, завдяки чому й отримувала велику гуманітарну та фінансову допомогу від західних країн [3]. Не можна сказати, що політична еліта була задоволена таким станом справ, адже завдавалася значна шкода міжнародному престижеві Індії. З іншого боку, в 50-ті роки ХХ ст. в офіційного Делі не було іншого вибору, окрім погодитися на міжнародну гуманітарну допомогу, бо до традиційних господарських перекосяв колоніальної доби додалися економічні прорахунки форсованої індустріалізації часів Джавахарлала Неру, через яку сільськогосподарський сектор опинився в надто занедбаному стані.

Індійська політична еліта була переконана, що найкоротшій шлях, яким можна досягти високих темпів економічного розвитку, це автаркія у поєднанні з форсованою індустріалізацією. Враховуючи негативний досвід колоніалізму, правляча верхівка вважала, що тісні економічні стосунки із Західним світом призведуть до зростання бідності, відновлення експлуатації Індії іноземним капіталом та втрати економічної незалежності, з такими труднощами вибореної в 1947 р. Тому на найвищому рівні було прийнято рішення про перехід до політики „свадеші”, тобто самодостатності. Ця доктрина передбачала, що жителі країни повинні купувати товари, виготовлені головним чином в Індії, а індійські підприємства будуть працювати винятково на потреби внутрішнього ринку. Вона була доцільною з огляду на те, що в колоніальну добу британці не сприяли розвитку індійської промисловості. „Свадеші” складалася з двох головних компонентів – створення власних індустриальних потужностей та їх захисту від зовнішньої конкуренції за допомогою високих митних тарифів і кількісного обмеження продукції, що ввозилася. Однак політика захищеності власного ринку мала своїм наслідком те, що інші країни у відповідь теж запроваджували аналогічні обмеження проти індійських товарів, отже, місцевим підприємствам було не вигідно експортувати, вони продавали свою

продукцію на внутрішньому ринку, де для них були створені „тепличі умови”. Внаслідок цього участь індійських фірм та компаній у зовнішньоторговельних зв'язках була незначною, а якість їхньої продукції залишала бажати кращого [4]. Політика ігнорування сільськогосподарської галузі, до якої не надходили державні інвестиції аж до приходу до влади Індіри Ганді, негативно позначилася на добробуті більшості жителів Індії, що проживали переважно в сільській місцевості. Також тривалий час не вирішувалося питання справедливого розподілу землі, зберігалися складні кастово-варнові відносини з їхньою феодалською специфікою.

Стратегія державного розвитку Індії не була єдиною причиною відсталості країни, адже постійним економічним кризам сприяли також міжнародні події в регіоні, що опосередковано впливали на індійське народне господарство. Перші труднощі незалежної Індії почалися з раптової деколонізації Британської Індії у 1947 р. та з масового переміщення біженців з територій, що відійшли до Пакистану. Гуманітарна криза викликала справжній хаос у північно-західній та південно-східній частинах країни, стала причиною неконтрольованого розростання великих міст за рахунок оселення в них біженців, появи тут потужної тіньової економіки, що пустила глибоке коріння в сфері послуг і кустарного виробництва побутових товарів. Період 1947-1948 рр. дав початок нелегальному захопленню землі в центральних районах індійських міст сільською біднотою та біженцями, який триває і досі. До того ж, туземні князівства, які традиційно відчували лише номінальний контроль із боку британців, з великими труднощами інтегрувалися в загальноіндійську економіку, бо мали напівфеодалський уклад народного господарства.

У 60-ті роки ХХ ст. Індія зіштовхнулася з новими економічними та політичними проблемами. Війни з Китаєм 1962 та Пакистаном 1965 рр. підірвали економічний потенціал країни, політичній нестабільності сприяла несподівана смерть харизматичного прем'єр-міністра Джавахарлала Неру в 1964 р. Після програної війни 1962 р. у високогірних районах Тибету,

коли тема китайської загрози стала однією з найбільш популярних у суспільстві, країна істотно підвищила рівень витрат на оборону й розпочала розробляти ядерну зброю, що завдало дошкульного удару по соціальних програмах, закладених у бюджет, та внутрішніх інвестиціях у важку промисловість. Політика „свадеші” й постійна атмосфера можливого конфлікту з Пакистаном та КНР ніяк не сприяли приходові прямих закордонних інвестицій до країни з таким значним економічним потенціалом [5].

Жорстке обмеження економічних свобод настало в епоху правління авторитарної Індіри Ганді, яка намагалася розв'язати вікові проблеми країни шляхом „ручних” адміністративних заходів та запровадила, вперше в недовгій історії незалежної Індії, надзвичайний стан у мирний час (у 1975-1977 рр.). Політика огульної примусової стерилізації, яка буквально паралізувала всю ділову активність у Північній Індії, додала економічних проблем країні. З 1969 по 1974 р. уряд Індіри Ганді, яка вбачала у великих ділових колах Індії своїх політичних супротивників, що можуть фінансувати опозиційні політичні партії, зробив усе можливе, щоб обмежити економічну могутність представників великого бізнесу – торговельних домів Індії. Згідно з постановами уряду, установи з обігом не меншим від 200 млн. рупій на рік, або ті, що контролювали одну третину виробництва та розподілу певних категорій товарів в країні, підлягали дискримінаційним обмеженням. Вони не могли розширювати свої операції, деякі види комерційної діяльності вже були передані винятково у розпорядження малого бізнесу або підприємств державного сектора. В 1969 р. відбулася націоналізація найбільших банків і страхових компаній країні[6].

У цей час в Індії розпочався також період „ліцензійного Раджу”*, коли для відкриття нових підприємств чи розширення

* „Ліцензійний Радж” буквально перекладається, як „доба ліцензійного правління”. Він був одним із способів захисту місцевого виробника за допомогою видачі дозволів та ліцензій на певні види економічної діяльності новим суб'єктам. Режим „ліцензійного Раджу” перетворив Індію на найбільш зарегульовану країну Південної Азії.

економічних операцій старих необхідно було отримувати державні ліцензії. Дозволи видавалися на будівництво чи розширення підприємства, асортимент його продукції, розміри виробництва, розташування та спосіб його фінансування. Це дало поштовх зарегульованості й бюрократизації економічної системи. У 50-60 % випадків ліцензії на відкриття нових підприємств не надавалися, бо власники вже існуючих підприємств не були зацікавлені в появі конкурентів і підкуповували бюрократів, які мали видавати дозволи. За цей період було також націоналізовано 14 великих банків, загроза націоналізації нависла над закордонними підприємствами. На додачу до цього індійський уряд наказав здійснити „мирне” випробовування атомної бомби на полігоні в Покхрані в 1974 р., що ще більше підірвало довіру до економіки країни. Міжнародні інвестори, побоюючись жорстких санкцій з боку країн „ядерного клубу”, почали терміново вивозити свій капітал з Індії [7].

70-ті роки ХХ ст. стали періодом зростання закупівель зброї з Радянського Союзу, за яку Індія розраховувалася шляхом бартерних угод, в тому числі продовольством, відволікаючи необхідні ресурси від бідних штатів півдня. Взагалі, курс на розбудову потужної у військовому відношенні індійської держави, який був закладений в 1971 р., передбачав, що Індія масово імпортуватиме складні системи озброєнь, переважно з країн соціалістичного табору, але паралельно розпочне роботи над створенням власного військово-промислового комплексу шляхом закупівель ліцензій на технології виробництва складної зброї, раніше недоступної в самій країні. Істотне збільшення витрат на оборону негативно позначилося на державному бюджеті, який вже ніяк не можна було назвати „бюджетом розвитку”.

Увесь 1973 та початок 1974 р. країна перебувала під впливом іншої кризи, спричиненої міжнародними факторами. Події навколо розпаду федерального Пакистану та відокремлення від нього Східного Пакистану (Бангладеш) викликали новий перерозподіл державних ресурсів на військові потреби й

ліквідацію гуманітарної кризи. Поява 9-10 млн. біженців із Бангладеш порушила нормальне життя у східних штатах Індії, майже рік за рахунок власного бюджету країна утримувала 90 тис. пакистанських військовополонених. Криза була загострена також припиненням американської економічної допомоги через конфлікт з Пакистаном та індійські „мирні” ядерні випробовування в 1974 р. Індія, яка намагалася прив’язати до себе новостворену Бангладеш, у перші роки її існування не скупилася на гуманітарну допомогу цій країні, хоч мала численні власні проблеми. Невдовзі після закінчення війни „Йом Кіпур” на Близькому Сході стрибок світових цін на нафту та газ у жовтні 1973 р. негативно позначився на умовах індійської торгівлі, піднявши у десятки разів ціни на добрива, що широко використовувалися фермерами північних регіонів під час „Зеленої революції”. Переважно аграрній економіці Індії було завдано дошкульного удару [8].

Непоследовне й авторитарне правління Індіри Ганді заподіяло значної шкоди народному господарству Індії. Насамперед це трапилось тому, що в країні в цей період взагалі не спостерігалася економічна і політична стабільність. Смерть прем’єр-міністра Індіри Ганді від рук двох сикхів-охоронців у жовтні 1984 р. і наступні за цим жакливі погроми сикхів роздратованими індусами в федеральному окрузі Делі та по всій країні поставили під сумнів спроможність керівництва країни контролювати ситуацію в ній.

Прихід до влади її сина Раджіва Ганді у тому самому році відбувався в складний, але водночас досить сприятливий відрізок часу. Цей державний діяч отримав найпотужніший електоральний мандат в історії Індії, частково через мученицьку загибель своєї матері, а частково через острах індійців, що в країні перемаже сепаратизм, деякі прояви якого вже були відчутні в останні роки правління Індіри Ганді. Маючи значну підтримку населення, новий прем’єр-міністр зробив модернізацію і лібералізацію економіки центральним пунктом своєї виборчої програми. Стратегія розвитку країни за роки правління Раджіва Ганді у якості „мотора” прогресу спиралася

на приватний сектор, а не на державний, оскільки державна економіка покликана була відігравати тільки роль доповнюючої відносно приватної та навіть забезпечувати її субсидіями. Для здійснення технологічної модернізації важкої промисловості був спрощений жорсткий торговельний режим шляхом скасування ліцензій на ввезення капітального обладнання, технології і сировини, які неможливо було знайти в Індії, зниження ввізного мита. Імпорт електроніки й високотехнологічного виробничого обладнання вже не обкладався митними зборами. Було різко скорочено розміри податків на прибутки корпорацій та фізичних осіб, що дало змогу забезпечити порівняно кращу наповнюваність бюджету країни шляхом часткової детінізації економіки [9].

Щодо справ із прямими іноземними інвестиціями зазначимо, що перед 1991 р. існував режим обмеження, який передбачав, що закордонний капітал дозволявся лише у тих галузях, де західна технологія була потрібна для економічного зростання. Це, у свою чергу, давало бюрократам певну гнучкість для трактування, яких саме інвесторів вважати стратегічним, а яких – ні. Власникам-іноземцям можна було володіти лише 40 % активів спільного підприємства, а більша частка власності допускалася тільки у випадках, коли технологія, яку вони завозили до країни, була складною й недоступною в Індії, і лише в зонах вільної торгівлі на південному узбережжі країни дозволялися підприємства із стовідсотковим закордонним капіталом. Щоб інвестувати кошти в індійську економіку, діловим людям треба було знову звертатися до бюрократів для того, щоб отримати спеціальні промислові ліцензії, які надавалися після прискіпливих перевірок, покликаних засвідчити, що інвестор не буде виступати конкурентом вже існуючого індійського товаровиробника. Крім того, не спостерігалось особливого прогресу в питанні спрощення складного митного режиму. Це було важливо з огляду на те, що інвестори привозили з собою власне обладнання, яке не потрапляло до категорії жгтєво необхідного. Тільки один перелік (91) видів імпортного мита

вміщувався на 200 сторінках. З такої зарегульованості економіки мали великий зиск бюрократи, які регулярно брали хабарі для „вирішення питань”, трактуючи численні обмежувальні закони й розпорядження уряду на свій розсуд [10].

Тому не дивно, що досить скромні плани лібералізації економіки, ініційовані Раджівом Ганді, наштовхнулися на нерозуміння багатьох верств населення. Чинівники й керівники великих підприємств державного сектора критичували лібералізацію економіки, а деякі члени Конгресу та націоналісти почали виступати проти реформ, оскільки вони нібито передбачали капітуляцію перед неоімпералізмом. Так, два найбільших індійських конгломерати рішуче заперечували проти допуску на ринок нових конкурентів. Це були „Тата ентерпрайз” – корпорація, яка об’єднувала 82 великі компанії, з річним обігом у 8,8 млрд. доларів, та „Бірла груп” – другий великий конгломерат, з активами у 5 млрд. доларів [11]. І це зрозуміло, адже до того часу внутрішній ринок Індії був захищений десятками тарифних і нетарифних обмежень. Наприклад, майже 80 % автомобілів на дорогах країни були представлені місцевими виробами корпорації „Тата”, оскільки придбання машини іноземного виробництва могло коштувати у 2-10 разів дорожче, у залежності від вартості та комплектації пропонованої моделі. Великі виробники, промислові групи й увесь бюрократичний апарат об’єдналися проти ліберальних ініціатив уряду.

Сам Раджів Ганді опинився в кризовій ситуації, оскільки навколо його імені в 1986 р. розпочався гучний корупційний скандал, пов’язаний з чутками про хабарі, нібито отримані вищими посадовцями від шведської фірми „Бофорс”, за придбання у неї 122-міліметрових артилерійських систем на суму в 1,3 млрд. доларів для потреб індійської армії [12]. Це негативно позначилося на його підтримці у суспільстві, оскільки раніше Раджів вважався некорумпованим політиком й навіть мав прізвисько „Mr. Clean” – „Пан чисті руки”. прем’єра переслідували й внутрішні проблеми, такі як сикхський сепаратизм та комуналістські настрої, що посилю-

вался серед радикальних індусів. Він дав втягнути себе у шріланкійський конфлікт, що повністю відволікло його увагу від суто індійських економічних проблем. Три роки перебування 50-тисячного індійського контингенту на острові виявилися надзвичайно обтяжливими для бюджету Індії і закінчилися повним фіаско, коли індійські війська почали воювати з тамілами, яких вони повинні були захищати. Продовжити реформи Раджів Ганді так і не зумів, бо під час парламентських виборів у листопаді 1989 р. його партія не набрала достатньої кількості голосів для формування нового уряду. 21 травня 1991 р. Раджів був вбитий жінками-терористками з організації „Тигри визволення Таміл Іламу” під час передвиборчого мітингу в штаті Тамілнад. Тому справжні ринкові реформи розпочалися тільки у 1991 р. Але навіть до середини 90-х років ХХ ст. керівництво країни ніяк не могло наважитися на повну лібералізацію торгівлі й запровадження ринкових відносин.

Для радикальних економічних змін потрібен був поштовх, і він надійшов ззовні Індії. У 1990 р. індійська економіка знову відчула на собі наслідки міжнародної кризи, на цей раз у Перській затоці. У перші місяці після серпневої окупації іракськими військами Кувейту індійський уряд був змушений шукати кошти для негайної евакуації з цієї країни 112 тис. індійців. У наступний період знову поповзли догори ціни на нафту й газ, було втрачено одного з найбільших партнерів у зовнішній торгівлі Індії з країнами Азії – Ірак, на який припадала лєвова частка будівельних замовлень індійських компаній у Перській затоці [13]. А в 1991 р. Індія залишилася ще без одного дуже вже важливого союзника – СРСР, що істотно позначилося на настроях її правлячої верхівки. Адже Радянський Союз виступав взірцем розвитку, на який майже 40 років орієнтувався весь політичний істеблішмент країни. Розпад СРСР викликав панічний пастрій ще й тому, що він був частково спричинений як економічною кризою, так і „парадом суверенітетів” та сепаратизмом етнічних меншин на території СРСР. В Індії, у північно-західних та північно-східних регіонах країни були наявні як економічна криза, так і етнічний

сепаратизм, тому із несподіваного зникнення з карти світу Радянського Союзу необхідно було терміново винести належні уроки. Крім усього вищенаведеного, СРСР виступав також як важливий міжнародний донор Індії, тому його втрату треба було компенсувати пошуком нових міжнародних зв'язків, які могла забезпечити тільки економічна лібералізація Індії. Потрібно було ламати сформовану систему торговельних зв'язків з країнами колишнього соцтабору та переорієнтуватися на Захід.

Характер політичного життя Індії кінця 80- початку 90-х років минулого століття свідчив про наростання глибокої кризи в індійському суспільстві. В цей час рухом хіндутви було штучним шляхом реанімовано питання претензій на храм бога Рами, розташований здогадно під мусульманським мавзолеєм Бабрі Масджид. У 1989 р. починається активна збройна боротьба мусульман Кашмірської долини проти індійських військовослужбовців, дислокованих у штаті. Початок 90-х років проходив також під знаком скандалу, пов'язаного з доповіддю комісії Мандала, що рекомендувала виділити значні квоти для „відсталих” каст та племен при прийомі на державну роботу й до вищих навчальних закладів, причому за рахунок набагато краще освічених представників „вищих” каст [14]. Фактично в Індії, яка переживала економічну кризу, на поверхні з'явилися старі, призабуті проблеми демографічного, економічного, комуналістського та релігійного характеру.

Щоб зняти напругу у суспільстві, треба було терміново створювати нові робочі місця, а це завдання виглядало неможливим без глибокої інтеграції Індії у систему світових господарських зв'язків. До того ж кризові явища в економіці та валотний дефіцит, що виник в 1991 р., переконали індійську правлячу еліту в необхідності подальшої лібералізації торгівлі й інвестиційного режиму. Вже в січні 1991 р. Індія під проводом прем'єр-міністра Нарасімха Рао та міністра економіки доктора Манмохана Сінгха перейшла до нової економічної політики, оскільки у неї не було коштів, щоб виплачувати зовнішні борги, які накопичилися через гонку озброєнь, неефективну політику

підтримки державних підприємств і, в цілому, щедрого фінансування державного сектора. Зокрема, з 1970 по 1990 р. зовнішній борг Індії зріс від 20 до 80 млрд. доларів. І в 1991 р. Індія, взявши велику позичку у Міжнародного валютного фонду, зобов'язалася розпочати політику економічної відкритості [15].

Серед реформ 1991-1996 рр. виділимо насамперед повне скасування ліцензування імпорту, скорочення розміру середнього митного тарифу із 125 до 35 %, дозвіл на прямі закордонні інвестиції, які могли перевищувати навіть 51 %, та прямі портфельні інвестиції. В 1994 р. країна вступила до ГАТТ, а згодом стала членом-засновником СОТ, цим самим зобов'язавшись запровадити режим найбільшого сприяння в торгівлі з іншими членами цієї організації. Уряд Індії розробив амбітний план, згідно з яким економіка повинна була щорічно залучати 10 млрд. доларів у вигляді прямих закордонних інвестицій, але виконати його не вдалося в жодний з наступних років. Цікаво, що в період з 1990 по 1991 р. Індія зуміла отримати тільки 97 млн. доларів інвестицій, а в 1994-1995 рр. до країни влилося 3,8 млрд. доларів, що свідчило про те, що політика відкритості все ж почала приносити перші скромні результати [16].

Відкриття економіки для закордонних інвестицій викликало велике невдоволення в Індії, оскільки місцевий приватний сектор був слабким і нерозвиненим. По-перше, він завжди недооцінювався державою, а тому й працював майже сорок років за умов сильної зарегульованості економіки і не зміг розростися. Процвітали тільки ті приватні ділки, які мали політичні або кастові зв'язки на найвищому рівні. По-друге, в Індії були дуже високі відсоткові ставки, фактично одні з найвищих в Азії. Їхній середній розмір становив 13,5% річних, що надзвичайно гальмувало ділову активність та отримання кредитів [17]. А от транснаціональні корпорації (ТНК), які опинилися на індійському ринкові після зняття обмежень та лібералізації торгівлі, мали необмежений доступ до капіталів і технологій, тим самим отримуючи стратегічну перевагу над

індійськими виробниками. До того ж, певний період часу ТНК можуть нести втрати на одному з ринків лише для того, щоб закріпитися там, одночасно компенсуючи їх на інших, більш прибуткових напрямках збуту своєї продукції. Але з лібералізацією інвестиційного режиму значного, такого, що співвідносився б з розмірами країни та кількістю її населення, зростання рівня інвестицій не сталося. Індійці були переконані, що транснаціональні корпорації розмістять виробництво в експортних зонах на узбережжі країни (передмістя Мумбаю і портова інфраструктура Кандлі), а прямі закордонні інвестиції принесуть зайнятість і збільшать обсяги експорту, проте корпорації виявилися зацікавленими переважно в освоєнні велетенського індійського ринку. Вони почали створювати спільні підприємства, щоб полегшити реалізацію своєї продукції в країні: наприклад корпорація „Хонда” започаткувала спільну компанію з фірмою „Вајај” – найбільшим в Індії виробником скутерів, а „Кока-кола” відкрила виробничу лінію з лідером з випуску індійських напоїв „Thumbs Up”. Виявилось, що ТНК інвестували значні кошти у виготовлення масових і дешевих товарів, розрахованих на більшість індусів, які мали низьку платоспроможність [18]. Тобто йшлося не про інвестиції, орієнтовані на експорт, а про капіталовкладення, розраховані на завоювання масового споживача. В цілому, до Індії надходила не найновіша технологія, а досить примітивна, враховуючи низьку купівельну спроможність більшості населення.

Чому ж протягом 90-х років Індія не перетворилася на „нового економічного тигра” на зразок Сінгапуру чи Південної Кореї? Відповідь на це запитання полягає у низькій продуктивності праці індійського виробника, що визначається недостатнім рівнем освіти, відсутністю трудової дисципліни (особливо серед представників вищих каст), незадовільній якості дорожньої інфраструктури (доріг, портів, залізниць), нерозвиненості фінансового сектора та у проблемах з конвертованістю індійської рупії, відсутності чіткої роботи арбітражних судів і судових виконавців, некомпетентності й

корумпованості бюрократії. Водночас західні компанії почали займатися в Індії „брейн-шопінгом”, буквально переманюючи до себе обдарованих індійських програмістів та людей з передовими технічними спеціальностями. Держава просто фінансувала недешеву освіту для молоді, яка потім емігрувала до західних країн.

Нова сторінка в економічному розвитку Індії відкрилася з приходом у 1998 р. до влади партії „Бхаратія Джаната”. Спочатку були побоювання, що коаліція партій на чолі з БДП почне боротьбу з лібералізацією економіки під гаслом індуїзму й повернення до політики самодостатності. З 1991 р. діячі „Бхаратії” регулярно виступали за те, щоб не допустити західні інвестиції до споживчого сектора, організовували показові пікетування американських установ швидкого харчування, закликали бойкотувати західні товари, що конкурували з індійськими. Особливо галасливою була кампанія проти так званих ресторанів швидкого харчування „Кентуккі фрайд чікен” та „Макдональдсів”, оскільки члени БДП та сім’ї індуїстських партій вважали, що ці заклади знищують самобутність і національний характер індійської кухні, а їжа, що подається в них, є ритуально нечистою [19]. Однак, здобувши владу, націоналісти вирішили не змінювати економічний курс своїх попередників й навіть дозволили закордонним інвесторам створювати на території Індії страхові компанії.

Та непорушність економічного курсу ще не гарантувала стабільності. По-перше, через те, що в Азії в 1997 р. сталася фінансова криза, наслідки якої були помітними на континенті досить тривалий час. По-друге, в 1998 р. Російська Федерація пережила дефолт, що негативно позначилося на її торгівлі з Індією. І нарешті, в травні 1998 р. Індія пішла на випробування ядерної зброї, що завдало удару по економіці країни. Ці події не стали несподіванкою, оскільки у передвиборчому маніфесті „Бхаратія Джаната” говорилося про необхідність для Індії мати власний „ядерний зуб” [20]. Але негативна реакція світу застала коаліційний уряд країни знепацька. Індійські

дипломати були змушені спрямувати усі зусилля на ладнання конфлікту. Після 5 вибухів, здійснених пакистанськими вченими у відповідь на індійські випробування, Індія, як і вся Південна Азія, негайно впала в рейтингу безпеки міжнародних інвесторів, що призвело до значного скорочення обсягів надходження прямих закордонних інвестицій та різкого падіння туристичної зацікавленості до країни.

Врешті-решт, правлячій коаліції на чолі з „Бхаратією Джанатою” вдалося переконати світову спільноту в тому, що Індія не матиме наміру продовжувати ядерні випробування в майбутньому. З 2000 р. в країні знову починається період економічного зростання, пов'язаний з широкомасштабною приватизацією державного майна та стрімким збільшенням сфери високих технологій. Рясні мусонні дощі весняно-літнього періоду 2003 р. забезпечили рекордний врожай продовольчих і плантаційних культур. В результаті дії цих чинників на 2004 р. валотні резерви Індії перевищили 100 млрд. доларів, а темпи зростання економіки сягнули понад 7% на рік. Такі економічні успіхи дали змогу правлячій „Джанаті” оголосити, що „Індія засяяла” в добу її правління і зробити цей вислів гаслом своєї виборчої кампанії 2004 р. [21].

Після несподіваної поразки на виборах 2004 р. „Бхаратії Джанати” до влади знову прийшов Індійський національний конгрес. Лідер партії італійка Соня Ганді, беручи до уваги побоювання своїх дітей Рахула та Пріянки за її життя, не наважилася стати прем'єр-міністром, а запросила на цю посаду свого радника й колишнього міністра фінансів сикха Манмохана Сінгха. Схоже, що ця досить неочікувана кандидатура 70-річного економіста може виявитися найбільш прийнятною для торговельно-економічних партнерів Індії. Вперше за тривалий час на найвищу посаду в країні прийшов не політик, а професійний економіст і технократ, який, до того ж, здобув освіту в кращих західних навчальних закладах й мав докторський ступінь Оксфордського університету. На відміну від Рао, в уряді якого Сінгх завідував фінансами, теперішній прем'єр-міністр ніколи не був помічений у корупційних

скандалах. Сінгх відомий також як архітектор економічних реформ в Індії початку 90-х років ХХ ст. Все це додає йому значної популярності у світі й створює імідж господарника [22].

Здається, індійська політична еліта, будь-то домінуюча в 90-х роках „Бхаратія Джаната”, чи правлячий в інші часи Індійський національний конгрес, дійшли консенсусу в питанні необхідності проведення економічної лібералізації. І вона дала певний позитивний результат. На перший погляд, економічні показники Індії вражають. Абсолютний ВВП країни в 2002 р. оцінювався в 485 млрд. доларів, рівень експорту становив 43,6 млрд., а імпорту – 51,1 млрд. доларів [23]. Проте рівень бідності, за даними Світового Банку, залишається досить значним. До цієї категорії належать понад 44 % населення країни, й досі невідомо, за рахунок яких ресурсів можна істотно покращити рівень їхнього життя.

Це свідчить про те, що в Індії існує великий масив бідності, що гальмує розвиток народного господарства країни. Але для залучення значних інвестицій необхідно виконати кілька умов, серед яких боротьба з злиденністю посідає далеко не пріоритетне місце. Треба насамперед покращити фізичну інфраструктуру. Особливо гостро стоїть питання транспортних мереж, модернізація яких вимагає величезних витрат, а прибутки може дати тільки у віддаленій перспективі, отже, – на великих приватних вкладників капіталу розраховувати не варто. Вигідні умови експлуатації для приватного інвестора забезпечать тільки платні приватні дороги, а великі багато-смугові хайвеї будує тільки держава, іноді за рахунок залучення позабюджетних коштів, таких як міжнародні позики.

Ще в 1998 р. провідні політичні діячі з „Бхаратії Джанати” обіцяли побудувати систему надсучасних швидкісних трас під назвою „Золотий чотирикутник” між чотирма найбільшими індустріально-мегаполісними територіями Індії (Мумбай-Ченнаї-Делі-Колката) і, тим самим, зблизити основні комерційні центри країни як між собою, так і з відсталими штатами, що сприяло б глибокій інтеграції останніх в загальноіндійську економіку. Правляча коаліція також мала

намір реалізувати мега-проект „південь-північ”, який повинен був поєднати штат Джамму і Кашмір із штатом Тамілнад й надати нового поштовху розвитку економіки північно-західних регіонів Індії. Передбачалися й дорогі роботи з розширення пропускної спроможності існуючих доріг. Зокрема, йшлося про збільшення кількості смуг у два чи навіть у три рази, залежно від інтенсивності руху та аварійності на тій чи іншій ділянці дороги. Однак термін завершення будівництва транспортних магістралей постійно переносився, а після поразки на виборах БДП в 2004 р. це питання взагалі відійшло на другий план [24].

Автомобільні шляхи Індії – це взагалі окрема болочка тема. Більшість з них – одно смугові з надзвичайно низькою пропускною спроможністю, великий кілометраж їх представлений дорогами з м'яким ґрунтовим покриттям, що неприпустимо для країни, яка періодично страждає від природних катаклізмів. Тому навіть незначний дощ може спричинити ускладнення для автомобільного транспорту, розмиваючи ґрунти та викликаючи затори. Для Індії, як для ніякої іншої країни світу, характерна наявність на шляхах велетенських стад „священних тварин” (корів, водних буйволів, павичів тощо), яких не прийнято зганяти з проїжджої частини. Більшість вимушених зупинок транспорту на індійських вулицях викликані саме мандруючими тваринами, а не аваріями, хоча вони також часті через перевантаженість доріг, низьку культуру пішоходів і людей, які їдуть на сходах та даху транспорту або живуть просто на узбіччі дороги. Відсутність упорядкованості руху транспортних засобів автомобільними шляхами сполучення країни, помножена на низьку пропускну спроможність доріг, визначає невідповідність перевезення вантажів цим видом транспорту. Відомо, що тільки 2 % індійських доріг представлені чотирьохсмуговими шляхами, 34 % – двосмуговими, а ще 64 – односмуговими [25].

Нагальними є проблеми портів та сухопутних доріг. Індія має 11 головних портів, п'ять з яких розташовані на східному узбережжі, а ще 6 – на західному. Функціонують також 148

малих портів, на які припадає 18 відсотків усього морського товарообігу Індії. Головні порти, які здійснюють 82 відсотки робіт з обслуговування вантажів, вже давно оперують поза межами пропускну спроможності. Так, скажімо, в 2001 році вони обслуговували 281 мільйон тонн вантажів, маючи пропускну спроможність лише у 258 мільйонів тонн. Це свідчить про те, що модернізація „морських воріт” давно не проводилася. Існують також фактори, які позначаються на роботі портів, такі як природні катаклізми. Потужні тайфуни та циклони, що зароджуються над Бенгальською затокою і спустошують Південну Індію та Бангладеш, паралізують ділову активність в портах східної Індії та опосередковано викликають перевантаженість західних портів країни, до яких здійснюється основний товаропотік в цей період. Багато нарікань у судновласників викликає також ефективність роботи „морських воріт”. Середній термін обслуговування одного судна становить 7-9 діб, частими бувають випадки зникнення незначної частини вантажів внаслідок халатності чи дрібної крадіжки майна портовими службами. Враховуючи, що день непередбаченої затримки на маршруті обходиться судновласнику щонайменше в 10 тисяч доларів, це є суттєвою проблемою конкурентоспроможності. Доходить до того, що вантажі завантажуються на малі судна в невеликих індійських портах, а згодом перевантажують на більші в ефективно працюючих портових спорудах Гонконгу та Сінгапуру [26]. Навіть це вигідно, враховуючи, що на Сінгапурі обслуговування судна здійснюється лише за шість годин. Повна неадекватність індійських портів міжнародним вимогам, сумно відомих своїми постійними затримками кораблів і вантажів, призводить до того, що їх оминають судна більшості судноплавних ліній світу, які не зав'язані безпосередньо на індійський ринок.

Великі проблеми інфраструктури з'явилися і в секторі залізничного транспорту. Індія має, як уже зазначалося, найбільшу мережу залізниць в Азії, протяжність якої становить 62800 км. У 1995 р. індійські залізниці перевозили 391, а в

2001 р. – вже 473 млн. т вантажів. У секторі обслуговування залізничних перевезень працює 1,5 млн. осіб, але він знаходиться в управлінні держави як великий стратегічний об'єкт, робота якого забезпечує національну безпеку [27]. Індійська залізнична мережа – друга з найбільших у світі, і, на перший погляд, повинна заробляти значні кошти на масовості послуг, однак залізничні перевізники змушені брати на себе певні соціальні зобов'язання перед урядом і транспортувати цукор, сіль, олію та деякі інші продукти масового споживання майже безкоштовно, щоб унеможливити соціальні вибухи у великих населених центрах. Крім того, прибутки залізниць зводять нанівець надзвичайно дешеві пасажирські перевезення. Відбувається так зване перехресне субсидування, коли гроші, отримані від здійснення вантажних транспортних операцій, спрямовуються на забезпечення вкрай дешевих пасажирських квитків та на ремонт зношених пасажирських вагонів. Однією з найболючіших проблем індійської залізниці залишається неймовірно перевантаження вагонів пасажирами, особливо характерне напередодні великих релігійних свят. У цей час біднота з індійських мегаполісів масово повертається до сільської місцевості. Вагони, більшість з яких знаходиться в експлуатації ще від 40-50-х років минулого століття, після таких переїздів потребують неабиякого ремонту. Індійські пасажирські перевезення є збитковими також через те, що на цьому виді транспорту поширений безквитковий проїзд, викликаний перевантаженістю потягів, бідністю й низькою правовою культурою населення [28].

Маючи збитки у сфері продовольчих і пасажирських перевезень, керівництво залізниць намагається отримати компенсацію на іншому напрямі. Залізничні шляхи сполучення, будучи фактично монополістом, враховуючи поганий стан автомобільних шляхів сполучення, беруть дуже значні кошти за перевезення комерційних вантажів, витісняючи менш платоспроможних клієнтів на вузькі, переважно одноколійні дороги, вже завантажені застарілим транспортом та мандруючими тваринами. Безпека на індійських залізницях також залишає

бажати кращого, оскільки щорічно тут відбувається понад 200 катастроф із значними людськими жертвами. Фактично залізниця – це найбільший стратегічний об'єкт країни, який найменш захищений. Велика кількість щорічних залізничних катастроф, щільний графік руху пасажирських потягів, неймовірне скупчення населення на вокзалах та традиційні для сезону мусонних дощів природні катаклізми призводять до постійних запізнень потягів і великих фінансових втрат ділових людей, що довіряють свої вантажі індійській залізниці.

У 1999 р. на Світовому економічному форумі, де були представлені 59 найбільших країн світу, Індія за якістю своєї інфраструктури зайняла 55 місце, тільки залізнична мережа була на 28 місці. Через поганий стан доріг і залізниць Індія втрачає щорічно три відсотки ВВП. На жаль, достеменно невідомо, скільки можливих інвестиційних коштів недоотримала країна внаслідок враження, яке справляє індійська фізична й транспортна інфраструктура на іноземних інвесторів, які вперше прибувають до Індії з метою ознайомлення [29]. Як відомо, важливу роль у прийнятті рішень про інвестування відіграє психологічний чинник. Тому таку увагу зовнішньому станові міст і доріг приділяють країни Азії, зацікавлені у надходженні великих інвестицій. В Китаї, наприклад, надзвичайно охайні дороги, які ведуть з аеропортів – „воріт” до країни. Вони обсажені деревами й кущами, на задньому фоні помітні ультрасучасні будинки з неоновною рекламою. Коли ж ділова людина потрапляє до Індії, на неї чекає гнітюче враження – хаотичне скупчення населення, що живе просто серед вулиць або в примітивних халупах, розташованих у сусідстві з діловими центрами, постійні затори на дорогах, велика кількість жебраків і безпритульних, що мешкають неподалік від транспортних артерій. Навіть у діловому центрі Індії – Мумбаї на землі в центрі міста, до речі, надзвичайно дорогій, знаходиться одне з найбільших в Азії скупчень халуп. Питання інфраструктури гостро стоятиме для Індії й надалі, якщо вона має намір рухатися дорогою глобалізації, бо без цього вона ніколи не

зможе наздогнати Китай і стати йому альтернативою для закордонних інвесторів.

Енергетична безпека країни є саме тим „хребтом”, на якому тримається економіка Індії. Катастрофічна ситуація склалася із забезпеченням енергоносіями, адже країна з населенням у 16,5 % від світового, контролює тільки 5,47 % вугілля світу, 0,59 % нафти та 0,61 % природного газу, один відсоток гідроенергії. Країна відчуває сировинний дефіцит у кількох галузях сучасної промисловості. Особливо це стосується нафти. Індійські нафтові родовища сконцентровані на території Ассамської долини, в південних районах штату Гуджарат та на континентальному шельфі біля Мумбаю. Проте нафтоносні райони країни переважно вичерпали свій потенціал, а нових родовищ знайти не вдалося. Відомо, що тільки на нафту припадає третина витрат на імпорт. Основним джерелом енергоносіїв в Індії виступає низькоякісне кам'яне вугілля, поклади якого оцінюються в 202 млрд. т [30].

Індія – один з найбільших споживачів енергії серед країн, що розвиваються, а якщо говорити більш глобально, то вона вже посідає шосте місце в світі за цим показником, витіснивши з нього Великобританію, в 2002 р. країна спожила 26 млрд. м³ газу, в 2005 р. використала 37 млрд., а в 2010 потреби країни в енергії становитимуть 77 млрд. м³ лиш тільки природного газу. В 2012 р. імпорт нафти може зрости до 250 млн. т на рік. Продукти переробки нафти й газу у величезних обсягах споживаються вуличним транспортом, кількість якого багаторазово збільшилася під впливом демографічного вибуху, а також використовуються енергоємними підприємствами державного сектора. Таке катастрофічне становище наявне при тому, що 65 % усіх потреб жителів аграрної сільської Індії покриваються звичайним паливом – біологічними відходами, сміттям та деревиною. Відомо, що в аграрній Індії щорічно спалюється приблизно 162 млн. т низькоякісного сміття. Можна тільки уявити, які колосальні кошти витрачала б країна, якби все населення перейшло в холодний сезон на споживання газу [31].

Основою народногосподарського комплексу Індії й надалі залишається сільське господарство, в якому зайнято дві третини населення і продукція якого займає диспропорційно велику частку в загальному експорті країни. Однак ця галузь має чимало проблем, незважаючи на сприятливі стартові умови для її розвитку. Насамперед – це залежність плантаційного та продуктового секторів від щорічного 4-місячного сезону мусонних дощів, відсутність яких призводить до посух, а занадто рясне випадання опадів – до паводків. Враховуючи, що більшість добрив діє ефективно тільки тоді, коли земля добре зрошується, можна констатувати, що прив'язка сільського господарства Індії до сезону мусонів диспропорційно велика. Райони країни, де реєструються посухи, це Раджастхан, західні частини Харьяни та Мадхья-Прадеш, більша частина території Гуджарату, центральні Махараштра й Карнатака [32]. Це дуже несприятливий чинник, оскільки 230 із 285 млн. осіб, які складають кістяк робочої сили Індії, безпосередньо зайняті у галузі сільського господарства.

З оброблюваних площ, що експлуатуються у сільському господарстві, 130 млн. га вражені ерозією ґрунтів, особливо у західній Індії та поблизу Гімалаїв. Земля, втрачена для ведення обробки, займає 16 % площі країни [33]. В аграрній Індії налічується 25 млн. безробітних через те, що сільське господарство має сезонний характер і багато людей залишаються без роботи, коли збиральний сезон закінчено. З вибухом народжуваності на селі різко знизилася частка володіння землею на одну особу, зросла фрагментація земельних угідь, а наприкінці 80-х років три п'ятих усіх земельних наділів становили менше одного гектара на сім'ю [34]. Тиск на вільну землю істотно посилюється, а бідні фермери не могли скористатися з державних кредитів, бо були не в змозі надати тверді гарантії для їх повернення. Як наслідок, у більшості регіонів Індії сільське господарство залишається трудомісткою галуззю, де домінує традиційна техніка збору врожаїв, його ефективність є низькою. Це становище погіршується безграмотністю та традиційними віруваннями

індусів у деяких регіонах країни, які не використовують добрив і дотепер послуговуються для обробки землі плугом та биками. До того ж, у багатьох штатах півночі й центру великі земельні наділи зберігають представники вищих каст, а працювати на них змушені „недоторкані”. При цьому інтенсивність конфліктів між обома верствами сільського населення сягає апогею в північному штаті Бігар та у відсталих частинах Уттар-Прадеша, де землевласники організовують приватні армії (сени) для боротьби з повсталими селянами, що належать до категорії „недоторканих”. Відсутність власності на землю і її висока орендна плата не стимулюють орендарів інвестувати значні кошти в землеробство [35].

Наприкінці 60-х років ХХ ст. в Індії розпочалася „Зелена революція”, оскільки за десятиліття до цього в країні відчувалась серйозна нестача продовольства. Щорічно індійський уряд був змушений розраховувати на кілька мільйонів тонн зерна із Сполучених Штатів та Канади в якості гуманітарної допомоги. Катастрофічний стан, що склався навколо продовольчої безпеки, був пов’язаний не тільки з демографічними проблемами, а й з британською колоніальною спадщиною. В Британській Індії найкращі угіддя відводилися для культур плантаційного сектора (чай, кава, цукрова тростина, опіумні рослини), а землі, де вирощувалися харчові культури, знаходилися у занепаді, їхня площа постійно скорочувалася. Тому не дивно, що після здобуття незалежності Індія мала імідж країни голодуючих дітей та злиднів, що не кореспондувався з її роллю лідера країн Третього світу. В багатьох штатах періодично спалахували голодні заколоти.

Уряд Індіри Ганді вирішив швидко збільшити виробництво зерна у північних штатах, сконцентрувавши наявні ресурси на районах, де був великий потенціал врожаю, тобто там, де використовувалися сучасні системи іригації, майже не реєструвалися посухи й існував порівняно заможний фермерський прошарок. Уряд склав перелік перспективних великих та середніх ферм, надав їм значні, а інколи й безвідсоткові кредити, забезпечив прокладання нових іригаційних каналів,

підвищив державні закупівельні ціни на зерно й покращив систему його транспортування та зберігання. В Мексиці було придбано понад 18 тис. т високоврожайної пшениці й технічних культур (особливо бавовняних кущів) і передано в період сіяння фермерам північних штатів [36].

Заходи центрального уряду допомогли фермерам, яким запропонували нові, високоврожайні сорти пшениці та добрива за пільговими цінами, досягти небувалих успіхів у збиранні врожаю. З іншого боку, висока капіталоемність „Зеленої революції” визначила її вузьку локалізацію в районах, де вже раніше існували фермерські господарства та був потенціал для зрошування земельних масивів. В результаті було створено високотехнологічний анклав посеред запущеного й ігнорованого державою продовольчого сектору. „Зелена революція” була позитивно сприйнята місцевою елітою, що виступала за переваги індустріалізації, оскільки вона дала змогу за рахунок великої одноразової інвестиції зменшити фінансові витрати з бюджетів штатів на підтримання дотаціями збиткового аграрного сектору та сприяла забезпеченню продовольчої безпеки населення. Наприкінці 60-их років західній Уттар-Прадеш досяг великих успіхів у збиранні зерна, наздогнавши відомі фермерські штати – Харьяну та Пенджаб. Завдяки зростанню врожайності в Уттар-Прадеші, Пенджабі й Харьяні обсяги зборів зернових культур зросли в 1973 р. у декілька разів порівняно з 1962 р. збільшилися [37].

Наслідки реформи були несподіваними, бо малі фермери повністю ігнорувалися державою і майже зникли внаслідок стрімкого укрупнення фермерських господарств великих землевласників, які скуповували їхні земельні ділянки. Серед нових представників буржуазії було багато таких, хто використав компенсації, виплачені урядом за втрачені землі, для інвестицій в „Зелену революцію”. Зростаюча прибутковість фермерського сектора тільки додала аргументів землевласникам, що раніше усіма силами намагалися захищатися від земельної реформи. Процвітання, яке з’явилося внаслідок аграрної революції, дало змогу вихідцям із вищих каст у трьох

північних штатах зміцнити свою політичну силу фінансовими ресурсами, підвищити рівень свого представництва в федеральному законодавчому органі. До того ж, „Зелена революція” викликала нове забруднення ґрунту пестицидами й бажання багатих фермерів виселити бідняків із більш екологічно чистих ґрунтів. Отже, в результаті вдосконалення процесу вирощування та збору зернових у штатах півночі були досягнуті суперечливі результати. З одного боку, Індія припинила імпортувати продовольство, а з іншого - в країні різко зріс рівень безробіття серед сільськогосподарських робітників.

Аграрний сектор країни і надалі потребуватиме до себе підвищеної уваги з боку індійської політичної еліти, оскільки від його плантаційної економіки багато в чому залежить рівень експорту бавовни, шовку, цукру з цукрової тростини, чаю, кави, какао, спецій, тютюну, джуту, каучуку, олії. Це майже дві третини валютних надходжень країни. Важливим завданням на перспективу залишається питання оснащення села сучасною сільськогосподарською технікою, забезпечення фермерів пільговими кредитами, стимулювання участі сільськогосподарських виробників у індійському експорті та підвищення закупівельних цін на фермерську продукцію всередині країни. Гостро на порядку денному стоїть питання ефективної утилізації дощової води, що потрапляє на поля під час мусонних дощів, адже така велика країна, як Індія, не може бути постійним заручником нерегулярних мусонів.

Промисловий сектор індійської економіки забезпечує роботою 26,5 млн. осіб, тобто менше, ніж 9 % робочої сили країни, що свідчить про певну односторонність розвитку народного господарства Індії. Концентрація промислових підприємств спостерігається в західній Індії, де діє найпотужніший у країні індустріальний коридор Пуна-Мумбаї-Сурат-Вадора-Ахмадабад, а також в Південній Індії в містах ланцюга Ченнаї-Бангалор-Гайдерабад-Вішакхапатнам. На сході подібний статус має тільки місто Колката. Центральній, північній (за винятком міської агломерації Делі, в околицях якої діє велика

кількість спільних підприємств) та Східний райони є суто сільськогосподарськими зонами. Крім нерівномірності розташування промислових поясів, на території країни кидається в око домінування тут державних підприємств. Частка індійського приватного капіталу досить незначна через масштабність і високу витратність будівництва промислових підприємств. Закордонний капітал виявляє більшу зацікавленість до спорудження індустриальних об'єктів за західними технологіями на східному узбережжі Індії [38].

Особливий інтерес викликає чисельність малих та середніх підприємств, які є підґрунтям стабільності держави – себто створення середнього класу. Взагалі, існує дуже багато цифр, які характеризують чисельність середнього класу в Індії. Одні стверджують, що в Індії мешкають 170 млн., інші – що 200 і навіть 250 млн. представників цієї групи населення. Але більшість фахівців вважає, що десь 13 % індусів з річним прибутком, вищим за 2000 доларів, можна зараховувати до категорії середнього класу [39]. Справді, за рахунок чого повинен був створюватися цей прошарок населення, коли країна жила в ізоляції від світових ринків і набагато більше імпортувала, ніж експортувала, а перші серйозні ринкові перетворення, до того ж, досить непослідовні, були здійснені тільки у 1991 р.? Більшість примітивних товарів індійського експорту – одяг, коштовне каміння, шкіряні вироби, предмети мистецтва тощо виробляються малими та середніми підприємствами, які вимагають масштабних інвестицій і не можуть самостійно розширити чи модернізувати виробничі потужності. Широко розповсюджене кустарне низькотехнологічне виробництво, яке має традиційно відсталий характер. У країні існує певний прошарок населення, зайнятий у роздрібній торгівлі, в сфері обслуговування й у ТНК, але він залишається незначним.

Висновки. Індія може бути зарахована до аграрно-індустриальних країн, що так і не змогли здійснити повнокровну трансформацію в постіндустріальний світ. У роки панування Великобританії в Британській Індії та залежних князівствах

було створено розгалужену транспортну інфраструктуру її плантаційний сектор економіки, зорієнтований на експорт. Однак глибока технологічна модернізація спостерігалася тільки у великих мегаполісах півдня, де британці мали міцні позиції, решта ж території країни залишалася відсталою та аграрною. В спадщину від британської колоніальної доби Індія отримала розвинені видобувний і плантаційний сектори та кілька портових міст на півдні з відносно сучасною інфраструктурою. В даний час економічні перекося британської колоніальної доби виявляють себе досить рельєфно. Країна поділяється на розвинені індустріально-мегаполісні території, центр яких зосереджено навколо потужних міських агломерацій Колкати, Мумбаю, Ченнаю та Делі, розвинені сільсько-господарсько-промислові зони південної Індії, Харьяно-Пенджабського поясу, та райони відсталості, які тягнуться від Гімалаїв через північну Індію до її центральних регіонів.

Економічний розвиток Індії доби незалежності був тісно пов'язаний з партією Індійський національний конгрес (ІНК), яка десятиліттями домінувала тоді в політичному житті країни. Вирішальна роль ІНК у звільненні Індії від британського колоніалізму, перебування в її лавах таких харизматичних постатей, як Джавахарлал Неру, Індіра Ганді, Раджів Ганді, та наявність у неї ідеології, яка була спрямована на державну участь в економіці й підвищення соціальних витрат, робили партію привабливою. Проте саме Конгрес несе повну відповідальність за ізоляціоністську економічну політику країни та перетворення її на фактичну автаркію.

Після проголошення незалежності Індії країна не скористалася тими перевагами, які могли дати їй інтеграція у міжнародну систему господарських зв'язків, а також стратегічне розташування в географічному центрі Азії. На хвилі націоналізму правляча партія здійснила націоналізацію важкої промисловості, запровадила протекціоністські заходи щодо конкурентоспроможного імпорту, за допомогою СРСР почала створювати важку індустрію. Про неефективність цих кроків свідчить статистика. Так, частка Індії у світових господарсь-

ких зв'язках у 2000 р., практично після десятиліття ринкових реформ, становила тільки 0,65 відсотків експорту та 0,77 % імпорту [40]. Надходження прямих закордонних інвестицій в індійську економіку завжди були незначними, що в результаті спричинило високе безробіття та диспропорційну залежність від державної зайнятості.

Але де держава повинна була знаходити фінансові ресурси для створення нових робочих місць? Кошти йшли на обслуговування великого зовнішнього боргу, масштабні закупівлі зброї і підтримання боєздатності мільйонної армії та одного з найбільших в Азії військово-морських флотів. При цьому в Індії спостерігався демографічний вибух. Було втрачено момент, коли країна з майже вдвічі меншим населенням та великими природними ресурсами могла скористатися з економічної глобалізації у світі, а тепер для кардинального покращення ефективності народного господарства та стандартів життя населення потрібне залучення фантастичних коштів, зокрема в низку проектів, які не дадуть миттєвої віддачі. Незважаючи на досить вдало здійснену „Зелену революцію”, аграрна Індія залишалася напівфеодальною країною з вкоріненими в соціальні інститути кастовими відносинами й поширеним безробіттям. Серед чинників, які ускладнюють економічний розвиток країни, виділено кастові відносини, регіоналізм, лінгвістичну відособленість і релігійну неоднорідність населення.

Перспективи країни в економічній сфері вбачаються у розвиненні економіки послуг. Проблема розвитку народно-господарського комплексу Індії полягає у тому, що науково-технічний прогрес поступово нівелює перевагу в дешевій робочій силі, бо все менше секторів є трудомісткими, а отже, безробіття в перенаселеній країні залишатиметься на досить високому рівні. В цьому контексті для Індії особливо гостро стоятиме питання формування великого прошарку середнього класу, який буде зацікавлений в економічній та політичній стабільності країни і не звертатиме уваги на комуналістське протистояння й релігійні проблеми. Середній клас важливий

як „економічний цемент” суспільства з огляду на тісні кастові та кровні зв'язки в Індії. Ймовірно, що тільки 13 відсотків жителів Індії можуть вважатися представниками цієї категорії населення, а цього недостатньо для кардинального просування вперед економіки країни. Дві третини населення країни ще досі більше тяжіють до економічного й соціального дна суспільства. Для Індії, як для ніякої іншої країни світу, гостро стоїть проблема розвитку інфраструктури, бо інакше вона ризикує перетворитися на країну двох регіонів: високорозвинутого та орієнтованого на зовнішній світ півдня і відсталого, бідної аграрної півночі.

Використана література

1. Burke S.M., Quraishi Salim al Din. British Raj in India: An historical review. – Oxford: Oxford university press, 1995. – P. 14-16.
2. Menon, Morozov. Indo – soviet trade and economic ties. – New Delhi: Allied publishers private limited, 1986. – P. 98, 103.
3. Talbot Ian. India and Pakistan: Inventing the nation. – Oxford: Oxford university press, 2000. – P. 174.
4. Jauhari B.M. India's development after independence. – New Delhi: Gyan publications house, 2002. – P.77.
5. Suman Kumar T.K. India: Unity in diversity. – New Delhi: Anmol publications, 1992. – P. 42, 45.
6. Nayar Balder Raj. Globalization and nationalism. – New Delhi: Sage publications, 2001. – P. 108.
7. Також там. – P.120-127.
8. Jauhari B.M. – P. 89-90.
9. Jaffa V.S. The liberalization in India: the road ahead. – New Delhi: New Century publications, 1999. – P. 16, 19.
10. Zanini Gianni. India: The challenge of development. Washington.– A country assistance evaluation by the World Bank, 2001.– P. 21-23.
11. Mohan M. Mathews. India facts and figures. – New Delhi: Sterling publishers private limited, 2001. – P. 265.

12. Nayar Baldev Raj, Paul T.V. India in the New World order: searching for major-power status. – Cambridge: Cambridge university press, 2003. – P. 99.
13. Ganguly Sumit. India's multiple revolutions // Journal of democracy. – 2002. – Vol. 13. – Number 1. – P. 45-46.
14. Gil S.S. Diluting Mandal // The Hindu. – 2003. – June 24.
15. Jauhari B.M. – P. 202.
16. Thomas A. Timberg. The impact of Indian economic globalization // SAIS review. – 1998. – Vol. 18. – Number 1. – P. 125.
17. Nayar Balder Raj. – P. 163.
18. Shurman – Smith Pamela. India: Globalization and change. – Oxford: Oxford university press, 2000. – P. 25.
19. Swaminathan S. Anklesaria Aiyar. India's economic prospects: the promise of services // CASI occasional paper of University of Pennsylvania, April 1999. – Number 9. – P. 9-12.
20. Jha Prem Shankar. Why India went nuclear? // World affairs. – 1998. – Number 3.
21. Bist Raju. India is not shining // Asia times. – 2004. – 30 March.
22. Profile of Manmohan Singh, the Prime-minister of India. Internet encyclopedia Wikipedia. // (http://en.wikipedia.org/wiki/Manmohan_Sing).
23. Nayar Balder Raj. – P. 213.
24. Maitra Ramtanu. Why India's economy lags behind China's // Asia times. – 2003. – June 27.
25. Pamela Shurman – Smith. – P. 27-29.
26. Энциклопедия стран мира. – Москва: „Экономика”, 2004. – С. 713.
27. C.R. Narasimhan. Will the railway budget address the chronic problems? // The Hindu. – 2004. – 6 July.
28. Zanini Gianni. – P. 8.
29. Krueger Anne. Economic policy reforms and the Indian economy. – Chicago University press of Chicago, 2002. – P. 33.
30. Индия: страна и ее регионы. Под ред. Е.Ю.Ваншней. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 76.

31. Johnson. Geographic dictionary of India. – New Delhi: Vision Books private limited, 2001. – P.16-24.
32. Najam Adil. Environment, development and human security. Perspectives form South Asia. – Washington: University press of America, 2003. – P.39.
33. Индия сегодня. справочно-аналитическое издание. – М.: Институт востоковедения РАН, 2005. – С. 323.
34. Kumar Suman. – P. 38.
35. Dube Sidharth. In the land of poverty. The memoirs of an indian family. – London and New York: Zed Books, 1999. – P. 96 – 99.
36. Sharma Dewinder. 50 years of Indian agriculture//Personal internet-site of Dewinder Sharma. //www.dharma.org..
37. Индия: страна и ее регионы. Под ред. Е.Ю.Ваниний. – С. 86.
38. Вся Азия: Географический справочник/ Авт.-сост.: Б.А.Алексеев, Н.Н.Алексеева и др. – М.: «Муравей», 2003. – С.62-63.
39. Talbot Ian. – P. 212 – 214.
40. Энциклопедия стран мира. – С.715.

Глава 11. Проблемні питання функціонування експортного сектору економіки Індії

В останні десятиліття економічні успіхи більшості країн Азії пов'язують з експортною орієнтацією їхніх народногосподарських комплексів. Індія, як одна з найбільших країн світу за площею території та чисельністю населення, на перший погляд, приречена мати динамічний та розгалужений експортний сектор, який гарантуватиме економічне домінування індійських підприємств у багатьох сегментах світового ринку. В цьому контексті важливо оцінити сучасний стан та перспективи галузей індійського народногосподарського комплексу, зорієнтованих на експорт, адже вони у майбутньому виступатимуть своєрідним „двигуном”, що сприятиме глобалізації економіки Індії та вирішенню проблеми безробіття, пов'язаної з наслідками демографічного вибуху й державної політики економічної самодостатності.

Вивчення структури індійського експорту засвідчує, що в ній продовжує домінувати продукція плантаційного сектора і товари, створені за традиційними, низькопродуктивними технологіями. Тенденція до зростання надходжень від сфери послуг та від експорту продукції високотехнологічних галузей стала помітною тільки в останні роки і поки що не привела до суттєвого оздоровлення економіки. Індія все ще ніяк не може глибоко інтегруватися у світову економічну систему: її частка в імпорті країн світу становила в 2000 р. 0,77 %, а в експорті – 0,65 %. Індійські товаровиробники мають певне представництво на міжнародному ринкові тільки в таких товарних групах, як рис (10,4 % світового експорту), чай (16,4 %), спеції (11,2 %), перлини, золото та коштовне каміння (10,7 %), вироби зі шкіри (6,4 %) та бавовни (4,4 %) [1].

Таке становище викликане низкою важливих обставин. По-перше, індійські підприємства традиційно орієнтувалися на велетенський місцевий ринок. По-друге, політична еліта

Індії ще в 50-х роках минулого століття свідомо пішла на запровадження замкненої автаркії, охороняючи економіку країни низкою захисних бар'єрів від закордонних конкурентів. У свою чергу, основні торговельні партнери Індії обмежили обсяги торговельно-інвестиційного обміну з нею та запровадили тарифні й нетарифні обмеження для індійського товаровиробника. Завдяки цьому народно-господарський комплекс Індії досягнув високого рівня самодостатності у виробництві більшості споживчих товарів, що засвідчує аналіз структури індійського імпорту в останні роки, в якому частка готових виробів весь час скорочується, а домінує ввезення енергоносіїв та високотехнологічної зброї. Водночас якість виробленої продукції була й залишається надзвичайно низькою. Це зумовлено тим, що індійські підприємства, функціонуючи в „теплих умовах”, звикли виробляти товари переважно для свого невибагливого ринку й не мали зовнішньої конкуренції. До того ж, при виході на зовнішні ринки проблемою для більшості товаровиробників залишається відсутність маркетингового супроводу. Підприємства країни не мають сформованої міжнародної репутації, як постачальники технічно складної продукції. Так, закордонним імпортерам майже нічого невідомо про індійське машинобудування, але вони добре розпізнають бренди, під якими продаються чай, спеції та фрукти. Торговельно-інвестиційний обмін утруднювався також високими ризиками, пов'язаними із загрозою ядерної війни у Південній Азії, яка періодично з'являється після ядерних вибухів 1998 р., природними катаклізмами у південно-східних регіонах країни та низькою пропускною спроможністю транспортної мережі. В деяких штатах Індії, що мають важливий експортний потенціал, помітні тенденції до загострення сепаратистських настроїв чи міжкастового протистояння, як, наприклад, в Ассамі, Бігарі та Пенджабі [2].

Огляд потенціалу індійського експортного сектора свідчить, що в разі створення необхідних умов для забезпечення його діяльності (належне страхування ризиків, вдосконалення

роботи транспортної мережі та системи складів із холодильним обладнанням) індійські підприємства можуть істотно збільшити обсяги торгівлі із зовнішнім світом у кількох важливих галузях. Зокрема, в країні існує значний потенціал для експорту риби й морепродуктів. Індія контролює берегову лінію протяжністю в 6083 км, що включає Бенгальську затоку на сході субконтиненту та Аравійське море на заході, а ексклозивна економічна зона, де відбувається промисловий вилов морської біомаси, простягнулася на два мільйони квадратних кілометрів. Дев'ять індійських штатів із 28 мають власні берегові зони й групи островів. Це Гуджарат, Махараштра, Гоа, Карнатака, Керала, Тамілнад, Андхра-Прадеш, Орісса та Західна Бенгалія [3]. Як і в багатьох інших регіонах Азії, близькість Індійського океану полегшує доступ населення до океанічної біомаси, адже періодичні припливи та відпливи океану залпшають на мілинах велику кількість морепродуктів. Цим користуються місцеві жителі. Тому професійні рибалки працюють переважно не для задоволення харчових потреб місцевих жителів, а виловлюють рибу на експорт. Власне, в самій Індії споживання риби зафіксовано на досить низькому рівні, що дає змогу вивільнити великі обсяги океанічної біомаси для вивезення на зовнішні ринки. На відміну від сусідньої Бангладеш, де морепродукти становлять, поряд із рисом, основу харчового раціону мусульманського населення, в Індії риба масово споживається далеко не в усіх штатах, що пов'язано з вегетаріанськими звичками її жителів та з традиційними віруваннями про те, що стояча вода є потужним джерелом передачі ритуального забруднення. Промислові ресурси риби спрямовуються переважно на задоволення харчових потреб туристів, які відпочивають у південній Індії, а також експортуються до багатьох країн світу. На узбережжі Бенгальської затоки функціонує низка креветкових господарств та морських біоферм, які вирощують на експорт молосків, рибу й креветки.

Оскільки берегова лінія країни омивається теплими водами Індійського океану, тут відсутні промислові запаси сардин,

тунця, оселедців, які становлять дві третини обороту світового ринку морепродуктів. Спеціалізація рибопереробних підприємств країни пов'язана переважно з екзотичною морською біомасою, такою як тигрові креветки, хвости лобстерів, рибне філе й каракатиці. Подібна продукція постачаються на ринки країн ЄС, де ресторани доповнюють традиційну кухню морепродуктами, яких бракує в регіоні. Торгівля рибою з країнами Азії сконцентрована переважно на Сінгапурі, який є нетто- імпортером продовольства в силу свого статусу регіонального центра ділового туризму та транспортних перевезень. Експорт „дарів моря” має великі перспективи для розширення саме до Європи, де в останні роки спостерігається бум здорового харчування та відбувається переорієнтація населення на споживання морепродуктів після кількох доволі небезпечних епідемій коров'ячого сказу.

Проте рибна промисловість Індії має великий недолік, який полягає у відсутності належного забезпечення її холодильним обладнанням. Істотною проблемою на перспективу залишаються також природні катаклізми в прибережних водах Бенгальської затоки, що ускладнюють рибальство і є причиною періодичного зникнення траулерів. У цьому контексті доцільно згадати про жахливе азійське цунамі, що завдало значних збитків рибній промисловості та портовим спорудам у південній Індії й на сусідній Шрі-Ланці в грудні 2004 р. Однак оптимістично налаштовані індійські експерти переконані, що з покращенням умов транспортування та зберігання рибної продукції обсяги її вивезення можуть сягнути 10-12 млн. т щорічно, що дасть змогу країні впритул наблизитися до світового лідера у цій галузі – Японії [4].

Сільське господарство Індії – основний сектор економічної активності, що забезпечує харчові продукти, сирі матеріали та зайнятість для переважної більшості індійців, впливає на зростання допоміжних галузей обробної промисловості. Воно також відіграє диспропорційно велику роль у міжнародній торгівлі країни. Найважливішими постачальниками сировини для індійських експортерів сільськогосподарської продукції

виступають північно-східні гористі „чайні” штати та південні „плантаційні” регіони. Федеральні одиниці, які розташовані на Індо-Гангській рівнині та фермерські штати Пенджабу й Харьяни працюють переважно на забезпечення потреб внутрішньоіндійського ринку харчових продуктів. Особливості топографії Індії, рясні мусонні дощі у весняно-літній сезон та наявність різних кліматичних зон на величезній площі сприяють вирощуванню широкого асортименту сільськогосподарських культур, тому країна посідає перше місце у світі за зборами манго, папайї та гуави, друге – бананів, третє – цибулі, сьоме – картоплі. В цілому Індія лідирує в світі за зборами фруктів та займає друге місце після Китаю, як вирощувач овочевих культур [5]. Індійські овочі й фрукти традиційно купують споживачі у близькосхідних країнах, де гостро відчувається їхній дефіцит через переважання пустельних ґрунтів, засолених водами Перської затоки. До великих імпортерів цієї продукції належать також держави ЄС, які завозять переважно консервовані овочі та фрукти, а також концентрати екзотичних фруктових соків.

Країні не вистачає потужностей для консервування овочів та фруктів, хоч їхній експорт пропонує слушну нагоду для виробничої кооперації між обробною промисловістю і сільським господарством. Тут недорозвинена мережа спеціальних складів, обладнаних морозильними камерами, що у поєднанні з низькою пропускнуою спроможністю більшості доріг призводить до втрат під час транспортування до переробних підприємств до 30 відсотків усієї агропромислової продукції [6]. Індія в цілому самозабезпечена щодо їжі, але кілька штатів півночі за рівнем недоїдання можна порівняти з країнами Субсахарської Африки. Це дає нагоду зробити висновок, що якщо сільськогосподарська продукція з такими труднощами доходить до місцевого споживача, то на міжнародні ринки в придатному для споживання стані взагалі потрапляє її незначна частина.

Не варто недооцінювати й досить нетрадиційний для експортерів країни гербарний сектор. Зокрема, величезні

перспективи має вирощування різних квітів та трав, які раніше переважно використовувалися для забезпечення ритуальних потреб населення країни. В Індії росте декілька сотень субтропічних та тропічних сортів квітів, але з комерційною метою вони вирощуються в обмежених кількостях. Раніше вважалося, що потреби внутрішнього ринку в цьому товарі настільки значні, що вивозити його недоцільно. В країні, з її щомісячними релігійними фестивалями, святами та паломництвами-ятрами, наявністю мільйонів домашніх храмів і капличок, сектор вирощування квітів буде прибутковим завжди, бо квіти та „священні” рослини потрібні для щоденних релігійних ритуалів. На експорт ці культури вирощуються тільки в штатах Махараштра, Карнатака, Андхра-Прадеш й Харьяна. Цей сектор світового ринку ще зовсім новий для індійських експортерів, а сам він монополізований переважно такими країнами, як Голландія, Колумбія, Кенія та Занзібар [7].

Індія має великий, ще до кінця не вичерпаний, потенціал для експорту ароматичних трав та їхнього насіння, сировини для медицини і готових препаратів гербарної аюрведи. Країна може залучитися до світової конкурентної боротьби на ринку сухих та штучних квітів у скляному покритті. Із середини 70-их років ХХ ст. індійські виробники навіть зробили спробу експортувати троянди до одного з найбільших ринків квітів у світі – ВЕС, оскільки в Європі надзвичайно дорого розводити квіти у теплицях. Велика потреба у цих рослинах у нафтовидобувних монархій близькосхідного регіону – особливо у ОАЕ та Катару, як країн, що активно залучаються до будівництва готелів світового класу й імпортують у великих кількостях саджанці дерев та живі рослини для облаштування територій готелів і розважальних комплексів. Індія є провідним гравцем на світовому ринкові гомеопатичної продукції, адже майже 90 відсотків вивезення трав і рослин з країни припадає саме на аюрведичні компоненти, які широко використовуються у гомеопатичній медицині [8].

Одним з найбільш відомих традиційних експортних секторів є чайний. Куш цієї культури росте у вологому, теплому кліматі з періодичними дощами та сонячними днями, тому він зазвичай вирощується біля екватора. Традиційно площі концентрації чайних плантацій знаходяться у штатах Ассам, Західна Бенгалія, Тріпура, Хімачал-Прадеш та Бігар на півночі, Тамілнад, Керала й Карнатака – на півдні. Великі угіддя, де культивується ця культура, існують у 14 штатах Індії, однак не в усіх з них збирають чайний лист, що йде на експорт. По країні чай вирощується на 13 тис. плантацій площею в один мільйон гектарів. Серед найвідоміших і найдорожчих сортів елітного індійського напою називають чорні чаї „ассамський” та „даржарлінг” (північно-східні штати Індії) і „нілгірі” (штати Тамілнад та Керала). Плаптації дешевого чаю сконцентровані на південному узбережжі країни й у штаті Бігар. Найбільшими експортерами чаю вважаються: штат Ассам, на який припадає 50 %, Західна Бенгалія – 22 і Тамілнад – 15,9 % від загального обсягу вивезення цього продукту на світові ринки. Чайна галузь надзвичайно трудомістка, вона забезпечує зайнятістю переважно жінок та жителів гірських племен. Ця сфера економіки важлива не тільки своїм безпосереднім експортним компонентом, а й „ефектом мультиплікатора”, оскільки вона створює велику кількість додаткових робочих місць у таких допоміжних секторах, як транспортний, пакувальний-фасувальний, маркетинговий та дизайнерський. У них працює ще майже мільйон осіб, на додачу до такої ж кількості, безпосередньо зайнятої на чайних плантаціях на роботах по догляду й збиранню чайного листа [9]. Великий потенціал експортної культури полягає і в тому, що вона використовується для виробництва широкого асортименту побічних продуктів – розчинного порошкового чаю, напоїв у пакетиках, холодного чаю (Ice Tea), чайних трав, вона є також частиною різноманітних лікарських рецептів, тонізуючих напоїв та парфумів.

Про значення чаю для економіки Індії свідчить той факт, що на нього припадає 14 % заробітку країни на зовнішніх

ринках та 16,4 % світового імпорту. Політичне керівництво країни поставило собі амбітну мету: досягти в 2005–2006 рр. експорту 200 млн. кг чаю, хоча досі це становило 180,43 млн. кг [10]. Цим самим робиться спроба відновити потенціал, що існував у країні до 1991 р., коли величезні обсяги продукції поглиналися населенням СРСР й інших країн соцтабору. Головними імпортними ринками цього індійського напою вважаються країни СНД, США, Великобританія та Нідерланди, а також держави Близького Сходу, де його більше споживають іноземні туристи, ніж самі араби, які традиційно надають перевагу арабській каві. Раніше, в колоніальні часи, традиційними споживачами чаю країни були британці, але після 1947 р. європейські фермери, які контролювали великі агроферми в Кенії, фактично монополізували британський ринок завдяки дешевому продуктові та напрацьованим зв'язкам із діловою місцевою елітою. Головні конкуренти Індії на світовому ринкові тонізуючих напоїв – це Шрі-Ланка і Кенія. Ці країни не мають такого колосального внутрішнього попиту, як Індія, а тому й постачають чай на світовий ринок у великих кількостях. Характерно, що вони можуть збувати його за демпінговими цінами, щоб перемогти у конкурентній боротьбі індійських виробників. Наприклад, Шрі-Ланку неодноразово звинувачували в демпінгу чайної продукції, оскільки політична еліта країни вирішила в середині 90-х років ХХ ст. продавати чай на світових ринках за заниженими цінами для першочергового фінансування потреб армії у її боротьбі з сепаратистською організацією „Тигри визволення Таміл Ісламу”. Китай не може розглядатися як безпосередній конкурент Індії на цьому ринкові, оскільки значний відсоток чайного листа споживається всередині країни, а на експорт надходить переважно зелений чай кількох сотень сортів.

Індія вважається батьківщиною багатьох спецій та одним із трьох найбільших експортерів, адже вона, разом з Індонезією та Малайзією, диктує умови на ринку прянощів. У світовому обсязі експорту цього продукту частка підприємств країни становить 11,2 %, але вона могла би легко сягнути й 40 %, а то

й більше відсотків, якби це величезний попит на прянощі серед самих індійців. Історично роль спецій в економіці аграрних країн світу була настільки значною, що їх навіть прозвали „сірим золотом”. В Індії цей продукт із повагою називають „масала” [11]. Окрім свого безпосереднього призначення у їжі (у вигляді добавок, складових частин соусів, підлив, приправ, у консервах та супах, м'ясоварній індустрії, джинах і кюрасао, зубній пасті тощо) вони також використовуються у кремах, бальзамах й ароматизованих оліях, ліках тощо. Характерно, що спеції знайшли застосування також у високотехнологічній парфумерній галузі та виробництві алкогольних напоїв, а продукцію цих секторів можна зарахувати до таких, що мають значний ступінь обробки.

Країна щорічно експортує приблизно два мільйони тонн спецій. Вона є найбільшим у світі виробником чорного перцю, чілі та турмерика. Всесвітнє визнання здобула суміш індійських прянощів під назвою каррі – один з лідерів ринку спецій для оброблення м'ясних страв. Географія плантацій спецій свідчить про домінування серед них південних штатів Індії. Економічна спеціалізація на „сірому золоті” характерна для плантаційної економіки таких штатів індійського узбережжя, як Карнатака, Західна Бенгалія, Керала, Тамілнад та Орісса [12]. Серед розвинених країн світу США традиційно посідає перше місце за рівнем споживання спецій, що опосередковано пов'язано з функціонуванням у цій країні розгалуженої мережі закладів харчування азійської кухні й зі значною кількістю емігрантів з Азії, які традиційно надають перевагу стравам із прянощами. Провідними ринками для індійських спецій виступають країни Західної Азії, а також Німеччина та Франція – держави, де мешкає потужний прошарок емігрантів із регіонів Середнього Сходу й Північної Африки.

Експорт продукції скотарства характеризується надзвичайно низьким обсягом, не в останню чергу через релігійні забобони та складну епідемічну ситуацію в країні. Типовим прикладом впливу релігійних норм на експортний сектор може бути ситуація, що склалася з вивезенням яловичини. Через

релігійно-культові причини велика рогата худоба ніколи не вважалася джерелом м'яса, й навіть мови не могло бути про експорт фрагментів тіл забитих тварин, і це незважаючи на те, що на Індію припадає п'ята частина поголів'я свієїської великої рогатої худоби у світі. Однак цей колосальний потенціал ніяк не утилізується, адже вбивство корів та биків заборонене в усіх штатах Індії, крім Керали та Західної Бенгалії. Таке становище не випадкове, оскільки індійські корови вважаються „джерелом життя” та „святими матерями” серед індусів, а бики фігурують у релігійних текстах-ведах як помічники богів. Правляча еліта країни досі не визначилася, що робити з кількома десятками мільйонів тварин, які не дають користі народному господарству, але споживають величезну кількість кормових культур та періодично паралізують рух на індійських дорогах. В основному з господарською метою використовується молоко тварин (Індія – найбільший виробник коров'ячого молока та масла у світі) і продукти їхньої життєдіяльності, які йдуть на угноєння сільськогосподарських площ у сільській місцевості [13].

Для забезпечення потреб населення у м'ясних продуктах та для експорту забивають переважно овець і курей. Але навіть їхнє м'ясо не користується великим попитом на світових ринках через низьку гігієнічну культуру в індійській глибинці, наявність у ньому багатьох паразитичних захворювань, які дуже поширені в країні з такими складними кліматичними умовами. Час до часу в Індії серед людей мають місце епідемії небезпечних хвороб, що створюють антирекламу місцевому м'ясові на світових ринках, хоча досі не було жодних доказів, які свідчили б про те, що через цей продукт передаються інфекційні захворювання.

Галузь ремесел є однією з найдавніших індійських виробничих спеціалізацій, яка базується на місцевій і імпортованій сировині. Країна має значні родовища золотих руд, сконцентровані в штаті Карнатака. З іншого боку, близькість до півночі Індії Гімалаїв та нелегальний імпорт з Непалу та Бутану граніту й мармуру через „прозорий” кордон сприяють

забезпеченню місцевих робітників якісним матеріалом для робіт. Індія пишається давньою історією розвитку ремесел релігійної тематики – традиційного сектора економіки, досить відсталого та трудомісткого, технічні знання в якому передаються у спадок від одного покоління до іншого. В кожному індійському місті є ремісничий квартал, де виробляють прості прикраси, витончені золоті й діамантові коштовності, статуетки богів та міфічних героїв, предмети інтер'єру, такі як двері та вікна з різьбленням, меблі тощо. В цьому секторі економіки працює п'ять мільйонів чоловік, які мають у цілому досить високу виробничу кваліфікацію, а таємниці їхньої професії передаються у спадок через джати ремісників [14]. Однак галузь ремесел страждає через застарілі технології, велике навантаження на робочу силу, недотримання правил техніки безпеки. Впливає на неї й занепад туристичної галузі країни, що спостерігається після ядерних вибухів у 1998 р. в Індії та Пакистані та напруги між цими країнами в період з 1999 по 2003 рр.

Лише незначна частина виробничих кооперативів реалізовує свою продукцію безпосередньо на зовнішніх ринках, більшість із них продає її дешево посередникам, що й визначає низький обіг капіталів у цій галузі. Найвідомішою групою (релігійною меншиною) серед населення, що займається перепродажем коштовного каміння, є джайни. У цього експортного сектора є досить непогані перспективи для зростання. В розвинених країнах вже досить тривалий час існує мережа крамниць із продажу витворів індійських ремісників. Динамічний розвиток готельної індустрії в Південно-Східній Азії дає нагоду збільшити збут виробів завдяки продажу туди великих статуй і традиційних елементів облаштування інтер'єру. Будівництво в еміраті Дубай готелів серії „міста світу” також може підвищити попит на скульптури й меблі з Південної Азії.

Особливою популярністю у світі користуються індійські килими, кашмірські шалі з високоякісної вовни, побутові металеві вироби, статуетки, різноманітні різьблення по дереву

та папівкоштовному камінню. Індія вважається одним із головних експортерів золотих виробів, обробленого коштовного каміння та різноманітних прикрас. Одночасно країна завозить велику кількість „сирих” діамантів, на обробці яких спеціалізуються чотири міста – Сурат, Навсері, Бавнагар та Джайпур. Практично 80 % потужностей обробляння діамантів сконцентровано у штаті Гуджарат. Ця категорія експорту забезпечує 17-18 % надходжень конвертованої валюти до бюджету країни [15].

Індійські коштовності продаються переважно у розвинених країнах світу, їх купують Ізраїль, Бельгія, США, Японія та спеціальний адміністративний регіон КНР – Гонконг. Одним із найперспективніших ринків для індійських прикрас традиційно був і залишається регіон Перської затоки, а головним імпортером індійського золота є емірат Дубаї, де діє найбільший на Близькому Сході золотий базар і функціонують „золоті” квартали для туристів з СНД.

До важливих експортних виробництв доцільно зарахувати текстильний сектор, який забезпечує третину експортних надходжень країни. Індійська легка промисловість орієнтується як на власний мільярдний ринок, так і на вивезення продукції до розвинених країн світу. В цій галузі налічується 30 тис. підприємств, де зайнято три мільйони осіб, які займаються переважно дрібним виробництвом одягу. Центр легкої промисловості – місто Тірупур в штаті Тамілнад, де діють понад 7 тис. виробничих одиниць [16]. Ця галузь має значну конкурентоспроможність, оскільки майже вся сировина (бавовна, джут, шовк, вовна), яка використовується у роботі, місцева, що, у поєднанні з низькою погодинною зарплатою індійських працівників, дає індійським підприємствам певні переваги відносно експортерів із третіх країн. Дуже низькими відпускними цінами на свою продукцію може пишатися також шкіряна галузь, в якій працюють переважно „недоторкани” та малі діти, однак якість її виробів залишається досить низькою через некваліфікованість робочої сили та примусовий характер праці для частини робітників.

Далеко не вся продукція текстильних підприємств спрямовується на зовнішні ринки. Наприклад, шовкові тканини та одяг практично не експортуються, оскільки шовк користується величезним попитом всередині країни, виходячи з того, що він вважається однією з найчистіших матерій, надзвичайно стійких до ритуального забруднення. Шовк та вироби з нього використовуються як весільні подарунки і є важливим атрибутом святкового одягу індусів з вищих каст, особливо представників варни брахманів. Виходячи з міркувань ритуальної чистоти, індуси майже не носять бавовняного одягу, тому він переважно йде на експорт. Карнатака на півдні та Ассам на північному сході Індії є головними постачальниками шовку, за обсягами виробництва якого країна поступається тільки Китаєві. Індія – третій найбільший вирощувач бавовни у світі, в цій галузі зайняті переважно жінки. Бавовна вирощується здебільшого у штатах Гуджарат, Махараштра, Пенджаб та Харьяна. Взагалі, велика концентрація текстильних підприємств спостерігається в поясі Махараштра – Гуджарат на заході країни, та в Тамілнаді (так званий „шкіряний пояс”) на сході. Найбільші потужності щодо переробляння джуту та доведення його якості до експортних вимог зосереджені в штаті Західна Бенгалія навколо мегаполісу Колкати, до якого надходить сирій продукт із штатів Бігар, Уттар-Прадеш, Ассам та Орісса [17].

Щодо експорту текстильних виробів зазначимо, що підприємства Шрі-Ланки, Бангладеш, Пакистану та Індії критично залежать від споживачів на канадському й американському ринках. Особливе значення для індійських експортерів мають США, які виступають найбільшим імпортером текстильних виробів. Проте й конкуренція тут найзапекліша: до Сполучених Штатів завозять одяг їхні важливі регіональні союзники, такі як Єгипет і Туреччина, що виступають традиційними експортерами бавовни та виробів із неї. Виявляють значну активність на американському ринку КНР, країни Латинської Америки (Перу та Мексика) й Карибського басейну. Тому Індія дедалі більше перео-

рієнтовується на захоплення міцних позицій серед споживачів цієї продукції в Європейському Союзі. Тут конкуренти представлені переважно Італією, Іспанією та Португалією (шкіра та шкіряні аксесуари), а також тими ж Єгиптом та Туреччиною. Підприємствам Індії вдалося захопити міцні позиції на ринку текстильних та шкіряних виробів Німеччини, Франції і Великобританії [18].

Звернемо увагу на те, що багато галузей індійської промисловості перебуває на так званому перехідному етапі. Вони вже в змозі власними потужностями забезпечити потреби місцевого споживача, але ще не мають необхідних ресурсів для розширення операцій на світові ринки. Зокрема, металургійна промисловість Індії, яка спирається на власні великі ресурси залізної руди і коксівного вугілля та потужності важкої промисловості, створеної спільно з фахівцями з СРСР, неодноразово модернізувалася за допомогою новітніх західних технологій. У зв'язку з будівельним бумом в Індії та значною потребою населення у транспортних засобах металопрокат не експортується, а повністю „викидається” на внутрішній ринок. Подібна ситуація склалася й навколо досить розвиненого нафто-хімічного комплексу, розквіт діяльності якого припав на роки „Зеленої революції”. Потреби індійських фермерів в азотних добривах настільки значні, що й мови не може бути про вивезення хімікатів із країни.

В Індії розвинене машинобудування (місто Ченнаї в штаті Тамілнад ще називають „Детроїтом Південної Азії” через велику кількість автомобільних заводів розташованих у його околицях), але, знову-таки, вся його продукція поглинається населенням, чисельність якого постійно зростає під впливом демографічного вибуху. Будучи завантаженими внутрішніми замовленнями, індійські підприємства не поспішають виходити на світові ринки.

У результаті лібералізації економіки країни почав спостерігатися 7,5-відсотковий річний приріст ВВП. Цікаво, що зростанню економіки посприяли саме високотехнологічні

галузі та сфера послуг, а не традиційні працеінтенсивні виробництва. Тому важливо звернути особливу увагу саме на них. Індія, як і КНР, падає великого значення ліцензійному запозиченню іноземних технологій. Країною було укладено низку великих контрактів на постачання військової техніки з СРСР, а згодом з Російської Федерації, Франції та Великобританії, що супроводжувалися трансфером „ноу-хау” до індійського виробника. Ще в середині 90-х років минулого століття в країні було проголошено стратегічний курс ВПК щодо досягнення самодостатності у виготовленні складних систем озброєнь та переходу до їх експорту до 2005 р. [19]. Цю амбітну мету поки що реалізувати не вдалося через низку об’єктивних причин, але є всі підстави вважати, що невдовзі індійська зброя стане великим конкурентом на азійських ринках американським та російським спецвиробам. Повним успіхом закінчилося запозичення індійськими виробниками ліцензій у провідних фармацевтичних компаній світу на виробництво медикаментів. Сьогодні індійські ліки, вироблені за запозиченими технологіями, вдало конкурують із західними на світових ринках за рахунок своєї значно нижчої ціни та пристойної якості.

До кінця десятиліття Індія може стати одним із найбільших постачальників програмного забезпечення та суперкомп’ютерів. Тенденція до зростання надходжень від цього виду діяльності свідчить, що експорт програмного забезпечення щорічно збільшувався у 80-ті роки на 41 % та на 47 % в 90-ті роки минулого століття. Відомо також, що на продукцію індійських фірм припадає два відсотки світового ринку програмного забезпечення [20]. На перший погляд, підприємства країни досягли таких феноменальних результатів зростання продажів за досить несприятливих умов. Насамперед в Індії існують значні проблеми з електрифікацією, погано розвинена мережа телекомунікацій, більшість жителів країни не мають доступу до мережі Інтернету. Особливо напружене становище у цьому секторі економіки склалося в сільській місцевості. Але, все-таки, комп’ютерна галузі

зростає високими темпами, спостерігається постійне нарощування експорту її продукції до розвинених країн світу. Самі індійці пов'язують її успіх із кількома важливими чинниками. По-перше, це мовне питання. Коли в 50-х роках минулого століття в Індії виникла дилема, яку мову обрати в якості державної, представники північних штатів поясу хінду наполягали на наданні цього статусу тільки мові хінді, а південні виступали категорично проти цього, вважаючи, що північ домінуватиме у федерації в культурному відношенні. Оскільки південних дравідських мов в Індії досить багато, в якості другої (компромісної) державної було обрано англійську, і на півдні Індії виник своєрідний англомовний анклав, який почав забезпечувати значний відсоток кваліфікованої робочої сили країни. По-друге, в 1989 р. уряди багатьох південних штатів прийняли рішення про створення технологічних парків і майданчиків, започаткування податкових пільг для заснованих в Індії високотехнологічних виробництв. По-третє, великий зиск на продукцію ІТ-індустрії (information technology) у світі викликав відповідний попит на ринку надання освітніх послуг у самій Індії. В країні починають відкриватися освітні заклади, орієнтовані на молодих людей, які бажають здобути професію програміста. Найкращих випускників з такими спеціальностями традиційно запрошували на роботу до комп'ютерних компаній у США та Західній Європі. Сьогодні понад 200 тис. осіб проходять практику або постійно працюють на комп'ютерних фірмах лише в одних тільки Сполучених Штатах Америки; вражає домінування кваліфікованих індійських кадрів у високотехнологічних галузях економіки ОАЕ та Саудівської Аравії [21].

Найбільші ІТ-центри Індії – це Гайдерабад у штаті Андхра-Прадеш, а також міські агломерації Пуна та Мумбаї у штаті Махараштра. Але всесвітнє визнання здобула індійська „Силіконова долина” – місто Бангалор, столиця штату Карнатака. В передмістях Бангалору, де традиційно були розміщені дослідницькі підприємства, складні галузі ВПК,

авіабудування й космічної промисловості, наприкінці 80-х років минулого століття з'явилися перші технологічні майданчики. Приплив кваліфікованої робочої сили сюди пояснювався дуже просто: в штаті існувала велика кількість технічних навчальних закладів, після закінчення яких кращі випускники спрямовувалися для роботи на місцеві підприємства. З 1991 р., коли розпочалися процеси економічної лібералізації в Індії, відомі міжнародні ІТ-компанії вирішили відкрити тут свої філії, послуговуючись податковими пільгами й дешевизною англомовної робочої сили. В умовах глобалізації та динамічного розвитку міжнародних систем комунікацій зовсім необов'язково „переманювати” індійських програмістів до розвинених країн світу з їхньою дорожнечою життя, а набагато простіше й дешевше працевлаштувати їх у філіях корпорацій у самій Індії [22].

Індійські фахівці прогнозують, що надання клієнтам інформаційних послуг (у банківській сфері, електронних аукціонах та інших видах продажу товарів через Інтернет, галузі охорони здоров'я), збут комп'ютерних програмних продуктів, праця індійських програмістів у спеціальних технопарках на замовлення компаній із розвинених країн світу приносить найбільшу віддачу. На даному етапі в цьому секторі зайнято 2,8 млн. осіб, але за умови охоплення значного прошарку населення технічною освітою чисельність кваліфікованої робочої сили може зрости щонайменше у п'ять разів. У сфері програмного забезпечення є значні перспективи зростання, оскільки вона орієнтована переважно на людські ресурси й не вимагає великих витрат капіталу, до того ж, її розвиток позитивно позначається на міжнародному іміджі Індії, створюючи їй славу постіндустріальної країни. Очікується, що в 2008 р. країна вже зароблятиме 87 млрд. доларів на експорті комп'ютерних програм та „заліза” [23].

Від зростаючої потужності сектору інформаційних технологій може виграти, в першу чергу, індійська кіноіндустрія, оскільки до останнього часу вона значно поступалася своєму

головному американському конкурентові – Голівуду через відсутність новітніх технологій у художніх стрічках, технічний рівень зйомок яких майже нічим не відрізнявся від того, що існував у американському кіно в 70-х роках минулого століття. Основні кінематографічні центри розташовані навколо Мумбаю (так званий Болівуд), в передмісті Ченнаю (Колівуд) та в штаті Андхра-Прадеш (Толівуд). Визнаним лідером із виробництва кінострічок вважається кінематограф міста Мумбаї, на який припадає чотири п'ятих художніх фільмів. Кіностудії цього міста спеціалізуються на фільмах мовами хінді та урду, тому й не дивно, що мумбайський кінематограф має найбільші обсяги випуску кінопродукції у всій країні, бо ці мови найпоширеніші. Набагато гірше йдуть справи у Колівуду, кіностудії якого орієнтуються переважно на аудиторію, що говорить тамільською мовою та іншими південними дравідськими мовами. Всього з індійських знімальних майданчиків щорічно виходить у широкий показ найбільша кількість фільмів у світі – 800 художніх та документальних стрічок, прокат яких, щоправда, в 2001 р. дав змогу заробити виробникам дещо скромну суму лише у розмірі в 300 млн. доларів, що не витримує жодного порівняння з 10 млрд. доларів у Голівуда [24].

Чому індійська кіноіндустрія залишається порівняно неприбутковою, незважаючи на значні обсяги випуску художніх стрічок? Справа в тому, що вона орієнтується переважно на споживача на внутрішньому ринку, відповідно – фільми виходять на регіональних індійських мовах, що утруднює їхній переклад та комерційну „розкрутку”. Експорту індійських кінострічок не сприяють й інші традиційні для них вади, такі як велика протяжність (3,5 години й більше), занадто довгий музичний і танцювальний супровід, суто індійські релігійні сюжети, складні для розуміння пересічними іноземцями. Вже кілька років Болівуд асоціюється зі скандалами, оскільки гроші мафії неодноразово використовувалися для патронажу болівудських зірок і зйомок художніх стрічок. Ще одна негативна сторона індійського кінематографу –

гонитва за кількістю художніх картин, що негативно позначається на їхній якості. Багато кінорежисерів знімають фільми за два-три місяці, коли в розвинених країнах світу на це йде від півроку до двох років. Проблемою залишається також поширене інтелектуальне піратство, оскільки в Індії та Пакистані функціонує багато підпільних заводів, які нелегально тиражують художні стрічки на відеокасетах та DVD-дисках ще до їхнього виходу на широкий екран. До Пакистану заборонено легально імпортувати індійські фільми, тому піратський бізнес заробляє великі кошти на нелегальному імпорті. Багато індійських фільмів потрапляє контрабандним шляхом і до Південно-Східної Азії [25].

Основним споживачем кінострічок Індії за кордоном виступає 25-мільйонна індійська діаспора. Цей сегмент ринку все ще залишається обмеженим своєю незначною чисельністю, тому індійські кіностудії роблять кроки щодо стандартизації своєї кінопродукції відповідно до вимог Голівуду. Вони поступово переходять до випуску хітових англомовних кінокартин, розрахованих не тільки на внутрішню індійську аудиторію, але такі фільми досі залишаються у меншості. В 1999 р. індійський уряд з прийняв постанову, згідно з якою кіностудії не були зобов'язані виплачувати податки з прибутків, отриманих за прокат кінострічок за кордоном. Відтоді кінобізнес країни все більше орієнтується на експорт, для чого здійснюються рекламні кампанії в Європі та США, розпочато трансляцію через супутникові канали старих індійських художніх стрічок на Європу й Близький Схід, „розкручуються” звукові доріжки до фільмів [26]. Але до справжньої конкурентоспроможності на світовому ринкові кінопрокату індійській продукції ще дуже далеко.

Світові тенденції свідчать про зростання ролі туристичних надходжень. Для Індії, як для держави із стародавньою історією, де перетинається велика кількість світових культур та релігій, туризм може зіграти дуже значну роль наповнювача бюджету. Країна має багато архітектурних

пам'ятників, створених представниками різних вірувань, що з'явилися на її території – індуїзму, буддизму, сикхізму й джайнізму. На півночі країни збереглася також багата архітектурна спадщина мусульманської доби, а у великих південних містах та на гірських курортах північно-східного регіону є багато пам'яток британського колоніального панування. На території Індії розташовано 21 об'єкт всесвітньої природної та культурної спадщини, що знаходиться під захистом ЮНЕСКО. Тільки Китай може пишатися такою самою кількістю пам'яток світового значення [27].

Взагалі, існують об'єктивні причини, що сприяють подорожам до Індії. Різноманіття кліматичних зон та багатство рельєфу викликають неабиякий інтерес до країни серед любителів природи. Багатоманітність культур, народів і рас зробило свій внесок в туристичну привабливість країни. Бхарат – місце проведення релігійних фестивалів, батьківщина йоги та народної медицини, містики і різних культів. Вона виступає в якості землі контрастів та всіх сезонів для туризму, навіть незважаючи на чотирьохмісячний сезон інтенсивних мусонних дощів. Країна також достатньо забезпечена рекреаційним потенціалом, оскільки їй належать Андаманські й Нікобарські острови в Індійському океані, гірські курорти Гімалаїв та високогірні „колоніальні станції” північного сходу, традиційні рекреаційні зони Гоа й Керали [28].

На замовлення уряду Індії міністерством туризму ще в 1976 р. було проведено низку досліджень для того, щоб встановити, хто саме потенційно належить до наймасовішого контингенту туристів, що відвідують країну. З'ясувалося, що до Індії приїжджають: а) ті, хто цікавляться стилями індійської архітектури, тобто туристи з США, Канади та Західної Європи, країн СНД; б) ті, кого приваблюють релігійні пам'ятки й культурна спадщина – в основному буддисти з інших країн Азії, – Японії, Таїланду та Шрі-Ланки, європейці, які практикують місцеві культури та вчення – кришнаїти, послідовники вчення Шіви тощо; в) ті, кого чекає

лікування та ознайомлення з йогою і стародавніми індійськими медичними науками, такими як аюрведа та сідда; г) ті, кому подобається індійська флора і фауна, природні заповідники, особливо гімалайські парки й заказники (в Індії налічується 75 тис. видів фауни і 45 тис. видів флори, тут мешкає 79 рідкісних та вимираючих видів тварин. У країні є 441 заповідник, всі вони займають площу в 148700 км²; д) європейці, які цікавляться індійським кіно, музикою і танцями, культурним життям та побутом індусів [29].

Сектор туристичних послуг у країні почав добре розвиватися в період з 1961 по 1966 рр., коли було розроблено реалістичний план п'ятирічного розвитку, під який було виділено відповідне фінансування. В 1967 р. створено міністерство туризму та цивільної авіації. Згідно з п'ятирічним планом, здійснювалося будівництво готелів і транспортної інфраструктури у найбільших культурних центрах країни, однак нестабільність та війни не дали змогу виконати 3-й і 4-й плани (1969-1974 рр.), а тільки 5-й план, що тривав у 1974-1979 рр., став справжнім проривом на ринку туристичних послуг, оскільки для його реалізації уряд знайшов значні кошти. Із середини 80-х років минулого століття Індія розпочала відкривати туристичні офіси у тих перспективних країнах, де був потенціальний ринок для туризму, населення часто подорожувало й мало можливість витратити кошти, існувала культурна спорідненість з Індією. Одними з перших офісів зі сприяння подорожам до Індії були відкриті в Японії та Сінгапурі [30].

Потенціал для розвитку туризму в Індії велетенський. Не варто навіть нагадувати, які фантастичні прибутки може принести країні ця галузь, адже, будучи тісно пов'язаною зі сферою допоміжних послуг, вона забезпечує зайнятість серед місцевого населення в регіонах, де проблема безробіття вкрай актуальна. Ті, хто безпосередньо працює в індустрії туризму, породжують непряму пропозицію на туристичні послуги завдяки „ефектові мультиплікатора” в допоміжних секторах. В Індії вже розвинений внутрішній туризм, що став багато-

мільйонним бізнесом і пов'язаний з обслуговуванням паломників, які прибувають до священних міст. Це дає змогу постачати туди продовольство, предмети релігійного культу й інші матеріали, такі як свічки, гірлянди, квіти. Подібний досвід може виявитися прийнятним для обслуговування віруючих із інших країн світу. Візьмемо в якості прикладу Кхуджарахо, де розташовані славнозвісні храми кохання. 35 років тому воно було маленьким, невідомим туристам сільським поселенням, а вже сьогодні туди здійснюються регулярні авіаційні перельоти, там діють сотні крамниць і десятки готелів. Місто має найнижчий рівень безробіття в Індії, тут повністю замінено каналізацію та відремонтовано центр поселення, а місцеві жителі в своїй більшості належать до середнього класу. Туризм має величезний потенціал збільшення зайнятості – будівництво готелів та їх обслуговування, діяльність транспортних операторів, авіаліній, агентів із подорожей та гідів, відкриття нових сувенірних крамниць і магазинів [31]. В Індії від туризму можуть виграти, насамперед, найбільші штати з розвиненою допоміжною промисловістю – будівельною, ремісницькою, сферою перевезень.

Проте існує значно більший перелік причин, які гальмують розвиток туризму. Потенціал Індії залишається до кінця не використаним, на країну припадає 0,4 % міжнародних відвідувань та один відсоток витрат на туризм у світі [32]. Індія має імідж бідної, нестабільної країни з жахливими проблемами в галузі охорони здоров'я, що змушує туристів робити численні щеплення перед подорожжю. Вони уникають подорожей сюди й через інші причини. По-перше, після проведення ядерних вибухів у 1998 р. як з боку Індії, так і з боку Пакистану існує теоретична загроза ядерної війни на субконтиненті. По-друге, туристів лякають періодичні теракти в індійських містах. По-третє, це „менталітет злиденності” серед місцевих жителів. Більшість туристів, що вже відвідали державу, наголошують на тому, що це був їхній перший і останній туристичний візит сюди. І справа тут у

поширеній бідності. В країні, де понад 300 млн. осіб ледь живуть, поява білого туриста на вулиці викликає великий ажіотаж. Треба мати велику витримку, щоб щоденно пересуватися індійськими містами, особливо в туристичних центрах країни. По суті, турист змушений вести постійну боротьбу за вільний простір, за право бути наодинці із самим собою. Нерідко його переслідує галасливий натовп, що складається з 30-50 авторіш, продавців фруктів та солодоців, реалізаторів сувенірів і газет, хлопчиків, які чистять взуття, жебраків із хворобами шкіри. Дратує туристів надзвичайна неорганізованість більшості транспортних служб, відхід поїздів та автобусів набагато раніше або набагато пізніше за офіційний графік. Викликає чимало нарікань якість і пропускна спроможність індійських доріг, в основному односмугових, із надзвичайно інтенсивним рухом. Відстань у 180 км туристичний автобус покриває за світловий день, що істотно зменшує мобільність мандрівників і робить неможливим планування самотійної подорожі. Нерідкі аварійні ситуації на індійських залізницях. Ці обставини змушують туристів покладатися на дорогі авіарейси, що надзвичайно гальмує індивідуальний туризм, робить поїздки до Індії невиправдано дорогими й навіть небезпечними.

Щодо експортного потенціалу індійських штатів варто зазначити, що він досить неоднорідний. В добу економічної глобалізації найбільший зиск від економічної лібералізації країни мають плантаційні південні штати й індустріально розвинені південно-західні регіони Індії. Економічна активність у цих федеральних одиницях сконцентрована навколо гіпертрофованих міст-портів: Мумбаю, Ченнаю та Колкати. Найбільш прикро, що штати так званої категорії Вітагу, які є бідними й перенаселеними, фактично усунуті від світової торгівлі як через погану шляхову інфраструктуру, так і через низькопродуктивну аграрну економіку, продовольча продукція якої йде переважно на внутрішнє споживання населення, щільність заселення якого на Індо-Гангській рівнині є найвищою в Індії. На півночі виникає

дилема у питанні відведення землі під плантації експортних культур, що дасть змогу підвищити обсяги вивезення плантаційної продукції на зовнішні ринки, але зробить актуальним питання імпорту харчових культур і ймовірного голоду серед населення. Відсутність вільної землі є однією з головних причин усупення штатів Вімагу від здійснення експортних операцій. Не покращує їхнє становище й міжнародний туризм. Якщо Раджастхан став одним із центрів надання туристичних послуг (у штаті налічується найбільша в усій Індії мережа 5-зіркових готелів та функціонує 7-зірковий туристичний потяг „Палац на колесах”), то значні території штатів Бігар та Уттар-Прадеш залишаються закритими для туристичних відвідувань через внутрішню нестабільність, пов'язану з кастовими й комуналістськими конфліктами в них [33]. Відкриття потенціалу штатів Вімагу для зовнішнього світу дасть змогу створити велику кількість нових робочих місць і частково вирішити проблеми бідності та безробіття. Це водночас змінить на краще критичну ситуацію, яка склалася тут внаслідок високих темпів народжуваності.

Висновки. Країни багатьох регіонів Азії змогли досягти вражаючого зростання свого народного господарства завдяки активній участі в глобалізаційних процесах та розбудові народногосподарських комплексів, спрямованих на експорт. Індія, що розвивалася під гаслом захисту внутрішнього ринку від конкуренції ззовні, добровільно ізолювала себе від цих процесів, тому на світовому ринкові продукція країни не має легко розпізнаваного іміджу складних, високотехнологічних та якісних товарів. Більше половини надходжень до бюджету країни від експорту припадає на традиційні групи, які були диспропорційно розвинені ще в роки британського панування – плантаційну економіку, видобування рідкісноземельних мінералів, примітивну легку промисловість та сектор виробництва прикрас і коштовностей. Плантаційна економіка зберігатиме важливе значення й надалі, оскільки від неї залежить надзвичайно

широкий спектр експорту індійських товарів, а також повна та сезонна зайнятість більшої частини робочої сили. Вивезення на зовнішні ринки продукції важкої промисловості навряд чи матиме важливе значення через ажіотажний попит всередині країни та жорстку конкуренцію з боку нових індустриальних держав Азії. В таких умовах збільшення ефективності індійської економіки може бути пов'язане з високими технологіями і сферою послуг. Перші спроби залучення до постіндустріальної економіки пов'язуються з розвитком телекомунікацій, програмного забезпечення та приходом новітніх технологій в кіноіндустрію, яка, будучи найбільшою у світі, не вважається достатньо продуктивною через малобюджетність більшості кінострічок. У разі зменшення напруги у відносинах з Пакистаном на Індію чекатиме істотне збільшення туристичних відвідувань, що може стати ефективним каталізатором розвитку внутрішніх регіонів країни, яких досі не торкнулася глобалізація.

Використана література

1. Энциклопедия стран мира. – М.: „Экономика”, 2004. – С.715.
2. Kibria Reza. South Asian economic development. – London: Rutledge, 1999. – P. 47.
3. Regional surveys of the world: Far East and Australia. (South Asian subdivision). – London: Europa publications, 2000. – P. 374.
4. Paul S. India's export. - New Delhi: Commonwealth publishers, 1992. – P. 365.
5. Kainth Gursharan Singh. Export potential of Indian agriculture. – New Delhi: Regency publications, 2002. – P.27-28.
6. Pamela Shurman – Smith. India: Globalization and change. – Oxford: Oxford university press, 2000. – P. 56.
7. Regional surveys of the world: Far East and Australia. (South Asian subdivision). – P. 379.
8. Kainth Gursharan Singh. – P. 34.

9. Dwibedi H.N. Production of tea in India. – Calcutta: Bagchi and company, 1999. – P.20.
10. Bhattacharjee Arun. Iraq, reexport may stall India's falling tea trade // Asia times. – 2004. – June 12.
11. Johnson. Geographic dictionary of India. – London: Vision books, 2001. – P. 34.
12. Khan M.T. Spices in indian economy. – New Delhi: Academic foundation, 1990. – P.36-38.
13. Henderson Carol. Culture and customs of India. – London: Greenwood press, 1999. – P. 69.
14. Индия и её регионы. Под ред. Е. Ю. Ваниной. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 83.
15. Paul S. – P. 145.
16. Mohan M. Mathews. India facts and figures. – New Delhi: Sterling publishers private limited, 2001. – P. 266.
17. Regional surveys of the world: Far East and Australia. – P. 415.
18. Mathur Vibha. India - European Union trade prospects and impact of euro. – New Delhi: Indian tax institute, 1999. – P. 132-134.
19. Shearman Peter. Russian foreign policy since 1990. – Melbourne: University of Melbourne and Westview press publications, 1995. – P. 237.
20. Kapur Dewesh. The causes and consequences of India's IT boom // India's review. – 2002. – Number 2. – P. 92.
21. Також там. – P. 98.
22. India's states and union territories. Internet encyclopedia Wikipedia. // (<http://en.wikipedia.org/wiki/India>).
23. Nayar Baldev Raj, Paul T.V. India in the New World order: searching for major-power status. – Cambridge: Cambridge university press, 2003. – P. 55.
24. Alisson Tony. Software – the arrowhead of India's IT weaponry// Asia times. – 2000. – December 7.
25. The Cinema of India. Internet encyclopedia Wikipedia. // (http://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_India.html)..
26. Power Carla, Mazumdar Sudip. Hooray for Bollywood: Billboards in South Africa advertise Indian firms//Newsweek international. – 2000.– February 28.

27. Вся Азия: Географический справочник/ Авт.-сост.: Б. А. Алексеев, Н. Н. Алексеева и др. -- М.: «Муравей», 2003. -- С. 288-289.

28. Silveira D.M. Indiabook 1996 - 1997. - Goa: Classic publishers private limited, 1996. -- P. 287 - 302.

29. Mohan M. Mathews. -- P.199.

30. Bhatia A.K. Tourism in India: History and development. -- New Delhi: Sterling publishers, 1989. -- P. 37-39.

31. Також там. -- P. 112-114.

32. Mohan M. Mathews. - P. 194 -195.

33. Johnson. -- P. 449.

Висновки

Індія, маючи центральне географічне розташування, велику загальну площу території та значну протяжність кордонів, значне різноманіття природних ресурсів та вражаючі демографічні показники об'єктивно покликана відігравати роль лідера серед країн півострова Індостану. За своїм економічним, військовим та ядерним потенціалом вона вже переросла рівень Південної Азії і може розглядатися як впливовий азійський геополітичний гравець. Однак, на шляху Бхарату до статусу наддержави існує багато перешкод внутрішньополітичного характеру та проблема складних відносин Індії з її регіональними сусідами, викликаних асиметричністю взаємин, що склалися на користь офіційного Делі. Розв'язати титанічне завдання докорінної модернізації країни без вирішення цих проблем буде неможливо.

Відзначимо, що однією з найбільш серйозних викликів для політичної еліти країни залишається боротьба з перенаселенням, спричиненим постколоніальним демографічним вибухом, результатом якого стало те, що чисельність жителів країни зростає за нетривалий час на 660 мільйонів чоловік. Фантастичний приріст населення не кореспондувався зі значними інвестиціями у виробничу та соціальну інфраструктуру Індії, оскільки країна в перший період правління Індійського національного конгресу (1947-1977, 1980-1984) сповідувала політику імпортозамінюючої індустріалізації „свадеші” та надала приватному сектору другорядний статус у своєму народногосподарському комплексі. Але саме приватний сектор, як відомо, виступає головним „двигуном” створення робочих місць у капіталістичній чи змішаній економічній системі, формуючи прошарок середнього класу. Перенаселення породило передумови для виникнення в Індії низки гострих соціально-економічних проблем, таких як фрагментування землі та обезземелення селян, голод, поширене повне чи сезонне безробіття і бідність, конфлікти за земельні угіддя, відсутність функціональної освіти серед третини

жителів країни, бурхливе розростання міст та тиск на їхню соціальну інфраструктуру внаслідок хаотичних міграцій, гостра конкуренція за робочі та освітні квоти. Проблема перенаселення ускладнюється значною нерівномірністю заселення Індії, в результаті якої одна з найбільших у світі щільностей населення спостерігається на Індо-Гангській рівнині, а також у прибережних південних районах Індії, а одна з найнижчих – у гірських районах північної Індії та західних штатах, прикордонних із Пакистаном.

Демографічний вибух був викликаний декількома взаємопов'язаними чинниками, до яких слід віднести успішні кампанії міжнародних організацій з викорінення небезпечних хвороб серед молодших вікових категорій населення Індії та покращення харчового раціону населення в наслідок „зеленої революції”. Такого роду діяльність не супроводжувалася наданням як загальної, так і спеціалізованої освіти для дівчат, що в умовах глибоко релігійного патріархального, орієнтованого на примітивне сільськогосподарське виробництво, суспільства, закінчилося демографічною катастрофою. Не було враховано етнічну, мовну, кастову та релігійну різномірність країни, консервативні індуїстські вірування та традиції, що стосувалися родини та місця в ній жінки. Освітні проблеми у постколоніальній Індії були пов'язані зі специфікою британського колоніального панування, коли 16 провінцій Британської Індії, які виступали своєрідним анклавом освіти та технічних знань, існували у сусідстві з 601 князівством так званої Туземної Індії, що користувалися автономією від колонізаторів у всіх питаннях розвитку, крім оборони та зовнішніх зносин. Саме відсталість та неосвіченість колишніх жителів туземних князівств стала одним із каталізаторів демографічного вибуху в наступний період розвитку країни. Побоювання політичної еліти Індії вжити жорстких заходів із обмеження народжуваності в умовах конкурентної політичної боротьби за владу визначили „м'який підхід” держави до порушників режиму дітонародження, який не стимулював жителів країни до обмеження своїх сімей мінімальною кількістю дітей.

Індійські регіони відрізняються неоднаковим приростом населення, що істотно позначається на державних програмах боротьби з перенаселенням. У країні існує дуже помітна різниця між південними штатами дравідської цивілізації, які були відкриті європейцями для оточуючого світу і зазнали певного християнського (французького, нідерландського, португальського та британського) впливу під час колонізації, та федеральними одиницями північного хіндімовного поясу, де домінувала більш консервативна та ізольована природними бар'єрами мусульмансько-арійська культура. Успішне обмеження народжуваності в південних штатах зводиться нанівець високими темпами зростання населення у північних федеральних одиницях поясу хінду. До категорії найбільших порушників режиму дітонародження доцільно вважати чотири штати Вімару, – Бігар, Мадх'ю-Прадеш, Раджастхан та Уттар-Прадеш.

Народження у 2000 році мільярдного жителя Індії спонукало політичну еліту країни до розробки нових програм із обмеження народжуваності. Створена невдовзі комісія з народонаселення під патронатом тодішнього прем'єр-міністра Атала Бігарі Ваджаї розробила спеціальну програму, яка передбачала медичні та адміністративні заходи, проведення освітніх кампаній серед населення. Однак, індійськими фахівцями було встановлено, що для розв'язання проблеми потрібен комплексний підхід, який повинен гармонійно поєднувати надання населенню загальної та спеціалізованої освіти, запровадження жорстких штрафів для багатодітних сімей та примусове обмеження їхньої мобільності, поширення контрацептивів та проведення роз'яснювальних кампаній серед різних груп населення за участю авторитетних суспільних та релігійних діячів, суворе дотримання рівних умов при працевлаштуванні як чоловіків, так і жінок, фінансові заохочення, робочі та освітні квоти для малодітних сімей та сімей, де є тільки дівчата, створення нових робочих місць за участю Індії у світових інтеграційних процесах. Виправданим, з огляду на глобальність проблеми перенаселення, виглядає

укладання всеіндійського пакту між різними політичними силами щодо незмінності демографічної політики Індії, незалежно від того, яка партія чи коаліція політичних сил знаходиться при владі, чи прийде до неї. Це дасть змогу реалізувати державну програму обмеження народжуваності, на перспективу не звертаючи увагу на негативні настрої потенційних виборців.

Одним із наслідків перенаселення та практикування політики „свадеші” стало суттєве забруднення довкілля. Зонами екологічної катастрофи є Індо-Гангська долина та південні індустріальні мегаполіси Індії, для яких характерна рекордна кількість жителів на кілометр квадратний та висока концентрація індустріального виробництва і розгалуженої неформальної економіки. Поблажливі стандарти охорони довкілля, наявність сотень тисяч примітивних низькотехнологічних підприємств, в тому числі і кустарних, низька побутова культура населення та велика перенаселеність перетворюють ці регіони на зони особливого екологічного лиха. Географічне розташування південної Індії на узбережжі Бенгальської затоки та Аравійського моря з їхніми нестабільними природними умовами, а також чотирьохмісячний весняно-літній сезон інтенсивних мусонних дощів додають характеристик непередбачуваності і без того досить складній ситуації, яка склалася навколо індійського довкілля. Несприятливі кліматичні умови та перенаселення є причинами поширення низки небезпечних інфекційних захворювань на півдні країни. Північні регіони переслідують посухи та процес швидкої деградації ґрунтів, викликаний інтенсивною господарською діяльністю фермерів під час „Зеленої революції” у 60-80 роки минулого століття.

Для Індії характерні проблеми забруднення всіх компонентів довкілля, але особливо небезпечне становище склалося навколо якості води та повітря. Якщо питання брудного повітря в основному зачіпає інтереси жителів мегаполісів, то проблема води низької якості є без перебільшення загальноіндійською. Річки, беручи початок із льодовиків Гімалаїв,

протікають через надзвичайно перенаселені штати, де домінує примітивне та кустарне виробництво товарів, а населення формує своє ставлення до води, виходячи з релігійного індуїстського світогляду, який передбачає, що священні річки не можуть бути об'єктом забруднення через свою святість. У результаті річкова вода виступає потужним джерелом розповсюдження небезпечних захворювань, оскільки до водоймищ здійснюються багатомільйонні релігійні паломництва, а на їх берегах постійно відбувається кремація померлих. Північно-західні регіони Індії також страждають через низьку якість води, викликану різким зростанням кількості пестицидів та засобів для захисту рослин, що використовуються у фермерському господарстві та їх проникненням у ґрунтові води.

Якість повітря у великих містах абсолютно не відповідає міжнародним санітарним нормам. Такі мегаполіси, як Колката, Мумбаї та Делі входять до переліку десяти найбільш забруднених міст світу. Причиною подібного становища можна вважати демографічний вибух, який трансформувало урбанізовані центри за рахунок стихійної міграції до них сільської бідноти. Свою роль зіграли такі чинники, як масовий рух до міст біженців після деколонізації Британської Індії, переселення до них індусів із зон етнічних конфліктів та представників племен, яких держава позбавила землі в результаті реалізації будівельних проектів, дамб та гребель у місцях їх сталого проживання, втеча до міст жертв кастової системи та прибуття нелегалів з інших країн Південної Азії. Міська інфраструктура, створена переважно у колоніальну епоху, коли міста ще не виступали „магнітом” для біженців, виявилася непристосованою для хаотичного та швидкого освоєння її мігрантами. Скупчення населення визначається уповільненою до мінімуму пропускною спроможністю доріг, робить неможливою масову появу на дорогах індійських міст автомашин, робота яких відповідала б мінімальним екологічним нормам. Значний відсоток міської бідноти послуговується дешевими і мобільнішими засобами пересування, що

використовують низькоякісне пальне. Дорожній рух також уповільнюється наявністю на міських вулицях місць нерегульованої дрібної торгівлі, безпритульних, багатьох диких тварин – собак, „священних” корів та буйволів, мавп і навіть павичів. Служби прибирання не в змозі повністю впоратися з розчисткою міст, бо вони фактично не обслуговують велетенські нелегальні поселення біженців, які окуповують продуктивну землю, нерідко в їх центральній частині.

Індія набула сумнозвісної слави країни, де досі реєструються спалахи рідкісних захворювань, таких як чума та холера, країна займає перші місця в світі за захворюваністю на тропічну малярію, лепру, жовту лихоманку, енцефаліт, синдром імунодефіциту людини тощо. Таке становище частково пояснюється тим, що третина населення країни живе в катастрофічній бідності, відчуваючи дефіцит якісного харчування, ліків та вільного часу для відпочинку. Характерно, що населення не розуміє потреби в безпечному довкіллі, бо у своєму повсякденному житті керується релігійним світоглядом, а федеральні органи неохоче борються з підприємствами-забруднювачами, виходячи із своїх особистих інтересів. Вже існує велика кількість законів, які встановлюють стандарти охорони довкілля, однак їх виконання на місцях саботується корумпованими чиновниками та відсутністю необхідних асигнувань у бюджетах штатів на проведення періодичних екологічних перевірок підприємств.

Ситуація з охороною довкілля вже багато років перебуває в центрі дебатів індійських природоохоронних кіл. Їх представники дійшли консенсусу, що проблема охорони довкілля є комплексною, а для її розв'язання необхідним видається надання населенню Індії освіти, як звичайної так і природоохоронної, запровадження надзвичайно жорстких законів, на кшталт сінгапурських, для боротьби з тими, хто забруднює довкілля. Залучення міжнародних організацій та донорів для спонсорювання проектів очищення річок, знесення нелегальних колоній в містах, будівництва нових кварталів та розширення старих, створення систем надсучасних підземних

на надземних хайвеїв, ефективних транспортних розв'язок, допоможе „інтернаціоналізувати” проблему навколишнього оточуючого середовища, принести у цей сектор західні стандарти охорони довкілля та провідні технології. Слід констатувати, що подібний стан довкілля є однією з причин відсутності масштабних інвестицій в індійську економіку, особливо у ту сферу переробної промисловості, яка займається обробкою сільськогосподарської продукції.

Однією з пайбільш комплексних та неоднозначних соціальних проблем Індії є релігійні протиріччя, які спостерігаються між різними групами населення країни. Велике занепокоєння світової спільноти викликає також панування в індійському суспільстві релігійних догм, серйозний вплив релігії на всі сторони життя в Індії, який не вдалося викоринити навіть за десятки років перебування при владі Індійського національного конгресу, який офіційно сповідував політику державного секуляризму. В країні спостерігається своєрідний симбіоз між неосвіченістю та засиллям релігійних норм у декількох сферах суспільного життя, що суттєво впливає на статус та соціальну роль багатьох категорій громадян, зокрема мусульман, представників „відсталих каст” та жінок.

Аграрній сільськогосподарській Індії притаманні складні кастові стосунки. Варново-кастова система існує тут досить тривалий час, оскільки вона, будучи важливою складовою частиною індуїзму, регулює питання соціальної стратифікації та визначає спадкові професії індусів, а в більш широкому сенсі – виступає в якості перевіреного на міцність регулятора соціально-економічних процесів у суспільстві. Незважаючи на розмиття кастової системи завдяки масовій міграції сільського населення до космополітичних міст, економічному розвитку регіонів країни та заходам на державному рівні з запровадження позитивної дискримінації, кастові зв'язки залишаються одним із найвизначніших чинників політичного та економічного життя Індії. За представниками вищих каст і досі негласно закріплені певні професії, пов'язані з роботою в силових міністерствах, системі судочинства, релігійній та освітній

сферах. Тільки завдяки економічній лібералізації та приходу на індійський ринок транснаціональних корпорацій почали спостерігатися обмежений рух представників нижчих каст у приватній виробничій сектор та певне збільшення їхнього добробуту. Разом із тим, члени нижчих каст та „недоторкани“ в своїй більшості позбавлені значних економічних ресурсів, залежні від представників вищих каст у питаннях працевлаштування та надання приватних кредитів. Вищі кастації мають значний вплив на рівні законодавчих зборів штатів, вони „курують“ і нерідко скеровують роботу правоохоронних органів, володіють великими земельними та фінансовими ресурсами. Під час виборів голоси нижчих каст та „недоторканих“ відіграють важливу роль, часто виступаючи у якості „золотої акції“, тому федеральний парламент неодноразово приймав популістське законодавство, що захищало права зареєстрованих каст та племен, але адміністрації штатів дозволяли собі його ігнорувати або відверто саботувати.

Кастовий поділ Індії безпосередньо впливає на рівень економічного благополуччя та вибір професії щонайменше 160 мільйонів індійських громадян, тобто кожного сьомого жителя країни. Фактично кастова система гальмує прогресивний розвиток суспільства, не даючи змоги обдарованим представникам нижчих каст та „недоторканих“ досягнути економічної та соціальної мобільності. Домінування кастових відносин у перенаселеній аграрній Індії визначає такі проблеми, як кастове насилля, соціальний бойкот, примусова доросла та дитяча праця, поширена бідність, хаотичні міграції представників нижчих каст до великих міст. Сутічки на кастовому ґрунті не сприяють приходу інвестицій у сільську місцевість. Деякі дослідники пояснюють низьку продуктивність індійської робочої сили саме кастовим поділом і сформованою століттями культурою праці, притаманною різним соціальним групам населення, виходячи з їх джатових традицій та спеціалізації.

Індія недостатньо „відкрилася“ для глобалізації, що не дало змогу пом'якшити міжкастовий конфлікт шляхом створення нових робочих місць та масованої еміграції індійців за кордон.

Тому політика позитивної дискримінації, ініційована доповіддю комісії Мандала на початку 90-х років минулого століття, ставила собі за мету перерозподілити освітні та робочі квоти серед зареєстрованих племен та каст, тобто змусити членів вищих каст „ділитися” своїми матеріальними благами з жебраками. Однак демографічний вибух підсилив тиск на землю та стимулював жорстку конкуренцію за робочі й освітні квоти, що загострило немишуче суперництво між „недоторканими”, які, в рамках „компенсаційної дискримінації” отримали чверть освітніх та робочих квот, та представниками вищих каст, які мають значно кращу освіту та зв'язки. Запровадження політики квот для „недоторканих” в цілому не забезпечило їх права в умовах дефіциту серед них власних земельних та фінансових ресурсів, пануючої в їхньому середовищі безграмотності та відсутності впливових зв'язків у політичних колах штатів. Спроби далі зайняти визначені законом квоти нагтовхнулися на запеклий опір з боку вищих каст, незадоволених як політикою позитивної дискримінації, так і тим, що „недоторкани” відмовлялися працювати на них, тобто порушували віковий порядок речей, що сформувався в індійській глибинці завдяки практикуемій століттями кастовій системі.

Вихід із складного становища, що склалося навколо варново-кастової системи в індійському суспільстві, вбачається у чіткій роботі правоохоронних органів, створенні сприятливих умов „недоторканим” для набуття освіти та гідного працевлаштування. Враховуючи значний суспільний резонанс кастової проблеми, особистий контроль за її розв'язанням можуть взяти на себе губернатори штатів країни. Позитивну роль зіграє також масштабне створення нових робочих місць у зв'язку з активним залученням Індії до світових глобалізаційних процесів, яке дасть змогу зменшити традиційну залежність більшості „недоторканих” від представників вищих каст у питаннях працевлаштування та отримання позик.

Деколонізація Британської Індії та створення на її місці двох держав стали одним з основних чинників напруги в індійському

суспільстві між індуїстською більшістю та мусульманською меншиною, яка є найбільшою у світі. В результаті поділу колонії на дві частини та прийняття рішень магараджами туземних князівств про їх приєднання до однієї чи іншої новоствореної країни, було зруйновано, за уявленнями індусів, священну територію Бхарату (недоторканої матері – Індії), багато індусів та сикхів втратили нерухоме майно в регіонах, які стали частинами Східного та Західного Пакистану. Значна частка мусульманського капіталу перетекла до Пакистану, що перетворило мусульман, які не переїхали туди з тих чи інших міркувань на другорядну меншину в індійському суспільстві. Демографічні наслідки поділу проявилися в тому, що індійські міста хаотично розрослися за рахунок біженців, а в Індії з тих чи інших причин залишилися 120-150 мільйонів мусульман, які заселили прикордонні з Пакистаном, Бангладеш та Непалом штати. Будучи усуненими від продуктивної економіки та сучасної освіти, мусульмани в своїй економічній діяльності поклалися на традиційні ремесла та на непрестижні роботи, за які їм доводилося конкурувати з представниками нижчих каст. Ці чинники визначили становище мусульман в Індії як другорядної, обділеної матеріальними ресурсами, меншини, що мала в цілому низький соціальний статус і була позбавлена економічних важелів підвищення рівня свого життя. Мусульманське населення не зуміло досягти для себе таких же серйозних економічних поступок з боку держави, як „недоторкані”, отримавши тільки автономію в питаннях сімейного права та спеціальний статус для штату Джамму і Кашмір, закріплений в індійській Конституції 1950 року.

Із розквітом комуналістської політики в 80-90-ті роки минулого століття, що сповідувалася сімейством націоналістичних партій хіндутви, „мусульманське питання” було реанімоване. Цьому послугували історичні спогади про період мусульманського панування в Індії, спірні „святі” місця в Айодхьї та Матхурі, економічні успіхи мусульман, які працювали в регіоні Перської затоки після нафтових шоків 1973 та 1979 років, та непримиренне ставлення індійського

суспільства до Пакистану, сформоване під впливом кількох індійсько-пакистанських воєн та постійних терактів у штаті Джамму і Кашмір, які супроводжувалися великими людськими жертвами. Популярність комуналістської політики визначалася також тим чинником, що протистояння з „невірними” мусульманами давало змогу індійському суспільству, розколотому на тисячі каст та джатів, тимчасово об’єднатися в боротьбі з чужинцями-мусульманами. В Індії, з масовою безграмотністю її населення та домінуванням релігії в багатьох сферах суспільного життя, культурно-цивілізаційні відмінності між мусульманами та індусами набули принципового характеру і стали вагомою причиною загострення відносин між обома спільнотами, яке переростало у періодичні спалахи комуналістського насилля, яке підігрівалося місцевими чутками та байдужістю до цих подій правоохоронних органів. У індусів та мусульман склалися стійкі негативні стереотипи один щодо одного під впливом історичних, релігійних, правових, місцевих та міжнародних чинників. Головна опозиційна партія „Бхаратія Джаната” свого часу, фактично, здобула популярність на експлуатації релігійних сентиментів, оскільки її провідні активісти взяли участь у релігійних походах „ятрах”, які були нічим іншим, як піар-кампаніями, спрямованими проти мусульманської культурно-релігійної спадщини в Індії.

Типовою рисою міського життя багатьох штатів Індії є общинні погроми, оскільки мусульмани переважно мешкають у містах, для яких характерна бідність, велика скупченість населення, економічна конкуренція за найбрудніші роботи та відсутність притаманних для сільської глибинки тісних соціальних зв’язків, що сприяє анонімності погромників. Після здобуття незалежності в Індії відбулося понад 9000 комуналістських погромів, які дестабілізували ситуацію у великих містах та ділових центрах країни, віджахнули від країни закордонних інвесторів. Економічне та соціальне приниження мусульман Індії, характер їх відносин з індуїстською більшістю, опосередковано впливають на регіональні відносини Індії, як

із сусідніми Пакистаном та Бангладеш, так і з країнами Перської затоки, які практично монополюють енергетичну безпеку Індії, а також виступають роботодавцями для її надлишкової робочої сили та великими імпортерами широкого асортименту індійських товарів і послуг.

Одне з чільних місць серед суспільно значимих проблем Індії, безпосередньо пов'язаних з релігійними, займає проблема жіночої нерівності. В індійському суспільстві, з його складними релігійними догмами, статус представниць слабкої статі визначається релігією та кастовим поділом. Традиційна роль жінки зводиться до народження дітей (бажано хлопчиків) та виконання вказівок родичів чоловічої статі. На жінці лежить зобов'язання дотримуватися чистоти касты, тому її мобільність з ранніх років життя всіляко обмежується членами її родини. Контроль за поведінкою жінок здійснюється через звичаї раннього одруження, практику пошуку шлюбної пари винятково батьками, заборону розлучень та повторного одруження вдів, жорстоке покарання представників різних каст, що мали між собою любовний зв'язок чи вступили у таємний шлюб.

Оскільки, для виконання традиційної ролі жінки освіта не потрібна, батьки, в ряді випадків, не виділяють коштів для здобуття освітнього ресурсу доньками. Цим пояснюється катастрофічно низький, у порівнянні з чоловіками, відсоток освічених жінок в Індії. Відсутність освіти позначається на соціальному статусі жінки, її спроможності захистити власні права в родині та на її самоповазі. Це свідчить про те, що у індійського чоловіка значно вищий суспільний престиж. Низький статус жінки, яка вступає у шлюб, повинен компенсуватися оплатою сім'єю нареченої весільної церемонії та великого посагу. Тому народження кількох дочок не вітається, бо воно приносить у родину значні економічні труднощі та не забезпечує продовження кастової гілки. Вже багато десятиліть для Індії характерний феномен демографічного фундаменталізму. Вона належить до небагатьох країн світу, де мешкає більше чоловіків, ніж жінок, що спричинено високою

смертністю дівчат дитячого та підліткового віку, відсутністю догляду та піклування за більш зрілими жінками з боку членів їх сімей. Подібне становище диктують норми індуїзму.

Оскільки Індія залишається переважно аграрною країною, таке ставлення відчувають на собі дві третини індійських жінок. Більш сприятливі умови для працевлаштування представниць цієї статі та провадження соціального життя склалися в містах, особливо в космополітичних мегаполісах та високотехнологічних центрах. У країні існує суттєва відмінність між південними та північними регіонами у питанні рівноправ'я чоловіків та жінок. Південні регіони характеризуються приблизно рівним статусом чоловіка та жінки, оскільки тут домінує дравідська цивілізація, у якій важливу роль відіграє культ богинь, наявна плантаційна економіка, де зайняті переважно жінки, великий вплив на формування уявлень про світ серед місцевих жителів мали християнські місіонери, які своєю діяльністю сприяли окатоличенню значного відсотка туземного населення півдня. На відсталій арійській півночі, де й досі зберігаються консервативні звичаї, характерні для періоду мусульманського завоювання, а також домінує жорстка кастова система, жінки мають значно менше прав та свободи, оскільки практикують пурду, повністю підпорядковані чоловікам та позбавлені навіть функціональної освіти. Цей регіон завжди виступав оплотом традиційних вірувань, він був законсервований у своїй відсталості, оскільки міжнародні зв'язки підтримувалися переважно з ще більш відсталими країнами, а продуктивна промислова економіка завжди перебувала в тіні примітивного сільського господарства.

Останнім часом в індійському суспільстві ведеться багато розмов про позитивну дискримінацію, що торкнеться прав жінок. Уряд Індії планує запровадити 30-відсоткову систему квот для жінок на державній службі, допомогти експертними порадами та державними кредитами при створенні малих підприємств для представниць цієї статі. По країні широко проводяться рекламні кампанії, які пропагують рівноправ'я обох статей, влада штатів фінансово заохочує тих матерів, що

народжують дітей жіночої статі, запроваджено більш суворий контроль за ранніми шлюбами та згубною практикою вимагання посагу. Але ключ до розв'язання проблеми полягає в наданні якісної освіти всім жителям країни, що дасть змогу змінити в очах чоловіків традиційний стереотип жінки, сформований під впливом індійських вед, а жінкам – вирватися із соціальних лещат, у які їх загнали традиції індуїстського суспільства. Крім того, досвід посткемалівської Туреччини свідчить про те, що створення нових виробництв у секторах, де ефективніше застосовується жіноча праця, може кардинально змінити погляди на жінку в суспільстві та надати їй більшої економічної самостійності та поваги.

Індійська політична еліта надзвичайно зацікавлена в стабільності півострова Індостану та в неутручанні в міжнародні відносини у цьому регіоні третіх країн. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують політичні відносини між державами, які становлять географічний „хребет” півострова Індостану – Індією та Пакистаном.

У регіональному вимірі, безумовно, пріоритетними для офіційного Делі є відносини з Пакистаном. Вони є типовим прикладом асиметричного протистояння, викликаного цілою низкою чинників історичного, релігійного, економічного та демографічного характеру. Взаємини між мусульманами та індусами в Британській Індії були напруженими завжди, оскільки між ними відбувалися сутички на релігійному ґрунті (конфесійні відмінності, провокаційні процесії, рух індусів на захист корів), які заохочувалися британськими колонізаторами. Піком протистояння вважають поділ Британської Індії на дві частини та створення Індії й Пакистану, оскільки воно супроводжувалося інтенсивним насиллям та великими втратами нерухомого майна як індусами, так і мусульманами. Поділ відбувався в нерівних умовах, оскільки Пакистан не отримав всі землі з мусульманським населенням, залишився без належної частки майна та успадкував переважно сільсько-господарські землі на узбіччі Південної Азії, саме тоді Індія дістала не тільки увесь культурний спадок колонії, але й

найбільш продуктивну економіку, величезну мережу залізниць та управлінський апарат, розташований в Нью-Делі та Калькутті. Крім того, індійська сторона тривалий час не вирішувала питання поділу активів Британської Індії, оскільки не мала бажання фінансово зміцнювати свого головного противника.

Спричинена поділом загрозлива асиметрія індійсько-пакистанських відносин та нерегульовані територіальні протиріччя в штаті Джамму і Кашмір зробили пакистанську політичну еліту заручницею політики індоцентризму. Цьому сприяло також невідгдане геополітичне розташування Пакистану, первісно розділеного на дві частини територією Індії, близькість північних індустриальних та ділових південних центрів колишнього Західного Пакистану до індійського кордону та домінування військово-морського флоту Індії в Індійському океані. Правляча у Пакистані військова еліта, що переважно походила з вихідців із штату Пенджаб, знаходила джерело легітимності в очах пакистанського населення у своєму непримиримому конфлікті з Індією. Це давало змогу відвернути увагу населення від проблем економічного розвитку та внутрішньої нестабільності й зосередитись на зовнішньому ворогові. Завдання можновладців Пакистану полегшувалося тим чинником, що мешканці країни, особливо найбільш населеного штату Пенджаб, боляче пережили травму поділу і сприймали східного сусіда як головного противника Пакистану. Доцільність боротьби з Індією, як із країною, що утискала мусульман, стала, до певної межі, заміником національної ідеї, покликаної консолідувати строкате, створене штучним шляхом, пакистанське суспільство, розділене історичним походженням різних етнічних груп та природними гірськими бар'єрами. Непотрібної напруги двостороннім стосункам додавали такі суто внутрішньоіндійські фактори, як стихійні комуналістські погроми індусами поселень мусульман у містах поясу хінду, та суперечки навколо спірних „святих” місць у тих регіонах, де існувала ісламська релігійно-культурна спадщина, кульмінацією яких стало зруйнування 200-тисячним

натовпом добровольців-керсаваків мавзолею Бабрі у штаті Уттар-Прадеш у грудні 1992 року. Болоче питання мавзолею Бабура ніяк не може відійти на другий план в індійському суспільстві, оскільки націоналісти не полишають надій відбудувати на місці зруйнованої релігійної споруди храм бога Рами, що за своїм фізичним розміром перевищить найбільшу в Індії мечеть Джамму-масджит, яка знаходиться в старому місті Делі, та стане символом культурної величі індуїзму.

Відносини між Індією та Пакистаном стали особливо складними в 70-ті роки минулого століття, після того, як індійські війська допомогли бенгальським націоналістам зі Східного Пакистану вибороти незалежність, а уряд Індіри Ганді наказав здійснити ядерні випробування в 1974 році на полігоні у Поркхані в пустелі Тар. У результаті цих подій у пакистанської правлячої еліти склалося враження, що проголошення Бангладеш стало першим кроком до розколу Пакистану, який офіційний Делі намагатиметься розчленити на декілька маловпливових державних об'єднань, політично та економічно залежних від більш потужного індійського сусіда. Повномасштабна поразка пакистанської армії в 1971 році та наступна „демонстрація сили” на полігоні в Поркхані переконали політичну еліту Пакистану в гегемоністських намірах Індії. Вторгнення радянських військ до Афганістану в 1979 році тільки загостило побоювання пакистанського генералітету щодо можливого військово-політичного союзу Індії та СРСР, спрямованого проти Пакистану. Після цих подій Ісламабад став на шлях розробки власної ядерної зброї і почав активно зближуватися з США та ще більше розвивати співпрацю з КНР у ядерній та військовій сферах.

Із 1989 року Кашмірське питання стало дуже активним подразником двосторонніх відносин, оскільки в Кашмірській долині розпочалося повномасштабне етнонаціональне повстання, яке набуло динамізму завдяки пакистанській допомозі, появі в цьому регіоні ветеранів джихаду з Афганістану та американської зброї, що у великих обсягах використовувалася в афганському конфлікті проти обмеженого

контигенту радянських військ, а згодом була перекинута в долину. „Кашмірський вибух” створив у індійській політичній еліті враження, що Пакистан намагається, шляхом експорту тероризму та ісламських ідей фундаменталістського характеру підірвати міжнародну єдність Індії. Одночасно з падінням допомоги кашмірським сепаратистам, офіційній Ісламабад намагався інтернаціоналізувати конфлікт навколо регіону. Відчуваючи свою вразливість у двосторонньому протистоянні, правляча еліта Пакистану робила спроби втягнути до нього якомога більше міжнародних організацій та впливових країн світу, однак до останнього часу вони не мали суттєвого успіху.

В афганському конфлікті 90-х років минулого століття Індія та Пакистан підтримували протилежні військово-політичні сили. Коли в 2001-2002 роках у Афганістані було розгромлено основні загони пуштунського радикального руху „Талібан”, популярність політичної еліти Пакистану серед населення різко впала, бо генерал-диктатор Первез Мушарраф був змушений під тиском США підтримати сили, які виступали проти талібів. Після цієї поступки Ісламабад не погодиться на нову капітуляцію, цього разу вже в Кашмірі, бо населення країни цього не сприйме. Неконтрольоване перетікання зброї, наркотиків та терористів з Афганістану до Кашміру, наявність у Кашмірській долині власних сил опору індійській військовій присутності та багатьох релігійних екстремістських груп на території Пакистану роблять неможливим перманентне збереження стабільності в регіоні та врегулювання Кашмірського питання, навіть за усього бажання офіційного Ісламабада.

Таким чином, одним із пріоритетних зовнішньополітичних питань для Індії залишається питання стабілізації відносин із Пакистаном. Вважається, що якщо Пакистан втратить підтримку КНР, а Індія все більше буде зближуватися з Ізраїлем та США, офіційній Ісламабад опиниться в невигідному становищі, бо до останнього часу асиметрію відносин з Індією збалансовував союз Пакистану з третіми потужними країнами. Цілком ймовірно, що Індія та Китай будуватимуть відносини

між собою, виходячи з економічної доцільності, а згодом така взаємозалежність породить і політичне зближення. А це знову поставить на порядок денний питання відносин Пакистану з Індією. По суті справи, нормалізація відносин з Індією вигідна Ісламабадові з економічної точки зору, але абсолютно неприйнятна з політичної. З одного боку, вона дасть змогу перерозподілити значні бюджетні кошти на економічний розвиток, збільшити торговельно-інвестиційний обмін між країнами та реалізувати низку взаємовигідних проектів як з країнами півострова Індостан, так і з державами Середнього Сходу та Центральної Азії. З іншого боку, після кількох дипломатичних та військових поразок Пакистану в протистоянні з Індією та наявності в цілому негативного ставлення до Індії серед мешканців країни подібне потепління відносин з офіційним Делі може спричинити нестабільність правлячого режиму в Ісламабаді і навіть його падіння. Для Індії зближення з Пакистаном теж принесе певні економічні та політичні дивіденди. Країна зможе освоїти ринки третіх держав через його територію, надати динамізму діяльності організації Південноазійської асоціації регіонального співробітництва, вийти на якісно новий рівень відносин із мусульманським світом та зробити великий крок у напрямку до постійного членства в Раді Безпеки ООН, чому сприятиме зменшення загрози ядерної війни на півострові Індостані.

Серед інших держав регіону особливе місце як зовнішньополітичний пріоритет для Республіки Індії посідає Бангладеш. Обидві країни тісно пов'язані одна з одною географією, адже майже 90 % сухопутних кордонів Бангладеш припадає на Індію, а індійсько-бангладеський кордон є найдовшим державним рубежем країни. Схильні до сепаратизму північно-східні штати Індії можуть отримати „вікно в навколишній світ” винятково через територію Бангладеш. Більша частина території Бангладеш та східна Індія знаходяться також в зоні природних катаклізмів, що виникає під час сезону мусонних дощів над Бенгальською затокою, а це актуалізує питання гуманітарної співпраці між країнами. Особливості взаємопов'язаності

річкових систем Індії та Бангладеш, які складаються із мережі річок Ганг-Брахмапутра-Мегхна, роблять взаємозалежність між країнами ще більш тісною.

Після деколонізації Британської Індії політична еліта Індії дійшла висновку, що надзвичайна вразливість федерального Пакистану полягає в тому, що обидві його частини розділені великою за протяжністю територією Індії, а шляхи проникнення до Східного Пакистану із зовні добре відомі, оскільки в роки британського колоніалізму штат Бенгалія був одним з найбільш розвинених у колонії, мав розгалужену транспортну інфраструктуру. В Ісламабаді також усвідомлювали небезпеку для цієї частини федерації з боку Індії, тому не інвестували значні кошти в її економічний та військовий розвиток, що, у поєднанні з поширеною в Східному Пакистані бідністю та масштабними природними катаклізмами, викликало серед його населення потяг до державної самостійності. Роль Індії в здобутті Східним Пакистаном незалежності та велика гуманітарна допомога, надана Бангладеш під час її міжнародної ізоляції в першій половині 70-х років минулого століття, сприяли налагодженню тісного союзу між обома державами.

Але вже в другій половині 70-х років відносини між Індією та Бангладеш різко загострюються. Це було пов'язано з двома чинниками. По-перше, жителі Бангладеш у своїй переважній більшості – мусульмани, які болісно ставилися до порушення прав мусульманської меншини в Індії, а також були стурбовані промосковською позицією Індії після введення радянських військ до Афганістану в 1979 році. По-друге, індійсько-бангладеські відносини були прикладом типової асиметрії, де Бангладеш відігравав роль надзалежної сторони в питаннях розподілу водних ресурсів та гуманітарної допомоги. Занадто велика залежність породжує конфлікти та бажання підпорядкованої сторони збільшити свою незалежність будь-якою ціною. Тому більшість населення Бангладеш ставиться до Індії недоброзичливо. Це знаходить свій прояв у боротьбі за владу в країні, де проіндійська партія Народна Ліга змушена постійно протистояти широкій коаліції з антиіндійських партій, як

відверто фундаменталістського, так і поміркованого мусульманського характеру. Покращення відносин між обома країнами спостерігається тільки тоді, коли Народна Ліга знаходиться при владі. В інші періоди політику правлячих коаліцій можна охарактеризувати, як антиіндуїстську, країни підтримують між собою „холодний мир”. Для того, щоб не залишитися наоднці з більш потужною Індією, офіційна Дакка намагається розбудовувати тісні відносини з США, КНР та навіть із Пакистаном, незважаючи на історичну пам'ять про жорстокі бойові дії пакистанської армії на своїй території.

Загрозлива асиметрія у відносинах не є єдиною проблемою у взаєминах обох країн. Кордон між ними є найдовшим у регіоні та найбільш неспокійним. Саме на ньому виникає багато суперечливих питань, які породжують велику напругу. Це проблема розподілу водних ресурсів річок, які беруть свій початок на території Індії. Вона пов'язана, у першу чергу, зі створенням Індією на своїй території системи гребель та водних резервуарів у Фарраці на кордоні з Бангладеш, що зменшує потужність потоку води до західної частини Бангладеш у сухий сезон. По-друге, це – проблема анклавів, печітка, а іноді й суперечлива делімітація кордонів, якою користуються нелегальні біженці, повстанці з північно-східних штатів Індії, нелегали-робітники та контрабандисти при переході до Індії. Суттєво погіршує відносини неспроможність прикордонних служб Бангладеш контролювати нелегальні потоки емігрантів, а також рішення офіційного Делі депортувати усіх і до 2007 року повністю зміцнити кордон між країнами за допомогою колючого дроту. Характерно, що на державному рубежі між країнами постійно відбуваються сутички між прикордонниками із застосуванням вогнепальної зброї, що супроводжується з людськими жертвами.

Щоб врівноважити загрозливу асиметрію у відносинах із Індією, офіційна Дакка робить активні спроби знайти свою нішу в міжнародних організаціях, які зможуть шляхом дипломатичних контактів захистити її від Індії, а також виступають надавачами великих обсягів гуманітарної та

економічної допомоги. Але в будь-якому разі, Індія та Бангладеш не мають права ігнорувати одна одну. Країнам необхідно шукати консенсус, оскільки сама географія „притягує” їх одна до одної, а Індію можна назвати постійним стратегічним партнером Бангладеш. Країна не тільки важлива як територія з природним продовженням водних артерій північно-східних штатів Індії в напрямку до Бенгальської затоки, але й як сполучна ланка між Південною та Південно-Східною Азією в рамках реалізації проектів співпраці між цими двома економічними блоками. Враховуючи динамічний розвиток Південно-Східної Азії та прийняття до лав АСЕАН сусідньої з Бангладеш М'янми, транзитне значення Бангладеш у майбутньому тільки зростатиме тим більше, що в М'янмі відкрито великі родовища природного газу, необхідного Індії.

Індія має життєву зацікавленість у налагодженні тісних контактів із малими країнами Гімалаїв **Непалом та Бутаном**. Вони становлять собою важливу буферну зону між Індією та Китаєм, а також головний резервуар води та електроенергії на півострові Індостані. Значення крихітного Бутана для забезпечення національної безпеки Індії навіть більше, ніж у Непала, оскільки ця країна прилягає до нестабільних північно-східних штатів Індії (відокремлює їх від КНР), де помітні сепаратистські тенденції серед мешкаючого там монголоїдного населення. Без співпраці силових структур Бутану Індія ніколи не зможе придушити силою сепаратистські настрої в своїх північно-східних штатах. Для забезпечення дружніх відносин із політичною елітою малих гімалайських країн Індія готова на значні матеріальні жертви, про що свідчать великі обсяги щорічної допомоги Бутану в рамках реалізації 5-тирічних планів його розвитку, „прозорий” кордон із Непалом та фінансування індійською стороною багатьох господарських мега-проектів на території цієї країни. Характерно, що в разі потреби Індія повна рішучості застосувати проти малих гімалайських країн силові засоби, тільки щоб залишити їх у фарватері своєї зовнішньої політики. Зазначимо, що обидві країни відчувають занадто велику залежність від свого

південного сусіда і намагаються проводити активну зовнішню політику, щоб її хоча б частково позбутися.

Із вищевикладеного можна зробити висновок, всі країни, які уособлюють собою більшу частину площі, природних ресурсів та населення півострова Індостану, знаходяться у непростих відносинах між собою, а це ніяк не сприяє регіональному співробітництву в Південній Азії. Взагалі, інтеграційні процеси на півострові Індостані почали відбуватися з великою затримкою, якщо порівнювати їх з іншими регіонами Азії. Південноазійська асоціація регіонального співробітництва нещодавно відзначила 20 років з дня свого утворення, але результати її діяльності фактично залишаються незадовільними. Інтеграційні ініціативи не відрізняються послідовністю, саміти періодично проходять в неповному складі через військові перевороти в Пакистані та Бангладеш, внутрішню нестабільність в Непалі, або загострення чергове індійсько-пакистанських відносин, рівень торговельно-інвестиційного обміну між країнами регіону значно поступається подібним показникам цих країн у торговельних відносинах із партнерами з далекого зарубіжжя.

Виникає питання, чому склалося саме таке становище, адже спочатку на організацію покладалися великі надії, як на механізм стримування Індії та забезпечення відносного рівноправ'я між країнами регіону, яке, врешті-решт, переросте у взаємовигідний торговельно-інвестиційний обмін та спільні інтеграційні проекти.

На перший погляд, географічні, демографічні та економічні показники держав Південної Азії створювали необхідні передумови для перетворення цієї частини континенту на осередок динамічних інтеграційних процесів. Однак цього не відбулося. Такий стан справ пояснюється тим, що організація є надзвичайно різномірною, до неї входять як великі країни зі значним економічним потенціалом, так і держави-карлики, які мають традиційну примітивну економіку, надзвичайно залежну від преференційних торговельних квот та економічної допомоги, що надається їм розвинутими державами світу.

Народногосподарські комплекси країн Південної Азії не доповнюють один одного, скоріше дублюють, їхній експортний асортимент є доволі схожим, що може бути проілюстровано на прикладі експорту чаю, джуту, бавовни тощо, на які так чи інакше покладаються всі великі країни півострова. В таких умовах відбувається конкуренція на кількох обмежених зовнішніх ринках, а не економічна інтеграція. Тільки Індія має диверсифіковане народне господарство, і в силу своїх економічних показників та центрального географічного розташування в регіоні, може претендувати на велику частку зовнішньої торгівлі інших країн Південної Азії. Але саме економічної залежності від Індії дуже побоюються її сусіди, які до недавня захищали свій ринок від проникнення на нього індійської продукції численними тарифними та нетарифними обмеженнями, що робило офіційну торгівлю невигідною, але сприяло процвітанню контрабанди. Цей чинник визначає криміналізацію та корумпованість, функціонування тіньової економіки у прикордонних районах країн регіону.

Всі країни Індостану мають порівняльні переваги для виробництва тих або інших видів продукції чи надання певного переліку послуг, однак для трансформації цих переваг у матеріальне і не матеріальне виробництво необхідні значні закордонні інвестиції. Разом з тим, зі створенням організації ПААРС очікуваного приросту інвестицій ззовні регіону так і не відбулося, адже в добу глобалізації Південна Азія частково втратила такі здобутки, як вигідне географічне розташування та надзвичайно дешеву робочу силу. Вони були досить актуальними в індустріальну добу, а в постіндустріальному суспільстві враховуються дещо інші чинники. Міжнародних інвесторів відштовхує постійна політична нестабільність у країнах регіону, насилля на релігійному та кастовому ґрунті, проблема транскордонного тероризму, прихована загроза ядерної війни між Індією та Пакистаном, щобуквально висіла у повітрі з 1998 по 2003 роки. Південна Азія традиційно перебуває в епіцентрі дві природних катаклізмів, що, у поєднанні зі слабким покриттям територій країн страховими

послугами, робить інвестиції у будівництво великих індустріальних об'єктів непривабливими. Робочу силу переважної більшості країн регіону характеризує функціональна безграмотність, низький коефіцієнт людського розвитку, відсутність ментальності до наполегливої праці, притаманної жителям країн Східної Азії, до яких переважно і надходять великі інвестиції. Окреме питання – це енергетична безпека країн регіону, добре відомого нерегулярністю постачання газу, нафтопродуктів та струму, низькою пропускною спроможністю більшості доріг та портів. Останнім часом світ відчуває на собі різке зростання цін на нафту, і ще з 70-х років більшість орієнтованих на експорт країн намагається перенести виробництво енергоємної продукції до регіонів із значним енергетичним потенціалом. Досвід Індії та Пакистану свідчить, що вони все ж таки користуються певною увагою з боку міжнародних інвесторів, але мова йде скоріше про одиничні сектори, або про інвестиції, спрямовані на виробництво товарів для наповнення ємного індійського чи пакистанського ринків, але ніяк не для експорту.

Постає питання, чи має організація шанс на успіх в добу глобалізації. Ймовірно, що найбільшу користь забезпечить транзитна та енергетична співпраця країн півострова Індостану. Пріоритетом виступатиме відновлення транспортних зв'язків, які існували в Британській Індії, економічний розвиток різних регіонів країн, що тяжіють більше один до одного, ніж до власних центральних районів (Бангладеш та північно-східні штати Індії, південна Індія та Шрі-Ланка), поєднання новими шляхами сполучення Південної, Центральної Азії та Середнього Сходу з можливістю продовження цих транспортних ланок до країн Південно-Східної Азії. Такий мегапроект дасть змогу відродити стародавні торговельні шляхи за допомогою новітніх технологій, збільшити економічну взаємозалежність країн Азії, сприятиме налагодженню енергетичної безпеки, підвищить ефективність їх економік.

Народногосподарський комплекс є саме тим підґрунтям, від успішного функціонування якого залежатиме наближення Індії

до статусу наддержави. Характеризуючи його складові, зазначимо, що за структурою виробничих галузей Індія нагадує скоріше аграрно-індустріальну країну. Індійська економіка багато в чому зберігає той стан, в якому вона перебувала після проголошення незалежності. Пріоритетний розвиток тоді надавався плантаційному сектору, залізничним магістралям та інфраструктурі південних регіонів, які виступали головними постачальниками колоніальної продукції на світові ринки. Після того, як Індія здобула незалежність, Індійський національний конгрес взяв курс на розбудову так званого індійського соціалізму, який поєднував у собі риси як капіталізму, так і соціалізму. „Шлях до процвітання” передбачав паралельний розвиток державного та приватного секторів економіки за збереження пріоритету першого і регулювання ним другого, обмежену підтримку дрібного підприємництва у різних сферах народного господарства. Але економічний курс в пост-незалежний період виявився в цілому досить згубним для економіки: мала місце половинчатість та непослідовність земельних реформ, коли було знищено як клас тільки найбільших землевласників, робилися спроби боротьби з великим бізнесом, який міг фінансувати на парламентських виборах опонентів ІНК, фактично ігнорувалася, виходячи з передвиборчих міркувань, проблема демографічного вибуху серед зuboжілого і релігійного населення. Політика „свараджу” та „ліцензійного раджу”, ізолювала країну від світових ринків і викликала адекватні репресивні заходи з боку інших країн, що до індійських товарів. Все це відбувалося на тлі нестабільної регіональної обстановки, виникнення загрози ядерної війни в Південній Азії, періодичних воєн із Пакистаном та стрімкого зростання цін на нафту в світі.

Сума негативних явищ в економічному житті Індії вилилася в економічну кризу початку 90-х років минулого століття. Економічні проблеми сформували серед політичної еліти Індії негласний консенсус, згідно з яким, будь-яка політична сила, що контролює владу в країні, повинна притримуватися курсу на ліберальні реформи, сприяти активному залученню Індії до

процесів глобалізації. Перша половина 90-х років пройшла під знаком відміни ліцензій та тарифних бар'єрів, відмови від політики квотування продукції та інших заходів з примусово-добровільного обмеження діяльності експортерів на індійських ринках. Ставка робилася на те, що в Індію, з її дешевою робочою силою, науково-технічним потенціалом та сприятливим географічним розташуванням, прийдуть значні інвестиції, а в її регіонах з'являться всесвітньо відомі транснаціональні корпорації. Притік інвестицій, однак, був досить помірним, що було викликане великими інвестиційними ризиками, корумпованістю індійського апарату державних службовців та значною політичною нестабільністю першої половини 90-х років. Транснаціональні корпорації виявили зацікавленість до „брейн-дрейну” талановитої робочої сили та освоєння велетенського ринку країни, однак не виправдали сподівань індійської еліти на створення орієнтованих на експорт зон зростання, що базувалася б на західній фінансовій та технологічній базах та на дешевій індійській робочій силі і недорогій землі.

Питання економічного розвитку Індії тісно пов'язане з діяльністю малих та середніх підприємств, які є підґрунтям для формування потужного середнього класу. До початку 90-х років ця категорія суб'єктів економічного господарювання не могла спиратися на підтримку держави, бо пріоритет надавався переважно великим державним підприємствам. З початком епохи лібералізації народногосподарського комплексу ситуація суттєво не покращилася. З одного боку, приватний сектор отримав більше можливостей для розвитку, але з іншого – держава, що не мала фінансових ресурсів для вирішення багатьох соціально-економічних потреб індійського суспільства, не могла в достатніх обсягах кредитувати малий та середній бізнес. Дуже багато протиріч викликає статистика щодо того, яка саме чисельність індійського середнього класу. Одні джерела стверджують, що він налічує 170 мільйонів чоловік, інші вказують на цифру в 70 мільйонів. Оптимальною видається цифра в 350 мільйонів чоловік, адже середній клас,

який налічуватиме третину жителів Індії, в перспективі стане підґрунтям її соціально-економічної та політичної стабільності. Саме його представники створюватимуть „ефект мультиплікатора”, розподіляючи національне багатство серед своїх родин, зокрема і за кастовим принципом.

Враховуючи наведені вище проблеми економіки, зазначимо, що вони мають безпосередній вплив на формування експортного сектора країни, який виступає в якості „двигуна” в добу глобалізації світової торгівлі. Це особливо важливо, враховуючи той чинник, що Індія в першій половині 90-х років вступила до ГАТТ та стала згодом членом-засновником СОТ, що забезпечило полегшений доступ її товарів на ринки третіх країн. Індія, замкнена в колі політики „свадеші” та „ліцензійного раджу”, не зуміла створити своїй продукції імідж складних, високотехнологічних товарів, хоча відомо, що в країні виробляється широкий асортимент товарів, які виступають в якості замінників закордонних товарів. Хоча вони не користуються значним попитом на світових ринках через свою низьку якість, але успішно споживаються населенням Індії, чисельність якого бурхливо зростає під впливом демографічного вибуху. Аналіз структури експорту Індії свідчить про домінування в ній товарів із низьким ступенем обробки, наявності багатьох традиційних низько технологічних товарних груп. Серед експортних продуктів праці чільне місце посідає текстиль та текстильні вироби, продукція плантаційного сектора та галузі коштовних прикрас. Плантаційна економіка зберігатиме важливе значення і надалі, оскільки від неї залежить надзвичайно широкий спектр експортних товарів. Перші спроби прориву в постіндустріальну економіку пов'язуються з розвитком комп'ютерної галузі та залученням новітніх технологій в кіноіндустрію, яка, будучи найбільшою у світі, не вважається достатньо продуктивною через малобюджетність більшості кінострічок. Саме з бурхливим зростанням сфери послуг пов'язують щорічний незначний приріст індійського ВВП, цей сектор у майбутньому стане провідним в економічній системі країни. В

цілому, зростання обсягів індійської економіки мало місце там, де вже існувала виробнича інфраструктура і була кваліфікована робоча сила, тобто переважно у південних регіонах країни.

Після розпаду Радянського Союзу географія зовнішньої торгівлі Індії зазнала змін, оскільки в ній суттєво скоротилася частка Східної Європи, тобто колишніх країн соцтабору. На сьогодні основні напрямки експортно-імпортних операцій замикаються на кількох регіонах. Близькосхідний район, через свою насиченість енергоносіями, виступає найважливішим партнером з імпорту, а розвинені капіталістичні країни світу належать до найбільших покупців індійської продукції. Торговельно-інвестиційні стосунки Індії з державами Східної Азії знаходяться тільки у стадії формування, оскільки останні ніколи не розглядали Індію як перспективного партнера, більше орієнтуючись на країни АСЕАН та держави Великої вісімки. Те саме стосується торгівлі Індії з країнами АСЕАН, яка тривалий час не розвивалася як через політичні протиріччя доби холодної війни, так і через те, що країни цього угруповання мали значно більше платоспроможних торговельних партнерів та інвесторів, ніж Індія. Що до країн Центральної Азії, то їх ринки в роки існування СРСР майже не отримували індійську продукцію, бо діяла монополія на зовнішню торгівлю, а після розпаду СРСР їх „захопив” імпорт дешевих товарів широкого вжитку з КНР та Туреччини.

Загальні висновки. Серед чинників, що гальмують внутрішній соціально-економічний розвиток країни і суттєвим чином позначаються на її міжнародному статусі, важливе місце займають пережитки кастової системи, яка не зазнала суттєвих цивілізованих змін чи модифікацій за тривалий час свого існування, складні відносини індуїстської більшості та мусульманської меншини, неоднозначне становище, яке склалося із забезпеченнями рівноправ'я обох статей. Під дискримінацію так чи інакше потрапляє майже половина громадян Індії, які виявляються обмеженими у своїй соціальній та економічній мобільності. В багатьох випадках таке ущемлення прав за тими чи іншими ознаками безпосередньо

впливає на економічний статус індивіда, його трудову спеціалізацію. Серед 300 мільйонів представників соціального дна Індії перебуває великий відсоток „недоторканих” обох статей та представників мусульманської меншини. Враховуючи високі темпи приросту населення, можна очікувати, що саме ці, найменш захищені соціальні групи не зможуть подолати свою відсталість шляхом отримання освіти та гідного працевлаштування.

Відсутність функціональної освіти серед багатьох верств у індійському суспільстві створює передумови для того, що центральне місце у їхньому світогляді посідатиме релігія, а це консервує відсталість, не дає змоги індійському суспільству побороти високу народжуваність, змінити низький статус жінки, зрівняти у правах різні релігійні групи, касты та джати. Релігійне протистояння в країні згубним чином позначається на перспективах її відносин з Арабським світом, де мешкає майже мільярд людей, при цьому багато країн є важливими політичними та торговельно-економічними партнерами Індії.

Фактично, громадянам країни потрібна загальна освіта та доступна робота, але у державі нема достатніх матеріальних ресурсів для реалізації цього основоположного завдання через масштабність та комплексний характер невирішених проблем індійської економіки. Досі слабкий і нечисленний приватний сектор не в змозі взяти на себе роль двигуна розвитку Індії. Вихід зі складного становища вбачається в залученні Індії до світових глобалізаційних потоків, але не в якості країни для розміщення підприємств ТНК, а у вигляді головного осередку інтеграційних процесів, де збігатимуться торговельно-економічні та інвестиційні інтереси країн Південно-Східної, Південної, Центральної Азії та Середнього Сходу. В такому випадку сам факт появи таких інтеграційних тенденцій зможе стати потужним чинником приходу в економіку Індії великих інвестицій, які принесуть із собою зайнятість та кардинально змінять світогляд людей.

Література

1. Борділовська О. А. Республіка Індія у пошуках власного шляху. – К.: ІМВ, 2004.
2. Баранов С. А. Сепаратизм в Індії. – М.: Інститут востоко-
ведення РАН, 2003.
3. Белокреницкий В. Я., Москаленко В. Н., Шаумян Т. Л. Южная
Азия в мировой политике. – М.: Междунар. отношения, 2003.
4. Индия: страна и ее регионы. Под ред. Е. Ю. Ваниной. – М.:
Эдиториал УРСС, 2000.
5. Эволюция политических систем на Востоке (Иран, Пакистан,
Турция: традиции и демократизация). – М.: Институт востоковедения
РАН, 1999.
6. Энциклопедия Пакистана. – М.: Фундамент Пресс, 1998.
7. Юрлова Е. С. Индия: от неприкасаемых к далитам. – Москва, 2003.
8. Krueger Anne. Economic policy reforms and the Indian economy. –
Chicago: University press of Chicago, 2002.
9. Henderson Carol. Culture and customs of India. – London:
Greenwood press, 1999.
10. Baxter Craig, Malik Yogendra, Kennedy Charles, Oberst Robert.
Government and politics in South Asia. – London: Westview press, 2002.
11. Kinsley David. Hinduism: a cultural perspective. – New Jersey:
Prentice hall, 1993.
12. David van Praagh. The greater game. India's race with destiny and
China. – Quebec: McGill-Queen's university press, 2003.
13. Boomiller Elisabeth. May you be the mother of the hundred sons:
A journey among the women of India. – New York: Ballantine books, 1991.
14. Cookson Forrest, Alam Shamsul. Towards greater South Asian
sub-regional economic cooperation. – New York: The University press
limited, 2002.
15. Talbot Ian. India and Pakistan: Inventing the nation. – Oxford:
Oxford university press, 2000.
16. Johnson. Geographic dictionary of India. – London: Vision books,
2001.
17. Dixit J.N. India's foreign policy and its neighbors. – New Delhi:
Gyan publishers house, 2001.
18. Nancy Jetly. Regional security in South Asia. – New York: Lancers
books, 1999.
19. Mendelsohn Oliver, Vicziany Marika. The Untouchables. –
Cambridge: Cambridge university press, 1998.

20. Brass Paul. The production of Hindu-Muslim violence in contemporary India. – Seattle: University of Washington press, 2003.
21. Shurman – Smith Pamela. India: Globalization and change. – Oxford: Oxford university press, 2000.
22. Sisson Richard, Rose Leo. War and succession: Pakistan, India and the creation of Bangladesh. – Berkeley: University of California press, 1991.
23. Mitter Sara. Dharma's daughters: Contemporary Indian women and Hindu culture. – New Jersey: Rutgers university press, 1991.
24. Corbridge Stuart, Harris John. Reinventing India. – London: Polity press, 2000.
25. Thomas Bloom Hansen. The Saffron wave. – New Jersey: Princeton university press, 1999.
26. Najam Adil. Environment, development and human security. Perspectives from South Asia. – Washington: University press of America, 2003.
27. Basu Alaka Malwade. Culture, the status of women, and demographic behavior: Illustrated with the case of India. – Oxford: Oxford university press, 1991.
28. Basu Amrita, Atul Kohli. Community conflicts and the state in India. – Oxford: Oxford university press, 1998.
29. Engineer Asghar Ali. Communalism and communal violence in India. – New Delhi: Ajanta publications, 1989.
30. Bose Ashish. India's population policy - changing paradigm. – New Delhi: XXI century publications, 1986.
31. Varshney Ashutosh. Ethnic conflict and civil life: Hindus and Muslims in India. – New Haven: Yale university press, 2002.
32. Nayar Baldev Raj, Paul T.V. India in the New World order: searching for major-power status. – Cambridge: Cambridge university press, 2003.
33. Lintner Bertil. Religious extremism and nationalism in Bangladesh. – Singapore: Asia – Pacific centre for the security studies, 2002.
34. Bhargava K. K., Khatri Sridar. South Asia 2010: Challenges and opportunities. – Bangalore: Konark publishers limited, 2001.
35. Bhatia A. K. Tourism in India: History and development. – New Delhi: Sterling publishers, 1989.
36. Burke S. M., Quraishi Salim al Din. British Raj in India: An historical review. – Oxford: Oxford university press, 1995.
37. Doria, Singh. Man, development and environment. – New Delhi: Ashish publishing house, 1990.
38. Dwivedi O.P. India's environmental policies and stewardship. – London: Macmillan press limited, 1997.

39. Shah Ghanshyam. Dalits and the state. – New Delhi: Concept publishing company, 2002.
40. Gehlot N. S.. Politics of communalism and secularism: Keeping India divided. – Jaipur: Deep and deep publications, 1993.
41. Gupta, Panday. Population and development in Uttar Pradesh. – New Delhi: B. R. publishing corporation, 1997.
42. Malik Hafeez. Pakistan: Founders' aspirations and today's realities. – Oxford: Oxford university press, 2001.
43. Jaffa V. S. The liberalization in India: the road ahead. – New Delhi: New Century publications, 1999.
44. Jalan, Biman. India's economic policy: Preparing for the twenty first century. – London: Penguin books, 1996.
45. Joshi B.H. Changing demographic structure of India,. – New Delhi: Raj publishing house, 2000.
46. Krishna Reddy. Population and society in India. – New Delhi: Kanishka publishers, 1998.
47. Kumar R. Environmental pollution and health hazards in India. New Delhi. – Ashish publishing house, 1987.
48. Kumar K., Punam Rani. Offences against women. – New Delhi: Regency publications, 1996.
49. Lal S.K., Chandani A. India's population policy: critical issues for the future. – New Delhi: XXI century publications, 1987.
50. Lobo Lancy, Biswaroop Das. Poor in urban India. – New Delhi: Rawat publications, 2001.
51. Chatterji Manas, Munasinghe Mohan. Environment and Health in developing countries. – New Delhi: APH publishing corporation, 1998.
52. Hussain Monirul, Ghosh Lipi. Religious minorities in South Asia: selected essays on post – colonial situations. – New Delhi: Manak publications, 2002.
53. Menon, Morozov. Indo – soviet trade and economic ties. – New Delhi: Allied publishers private limited, 1986.
54. Mishra Naveed. Population in South Asia. Migration as a survival strategy. – New Delhi: Authors press, 2001.
55. Mishra Naveed, Singh Suddhir Kumar. Status of minorities in South Asia. – New Delhi: Authors press, 2002.
56. Khalidi Omar. Indian Muslims since independence. – New Delhi: Vikas publishing house limited, 1996.
57. Prasad K.N. Population pressure and economic backwardness. – New Delhi: Anamika publishers and distributors, 1998.
58. Bidwai Prafuf. Harbans Mukhia. Religion, religiosity and communalism. – New Delhi: Manohar publishers and distributors, 1996.

59. Budania Rajpal. India's national security dilemma. The Pakistan factor and India's policy response. – New Delhi: Indus publishing company, 2001.
60. Ahuja Ram. Society in India: Concepts, theories and changing trends.– Jaipur: Rawat publications, 1999.
61. Khator Renu. Environment, development and politics in India. – Washington: University press of America, 1991.
62. Kibria Reza. South Asian economic development. – London: Routledge, 1999.
63. Menon Nivedita. Gender and politics in India. – Oxford: Oxford university press, 1999.
64. Seth Satish. Communalism: a socio – political study. – New Delhi: Gyan publishing house, 2000.
65. Shah A. M., Bavisar B. S., Ramaswami E. A. Social structure and change: Women in Indian society. – New Delhi: Sage publications, 1996.
66. K.M. de Silva. Conflict and violence in South Asia. – London: International centre for ethnic studies, 2000.
67. V. Subramanian. Environmental hazards in South Asia. – New Delhi: Capitop publishing company, 2001.
68. Sudhir Jacob George. Intra and Inter-state conflicts in South Asia. – New Delhi: South Asian publishers, 2004.
69. Sudhir Kakar. The colors of violence. – Chicago: The University of Chicago press, 1996.
70. Sulakshan Mohan. Kashmir. Is there a solution? – New Delhi: India publishers distributors, 2000.
71. Ganguly Sumit. India as an emerging power. – New York: Frank Cass publishers, 2002.
72. Mukhopadhyay Swapna, Savithri R. Poverty, gender and reproductive choice. – Jaipur: Rawat publications, 1998.
73. Bir Thaneswar. Dynamics of health culture: urban slum community and behavior. – Jaipur: Rawat publications, 2001.
74. Oldenburg Veena Talwar. Dowry murder – the imperial origin of cultural crime. – Oxford: Oxford university press, 2002.
75. Koithara Verghese. Society, state and security: The Indian experience. – New Delhi: Sage publications, 1999.
76. Asian and Pacific Women's resource and action series:Health. - Koala – Lumpur: Asia – Pacific development Center, 1989.
77. Family in India. – Jaipur: Rawat Publications, 2002.
78. Encyclopedia of Dalits in India. – New Delhi: Kalpaz publications, 2002.
79. People unlike us. The India that is invisible. – New Delhi: Harper Collins publishers, 2001.

Газети та журнали (Актуальні проблеми міжнародних відносин, Політика і час, Людина і політика, Contemporary South Asia, Dawn, Demography. Frontline, The Hindu, Hindustan times, The Indian express, The Journal of South Asian studies, SAIS review, The South Asia monitor, Strategic analysis, The Times of India, The Washington quarterly)

„Індія на шляху до лідерства в Південній Азії”

Спеціалізовані довідки:

1. Вся Азия: географический справочник / Авт. – сост.: Б. А. Алексеев, Н. Н. Алексеева и др. – М.: ООО „Из-во АСТ»: „Муравей», 2003. – 311 с.

2. Индия сегодня. Справочно-аналитическое издание. -- М.: Институт востоковедения РАН, Арнаварта-Прес, 2005. – 592 с. с илл.

Вступ	3
Розділ I	
Глава 1. Демографічний вибух в Індії та його політичні наслідки	17
Глава 2. Проблемні питання охорони довкілля та здоров'я нації	55
Розділ II	
Глава 3. Варново-кастова система в умовах економічної та політичної лібералізації життя суспільства	100
Глава 4. Особливості суспільно-правового статусу мусульманської меншини в сучасній Індії	159
Глава 5. Становище жінки в сучасному індійському суспільстві .	212
Використані джерела	246
Розділ III	
Глава 6. Конфлікт у індійсько-пакистанських міждержавних відносинах на сучасному етапі	250
Глава 7. Асиметричність взаємин Індії та Народної Республіки Бангладеш	308
Глава 8. Протистояння на „даху світу”: Індія та малі гімалайські країни	340
Глава 9. Індія в інтеграційних процесах на півострові Індостані	369
<i>Розділ IV</i>	
Глава 10. Індійські модернізаційні перетворення та процес економічної глобалізації	410
Глава 11. Проблемні питання функціонування експортного сектору економіки Індії	442
Висновки	469
Література	498

Наукове видання

Ігнат'єв Павло Миколайович

**Індія на шляху до лідерства
в Південній Азії**

Макет Юлії Федінчук
Літературна редакція Олесі Павлючок

Підписано до друку 17.07.2006. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Умов. друк. арк. 29,30. Обл. вид. арк. 24,40.
Замовлення № 48. Наклад 300 прим.

Видавництво „Книги – ХХІ”
Україна, 59000, м. Сторожинець Чернівецької обл., вул. О. Кобилянської, 7
Тел./факс: (0372)583377, 586021, моб. 8-050-9183202
e-mail: booksxxi@gmail.com
www.books-xxi.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1839 від 10.06.2004 р.